

ISSN 2414-9012
ISSN (Online) 2616-8766

НАУКОВИЙ
ВІСНИК

HISTORY
JOURNAL

ЧЕРНІВЕЦЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ
ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

OF YURIY FEDKOVYCH
CHERNIVTSI NATIONAL
UNIVERSITY

Рік заснування 1996

Foundation year 1996

№ 1/2023 (57)

№ 1/2023 (57)

ІСТОРИЯ

HISTORY
SCIENCES

Чернівці
Чернівецький національний
університет
2023

Chernivtsi
Chernivtsi National
University
2023

Друкується за ухвалою вченої ради
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
*Журнал входить до переліку наукових фахових видань
України з історичних наук категорії «Б»*
Наказ Міністерства освіти і науки України № 409 від 17.03.2020 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21905-11805ПП від 05.02.2016 р.
*Журнал індексується науково-метричними базами
Index Copernicus, DOAJ Listing, ERIH PLUS criteria for inclusion,
Google Scholar, Scilit, Sherpa Romeo і
Національною бібліотекою України імені В.І. Вернадського*
Веб-сайт: <http://hj.chnu.edu.ua>

Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича : Історія. Чернівці : Чернівецький університет, 2023. № 1. 196 с.

<https://doi.org/10.31861/hj2023.57>

ISSN 2414-9012

ISSN (Online) 2616-8766

Тематика наукового вісника охоплює питання історії України, всесвітньої історії, політичної історії, археології, етнології, спеціальних історичних дисциплін та краєзнавства.

У збірнику публікуються дослідницькі роботи та рецензії. Статті друкуються українською, польською, румунською, англійською, німецькою та французькою мовами.

Редколегія випуску:

Олександр Филипчук, канд. іст. наук, наук. редактор (Чернівці, Україна);
Олександр Добржанський, д-р іст. наук, заст. наукового редактора (Чернівці, Україна);
Богдан Боднарюк, д-р іст. наук (Чернівці, Україна);
Степан Борчук, д-р іст. наук (Івано-Франківськ, Україна);
Юрій Макар, д-р іст. наук (Чернівці, Україна);
Анджеї Гіль, д-р іст. наук (Люблін, Польща);
Роман Дрозд, д-р іст. наук (Слупськ, Польща);
Лізавета Дубінка-Гуца, канд. іст. наук (Копенгаген, Данія);
Оксана Каліщук, д-р іст. наук (Луцьк, Україна);
Мирослав Кметь, д-р іст. наук (Банська Бистриця, Словаччина);
Антоній Мойсей, д-р іст. наук (Чернівці, Україна);
Штефан Пурич, д-р іст. наук (Сучава, Румунія);
Олександр Руснак, канд. іст. наук (Чернівці, Україна);
Олександр Сич, д-р іст. наук (Чернівці, Україна);
Людмила Стрільчук, д-р іст. наук (Луцьк, Україна);
Вікторія Тельвак, канд. іст. наук (Дрогобич, Україна);
Сергій Троян, д-р іст. наук (Київ, Україна);
Володимир Фісанов, д-р іст. наук (Чернівці, Україна);
Михайло Чучко, д-р іст. наук (Чернівці, Україна);
Йоханнан Петровський-Штерн, д-р іст. наук (Чикаго, США);
Микола Гуйванюк, канд. іст. наук, відповідальний редактор (Чернівці, Україна).

Адреса редколегії: 58012, Україна, м. Чернівці, вул. Коцюбинського, 2,
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
факультет історії, політології та міжнародних відносин, тел. +38-050-538-51-10
e-mail: o.dobrzanskiy@chnu.edu.ua

**Published by Academic Council
of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
Academic Journal Category «B»
Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine
№ 409 dated 17.03.2020
Certificate of registration KB № 21905-11805IIP dated 05.02.2016
The journal is indexed by scientific-metric bases
Index Copernicus, DOAJ Listing, ERIH PLUS criteria for inclusion,
Google Scholar, Scilit, Sherpa Romeo, and
National Library of Ukraine named after V.I. Vernadskyi
Website: <http://hj.chnu.edu.ua>**

History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi :
Ч-49 Chernivtsi University, 2023. № 1. 196 p.

<https://doi.org/10.31861/hj2021.57>

ISSN 2414-9012

ISSN (Online) 2616-8766

The Journal keeps readers up-to-date with concise, thoughtful reviews of key topics on all aspects of the History of Ukraine, World History, Political History, Archeology, Ethnology, Anthropology and Regional Studies.

The backbone of the Journal comprises research and reviews. Languages: Ukrainian, Polish, Romanian, English, German and French.

Editorial Board:

Oleksandr Fylypchuk, PhD in History, Editor-in-Chief (Chernivtsi, Ukraine);
Oleksandr Dobrzhanskyi, Doctor of History, Deputy Editor-in-Chief (Chernivtsi, Ukraine);
Bohdan Bodnariuk, Doctor of History (Chernivtsi, Ukraine);
Stepan Borchuk, Doctor of History (Ivano-Frankivsk, Ukraine);
Yurii Makar, Doctor of History (Chernivtsi, Ukraine);
Andrzej Gil, Doctor of History (Lublin, Poland);
Roman Drozd, Doctor of History (Slupsk, Poland);
Lizaveta Dubinka-Guscha, PhD in History (Copenhagen, Denmark);
Oksana Kalishchuk, Doctor of History (Lutsk, Ukraine);
Myroslav Kmet', Doctor of History (Banska Bystrica, Slovakia);
Anthonii Moisei, Doctor of History (Chernivtsi, Ukraine);
Ştefan Purici, Doctor of History (Suceava, Romania);
Oleksandr Rusnak, PhD in History (Chernivtsi, Ukraine);
Oleksandr Sych, Doctor of History (Chernivtsi, Ukraine);
Liudmyla Strilchuk, Doctor of History (Lutsk, Ukraine);
Viktoriia Telvak, PhD in History (Drohobych Ukraine);
Serhii Troian, Doctor of History (Kyiv, Ukraine);
Volodymyr Fisanov, Doctor of History (Chernivtsi, Ukraine);
Mykhailo Chuchko, Doctor of History (Chernivtsi, Ukraine);
Yohanan Petrovsky-Shtern, Doctor of History (Chicago, USA);
Mykola Huivaniuk, PhD in History, Executive Editor (Chernivtsi, Ukraine).

Editorial Address: 58012, Ukraine, Chernivtsi, Kotsiubynskyi Str. 2,
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,
Faculty of History, Political Science and International Relations, tel. +38-050-538-51-10
e-mail: o.dobrzhanskyi@chnu.edu.ua

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Яценюк Г. ЗНИЩЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ ПАМ'ЯТОК В РЕЗУЛЬТАТІ ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКИХ НАБІГІВ НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ, В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XVII ст.	6–18
Yatseniuk H. DESTRUCTION OF RELIGIOUS MONUMENTS AS A RESULT OF TURKISH-TATAR RAIDS ON UKRAINIAN LANDS, IN THE FIRST QUARTER OF THE 17th CENTURY.....	6–18
Чучко М. ПАСТКА ДЛЯ ГЕТЬМАНИЧА: СУЧАВСЬКА КАМПАНІЯ Т. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (1653)	19–54
Chuchko M. A TRAP FOR HETMANYSCH: THE SUCEAVIAN CAMPAIGN OF T. KHMELNYTSKYI (1653)	19–54
Юрій М. РОЛЬ ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА» У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ, БУКОВИНИ ТА ЗАКАРПАТТЯ	55–61
Yurii M. THE ROLE OF «PROSVITA» SOCIETY IN THE FORMATION OF NATIONAL CONSCIOUSNESS OF UKRAINIANS OF GALICIA, BUKOVYNA AND TRANSCARPATHIA	55–61
Добржанський О. НІ, ТАКИ НЕ НАШ, ГРИГОРІЙ! ДЕКІЛЬКА РЕФЛЕКСІЙ ЩОДО ПОСТАТІ БУКОВИНСЬКОГО ЖУРНАЛІСТА І НАУКОВЦЯ Г. КУПЧАНКА	62–82
Dobrzhanskyi O. NO, NOT OURS, HRYHORII! SOME REFLECTIONS ON THE PERSONALITY OF BUKOVYNIAN JOURNALIST AND SCIENTIST H. KUPCHANKO	62–82
Скорейко Г. БУКОВИНА У ЖИТТІ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО	83–91
Skoreiko H. BUKOVYNA IN THE LIFE OF METROPOLITAN ANDREI SHEPTYTSKYI	83–91
Христан Н. КНЯЗЬ ТА КОРОЛЬ ДАНИЛО РОМАНОВИЧ В УКРАЇНСЬКОМУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОМУ ДИСКУРСІ ГАЛИЧИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.	92–98
Khrystan N. PRINCE AND KING DANYLO ROMANOVYCH IN THE UKRAINIAN INTELLECTUAL DISCOURSE OF GALICIA IN THE SECOND HALF OF THE 19th CENTURY	92–98
Гучко О., Кузык Ф. МЕДИКО-САНИТАРНА СЛУЖБА ПІВНІЧНОЇ ЧАСТИНИ БУКОВИНИ ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1918-1928 pp.)	99–106
Huchko O., Kuzyk F. MEDICAL AND SANITARY SERVICE OF NORTHERN PART OF BUKOVYNA AFTER THE FIRST WORLD WAR (1918-1928)	99–106
Скакальська І. КРЕМЕНЕЦЬКА «ПРОСВІТА» МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ: ПУБЛІЧНА ІСТОРІЯ	107–112
Skakalska I. KREMENETS «PROSVITA» OF THE INTERWAR PERIOD: PUBLIC HISTORY	107–112
Руснак О. БУКОВИНА В СТРУКТУРІ ТОВАРИВ ЕКСПОРТУ ІНТЕРВАРНОЇ РУМУНІЇ	113–120
Rusnak O. BUKOVYNA IN THE STRUCTURE OF GOODS EXPORT OF INTERWAR ROMANIA	113–120
Руснак О. БУКОВИНА У СТРУКТУРІ ЕКСПОРТУ ТОВАРІВ МІЖВОЄННОЇ РУМУНІЇ	113–120
Бестанчук Я. ІСТОРІОГРАФІЯ ВЗАЄМИН РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ТА МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ І ХОТИНЩИНИ У 1940-1947 pp.	121–129
Bestanchuk Y. HISTORIOGRAPHY OF RELATIONS BETWEEN THE SOVIET GOVERNMENT AND THE LOCAL POPULATION IN THE TERRITORY OF NORTHERN BUKOVYNA AND KHOTYN REGION IN 1940-1947	121–129

Сосницька Л. ІСТОРИЧНА ОСВІТА В ШКОЛАХ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 40-х – ПОЧАТОК 50-х рр. XX ст.)	130–137
Sosnytska L. HISTORICAL EDUCATION IN SCHOOLS OF VOLYN REGION (THE SECOND PART OF 40s – THE BEGINNING OF 50s OF THE 20th CENTURY)	130–137

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Воротняк І. РЕВНИТЕЛЬКИ ХРИСТИЯНСЬКОГО БЛАГОЧЕСТЯ У СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ СКАНДИНАВІЇ: ВИПАДОК ГУДРІД ТОРБ'ЯРНАРДОТТІР	138–149
Vorotniak I. ZEALOTS OF CHRISTIAN PIETY IN MEDIEVAL SCANDINAVIA: THE CASE OF GUDRID THORBJARNARDÓTTIR	138–149
Безаров О. ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ У КОНЦЕПЦІЇ СОЦІАЛІСТИЧНОГО СІОНІЗМУ МОЗЕСА ГЕССА	150–158
Bezarov O. THE JEWISH QUESTION IN THE CONCEPT OF SOCIALIST ZIONISM BY MOSES HESS	150–158
Парамонов Д. ЕВОЛЮЦІЯ ІЗРАЇЛЬСЬКО-РАДЯНСЬКИХ ВІДНОСИН КІНЦЯ 40-х – ПОЧАТКУ 50-х рр. XX ст.: ПОЛІТИКА ТА ІДЕОЛОГІЯ	159–164
Paramonov D. THE EVOLUTION OF ISRAEL-SOVIET RELATIONS IN THE LATE 1940s – EARLY 1950s: POLITICS AND IDEOLOGY	159–164

ЮВІЛЕЇ

Пивоваров С., Калініченко В. ДОСЛІДНИК ЦИВІЛІЗАЦІЇ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН (ДО 70-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Л.П. МИХАЙЛИНИ)	165–171
Puvovarov S., Kalinichenko V. RESEARCHER OF THE CIVILIZATION OF THE ANCIENT SLAVS (TO THE 70th ANNIVERSARY OF THE BIRTHDAY OF L.P. MYKHAILYNA)	165–171

IN MEMORYIUM

Сич О. ВЧИТЕЛЬ, НАУКОВЕЦЬ, ІНТЕЛІГЕНТ (ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПРОФЕСОРА ІВАНА МИХАЙЛОВИЧА ТЕОДОРОВИЧА)	172–181
Sych O. TEACHER, SCIENTIST, INTELLECTUAL (TO THE 100th ANNIVERSARY OF THE BIRTHDAY OF PROFESSOR IVAN MYKHAYLOVYCH TEODOROVYCH)	172–181
Макар Ю. ДО СТОЛІТТЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ МИКОЛИ ЛІЩЕНКА	182–186
Makar Yu. TO THE CENTENARY OF THE BIRTHDAY OF MYKOLA LISCHENKO	182–186
Федорук А. ВИЗНАЧНИЙ ДОСЛІДНИК РАНЬМОДЕРНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПАВЛА ВАСИЛЬОВИЧА МИХАЙЛИНИ)	187–194
Fedoruk A. PROMINENT RESEARCHER OF EARLY MODERN HISTORY OF UKRAINE (TO THE 100th ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF PAVLO VASYLIOVYCH MYKHAILYNA)	187–194

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2023. – С. 6–18
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. – № 1. – 2023. – pp. 6–18
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2023.57.6-18>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(477)«17»

© Галина Яценюк* (Чернівці)

ЗНИЩЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ ПАМ'ЯТОК В РЕЗУЛЬТАТІ ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКИХ НАБІГІВ НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ, В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XVII СТ.

У статті йдеться про особливості турецько-татарських набігів на українські землі в першій чверті XVII ст., зокрема на територію Руського, Подільського, Волинського та частково Перемишльського воєводств. Вказано, основні шляхи нападів та їх частоту. Висвітлено, причини активних набігів на українські землі та з'ясовано, основні наслідки цих нападів.

Наголошено на тому, що під час ворожої навали в першу чергу страждало мирне населення. Адже після кожного рейду турків чи татар було зруйновано велику кількість житлових будівель. Особливу увагу звернено на зруйнування релігійних споруд, які часто були основним місцем захисту для мирного населення. Вказано, що одним з специфічних наслідків руйнування церков був психологічний, адже люди вірили, що святі їх зможуть захистити, тому часто саме в церкві зосереджувалась основна кількість населення села чи міста під час набігу, в результаті люди ставали легкою жертвою для ворога.

Ключові слова: церква, Хотинська війна, Річ Посполита, татари, турки, набіги.

Halyna Yatseniuk (Chernivtsi)

DESTRUCTION OF RELIGIOUS MONUMENTS AS A RESULT OF TURKISH-TATAR RAIDS ON UKRAINIAN LANDS, IN THE FIRST QUARTER OF THE 17th CENTURY

Abstract. *For Ukrainian lands, especially the western region, the end of the 16th – the first quarter of the 17th century was a time of tremendous devastation due to constant Turkish-Tatar raids. The destruction of whole villages and towns, houses and churches, massacres, and kidnapping accompanied the attacks by Turks or Tatars.*

The attacks of Turks and Tatars were not accidental, and there were several reasons for this. First, it is the desire to seize material values at the expense of the prisoners to increase their army and get free labour. However, there were political motives for such attacks. First, the reason was the complex relationship between the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Ottoman Empire. The following factors were decisive in the next political reasons: interference of Polish magnates in the internal affairs of the Danubian principalities (in 1612, 1616, and 1619); the pro-Austrian policy of King Sigismund III of the Polish-Lithuanian Commonwealth and his entourage; annual attacks of the Zaporozhian Cossack Army on the Turkish coast and fleet. According to the historiographic and source analysis, as soon as the diplomatic relations between the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Ottoman Empire intensified, the number of attacks increased dramatically. Especially many of them took place on the eve of and during the Khotyn War of 1620-1621. It happened because the Ottoman Empire intended to weaken the position

* к.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

PhD in History, Associate Professor, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0002-9916-8246

e-mail: g.yatsenyuk@chnu.edu.ua

of the Polish-Lithuanian Commonwealth and intimidate the local population. The greatest intensity of Tatar raids on Red Ruthenia occurred in 1612-1624. Mainly many attacks were carried out on the land of Galicia: 20 times were attacked Kolomyia district; 18 – Halychkyi; 17 – Terebovlianskyi; 14 – Lvivskyi; 12 – Zhydachivskyi; 9 – Strytskyi; 7 – Drohobyttskyi; 6 – Przemyslskyi; 5 – Sambirskyi.

Destroying villages and towns, Tatars often chose religious buildings as the main object of attacks: churches, monasteries, and chapels. The enemy had several reasons for this: the Ukrainian population often used the church as a last refuge, hoping that the enemy would not burn down the shrine; the destruction and looting of the church brought material gains to the Tatars because in the churches there were always many valuable things that could be sold or melted down; the destruction of churches also had a psychological effect, people believed that the saints would be able to protect them, so often the main population of the village was concentrated in the church, during the raid of Tatars. As a result, they became easy prey for the enemy.

Keywords: church, Khotyn War, Polish-Lithuanian Commonwealth, Tatars, Turks, raids.

Beschreibung des Forschungsproblems. Das Ende des sechzehnten und das erste Viertel des siebzehnten Jahrhunderts waren die Zeit der größten Verwüstung der ukrainischen Gebiete durch türkisch-tatarische Überfälle. Jede Ankunft von Türken oder Tataren auf ukrainischem Boden war begleitet von der Zerstörung ganzer Dörfer und Städte, der Zerstörung von Gebäuden, Massakern und Entführungen, dem Verbrennen und der Zerstörung religiöser Gebäude: Kapellen, Kirchen und Gotteshäuser. Als Reaktion darauf führten die ukrainischen Kosaken Seekampagnen in türkische und tatarische Gebiete durch. Jahrhunderts kam es zu einem diplomatischen und politischen Konflikt zwischen der Regierung der Polnisch-Litauischen Gemeinschaft und der Regierung des Osmanischen Reiches, der schließlich zu einem großen Krieg eskalierte, der von 1620 bis 1621 dauerte und im Oktober 1621 mit der Unterzeichnung eines Friedensvertrags endete. Die aggressiven Handlungen des Gegners, insbesondere die vorsätzliche Zerstörung religiöser Heiligtümer, führten nicht nur zu materiellen, sondern auch zu moralischen Verlusten.

Analyse der jüngsten Studien. Dem Problem der türkisch-tatarischen Angriffe auf ukrainische und angrenzende polnische Gebiete ist eine Vielzahl von Arbeiten ukrainischer und ausländischer Forscher gewidmet. Unter den ukrainischen Wissenschaftlern sind vor allem Y. Kis¹, M. Pankiv², M. Haliv³ zu nennen, die in ihren Arbeiten die Hauptrichtungen der tatarischen Angriffe auf ukrainische Gebiete und deren Folgen herausstellten. I. Tymiv⁴ zeichnet in seinen Arbeiten, die auf der Analyse armenischer Chroniken beruhen, das Bild der Angriffe der Türken und Tataren auf das Gebiet der Westukraine nach. Die Werke von M. Barmak⁵, V. Hrabovetskyi⁶, L. Sukhykh, V. Strashko⁷ und P. Siredzhuk⁸ zeigen die Folgen der Zerstörung wichtiger Infrastrukturen durch den Feind und die Verbrennung ganzer Städte und Dörfer. Die Arbeiten von W. Brekhunenko⁹ und P. Sas¹⁰ beschreiben ausführlich die Ereignisse des Chotyner Krieges, in dessen Verlauf die zerstörerischsten Angriffe auf ukrainisches Territorium erfolgten. Auch polnische Forscher haben sich mit dem Problem der türkisch-tatarischen Angriffe befasst. Einen besonderen Platz unter ihnen nehmen die Arbeiten von M. Horn¹¹ und A. Gliwa¹² ein. Ihre Arbeiten enthalten umfangreiches statistisches Material, das hilft, die Zahl der Angriffe und ihre Folgen für die ukrainischen und polnischen Gebiete zu bestimmen.

Unter den diplomatischen und militärischen Konflikten zwischen der Polnisch-Litauischen Gemeinschaft und dem Osmanischen Reich litten vor allem zahlreiche ukrainische Zivilisten, die in der Nähe des Kriegsgebiets lebten, sowie die Bevölkerung in den Regionen, die die beiden Reiche trennten. Während der türkisch-tatarischen Angriffe wurden viele wichtige Infrastruktureinrichtungen zerstört, darunter auch religiöse Gebäude.

Daher sollen in diesem Artikel die Ursachen und Folgen der Zerstörung religiöser Objekte, die für das Leben der Zivilbevölkerung sehr wichtig waren, beleuchtet werden. Schließlich ist eine Kirche oft nicht nur ein Ort des Gebets, sondern auch ein Ort des Schutzes und der Unterstützung, ein Ort, an dem man sowohl geistige als auch materielle Hilfe erhalten kann. Heute wie damals durchlebt die Ukraine äußerst schwierige Zeiten, und die Menschen sind wie im siebzehnten Jahrhundert gezwungen, sich vor Feinden zu verstecken, die sie zu vernichten versuchen, und suchen nicht nur physischen, sondern auch geistigen Schutz.

Die Relevanz des Themas ergibt sich also aus der Tatsache, dass die Menschen trotz moderner, fortschrittlicher Technologien immer noch moralische Unterstützung, spirituellen Frieden und Hilfe brauchen, und oft können sie diese Hilfe beim Gebet in der Kirche und bei der Kommunikation mit den heiligen Vätern erhalten.

Forschungsergebnisse. Die Tataren führten ihre Angriffe im Wesentlichen auf vier Routen durch, die sie für ihre Raubzüge entwickelt hatten. Die Routen hießen: Moravian, Black, Kuchman oder Podilsky und

Volosky¹³. Der Mährische Weg erstreckte sich entlang des linken Ufers des Dnipro, während die anderen Wege am rechten Ufer verliefen. Der Schwarze Weg verlief in der Nähe von Tscherkassy, Korsun, Kiew, Lutsk und von dort nach Lwiw. Er war über zehn Meilen breit. Kutschmans Route führte von Otschakiw in Richtung Bar und weiter nach Lwiw. Für die ukrainische Bevölkerung war die Walnussstraße oder, wie die Tataren sie nannten, die Goldene Straße am schrecklichsten, weil Angriffe entlang dieser Route den Tataren immer die meiste Beute einbrachten. Diese Straße begann an der Mündung des Dnjestr und verlief entlang seines rechten Ufers durch das moldauische Bessarabien nach Sniatyn - Kolomyia - Tlumach - Tysmenytsia - Cheshybis (Yezupol) - Halych, d.h. entlang der Salzstraße von Halych. Von hier aus teilte sie sich in zwei Straßen. Die Hauptstraße führte über Burshtyn-Rohatyn nach Lwiw. Die andere führte von Halytsch nach Kalusch - Stryi - Drohobysch - Sambir und endete ebenfalls in Lwiw¹⁴.

Oft verließen die Tataren die Hauptrouten und schlugen neue Wege ein, wobei sie von moldauischen Feudalherren unterstützt wurden, die vom Osmanischen Reich abhängig waren. Sie glaubten, dass sie dafür zwei Gründe hatten: Der erste war die Möglichkeit, zusätzliches Einkommen in Form von Lebensmitteln oder wertvollen Gegenständen zu erzielen, und der zweite war, dass einige moldauische Feudalherren Pokuttya als ihr Land betrachteten, das ihnen von den Polen weggenommen worden war, und es daher für gerecht hielten, dieses Land zu plündern. Außerdem waren die Anführer der Tataren häufig Roma, die oft in verschiedene Gebiete reisten und daher die Lage von Dörfern kannten, die hinter Wäldern, Flüssen, Sümpfen oder Bergen verborgen waren.

Als sich die politischen Beziehungen zwischen der Polnisch-Litauischen Gemeinschaft und dem Osmanischen Reich verschlechterten, unternahmen die Tataren aktive Raubzüge, um die Regierung der Polnisch-Litauischen Gemeinschaft unter Druck zu setzen und ihre Position zu schwächen. Diese Politik des Osmanischen Reiches kam am Vorabend und während des Chotyner Krieges von 1620-1621 voll zum Tragen.

Nach Angaben des polnischen Forschers M. Horn haben die Tataren in den 29 Jahren zwischen 1605 und 1633 26 Angriffe auf das Gebiet der Woiwodschaft Rus und Belz verübt. Besonders viele Angriffe wurden auf die Gebiete Galiziens verübt: 20 Mal griffen sie den Bezirk Kolomyia an, 18 – Mal den Bezirk Galicia, 17 – Mal den Bezirk Terebovlya, 14 – Mal den Bezirk Lwiw, 12 – Mal den Bezirk Zhydachiv, 9 – Mal den Bezirk Stryi, 7 – Mal den Bezirk Drohobych, 6 – Mal den Bezirk Przemysl und 5 – Mal den Bezirk Sambir¹⁵.

Die größte Intensität der tatarischen Überfälle auf Rotrussland fand in den Jahren 1612-1624 statt, mit insgesamt 20 von 26 Überfällen, was die Theorie bestätigt, dass die Überfälle zunahmen, sobald sich die Beziehungen zwischen den beiden Regierungen verschlechterten. In dieser Zeit richteten die Tataren großen Schaden an, brannten zahlreiche Städte und Dörfer zum Teil vollständig nieder und entführten eine große Zahl von Menschen. Nach Angaben von M. Horn wurden in der Zeit von 1603 bis 1633 320 Siedlungen zerstört oder vernichtet. Die meisten Siedlungen wurden am Vorabend des Krieges zwischen der Polnisch-Litauischen Gemeinschaft und dem Osmanischen Reich zerstört - 157 Siedlungen in den Bezirken Lwiw, Galizien und Przemysłski¹⁶. Im Jahr 1621 griffen die Tataren 13 Städte und 144 Dörfer an. Einige Siedlungen wurden zweimal angegriffen. Die Angriffe im Jahr 1621 waren besonders brutal, da zur gleichen Zeit die Schlacht von Chotyn stattfand und der Sultan den Tataren befahl, die ukrainischen und polnischen Grenzgebiete zu verwüsten, um zu verhindern, dass die polnisch-litauische Commonwealth-Regierung ihre Armee mit Nachschub versorgen konnte.

Bei den Angriffen zerstörten und verbrannten die Tataren nicht nur Häuser, sondern zerstörten auch absichtlich Kirchen und Kapellen.

Erstens ist die Zerstörung eines Heiligtums eine langjährige Praxis der Tataren, so dass sie die Religion eines anderen Volkes zerstören.

Zweitens nutzte die ukrainische Bevölkerung die Kirche oft als letzten Zufluchtsort, in der Hoffnung, dass der Feind das Heiligtum nicht niederbrennen würde.

Drittens brachten die Zerstörung und Plünderung von Kirchen den Tataren materielle Vorteile, da sich in den Kirchen immer viele wertvolle Dinge befanden, die verkauft oder getauscht werden konnten.

Darüber hinaus hatte die Zerstörung von Kirchen auch eine psychologische Wirkung, da die Menschen glaubten, dass die Heiligen sie beschützen könnten, so dass sich der Großteil der Bevölkerung während eines Tatarenüberfalls oft in der Kirche aufhielt.

Um die Besonderheiten der Tataren Überfälle zu verstehen, lohnt es sich, kurz auf den größten dieser Überfälle einzugehen, der zwischen 1612 und 1622 stattfand.

Wie aus ukrainischen und polnischen Quellen hervorgeht, gab es zwischen 1600 und 1611 nur sehr wenige Überfälle, und wenn, dann waren die Zerstörungen nicht so groß wie nach 1612.

Es stellt sich die Frage, warum die Angriffe der Tataren in dieser Zeit zunahmen?

Zu Beginn des 17. Jahrhunderts war das Osmanische Reich aufgrund des Krieges mit der Habsburger Monarchie in den Jahren 1596-1606 etwas geschwächt. Infolge dieses Krieges erlitt das Osmanische Reich schwere militärische Verluste und verlor auch finanzielle Einnahmen¹⁷ (es wurde vereinbart, dass Österreich dem Sultan keinen jährlichen Tribut mehr zahlen würde). Die Regierung der Polnisch-Litauischen Gemeinschaft beobachtete aktiv die Politik des Osmanischen Reiches und versuchte, ihre Protegés in Moldawien und der Walachei anzusiedeln, da sie dort maximalen Einfluss erlangen wollte.

Bedeutende Veränderungen in den diplomatischen Beziehungen zwischen den Staaten Osteuropas und der Pforte begannen 1612, als sich die Position des osmanischen Staates aufgrund des Friedensschlusses mit dem Iran im Jahr 1612 vorübergehend stabilisierte. Dies ermöglichte es den Osmanen, ihre traditionelle Politik der Einflussnahme und Kontrolle wieder aufzunehmen. Darüber hinaus unterzeichnete König Sigismund III. der Polnisch-Litauischen Gemeinschaft mehrere Verträge mit der österreichischen Regierung, die durch dynastische Ehen bestätigt wurden. Diese Annäherung zwischen Polen und Österreich kam bei Sultan Ahmed I. nicht gut an¹⁸.

Die Regierung des polnisch-litauischen Commonwealth war der Ansicht, dass die Zeit reif war, die Kontrolle über Moldawien zu übernehmen. Infolgedessen betrat im Jahr 1612 S. Potocki in das Gebiet des Fürstentums ein. Der König machte jedoch einen Fehler und wurde in der Schlacht am Fluss Prut am 19. Juni 1612 besiegt¹⁹. Nach diesen Versuchen Polens, Einfluss auf die Moldau und die Walachei zu gewinnen, nahm der Sultan seine Raubzüge in die Länder der Polnisch-Litauischen Gemeinschaft wieder auf, die vor allem die ukrainischen Gebiete betrafen, die Teil der Gemeinschaft waren und an das Gebiet des moldauischen Fürstentums grenzen. Ein weiterer Grund für die Intensivierung der Aggressionspolitik des Sultans waren die Seefeldzüge der Kosaken auf dem Schwarzen Meer, die von Jahr zu Jahr zunehmen und den türkischen Festungen und Städten großen Schaden zufügen.

So kam es nach einer Pause von 5 Jahren zu erneuten Angriffen der Türken und Tataren auf ukrainische und polnische Territorien. Jeder Tatarenüberfall hatte sehr negative Auswirkungen auf die wirtschaftliche, soziale und demografische Entwicklung der Region. Jedes Mal wurden Städte und Dörfer, Kirchen und Kapellen geplündert und fast vollständig niedergebrannt; die Bürger und Bauern mussten ihre Häuser und Stadtbefestigungen wieder aufbauen, religiöse Gebäude restaurieren und Truppen unterhalten...

Im Jahr 1612 führten die Türken drei große Überfälle durch: im Februar 1612 auf die Bezirke Kolomyia und Galicia; im April 1612 ein zweiter Angriff auf die Bezirke Kolomyia und Galicia, insbesondere auf die Umgebung von Sniatyn; im Juli-August 1612 auf die Bezirke Kolomyia, Galicia, Lwiw und Terebovlia²⁰. Im Jahr 1613 kamen die Tataren Ende August in die ukrainischen Gebiete. Sie unternahmen einen verheerenden Marsch durch das Gebiet von Galizien und Ternopil. Genau ein Jahr später, im September 1614, kamen die Tataren erneut in die westlichen Gebiete der Ukraine.

Beschreibungen einzelner tatarischer Angriffe finden sich auf den Seiten des Kiptschak-Teils der Chronik von Kamianets (1611-1613): «...17 (27) Juli 1612, während der Fastenzeit der Verklärung, am Freitag. Die ungläubigen Tataren, vereint mit den Moldauern, kamen in die Nähe von Kamianets, durchsuchten und beschlagnahmten Vieh, Menschen, die zerstückelt und mitgenommen wurden, und nahmen unter anderem viele unseres armenischen Volkes mit, die von Yazlivets reisten, und steckten auch die Kirche von St. Christus in Brand. Und Mehmed Girey, ein Soldat, Bruder des Khans, kam»²¹. In der Chronik wird auch ein Tataren Angriff im Jahr 1613 erwähnt: «[1613], 1. November, Montag - Eine Wolke von Busurman -Tataren kam in die Region. Sie verwüsteten Pokuttja vollständig, brannten und metzelten. Sie nahmen unendlich viele Gefangene, darunter viele Adlige, und zogen sich nach Woloschtschyna zurück...»²². Wie I. Tymiv²³ zu Recht feststellt, bestätigen diese Aufzeichnungen die fast ununterbrochenen Angriffe der Feinde, zeigen den Rückzugsweg der Tataren und die Folgen der Überfälle. Sie bestätigen auch die Tatsache, dass die Regierung des polnisch-litauischen Commonwealth nicht gut für den Schutz ihrer Grenzen gesorgt hat.

Im Sommer 1614 näherte sich das Heer des Beylerbeys von Rumelien dem Gebiet von Bendery (das heutige Moldawien), das Heer der Beylerbey Rumelia näherte sich der Stadt, während die türkische Flotte sich der Quelle des Dnipro näherte. Osmanische Militärführer sagten oft, dass: «Sie gehen in das Gebiet der Polnisch-Litauischen Gemeinschaft, um mit den Kosaken fertig zu werden, wenn die polnische Regierung es nicht schafft», aber dieser Feldzug war für den Feind nicht erfolgreich, wie die Chronik von Kamianets zeigt: «Im Jahre 1063 [1614], im September. zogen Türken, Tataren, Moldauer und Walachen gemeinsam nach Saporischschja, um die Kosaken zu vernichten, aber der Herrgott half ihnen nicht, so dass sie in Schande zurückkehren»²⁴.

Im Frühjahr 1615 näherte sich das Heer der Bailerbeys erneut den Grenzen der ukrainischen Gebiete. Diesmal handelte es sich jedoch nicht nur um eine Machtdemonstration, sondern um einen Angriff auf die ukrainischen Grenzgebiete, einschließlich Lwiw. Insgesamt erreichten die Tataren Lwiw im Jahr 1615 dreimal, und jeder Angriff war von Plünderungen, dem Niederbrennen von Häusern und Kirchen sowie Entführungen begleitet.

Der galicische Hochadel, der 1615 auf dem Sejm in Halych versammelt war, erkannte dies an: «So wurden vor kurzem, im letzten Monat, die Woiewodschaft Podillya und unser galizisches Land von den Tataren zerstört; einige verloren ihren Besitz durch Feuer, andere wurden mit ihren Frauen und Kindern in heidnische Gefangenschaft verschleppt und mit Schwert und Feuer bekämpft, unser Land wurde in Asche und Wüste verwandelt, bis zu 100.000 Gefangene und unzähliges Vieh wurden von hier weggebracht. Aber der Tatarenkönig war damit nicht zufrieden und verlangte dafür mehr Steuern und antwortete mit einer großen Drohung, bald wieder mit seiner Armee in der Krone zu sein». Auf demselben Sejm erklärten die Feudalherren von Prykarpattia, dass «im letzten Monat die Provinz Podolien und unser galizisches Land durch tatarische Angriffe völlig zerstört wurden, einige Menschen wurden verbrannt, andere wurden in Gefangenschaft genommen»²⁵.

Im Jahr 1616 fand ein weiterer Angriff statt. Besonders betroffen war die Region Pokuttja, die fast vollständig zerstört wurde, darunter auch die Stadt Sniatyn, die fast vollständig niedergebrannt wurde. Nachdem sie in Pokuttja auf keinen Widerstand gestoßen waren, zogen die Tataren in Richtung Lwiw.

«Die Kamianets-Chronik» berichtet ausführlich über die Annäherung der Tataren an Lwiw im Jahr 1616. «Der tatarische Khan (Janibek Giray 1610-1623) fiel mit einer großen Zahl von Menschen in Polen und der Ukraine ein und erreichte Lwiw. Er brannte alle umliegenden Dörfer, Scheunen und Heuwiesen nieder. Doch Infanteristen, armenische, polnische und ukrainische Freiwillige griffen von der Stadt aus an und kämpften. Kanonen aus der Festung und der Stadt feuerten auf die Tataren, die sich der Stadt näherten. Um Mitternacht verließen die Tataren das Lager und überquerten den Dnjestr in der Nähe von Chotyn, aber sie nahmen eine Menge Beute mit»²⁶.

Die schrecklichen Folgen der tatarischen Angriffe im Jahr 1616 werden in der königlichen Instruktion vom 20. Januar 1616 erwähnt. Darin heißt es insbesondere, dass die Horde, die auf keinen bewaffneten Widerstand stieß, in einen Teil der Ukraine kam, den sie seit langem nicht mehr besucht hatte, alles mit Feuer und Schwert zerstörte, viele Christen in heidnische Gefangenschaft nahm und riesige Mengen an Beute erbeutete²⁷.

In der Zeit von 1615 bis 1616 griffen die Tataren Galizien, Podolien und Wolhynien an²⁸. Leider führten diese Angriffe zu großen Zerstörungen, da der Feind keinen Widerstand leistete, da sich die Polnisch-Litauische Gemeinschaft im Krieg mit Moskau befand. Infolge dieser Angriffe konnten sich die Tataren ungehindert bis tief in die polnisch-litauische Gemeinschaft hineinbewegen.

Im Herbst 1616 und im Winter 1617 kam es aufgrund der Einmischung der polnischen Regierung in die inneren Angelegenheiten der Donaufürstentümer zu einer neuen, ziemlich starken Welle von Überfällen²⁹.

Am 2. Februar 1617 griffen die Tataren unter der Führung von Devlet Giray Podillia an. Den Tataren folgte ein 30.000 Mann starkes osmanisches Heer unter der Führung von Pascha Alimazor. Die Tataren waren die ersten, die das Dorf Shulzhyntsi niederbrannten und dort ein Lager errichteten. Nachdem sie sich an der Stelle des niedergebrannten Dorfes niedergelassen hatten, begannen sie ihre Raubzüge in Richtung Ostroh. Sie nahmen einen großen Yasyr in der Gegend von Liakhovtsi, Zaslav und Polonne ein und kehrten nach Hause zurück³⁰.

Im Frühjahr 1617 zerstörten die Tataren bei mehreren Überfällen Tysmenytsia, Halych, Martyniv, Kalush und brannten Dolyna nieder. «Es war schrecklich, die Verbrennung der galizischen Dörfer durch die wilden und grausamen Tataren zu sehen. Es schien, als würde der Himmel in Flammen stehen, Rauchsäulen stiegen über den verbrannten Dörfern und Städten auf, die verzweifelten Schreie der Versklavten betäubten die Ohren, und eine endlose Menge von Tataren zog über die Straßen und Wege, getrieben von großen Viehherden, gefolgt von Horden von geschwärtzten, verängstigten Gefangenen. Herr, warum hast du dieses Gebirgsland so sehr bestraft, als sein Volk durch die Tataren in Elend geriet»³¹.

Die osmanische Armee unter der Führung von Iskander Pascha und unter Beteiligung von Vertretern aus Siebenbürgen, der Walachei und Moldawien führte im Sommer 1617 eine der größten Invasionen in ukrainisch-polnische Gebiete durch.

Nach der von M. Horn erstellten Chronologie der Tatarenangriffe gab es zwischen Februar und September 1617 fünf Tatarenangriffe auf ukrainische Gebiete³². In der Zeit von 1605 bis 1617 griffen die Tataren 11 Mal die galizischen Gebiete und 5 Mal Lwiw und seine Umgebung an.

Daraufhin sah sich die Regierung der Polnisch-Litauischen Gemeinschaft gezwungen, den Forderungen des Sultans zuzustimmen und unterzeichnete am 23. September 1617 den Vertrag von Buschan. Darin verpflichtete sich Polen, die See- und Landzüge der Kosaken zu stoppen (und die Türkei, die tatarischen Invasionen zu stoppen), sich nicht in die inneren Angelegenheiten der Republik Moldau, der Walachei und Semigrad einzumischen, Chotyń an die Republik Moldau zurückzugeben, usw.³³.

Im Jahr 1618 unternahmen die Tataren vier größere Angriffe auf ukrainische Gebiete. Sie griffen vor allem das Gebiet von Galizien an (Bezirke: Lwiw, Stryi, Zhydachiv, Trembovel, Drohobych). Die Plünderung jeder Grafschaft dauerte durchschnittlich drei Tage³⁴.

Im Mai 1618 erreichten die tatarische Abteilungen Halych, Rohatyn und zogen dann weiter nach Stryi, und im Juni wiederholten sie ihre Überfälle in Richtung Dolyna und Zhydachiv. Im Juli desselben Jahres schickten die tatarischen Reiter den Quellen zufolge «Abordnungen in das Vorgebirge jenseits des Dnjestr in Richtung Kalusch»³⁵ und zerstörten alles, was sich ihnen in den Weg stellte: Häuser, Burgen, Kirchen, und nahmen Menschen gefangen.

Dieser Angriff wird von der Lwiw Chronik bestätigt: «Im selben Jahr waren die Tataren auf dem Fest der Eustathia und richteten in der Nähe von Ostrop großen Schaden an und verbündeten sich dann mit den Bewohnern von Ostrop mit Murza Arak, der auf einem Auge blind war und trank und aß»³⁶.

Auch Wolhynien hatte 1618 schwer zu leiden. Khan Devlet Giray führte mehr als 30.000 Angreifer mit sich. Während dieses Angriffs wurden die folgenden Städte niedergebrannt und zerstört: Kostiantyniv, Kuzmyn, Krasyliv, Sulzhyn, Basaliya und 122 Dörfer, die zu diesen Städten gehörten. Auch die Ländereien des Fürsten Janusz Ostrozky wurden zerstört, darunter der gesamte Bezirk Starokostiantyniv und ein Teil des Bezirks Zaslav. Nachdem sie Wolhynien verwüstet, 30.000 Gefangene gemacht und eine große Menge an Beute gemacht hatten, zogen die Tataren ab, ohne verfolgt zu werden³⁷.

Im Mai 1618 überquerten die Budzhak-Tataren unter der Führung von Kantemir Murza das galizische Land bis zum Bezirk Stryi, wo sie zwei bis drei Tage lang plünderten. Ein zweiter Angriff der Budschaken fand im Juni 1618 statt, der ebenfalls den Kreis Stryi erreichte, und die nächste Plünderungsaktion der Tataren, die im Juli desselben Jahres stattfand, betraf auch den Kreis Drohobytsch. Leider ist nicht bekannt, welche Siedlungen in der Drohobytsch-Region unter den Steppenbewohnern zu leiden hatten.

Dieser Angriff wird auch in der «Chronik von Kamianets» erwähnt: «Das Jahr 1067 [1618]. Während der Fastenzeit der Verklärung fielen die Tataren (20 Tausend Reiter) in Pokuttya ein, Hetman Koniecpolski stellte sich ihnen mit zweitausend Soldaten entgegen, kämpfte mit ihnen, erreichte aber nichts»³⁸.

Die schrecklichen Folgen der tatarischen Angriffe finden sich in Simeon Lechaczys «Reiseaufzeichnungen»: «Als ich Polen betrat, sah ich Ruinen und Trümmer, die von den Tataren verursacht worden waren. Viele Städte, Dörfer, Festungsanlagen waren verlassen [...], weil die bösen Tataren zwei oder drei Jahre hintereinander kamen und gingen, niemanden fürchteten, brannten und mordeten, raubten und andere in ihr eigenes Land verschleppten»³⁹.

Anfang 1620 verschlechterten sich die diplomatischen Beziehungen zwischen der Polnisch-Litauischen Gemeinschaft und dem Osmanischen Reich. In der Geschichtsschreibung wird weithin angenommen, dass diese Verschlechterung von der osmanischen Regierung initiiert wurde, doch Historiker wie Valeriy Stepankov und Vitaliy Stepankov widerlegen diesen Mythos und weisen darauf hin, dass Polen tatsächlich eine expansionistische Politik gegenüber dem Osmanischen Reich verfolgte. Diese Politik, so die Wissenschaftler, manifestierte sich in dem Wunsch, die Donauländer zu schützen und die anti-osmanische Politik der Habsburger zu unterstützen⁴⁰.

Daraufhin begann die polnische Regierung, sich aktiv auf den Krieg vorzubereiten: Sie stellte eine Armee auf, entwickelte einen Angriffsplan und suchte Verbündete. Als das Osmanische Reich von den Absichten der Polnisch-Litauischen Gemeinschaft erfuhr, begann es, sich auf eine Antwort vorzubereiten, und eine seiner Anweisungen war die Wiederaufnahme aktiver Angriffe auf ukrainische Gebiete.

Vom 8. bis 11. September 1620 fand die Schlacht von Ciezora zwischen der Armee der Polnisch-Litauischen Gemeinschaft und der Armee des Osmanischen Reiches statt. Im Ergebnis der Schlacht wurde die Polnisch-Litauische Gemeinschaft besiegt und zum Rückzug gezwungen. Neben den schweren militärischen Verlusten verlor die Polnisch-Litauische Gemeinschaft auch viele ihrer Armee- und Regierungsführer. Vor allem der Kronenhauptling Stanisław Żółkiewski wurde getötet, und der Feldhauptling Stanisław Koniecpolski, die Magnaten Mykola Potocki, Jan Tyszkiewicz und viele andere wurden gefangen genommen. Am Vorabend der Schlacht und vor allem danach unternahmen die tatarischen Horden mehrere verheerende Angriffe auf ukrainische Gebiete.

Der zentrale Teil der russischen Provinz war als erstes betroffen. Die Zerstörungen und Plünderungen dauerten hier etwa zwei Wochen und erfolgten in zwei Etappen. Belege für den Angriff auf diese Gebiete

finden sich im Tagebuch des Woiwoden von Sandomierz, Zbigniew Ossolinski: «Plötzlich kamen die Tataren jenseits des Dnjestr zu unseren Pokuttja, zu unvorsichtigen Bewohnern, fingen sie mit ihren Frauen und Kindern in ihren Häusern ein, zerstörten alles mit Feuer und Plünderung, und da unsere Leute ihnen aus Furcht nicht viel Widerstand leisteten, zogen sie weit weg und nahmen zahlreiche Yasys mit, die sie nach Moldawien brachten und dann mehrmals zurückkehren»⁴¹.

Die Tataren führten ihre Angriffe von Sniatyn bis nach Terebovlia durch und zerstörten alles, was ihnen auf den Weg kam. Wo vorher Dörfer, Städte und Kirchen standen, hinterließen sie nur noch Asche. Der Angriff führte auch zu einem starken Rückgang der Bevölkerung. Nach dem Inventar der Starosta von Sniatyn lebten Anfang 1620 «bis zu dreihundert» Einwohner in Pilnyi Jaseniw, nach dem Tataren Angriff waren es nur noch 7 Personen. Im Dorf Rusove lebten vor der Tatarenoffensive mehrere Dutzend Bauern, nach 1620 waren es nur noch 8 Personen. Das Dorf Hlushkiv wurde «von den tatarischen Horden verwüstet und zerstört». Die adlige Kommission, die nach dem Tataren Überfall die betroffenen Viertel untersuchte, musste in vielen Dörfern des galizischen Landes große Zerstörungen und Verwüstungen feststellen⁴².

Die armenischen Chronisten Hagop und Aksent hinterließen wichtige Informationen über die Tataren Überfälle, die 1620 in der Woiwodschaft Rus stattfanden und verheerende Folgen hatten: «Zwei Wochen später schickte der Kalga-Sultan 60.000 Tataren nach Pokuttja, und sie verwüsteten alles mehr als 12 Meilen außerhalb von Lwiw und nahmen eine große Anzahl von Gefangenen von dort mit - mehr als 100.000 Menschen, aber als sie die Krim erreichten, blieben 30.000 von diesen 100.000 übrig, denn es herrschte großer Hunger und strenge Kälte und viele starben; viele Tataren und Pferde starben auch. Und dann brannten sie Hlyniany nieder»⁴³.

Die massiven Angriffe der Tataren auf die ukrainischen Gebiete vor, während und nach der Schlacht von Chotyn im Jahr 1621 führten jedoch zu den größten Zerstörungen, da die Kirchen oft als Verteidigungs- und Schutzraum für die Bevölkerung dienten.

Die Außenbezirke des Bezirks Chotyn wurden von der türkischen Armee am stärksten beschädigt. Die türkisch-tatarische Armee vernichtete hier eine große Zahl von Menschen und Eigentum. Plünderungen und Morde hörten hier fast 3 Monate lang nicht auf⁴⁴.

Die zweite Region, in der zahlreiche Angriffe stattfanden, waren Kamianets-Podilskyi und seine Umgebung, wo die Kosaken und die Rzeczpospolita-Armee Verpflegung erhielten. Die dritte Region, die schwere Verluste erlitt, war Volyn. Im Jahr 1621 plünderten und mordeten die Tataren mit besonderer Grausamkeit, da diese Angriffe nicht nur dem Profit dienten, sondern vor allem darauf abzielen, die Nachhut des polnisch-kosakischen Heeres zu schwächen sowie die Organisation der polnisch-litauischen Commonwealth-Bewegung vor allem in den ukrainischen Provinzen und ihre landesweite Versammlung unter Führung des polnischen Königs bei Lwiw zu verhindern.

Mitte August 1621 fand einer der ersten Raubzüge des Jahres 1621 statt, der von Tataren unter der Führung von Kantimir Murza durchgeführt wurde. Sie brachen in Richtung der ruthenischen Woiwodschaft auf und erreichten Lublin, wobei sie eine große Menge an Beute erbeuteten und viele Gefangene auf ihrem Weg machten: «Einige Tage später marschierte Chantimir Murza mit 50.000 Tataren nach Zamość und Lublin, richtete großen Schaden an, verbrannte und verwüstete die Region und kehrte 15 Tage später mit einer großen Menge Beute zurück. Als die ungläubigen Tataren mit Gefangenen an Kamianets vorbeizogen, schlossen sich die Bürger und Bauern sowie die Deutschen, die sich in der Festung aufhielten - insgesamt 3-4 Hundert Personen - zusammen, stürmten vor und versperrten den Tataren den Weg in den Dovzhkivsky-Wald, nahmen ihnen eine Menge Vieh und Gefangene ab und besiegten sie»⁴⁵.

Einer der berüchtigtsten Angriffe auf Wolhynien wurde von den Tataren am 13. und 15. September 1621 verübt. Anhand der Aufzeichnungen des Zentralen Staatsarchivs der Ukraine beleuchteten die Autoren die Folgen des Angriffs der Tataren, die nicht nur die Bevölkerung ausraubten und Yasyr raubten, sondern auch Massenmorde begingen. So ist beispielsweise bekannt, dass im Bezirk Lutsk alle Ländereien geplündert, bewegliches und unbewegliches Eigentum zerstört und Menschen, unabhängig von ihrer Herkunft (Adlige, Bauern, Pächter), gefangen genommen wurden. In der galizischen Siedlung (die Dörfer Halychany, Zboroshiv und Skryholovy im Distrikt Lutsk), die dem Kiewer Unterkommissar Stefan Nemyrych gehörte, töteten die Tataren 144 ältere Männer, und ältere Frauen, die mit ihren Enkelkindern zu fliehen versuchten, wurden gefangen und im Schlamm ertränkt.

Der Regierungsbeamte Jan Stanisławski, der ein «kleines Versteck» und eine «Schatulle» mit Dokumenten verteidigte, wurde von den Angreifern mit Säbeln zu Tode gehackt. Nachdem die Tataren abgezogen waren, sammelten Nemyrychs Untertanen aus seinem anderen Gut Holiatyn die Leichen der Toten aus dem galizischen Gut «auf den Feldern und unter den Eichen» ein und brachten sie auf den Friedhof nahe der Kirche.

130 Männer, Frauen und Mädchen, die am 13. September auf einem Feld in der Nähe von Woronytschi arbeiteten, wurden «in die heidnische Gefangenschaft» verschleppt, und der Regierungsbeamte Jan Gaevsky, der die Arbeit überwachte, wurde getötet. All diese Ereignisse sind nur ein kleiner Teil dessen, was am Montag, dem 13. September 1621, dem ersten Tag des tatarischen Angriffs, in Wolhynien geschah. Insgesamt gab es drei solcher Tage⁴⁶.

Was die vorsätzliche Zerstörung von Kirchen betrifft, so ist bekannt, dass die Tataren Ende August 1621 die Kirche des Heiligen Gregor (bei Kamianets-Podilskyi) vollständig niederbrannten, die umliegenden Gärten, die Gebäude auf dem Kirchhof und den Zaun zerstörten und die mit Zinn bedeckte Kuppel der Kirche verbrannten, so dass nur vier Wände übrig blieben.

Sie verbrannten auch das Dach der Kirche St. Christus. Diese Tatsache wird in der Chronik von Kamianets bestätigt: «Zur gleichen Zeit griffen die ungläubigen Tataren die gesamte Kirche des heiligen Gregor an, die wunderschön gebaut war und auf allen Seiten Baluster hatte, und brannten sie nieder, wobei sie die Bleikuppel der Kirche zerstörten, so dass nur vier Steinwände übrig blieben. Sie zerbrechen auch das Dach der Kirche des Heiligen Kreuzes, die ebenfalls eine sehr schöne Kuppel hatte. Möge Gott, der Herr, sich für diese heiligen Kirchen an dem untreuen, unreinen und fanatischen Stamm rächen, möge die Macht des Heiligen Kreuzes sie bestrafen, und möge der heilige Gregor sie in seinen heiligen Gebeten verfluchen. Amen. Möge es so sein!»⁴⁷.

Die Zerstörung von zwei Kirchen in Kamianets wird auch von L. Podhorodetskyi erwähnt, insbesondere weist der Autor darauf hin, dass die Tataren, als sie am 2. September den Dnjestr in der Nähe von Kamianets überquerten, zwei Kirchen niederbrennen⁴⁸.

Bei einem Überfall auf den Bezirk Kolomyia brannten die Tataren eine Kirche im Dorf Mazylyv nieder und verbrannten auch das Haus des Pfarrers. Ein ähnlicher Vorfall wurde in der Stadt Lityn in der Region Przemysloszczegorz verzeichnet, wo die Tataren eine Kirche niederbrannten und einen Priester töteten⁴⁹.

Die Kirche im Dorf Tyshkivtsi, Bezirk Horodenka, wurde ebenfalls zerstört, wovon das Kreuz zeigt, das die Dorfbewohner an der Stelle der zerstörten Kirche errichteten⁵⁰.

Während des Angriffs auf den Stryi Povid brannten die Tataren die Kirche der Geburt der Heiligen Jungfrau Maria nieder⁵¹.

Einige religiöse Denkmäler wurden von der Rzeczpospolita-Armee zerstört oder beschädigt. In den Aufzeichnungen eines deutschen Offiziers heißt es zum Beispiel: «Um eine Brücke über den Dnjestr zu bauen, zerstörten die Polen eine schöne orthodoxe Kirche in der Walachei, die nach griechischem Vorbild errichtet wurde. Es ist eine Schande, dass die gebaute Brücke in drei Tagen eingestürzt ist»⁵².

Laut L. Podhoretsky zerstörten die Polen die andere Kirche nicht, da sie ganz in der Nähe von Chotyn lag, ebenfalls aus Ziegeln bestand und ein wichtiger Verteidigungspunkt hätte werden können⁵³. Diese Angaben werden von Jan Ostrozky in seinem Tagebuch bestätigt⁵⁴.

Schlussfolgerung. Wir können also mit Sicherheit sagen, dass jeder Angriff von Türken und Tataren auf ukrainisches Gebiet nicht nur einen großen Verlust an menschlichen Ressourcen bedeutet, sondern auch die Zerstörung einer großen Anzahl von religiösen Denkmälern, Kirchen, Kapellen und Kapellen. Die Türken und Tataren taten dies vor allem aus drei Gründen: erstens wegen der Plünderung von religiösem Eigentum, darunter Kreuze und Leuchter aus Edelmetall; zweitens, weil die Kirche oft zum letzten Zufluchtsort für die Zivilbevölkerung wurde; und drittens aus Rache, wenn die Tataren versuchten, der Zivilbevölkerung ihre Beute abzunehmen.

Viele der Zerstörungen und Todesfälle hätten zum Teil vermieden werden können, wenn sich die Regierung des polnisch-litauischen Commonwealth sich um die Verteidigung aller seiner Grenzen gekümmert hätte. Dem König und dem Adel ging es jedoch in erster Linie um ihre eigene Bereicherung und um die Möglichkeit, den Einflussbereich der Rzeczpospolita in anderen Ländern auszuweiten. Infolgedessen wurde mehr als die Hälfte der Städte und Dörfer der modernen Westukraine zerstört: Die Oblast Lwiw, die Oblast Ternopil, die Oblast Iwano-Frankiwsk, die Oblast Wolhynien und ein Teil der Oblast Czernowitz wurden zerstört und verwüstet. Die polnische Regierung rechtfertigte sich damit, dass die Angriffe der Tataren recht schnell und unvorhersehbar erfolgten, so dass sie nicht immer die Zeit hatte, angemessen zu reagieren und die Bevölkerung zu schützen: «Die Tataren zu besiegen ist fast so, als wollte man fliegende Vögel erschießen»; «bei Sonnenuntergang sahen wir große Brände in der Nähe von Lwiw, weil der Feind uns so schnell entkommen war, dass wir die Brände zuerst sahen und erst dann etwas darüber erfahren konnten»⁵⁵.

¹ Кісь Я., *Татарські шляхи на Україні в XVI-XVII ст.* [Tatar Ways in Ukraine in the 16-17 Centuries], in «Жовтень», 1986, № 4(498) квітень, с. 134-136.

² Паньків М., *Топоніми, мікротопоніми, легенди як вияв етнокультурної пам'яті про татаро-турецькі набіги на Прикарпаття (XV-XVII ст.)* [Toponyms, Microtoponyms, Legends as a Manifestation of Ethnocultural Memory about the Tatar-Turkish Raids on Prykarpattia (15-17 Centuries)], in «Карпати: людина, етнос, цивілізація», 2012, Вип. 4, с. 91-102.

³ Паньків М., *Топоніми, мікротопоніми, легенди як вияв етнокультурної пам'яті про татаро-турецькі набіги на Прикарпаття (XV-XVII ст.)*, с. 91-102.

⁴ Тимів І., *Вірменські літописні джерела про турецько-татарські набіги на Україну в XVI-XVII ст.* [Armenian Chronicle Sources about the Turkish-Tatar Raids on Ukraine in the 16-17 Centuries], in «Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Серія: Історія», 2014, Вип. 1(1), с. 200-201; Тимів І., *Пам'ятки та пам'ятні місця боїв польських військ і українського населення з турками і татарами у XVII ст. на Західній Україні* [Monuments and Memorial Sites of the Battles of Polish Troops and the Ukrainian Population with Turks and Tatars in the 17th Century in Western Ukraine], in «Праці Центру пам'яткознавства», 2015, Вип. 27, Київ, 2015, с. 251-268.

⁵ Бармак М., Бармак О., *Наш край – Тернопільщина* [Our Land is Ternopil Region], Тернопіль, Астон, 2003, 154 с.

⁶ Грабовецький В., *Ілюстрована історія Прикарпаття* [Illustrated History of Prykarpattia], Т. 1, Івано-Франківськ, Нова зоря, 2002, 432 с.

⁷ Страшко В., Сухих Л., *Хотинська війна 1621 р. за актовими книгами ЦДІАК України* [The Khotyn War of 1621 According to the Act Books of the CSNAK of Ukraine], in «Український історичний журнал», 2011, № 6, с. 4-15.

⁸ Сіреджук П., *Містечка, яких немає* [Towns that don't Exist], in «Жовтень», 1981, № 3, с. 106-109.

⁹ Брехуненко В., *«Дивна то і неказанна мужність...». Козаки у Хотинській війні 1621 р.* [«Strange and Indescribable Courage...». Cossacks in the Khotyn War of 1621], Київ, Темпора, 2013, 120 с.; Брехуненко В., *«Я бусурманин, але своєї присяги дотримуюсь»: про стереотипи взаємного сприйняття українських козаків і татар у середині 1620-х рр.* [«I am a Busurman, but I Keep My Oath»: about Stereotypes of Mutual Perception of Ukrainian Cossacks and Tatars in the mid-1620s], in «Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова», Київ, Інститут історії України, 2007, с. 84-91.; Брехуненко В., Нагельський М. *Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI – першої половини XVII століття з польських рукописних збірань* [Twelve Letters of the Hetmans of the Zaporozhzhia Army of the 16th – First Half of the 17th Century from Polish Manuscript Collections], in «Український археографічний щорічник, Нова серія, Вип. 8/9, Український археографічний збірник», Т. 11/12, Київ – Нью-Йорк, 2004, с. 425-452.

¹⁰ Сас П., *Воєнний промисел запорозьких козаків (перша половина XVII ст.)* [Military Craft of the Zaporozhzhia Cossacks (First Half of the 17th Century)], in «Україна в Центрально-Східній Європі», 2007, № 7, с. 167-196; Сас П., Кіркенє Г., Бумблаускас А., *Хотинська битва 1621 – битва за Центральну Європу* [The Battle of Khotyn 1621 – the Battle for Central Europe], Київ, Балтія-Друк, 2011, 216 с.; Сас П., *Хотинська війна 1621 р.* [The Battle of Khotyn 1621], Київ, Інститут історії України НАН України, 2011, 520 с.; Сас П., *Шлях армії султана Османа II до Хотина 1621 р.* [The Path of the Army of Sultan Osman II to Khotyn in 1621], in «Україна в Центрально-Східній Європі», 2014, Вип. 14, с. 56-70.

¹¹ Horn M., *Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605-1633 na Ruś Czerwoną* [Economic Impact of the 1605-1633 Tatar Invasions of Red Ruthenia], Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964, 233 s.; Horn M., *Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600-1647* [Chronology and Scope of the Tatar Invasions of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the Years 1600-1647], in «Studia i materiały do historii wojskowości», Warszawa, 1962, T. VIII, cz. 1. s. 3-71.

¹² Gliwa A., *Dwa najazdy tatarskie na Rusz Czernową podczas wojny Rzeczypospolitej z imperium Osmanskim w 1621 r. Zniszczenia i straty demograficzne na obszarze ziemi Premyskiej* [Two Tatar Invasions of Red Rus during the War between the Republic and the Ottoman Empire in 1621. The Destruction and Demographic Losses in the Premysl Territory], in «Rocznik Przemyski», 2012, t. 48, z. 1: Historia wojskowości, s. 3-58; Gliwa A., *Doświadczenie inwazji tatarskich w narracjach ludowych i pamięci zbiorowej jako niematerialne dziedzictwo kulturowe Polski południowo-wschodniej* [Experience of Tatar Invasions in Narrations and Collective Memory as Intangible Cultural Heritage of South-Eastern Poland], in «Ochrona Zabytków», nr. 1, 2014, s. 53-73; Gliwa A., *Kraina upartych niepodległości. Zniszczenia wojenne na obszarze ziemi przemyskiej w XVII wieku* [Land of Stubborn Inconvenience. War Damage in the Przemyśl Area in the 17th Century], Przemyśl, 2013, 1079 s.;

Gliwa A., *Chronologia i zasięg terytorialny napadów tatarskich na ziemie przemyską i sanocką w latach 1620-1629* [Chronology and Territorial Range of the Tatar Invasions of the Przemysł and Sanok Regions in the Years 1620-1629], in «Rocznik Przemyski», t. 33, 1997, s. 21-40; Глива А., *Асиметричний аспект татарського військового мистецтва (XVII ст.)* [Asymmetric Aspect of Tatar Military Art (17th Century)], in «Український історичний журнал», 2018, № 3, с. 46-72.

¹³ Паньків М., *Топоніми, мікротопоніми, легенди як вияв етнокультурної пам'яті про татаро-турецькі набіги на Прикарпаття (XV-XVII ст.)*, с. 92.

¹⁴ Кісь Я., *Татарські шляхи на Україні в XVI-XVII ст.*, с. 134; Паньків М., *Топоніми, мікротопоніми, легенди як вияв етнокультурної пам'яті про татаро-турецькі набіги на Прикарпаття (XV-XVII ст.)*, с. 92.

¹⁵ Horn M., *Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605-1633 na Ruś Czerwoną*, s. 11.

¹⁶ Horn M., *Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605-1633 na Ruś Czerwoną*, s. 26.

¹⁷ Шагурі О., *Війна між Габсбургами та Османами 1593-1606 рр.: витоки конфронтації, утворення альянсів та складання балансу сил протягом конфлікту* [The War between the Habsburgs and the Ottomans 1593-1606: the Origins of the Confrontation, the Formation of Alliances and the Drawing Up of the Balance of Forces during the Conflict], in «Науковий вісник Дипломатичної академії України», 2010, Вип. 16, с. 290-296.

¹⁸ Leitsch W., *Sultan Ahmed und Mihail Romanow im Jahre 1614. Der Beginn einer neuen Epoche in der russisch-türkischen Beziehungen* [Sultan Ahmed and Mihail Romanov in 1614. The beginning of a new epoch in Russian-Turkish relations], in «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas», München, 1956, Bd. IV, Hf. 3, s. 246-261.

¹⁹ Prochaska A., *Hetman Stanislaw Żolkiewski* [Hetman Stanislaw Zholkevsky], Warszawa, Wzdownictwo Kasy im. J. Mianowskiego Insynutu Popierania Nauki, 1927, s. 419.

²⁰ Horn M., *Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605-1633 na Ruś Czerwoną*, s. 12; Бармак М., Бармак О., *Наш край – Тернопільщина*, с. 154.

²¹ Цит за: Тимів І., *Вірменські літописні джерела про турецько-татарські набіги на Україну в XVI-XVII ст.*, с. 200.

²² Дашкевич Я., *Вірмено-половецькі джерела з історії України* [Armenian-Polovtsian Sources from the History of Ukraine], in «Науково-інформаційний бюлетень. Архівного управління УРСР», Київ, 1965, № 2, с. 66-74.

²³ Тимів І., *Вірменські літописні джерела про турецько-татарські набіги на Україну в XVI-XVII ст.*, с. 200-201.

²⁴ Гаркавец О., *Кыпчакское письменное наследие* [Kypchak Written Heritage], in «Алматы, Дешт и Кыпчак, 2002», Т. I: Каталог и тексты памятников армянским письмом, с. 536.

²⁵ Цит за: Грабовецький В., *Люстрована історія Прикарпаття*, с. 304.

²⁶ Цит за: Тимів І., *Вірменські літописні джерела про турецько-татарські набіги на Україну в XVI-XVII ст.*, с. 201.

²⁷ *Жерела до історії України-Руси* [Sources for the History of Ukraine-Rus], in «Матеріали до історії української козаччини». Т. I. Документи по 1631 р., с. 166-167.

²⁸ Бевзо О., *Львівський літопис і Острозький літописець* [Lviv Chronicle and Ostroh Chronicle], Київ, 1971, с. 142.

²⁹ Степанков В., Степанков В., *Польсько-турецька війна 1620-1621 років: Міфи й історична дійсність* [The Polish-Turkish War of 1620-1621: Myths and Historical Reality], in «Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича: Історія», № 1, 2022, с. 93.

³⁰ *Опис володіння князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року* [Description of Prince Janusz Ostrozki's Possessions in Southeastern Volyn in 1615], Острог, Видавництво Національного університету Острозька академія, 2009, с. 25.

³¹ Цит за: Грабовецький В., *Люстрована історія Прикарпаття*, с. 304-305.

³² Horn M., *Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600-1647*, s. 66.

³³ Степанков В., Степанков В., *Польсько-турецька війна 1620-1621 років: Міфи й історична дійсність*, с. 93-94.

³⁴ Галів М., *Село Літиня на Дрогобиччині в умовах воєнних знищень кінці XV-XVIII ст.* [The Village of Litynia in Drohobych Region in the Conditions of War Destruction at the End of the 15-18th Centuries], in «Східноєвропейський історичний вісник», Дрогобич, Посвіт, 2017, Вип. 2., с. 8.

³⁵ Грабовецький В., *Люстрована історія Прикарпаття*, с. 305.

³⁶ *С Кройніки Бельського речі Потребній вибрані* (Острозький літописець) [From Belsky Chronicle Essential Items Selected (Ostroh Chronicler)], in «Ізборник», URL: <http://izbornyk.org.ua/ostrog/ostr02.htm>

³⁷ *Опис володіння князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року*, с. 25.

- ³⁸ Тимів І., *Вірменські літописні джерела про турецько-татарські набіги на Україну в XVI-XVII ст.*, с. 201.
- ³⁹ Цит за: Тимів І., *Вірменські літописні джерела про турецько-татарські набіги на Україну в XVI-XVII ст.*, с. 205; Дарбинян М., *Путевые заметки Симиона Дпира Лехаца* [Travel Notes of Simion Dpir Lekhatsa], in «Исторические связи и дружба украинского и армянского народов», Ереван, 1961, с. 229-238.
- ⁴⁰ Степанков В., Степанков В., *Польсько-турецька війна 1620-1621 років: Міфи й історична дійсність*, с. 89-107.
- ⁴¹ Глива А., *Асиметричний аспект татарського військового мистецтва (XVII ст.)*, с. 65.
- ⁴² Грабовецький В., *Ілюстрована історія Прикарпаття*, с. 305-306.
- ⁴³ Цит за: Тимів І., *Вірменські літописні джерела про турецько-татарські набіги на Україну в XVI-XVII ст.*, с. 201.
- ⁴⁴ *Буковина історичний нарис* [Bukovina Historical Essay], Чернівці, Зелена Буковина, 416 с.
- ⁴⁵ Тимів І., *Вірменські літописні джерела про турецько-татарські набіги на Україну в XVI-XVII ст.*, с. 197-208.
- ⁴⁶ Страшко В., Сухих Л., *Хотинська війна 1621 р. за актовими книгами ЦДІАК України*, с. 4-15.
- ⁴⁷ Гаркавець О., *Кам'янецька Хроніка, складена Агопом, доповнена і продовжена його рідним братом Аксентом* [The Kamianets Chronicle, Compiled by Agop, Supplemented and Continued by His Own Brother Aksent], in «Жовтень», 1981, № 3, с. 100.
- ⁴⁸ Podhorodecki L., *Chotin 1621* [Khotyn 1621], Warszawa, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1988, s. 131.
- ⁴⁹ Галів М., *Село Літиня на Дрогобиччині в умовах воєнних знищень кінці XV-XVIII ст.*, с. 5-16.
- ⁵⁰ Тимів І., *Пам'ятки та пам'ятні місця боїв польських військ і українського населення з турками і татарами у XVII ст. на Західній Україні*, с. 251-268.
- ⁵¹ Gliwa A., *Dwa najazdy tatarskie na Rusz Czernowa podczas wojny Rzeczypospolitej z imperium Osmanskim w 1621 r. Zniszczenia i straty demograficzne na obszarze ziemi Premyskiej*, s. 19.
- ⁵² *Вести из Валахії (Zeitung aus Walachei) Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник* [News from Wallachia (Zeitung aus Walachei) Notes of a German Officer about the Khotyn War of 1621 as a Historical Source], in «Вопросы германской истории. Русско-германские связи и отношения нового и новейшего времени», Днепропетровск, Днепропетровский государственный университет, 1985, с. 145.
- ⁵³ Podhorodecki L., *Chotin 1621*, s. 100.
- ⁵⁴ *Jana hrabi z Ostrogora wojewody poznańskiego dziennik wyprawy chocimskiej r. 1621* [Jan Count of Ostrogor, Voivode of Poznań, Diary of the Chocim Expedition 1621], in «Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621», Kraków, 1853, s. 18-19.
- ⁵⁵ Цит за: Глива А., *Асиметричний аспект татарського військового мистецтва (XVII ст.)*, с. 60.

References

1. M. Barmak, O. Barmak, *Nash kraj – Ternopilshchyna* [Our Land is Ternopil Region], Ternopil, Aston, 2003, 154 s.
2. O. Bevzo, *Lvivskiy litopys i Ostrozkyi litopysets* [Lviv Chronicle and Ostroh Chronicle], Kyiv, 1971, 200 s.
3. V. Brekhunenko, «Dyvna to i neskazanna muzhnist...». *Kozaky u Khotynskii viini 1621 r.* [«Strange and Indescribable Courage...». Cossacks in the Khotyn War of 1621], Kyiv, Tempora, 2013, 120 s.
4. V. Brekhunenko, «Ja busurmanyn, ale svoiei prysiahy dotrymuuius»: pro stereotypy vzaiemo spryniattia ukraïnskyykh kozakiv i tatar u seredyni 1620-kh rr. [«I am a Busurman, but I Keep My Oath»: about Stereotypes of Mutual Perception of Ukrainian Cossacks and Tatars in the mid-1620s], in «Terra Cossacorum: studii z davnoi i novoi istorii Ukrainy. Naukovyi zbirnyk na poshanu doktora istorychnykh nauk, profesora Valeriia Stepankova», Kyiv, Instytut istorii Ukrainy, 2007, s. 84-91.
5. V. Brekhunenko, M. Nagelskyi, *Dvanadtsiat lystiv hetmaniv Viiska Zaporozkoho XVI – pershoi polovyny XVII stolittia z polskykh rukopysnykh zibraniy* [Twelve Letters of the Hetmans of the Zaporozhzhia Army of the 16th – First Half of the 17th Century from Polish Manuscript Collections], in «Ukrainskyi arkhеohrafichnyi shchорichnyk, Nova seriia, Vyp. 8/9, Ukrainskyi arkhеohrafichnyi zbirnyk», T. 11/12, Kyiv – Niu-York, 2004, s. 425-452.
6. *Bukovyna istorychnyi narys* [Bukovina Historical Essay], Chernivtsi, Zelena Bukovyna, 416 s.
7. M. Darbinyan, *Putevye zametki Simiona Dpira Lehaci* [Travel Notes of Simion Dpir Lekhatsa], in «Istoricheskie svyazi i druzhba ukraïnskogo i armyanskogo narodov», Erevan, 1961, s. 229-238.

8. Ya. Dashkevych, *Virmeno-polovetski dzherela z istorii Ukrainy* [Armenian-Polovtsian Sources from the History of Ukraine], in «Naukovo-informatsiyni biuleten. Arkhivnoho upravlinnia URSS», Kyiv, 1965, № 2, s. 66-74.
9. O. Garkavec, *Kypchakskoe pismennoe nasledie* [Kypchak Written Heritage], in «Almaty, Desht i Kypchak, 2002», T. I: Katalog i teksty pamyatnikov armyanskim pismom, 536 s.
10. A. Gliwa, *Chronologia i zasięg terytorialny napadów tatarskich na ziemi przemyską i sanocką w latach 1620-1629* [Chronology and Territorial Range of the Tatar Invasions of the Przemyśl and Sanok Regions in the Years 1620-1629], in «Rocznik Przemyski», t. 33, 1997, s. 21-40.
11. A. Gliwa, *Doświadczenie inwazji tatarskich w narracjach ludowych i pamięci zbiorowej jako niematerialne dziedzictwo kulturowe Polski południowo-wschodniej* [Experience of Tatar Invasions in Narrations and Collective Memory as Intangible Cultural Heritage of South-Eastern Poland], in «Ochrona Zabytków», nr. 1, 2014, s. 53-73.
12. A. Gliwa, *Dwa najazdy tatarskie na Rus Czernowa podczas wojny Rzeczypospolitej z imperium Osmanskim w 1621 r. Zniszczenia i straty demograficzne na obszarze ziemi Premyskiej* [Two Tatar Invasions of Red Rus during the War between the Republic and the Ottoman Empire in 1621. The Destruction and Demographic Losses in the Premysl Territory], in «Rocznik Przemyski», 2012, t. 48, z. 1: Historia wojskowości, s. 3-58.
13. A. Gliwa, *Kraina upartych niepokod. Zniszczenia wojenne na obszarze ziemi przemyskiej w XVII wieku* [Land of Stubborn Inconvenience. War Damage in the Przemyśl Area in the 17th Century], Przemyśl, 2013, 1079 s.
14. M. Haliv, *Selo Litynia na Drohobychchyni v umovakh voiennykh znyschen kintsi XV-XVIII st.* [The Village of Litynia in Drohobych Region in the Conditions of War Destruction at the End of the 15-18th Centuries], in «Skhidnoievropeyskiy istorychnyi visnyk», Drohobych, Posvit, 2017, Vyp. 2., s. 8-15.
15. O. Harkavets, *Kamianetska Khronika, skladena Ahopom, dopovnena i prodovzhena yoho ridnym bratom Aksentom* [The Kamianets Chronicle, Compiled by Agop, Supplemented and Continued by His Own Brother Aksent], in «Zhovten», 1981, № 3, c. 100.
16. A. Hlyva, *Asymetrychnyi aspekt tatarskoho viiskovoho mystetstva (XVII st.)* [Asymmetric Aspect of Tatar Military Art (17th Century)], in «Ukrainskyi istorychnyi zhurnal», 2018, № 3, s. 46-72.
17. M. Horn, *Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600-1647* [Chronology and Scope of the Tatar Invasions of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the Years 1600-1647], in «Studia i materiały do historii wojskowości», Warszawa, 1962, T. VIII, cz. 1. s. 3-71.
18. M. Horn, *Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605-1633 na Ruś Czerwoną* [Economic Impact of the 1605-1633 Tatar Invasions of Red Ruthenia], Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964, 233 s.
19. V. Hrabovetskyi, *Illustrovana istoriia Prykarpattia* [Illustrated History of Prykarpattia], T. 1, Ivano-Frankivsk, Nova zoria, 2002, 432 s.
20. *Jana hrabi z Ostroroga wojewody poznańskiego dziennik wyprawy chocimskiej r. 1621* [Jan Count of Ostroróg, Voivode of Poznań, Diary of the Chocim Expedition 1621], in «Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621», Kraków, 1853, s. 18-19.
21. Ya. Kis, *Tatarski shliakhy na Ukraini v XVI-XVII st.* [Tatar Ways in Ukraine in the 16-17 Centuries], in «Zhovten», 1986, № 4(498) kviten, s. 134-136.
22. W. Leitsch, *Sultan Ahmed und Mihail Romanow im Jahre 1614. Der Beginn einer neuen Epoche in der russisch-türkischen Beziehungen* [Sultan Ahmed and Mihail Romanov in 1614. The beginning of a new epoch in Russian-Turkish relations], in «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas», München, 1956, Bd. IV, Hf. 3, s. 246-261.
23. *Opys volodin kniazia Yanusha Ostrozkoho u pivdenno-skhidnii Volyni 1615 roku* [Description of Prince Janusz Ostrozkis Possessions in Southeastern Volyn in 1615], Ostroh, Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu Ostrozka akademiia, 2009, 270 s.
24. M. Pankiv, *Toponimy, mikrotoponimy, lehendy yak vyjav etnokulturnoi pamiaty pro tataro-turetski nabihy na Prykarpattia (XV-XVII st.)* [Toponyms, Microtoponyms, Legends as a Manifestation of Ethnocultural Memory about the Tatar-Turkish Raids on Prykarpattia (15-17 Centuries)], in «Karpaty: liudyna, etnos, tsyvilizatsiia», 2012, Vyp. 4, s. 91-102.
25. L. Podhorodecki, *Chotin 1621* [Khotyn 1621], Warszawa, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1988, 181 s.
26. A. Prochaska, *Hetman Stanisław Żółkiewski* [Hetman Stanislav Zholkevsky], Warszawa, Wzdawnictwo Kasy im. J. Mianowskiego Insynnutu Popierania Nauki, 1927, 419 s.
27. P. Sas, *Khotynska viina 1621 r.* [The Battle of Khotyn 1621], Kyiv, Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2011, 520 s.
28. P. Sas, H. Kirkene, A. Bumblauskas, *Khotynska bytva 1621 – bytva za Tsentralnu Yevropu* [The Battle of Khotyn 1621 – the Battle for Central Europe], Kyiv, Baltiia-Druk, 2011, 216 s.

29. P. Sas, Shliakh armii sultana Osmana II do Khotyna 1621 r. [The Path of the Army of Sultan Osman II to Khotyn in 1621], in «Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi», 2014, Vyp. 14, s. 56-70.
30. P. Sas, Voiennyi promysel zaporozkykh kozakiv (persha polovyna XVII st.) [Military Craft of the Zaporozhzhia Cossacks (First Half of the 17th Century)], in «Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi», 2007, № 7, s. 167-196.
31. P. Siredzhuk, Mistechka, yakykh nemaie [Towns that dont Exist], in «Zhovten», 1981, № 3, s. 106-109.
32. O. Shahuri, Viina mizh Habsburhamy ta Osmanamy 1593-1606 rr.: vytoky konfrontatsii, utvorennia aliانسiv ta skladannia balansu syl protiahom konfliktu [The War between the Habsburgs and the Ottomans 1593-1606: the Origins of the Confrontation, the Formation of Alliances and the Drawing Up of the Balance of Forces during the Conflict], in «Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy», 2010, Vyp. 16, s. 290-296.
33. S Kroiniky Belskoho rechi Potrebni vybrani (Ostrozkyi litopysets) [From Belsky Chronicle Essential Items Selected (Ostroh Chronicler)], in «Izbornyk», URL: <http://izbornyk.org.ua/ostrog/ostr02.htm>
34. V. Stepankov, V. Stepankov, Polsko-turetska viina 1620-1621 rokiv: Mify y istorychna diisnist [The Polish-Turkish War of 1620-1621: Myths and Historical Reality], in «Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu imeni Yurii Fedkovycha: Istorii», № 1, 2022, 89-107 s.
35. V. Strashko, L. Sukhykh, Khotynska viina 1621 r. za aktovymy knyhamy TsDIAK Ukrainy [The Khotyn War of 1621 According to the Act Books of the CSHAK of Ukraine], in «Ukrainskyi istorychnyi zhurnal», 2011, № 6, s. 4-15.
36. I. Tymiv, Pamiatky ta pamiatni mistsia boiv polskykh viisk i ukrainskoho naselennia z turkamy i tataramy u XVII st. na Zakhidnii Ukraini [Monuments and Memorial Sites of the Battles of Polish Troops and the Ukrainian Population with Turks and Tatars in the 17th Century in Western Ukraine], in «Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva», 2015, Vyp. 27, Kyiv, 2015, s. 251-268.
37. I. Tymiv, Virmenski litopysni dzhherela pro turetsko-tatarski nabihy na Ukrainu v XVI-XVII st. [Armenian Chronicle Sources about the Turkish-Tatar Raids on Ukraine in the 16-17 Centuries], in «Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka, Serii: Istorii», 2014, Vyp. 1(1), s. 197-208.
38. Vesti iz Valahii (Zeitung aus Walachei) Zapiski nemeckogo oficera o Hotinskoj vojne 1621 g. kak istoricheskij istochnik [News from Wallachia (Zeitung aus Walachei) Notes of a German Officer about the Khotyn War of 1621 as a Historical Source], in «Voprosy germanskoj istorii. Russko-germanskije svyazi i otnosheniya novogo i novejshego vremeni», Dnepropetrovsk, Dnepropetrovskij gosudarstvennyj universitet, 1985, s. 123-145.
39. Zherela do istorii Ukrainy-Rusy [Sources for the History of Ukraine-Rus], in «Materialy do istorii ukrainskoi kozachyny». T. 1. Dokumenty po 1631 r., 407 s.

Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2023. – С. 19–54
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. – № 1. – 2023. – pp. 19–54
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2023.57.19-54>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(478) «1653»

© Михайло Чучко* (Чернівці)

ПАСТКА ДЛЯ ГЕТЬМАНИЧА: СУЧАВСЬКА КАМΠΑНІЯ Т. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (1653)

Дослідження присвячено проблемі непростих взаємини господаря Молдавії Василе Лупу з Військом Запорозьким після початку в Україні Визвольної війни під проводом гетьмана Б. Хмельницького, який, орієнтуючись в той період на Порту, виношував певні плани щодо укладення альянсу з Молдавською землею та іншими князівствами регіону.

Після походу до Молдавії 1650 р. гетьман Війська Запорозького Б. Хмельницький прагнув розширити свій вплив на це васальне Порті князівство, одруживши в 1652 р. старшого сина Тимофія на доньці воєводи Василе Лупу Руксандрі. Плани щодо посилення впливів у придунайських князівствах призвели до політичної кризи всередині Молдавії та протистояння з правителями сусідніх країн. Коли у 1653 р. влада Василе Лупу в Молдавському князівстві похитнулася і молдавський престол при допомозі валахів і трансильванців захопив Георгій Штефан, який зайняв Ясси та блокував Сучавську фортецю, у якій зачинилася зі скарбами дружина Василе Лупу, рятувати ситуацію було послано гетьманіча Тимофія Хмельницького. Прибувши з козацьким військом в серпні 1653 р. до Сучавської фортеці, він організував оборону укріплень, відбиваючи приступи в очікуванні прибуття основних сил. Проте допомога від гетьмана вчасно не надійшла і козаки опинилися в скрутному становищі. Загибель Т. Хмельницького та відсутність припасів спонукали оборонців на початку жовтня до почесної капітуляції. Події під Сучавською фортецею мали наслідком руйнування мрій козацького гетьмана щодо розширення впливів у придунайських князівствах та зумовили його подальшу зміну орієнтації з Порту на Москву.

Ключові слова: Молдавія, Військо Запорозьке, козаки, валахи, трансильванці, Порта, Василе Лупу, Богдан Хмельницький, Тимофій Хмельницький, Руксандра Лупу, Штефан Георгій, Сучава.

Mykhailo Chuchko (Chernivtsi)

A TRAP FOR HETMANYCH: THE SUCEAVIAN CAMPAIGN OF T. KHMELNYTSKYI (1653)

Abstract. *The article deals with the problems of difficult relations between the Moldavian prince Vasile Lupu and the Zaporozhzhia Army after the start of the War of Liberation in Ukraine under the leadership of Hetman B. Khmelnytskyi against Polish domination.*

The conclusion of a forced alliance, sealed in 1652 by the marriage of Vasile Lupu's daughter Ruksandra and B. Khmelnytskyi's son Tymofii, later led to a political crisis within the principality and confrontation with the rulers of neighboring Wallachia and Transylvania in the international arena. Due to the rebellion of the discontented boyars, led by the great logothete Gheorghe Ștefan, who were supported by the prince of Wallachia Matei Basarab and the prince of Transylvania George II Rákóczi, in the spring of 1653 Vasile Lupu briefly lost power, but soon returned the throne with the help of the Cossacks of hetmanych T. Khmelnytskyi. However, the attempt of the prince of Moldavia to use the armed forces of his son-in-law for a joint campaign to seize the possessions of his rival Matei Basarab ended with the defeat of the Moldavian-Cossack army at Finta in Wallachia and the coming to power in Moldavia of Gheorghe Ștefan, who occupied Iasi and blocked the Suceava fortress, where Vasile Lupu's wife closed

* д.і.н., професор кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

herself. T. Khmelnytskyi again arrived at the head of the Cossack army to help the besieged in Moldova. His appearance near Suceava in August 1653 led to the ruin of this territory. Having made his way to the besieged and having organized a fortified camp with the Cossacks on the floor side of the fortress, the hetmanych found himself in a trap, being finally blocked upon the arrival in Suceava of the fresh forces of voivode Gheorghe Ștefan with contingents of Transylvanians, Wallachians and Poles. The Cossacks, besieged under the castle, were actively defending in the hope of helping the main forces of Hetman B. Khmelnytskyi, and also waiting for the Tatars recruited by Vasile Lupu. However, help did not arrive in time, and hunger, attacks, shelling and the death of T. Khmelnytskyi from a wound forced the Cossack garrison in early October to capitulate with honour to the allied forces, on the terms of free departure to Ukraine with the body of hetmanych.

In general, the defence of Suceava in 1653 became the final episode of the Moldavian campaigns of Bohdan and Tymofii Khmelnytskyi (1650, 1653). After the death of his son and the surrender of Suceava, B. Khmelnytskyi lost interest in affairs in the Danube principalities and orientation towards Porta, placing further hopes in the fight against the Commonwealth on Moscow. The Hetman's matchmaker, the former prince Vasile Lupu, having lost all hope of regaining the throne of Moldavia, ended up in a foreign land, being imprisoned in Istanbul, and the principality of Moldavia, which he involved in an alliance with the Cossacks, remained in the future a territory of military activity of neighbours, experiencing ruin.

Keywords: Moldavia, Zaporizhzhia Army, Wallachia, Transylvania, Cossacks, Tatars, Porta, boyars, Vasile Lupu, Bohdan Khmelnytskyi, Tymofii Khmelnytskyi, Ruxandra Lupu, George II Rákóczi, Matei Basarab, Gheorghe Ștefan, Suceava.

370 років тому, у серпні-жовтні 1653 р., під стінами колишньої давньої молдавської столичної фортеці в Сучаві розігрався фінальний акт молдавських походів козацьких військ під проводом Богдана і Тимофія Хмельницьких (1650, 1653) – Сучавська оборона, яка поклала край реалізації династичних намірів козацького гетьмана та втрати інтересу до активного втручання у справи придунайських князівств.

Варто відзначити, що молдавські походи 1650 та 1653 рр., весілля Т. Хмельницького і Руксандри Лупу (1652 р.) та Сучавська кампанія гетьманича Тимофія (1653 р.) вже неодноразово були предметом вивчення дослідників, знайшовши відображення в узагальнюючих та спеціальних працях вчених різних країн¹, проте залишився ряд маловідомих сторінок, які стосуються як оборони укріплень Сучави прибічниками Васіле Лупу та Т. Хмельницького, так і дій їхніх противників (військ нового молдавського господаря Георгія Штефана та військових контингентів валахів, трансильванців і поляків), котрі упродовж серпня-жовтня 1653 р. вели облогу Сучавської фортеці і укріпленого козацького табору, які вимагають поглиблених студій і уточнень. А тому, спираючись на джерела та опубліковані праці дослідників, зупинимось докладніше в цій публікації на окресленій вище проблемі, зокрема виходячи з тогочасної міжнародної обстановки.

Правління господаря землі Молдавської Васіле Лупу з роду Коча (1634 – 1653), який перебував під покровительством Оттоманської Порти, відзначалося загалом збалансованою політикою, у тому числі на зовнішньополітичній арені. Першопочатково орієнтуючись на Османську імперію, як вірний васал султана він робив неодноразові спроби поширити свою владу при допомозі Порти на сусідні князівства Валахію і Трансильванію, а після одруження в 1645 р. старшої доньки Марії Лупу з великим Литовським гетьманом Я. Радзивіллою, став усе більше зближуватися з Польсько-Литовською державою. Розгортання у 1648 р. в українських землях Речі Посполитої Визвольної війни під проводом гетьмана Війська Запорозького Богдана Хмельницького проти польського панування сплутало зовнішньополітичні плани й політичні розрахунки полонофільськи налаштованого господаря Молдавії, який інтригував у Порті проти козацького ватажка та підтримував польську владу у її боротьбі з повсталими. Б. Хмельницький вирішив вивести Васіле Лупу з-під польського впливу, силою примусивши його до союзу з Військом Запорозьким. Приводом до організації проти нього силової операції став конфлікт молдавського воєводи з кримськими татарами – союзниками гетьмана, які під час повернення з Польщі до Криму через територію Молдавії були розгромлені в 1649 р. загонами Васіле Лупу біля Братулень. А вже наступного, 1650 року, Молдавія зазнала у другій половині серпня нападу об'єднаного козацько-татарського війська під проводом гетьмана Б. Хмельницького та калги-султана Кирим Герая, які пояснювали своє вторгнення до васального Османській імперії князівства акцією покарання підступного господаря за Братуленський інцидент, санкціоновану

самою Портою, на чому наголошували, зокрема, османський хроніст Мустафа Наїма та кримський літописець Кириллі Гаджі Мегмед Синаї². Під час цього спільного козацько-татарського походу, за свідченням молдавського літописця М. Костіна, спустошення зазнала не лише східна та центральна частини Молдавської землі зі столицею м. Ясси, неподалік якого в с. Цуцора стали табором гетьман Б. Хмельницький та калга-султан Кирил Герай, але й північні волості країни, де «крило військ, що мало напрямом на Сучаву, піддало розоренню всі волості від Сорок до Яської волості, до торговища, а частина з них і до Ясс, Хотина, Дорохоя, Хирлеу і Чернівців, і так до фортеці Сучава, а деякі передові роз'їзди до самих гір добралися»³. У підсумку цієї воєнної кампанії Б. Хмельницький змусив Васіле Лупу до союзницьких відносин з Військом Запорозьким та виплати воєводою кримському хану значної за розміром контрибуції. У подальшому українсько-молдавський союз був закріплений укладенням шлюбу між гетьмановим старшим сином Тимофієм Хмельницьким та молодшою донькою господаря Руксандрою у 1652 р.⁴

Матримоніальний зв'язок родин гетьмана Хмельницького і Васіле-воєводи остаточно втягнув Молдавську землю у сферу українських інтересів. У планах ватажка повсталіх козаків його сват молдавський господар повинен був стати надійним заслоном Війську Запорозькому на лівому крилі фронту в боротьбі проти Речі Посполитої. Крім того, династичний союз Хмельницьких з правлячим родом Молдавії відкривав перед ними перспективи щодо набуття певних прав для родини козацького гетьмана як на молдавський престол, так і на престоли сусідніх Валахії й Трансильванії⁵. У свою чергу воєвода Молдавії Васіле Лупу теж намагався використати Хмельницьких, у першу чергу свого зятя – Тимоша, для реалізації давніх власних амбітних планів щодо усунення від влади у Валахії господаря Матея Басараба та опанування його країною, адже його власні попередні спроби у 1635, 1637, 1639 рр. успіху не мали⁶.

Проте заколот бояр, які посадили на престол Молдавії колишнього великого логофета Георгія Штефана з роду Чаур, та поразка об'єднаного молдавсько-козацького війська під проводом Васіле Лупу і Тимоша Хмельницького від армії валаського воєводи Матея Басараба при Фінті поблизу Тирговиште 17(27) травня 1653 р. та невдачі у ряді інших менших за масштабами бойових зіткнень покладали край не лише планам щодо створення Дунайського союзу, але й правлінню самого Васіле-воєводи в Молдавії⁷.

Османський хроніст Мустафа Наїма, описуючи перебіг цієї кампанії, констатував, що гетьманич «із козаками, намірившись поруйнувати Валахію, захопився палити та грабувати валаські села, куди тільки заходив. Коли Ага Татай (воєвода Матей. – М. Ч.) почув, що його ставленця скинуто, то знову зібрав валаське військо і вийшов назустріч; тоді на кордонах сталася битва велика, урешті-решт Ага Татай вийшов переможцем, із сорока тисяч козаків він лише вісім полонив, а решту вбив, аж син гетьманський, заледве врятувавшись, утік»⁸.

В урядових колах Стамбула до факту несанкціонованого втручання сина Б. Хмельницького в усобиці на васальних султану землях поставилися однозначно негативно, навіть незважаючи на прихильність до козацького гетьмана як потенційного васала падишаха. Водночас у Порті суттєво похитнулося довір'я до Васіле Лупу. Великий візир Мехмед-паша (Коджа Дервіш Мехмед-паша) дорікав Хмельницькому у листі, що то є «отчини великого володаря нашого. І справа ця великого володаря нашого розгнівала, що син твій з ратними людьми (...) в ті держави, а ті правителі (...) між собою сваряться. А потім почнуть думати собі на володаря нашого, і в той час, коли син твій у Волохах кілька непристойних справ зробив, годилося до того як прийшов Липол в Ясси, і від благошасливого нашого повелителя до нього наказ вислано, і Липоловим приходом донині, крім дружби і добра, нічого не побачиш. А ти, істинний друг наш володаря нашого знаєш не (...) володарі він великий повелитель самодержавний, грізний володар: всі піддані мають перед ним страх і перебувають у його владі до єдиної людини і в послуху: про те вам самим відомо. А без його, великого володаря, волі ніхто не може у його володаря вотчину входити, і його благошаслива думка до того не лежить. І тобі б до цього листа дослухавшись, оскільки такому великому володарю хочеш піддатися і честь володаря оберігати та накази виконувати (...). І вам би ратних людей вгамувати і у державу володаря нашого вступати не велів, і тому дати тверду заборону (...). І вам би про то знати та сина свого взяти до себе»⁹.

Після перемоги Матея Басараба над молдавсько-козацьким військом, з подачі останнього, Георгій Штефан вдруге став воєводою Молдавії (1653 – 1658). Заручившись підтримкою валахів і трансильванців, він зайняв молдавську столицю Ясси та розпочав облогу Сучави, очікуючи на своє затвердження Портою. А колишній господар втік до козаків¹⁰.

За свідченням хроніста Мустафи Наїми, після втечі гетьманича та Васіле Лупу з Молдавії, «Ага Татай із угорськими і валаськими вояками прибувши до Яш, знову призначив писаря (Георгія Стефана) беєм, усі бояри молдавські були змушені покоритися, непокірних він пустив на меч, й отак цілковито Молдавію нездоланною силою захопив»¹¹.

Увійшовши в Ясси, Штефан Георгій довго там не затримався, а залишивши в столиці своїх людей, не гаючись рушив на Сучаву, де, за словами літописця М. Костіна, «розташовувався двір Васіле воєводи й вся його скарбниця, якою опікувався Тома ворнік, при ньому ще 80 найманців і гармати та німців 60»¹².

Маючи надію на міцні мури Сучавського замку, які, до речі, ще в 1651 р. було оновлено з використанням доставлених із Трансильванії матеріалів, Васіле Лупу, перед тим як вирушити до України по допомогу, наказав своїй дружині-черкешенці домні Єкатерині суворо пильнувати за доставленою сюди з Кам'яця скарбницею, фортеці у жодному разі не здавати та очікувати на його повернення з підкріпленням¹³. Тому після зайняття Ясс, захоплення замку в Сучаві та збереження в ньому скарбниці старого правителя стало у найближчій перспективі для Георгія Штефана, як нового господаря Молдавії, пріоритетним завданням. Розпочату ним кампанію з облоги Сучавської фортеці румунський історик К. Шербан поділяє на два етапи. За словами дослідника, на першому етапі (липень-серпень) Георгій Штефан, розгромивши військо Васіле Лупу і зайнявши Ясси, одразу направив (до 9 липня) свої військові підрозділи в Сучаву, де зачинилася в замку дружина екс-господаря Єкатерина з сином Штефеніцею. Прибувши під замок, новий господар спершу звернувся до захисників з пропозицією про їхню капітуляцію, а коли ті відмовилися, розпочав облогу укріплень, наказавши військам оточити фортечні мури і цілодобово копати довкола них облогові окопи¹⁴.

Османський літописець Мустафа Наїма, згадуючи про облогу Георгієм Штефаном Сучавського замку, наголошував, що новий господар прибув до Сучави, аби заволодіти захованими там багатствами. При цьому хроніст помилково вважав, що за Сучавськими мурами зачинилася дружина Тимофія – Руксандра (тоді як в замку насправді перебувала теща Тимоша – Єкатерина, дружина Васіле Лупу. – М. Ч.), констатуючи: «Потому пішов на фортецю Сучаву, й зажадав жінку гетьманового сина (насправді його тещу – дружину воєводи Васіле, господариню Єкатерину. – М. Ч.) та всі його гроші і добра (тут хроніст також припустився неточності; насправді мова йшла про скарби екс-господаря Васіле Лупу. – М. Ч.), а коли не дали їх, взяв фортецю в облогу»¹⁵.

Молдавський літописець М. Костін свідчить, що коли Штефан-воєвода досяг Сучави, то зупинився він «неподалік в селі, а саме Шкеї на подвір'ї Тодерашку логофета. А навколо кріпосних стін окопалися його найманці й угорці і привезли туди гармати з Хотина та з Ясс і стали бити по фортеці. Але від того вогню мало цій фортеці було збитку.

Тоді вже вся країна стала присягати новому правителю, Васіле воєвода де б не перебував – не мав де і голову прихилити. Бо, що Господь людині визначив, чи біду, чи радість, не в силах людських змінити це»¹⁶.

Козацький літописець С. Величко писав, що «Хмельницький, почувши про ущемлення свого свата від Ракочого і про те, що господарева виїхала зі скарбами із Ясс до Сочави, рушив із військами на Поділля в перших числах вересня і виправив звітлія на допомогу господареві свого сина Тимоша з двадцятьма тисячами козаків»^{*17}. Арабський мемуарист архідиякон Павло Алепський, який перебував о тій порі з патріархом Макарієм III в Яссах, уточнює, що «вранці в понеділок Успенського посту козаки з Тимофієм, сином Хмеля, перейшли річку Ністрос (Дністер), яка становить кордон земель козацької і молдавської, причому перебили велике число з війська угорців і молдаван, які охороняли кордон»¹⁸.

* Український історик М. Грушевський слушно зауважував, що цього разу «козацьке військо як таке не взяло більше участі у волоській афері, але Лупул найняв охочих козаків і Татар, і гетьман міг фактично патрунувати нову кампанію. Але як Хмельницькому, так само і королівській партії удалося провести план оружної інтервенції. Вона могла виступити в інтересах нового господаря против Лупула і Хмельницького, не вважаючи на серйозну опозицію і повну несвоечасність такої операції в даних умовах, коли не можна було зібрати путящого війська навіть против козаків. Очевидно тут теж як у Чигирині і ще більше – магнетичний вплив виявили все ті ж казкові Лупулові скарби, які треба було вирвати з Сучавського сховку. А офіціальним оправданням служило, що ся інтервенція бе по козаччині і притягає против неї сполучені сили трьох румунських князівств – Молдавії, Валахії й Семигороду. Польська і українська сторона (...) звели фактичну війну на волоськім ґрунті, за Лупулові скарби» (Див. *Грушевський М. С. Історія України-Руси*, с.573-574).

Царський посланець піддячий І. Фомін, який отримав інформацію про подробиці сутички козаків Т. Хмельницького з вояками Георгія Штефана у Сороках та його подальші дії в Молдавії безпосередньо від гетьмана Б. Хмельницького, повідомляв 17 серпня (за ст. ст.) у статейному списку: «І Волоський господар і син його Тимофій з козаками та з татарами на тих людей прийшли на сонних і багатьох побили, а інших живими взяли, і тих шлють до нього гетьмана як язиків; а син його Тимофій з військом і з татарами пішов до Сочави, визволяти тещу свою з дітьми і на нього Георгіцу, а тестя свого князя Василія покинув у його гетьмана землі, в місті Рашкові. І невдовзі він гетьман очікує звістки від сина свого Тимофія, що він вчинив з волохами»¹⁹.

Оповідуючи про вступ козаків на чолі з Т. Хмельницьким до Молдавії в серпні 1653 р., молдавський літописець М. Костін, який став служити у нового молдавського господаря сульгером, зазначав, що Георгію Штефану, який перебував тоді під Сучавським замком, «через кілька днів, прийшла звістка про те, що Тимуш маючи під своєю рукою 9 000 війська, знову входить в країну через переправу біля Сорок. І тоді напали люди Васіле воеводи на Грумадзю капітана, який зі своїми людьми ніс варту в полях біля Сороки. Знаючи, що тепер вже знову візьметься за нього Васіле воевода, Штефан воевода поспішив до Ракоці князя Ардяла і до Казимира короля польського, які однаково вороже були налаштовані до Васіле воеводи за його спорідненість з гетьманом козацьким.

І не гаючись, відрядив на допомогу Георгію Штефану князь Ракоці Іштвана Петкі з секуями, щось близько 4 000 озброєних людей, а король польський полковника Кондрацького з 1 000 кінних ляхів. І було дано йому іменне доручення короля, щоб, коли козацьке військо вступить в Молдавію, той Кондрацький з повним запалом і умінням військовим, об'єднавшись з молдаванами Штефана воеводи, розсіяв би козацьке військо і розгромив, як потім і сталося.

Як дізнався Штефан воевода, що військо козацьке досягло Пруту, а татар з ними немає, не став йти в Роман. А перейшов у Котнар, знаючи, що підходить Петкі Іштван з військом угорським. Задумав він перекрити шлях козакам десь в широкому полі недалеко від Жижії. І в Котнарі з'єднавшись з угорцями, рушив до Штефенешть, куди повинні були прийти й ляхи. Але ляхи за звичаєм своїм йшли неквапливо, а угорці не наважилися нападати на козацьке військо. І так безперешкодно пройшли козаки через ліси від Кукорень прямо до Сучави. А Штефан воевода залишився закривати дорогу та підхід до Пруту, і третього дня до нього підійшов також Кондрацький з 1 000 кінних ляхів»²⁰. Виступ кінного корпусу полковника Я. Кондрацького з Кам'янця до Молдавії, сили якого різні автори обраховують у межах 1000 – 6000 шабель, мав секретний характер²¹. Проте, як пізніше писав Георгій Штефан в листі до короля з табору над Сіретом, «такий собі грек Яні, що при Васіле воеводі був пиркелабом і митником в Хотині», завчасно поінформував зі Жванця про виступ польських сил в похід свого колишнього господаря і, напевно, про це вже могли знати й козаки. Отож, він просив свого «милостивого пана» усунути «це зло»²².

За словами архідіякона Павла Алепського, потім козаки «підійшли до фортеці Сучава, щоб подати їй допомогу, і розбили свій табір навколо фортечної стіни, відвівши до себе річку, яка там протікає. Вони мали при собі 20 гармат. Новий господар, почувши про їх прибуття, віддалився від фортеці, і козаки вступили в неї; потім він повернувся, і його військо оточило фортецю. Він мав тоді більше 40.000 чоловік, козаків же було 14.000»²³.

Сам Георгій Штефан у реляції до коронного канцлера С. Корицінського від 20 серпня з табору над Сіретом пояснював свою відсутність з основними силами під Сучавою в момент прибуття туди козаків Т. Хмельницького та загону найнятих Васіле Лупу татар тим, що незабаром після початку облоги фортеці одержав звістку з Ясс про посла Порти, який привіз йому кафтан «як то звичай є» і поїхав з Сучави до Ясс, «а син Хмельницького почувши, що я відійшов звідти, прослизнув до Сучави з ордою і козаками»²⁴. Румунський історик К. Шербан вважав, що саме після приходу Т. Хмельницького з козаками до Сучави розпочався другий етап воєнної кампанії 1653 року під цією фортецею²⁵.

За свідченням молдавського літописця М. Костіна, прибувши до Сучави, Тимуш «другого дня затіяв грабінж монастирів тамтешніх, а спочатку стіни монастиря Драгомирна розбив він зі своїх гармат. А вже там-то багато золотих прикрас і одягу дорогого розграбовано було, і всіх нещасних купців, що намагалися сховатися за тими стінами, і бояр пограбували теж, і безчестили козаки їх дружин і дівчат, ніби не християни, а погані язичники захопили цей монастир. А було б у Тимуша більше часу для розбою і грабежу, не залишилося б в окрузі жодного монастиря, жодної церкви»²⁶.

Особливо багато захопили козаки в Драгомирні цінних рукописних церковних книг, опракованих в дорогі оклади із срібла та позолочені, серед яких були, зокрема, і вартісні, багато прикрашені

мініатюрами кодекси, виконані на замовлення ктитора монастиря Молдавського і Сучавського митрополита Анастасія Крїмки²⁷. Румунський дослідник Е. Турдеану та інші автори наводять далеко не повний їх перелік. Більша частина цих церковних книг була викуплена в козаків у різний час і за різних обставин та повернута назад цьому монастирю, деякі екземпляри потрапили в інші обителі чи опинилися згодом в різних книгозбірнях Центральної і Східної Європи²⁸. Зокрема, захоплений козаками в Драгомирні «Літургієр» («Служебник»), переписаний в 1610 р. для митрополита Анастасія Крїмки, який було багато оздоблено мініатюрами та оправлено сріблом і золотом, вже через десять днів після спустошення обителі був викуплений у козаків господаринею Єкатериною, яка його відтак повернула назад обителі, про що сповіщає напис на одній із сторінок рукопису: «Єкатерина господариня господаря Іоанна Василія воєводи, милістю Божою господаря Землі Молдавської, викупила цей Літургієр у війська козаків, коли бився та грабував Тимуш, гетьман козацький; року 7162 [1653] вересня 28 дня і знову передана в цей монастир Драгомирна». Так само ілюстрований рукописний «Апостол» (1610 р., нині книга зберігається в Національній бібліотеці Австрії у Відні) з автографом митрополита Анастасія Крїмки був викуплений у козаків Томою Кантакузіно з дружиною і повернутий Драгомирненській обителі. У пам'ятному написі, зробленому про це на 11-15 аркушах книги, зазначено: «Въ льто 7161 [1653] мѣс. августа въ 10 день, корда плънил Тимушь Хмилниский, хетман войска запорозского, святая монастирь Драгомирна, и пустошил и воевал его, и вязялъ тогда от того святого монастиря и сей святой Праксиу, и потом въстался панъ Тома Кантакозуно, великий дворник Вишней земли, и княгиня его Анна, и искупилъ сѣй святой Праксиу отъ войска и паки даль его въ тетъ въ святой монастирь Драгомирна, и еже бѣ първое, како да ему будетъ память, и родителей его, и княгини его, и чадемъ его». Захоплене козаками «Тетраєвангеліє», переписане і прикрашене мініатюрами в 1609/1610 р. дяком-русином Димитрієм Василієвичем для митрополита Анастасія Крїмки і подароване ним монастирю Драгомирна, як впливає з румуномовного пам'ятного напису на одній зі сторінок рукопису, викупив у них та повернув до святої обителі гетьман Гавриїл, так само як і відкуплені фелон та стихар.

Ще один взятий козаками в Драгомирні «Літургієр» (1616 р.), який був переписаний, прикрашений мініатюрами та оправлений сріблом на замовлення владики Анастасія Крїмки для цього монастиря, за свідченням пізніше зробленого в книзі напису, у 1656 р. викупив в «землі козаків» один боярин, «бан Сауля великий местнік». Ціна викупу становила 13 «полубочків чистого меду». Інший рукописний ілюстрований «Літургієр» (1610 р.), теж подарований Драгомирні митрополитом Анастасієм Крїмкою, і так само захоплений козаками з ризниці обителі 1653 року, був викуплений у 1666 р. купцем з Тирговіште Євстафієм Зарембою та пожертвований ним до свого храму, але пізніше, в 1832 р., старовинна книга повернулася до монастиря Драгомирна. Цей самий купець, котрий, як зазначалося в написі у одній із пергаментних книг, народився в Тирговіште, а жив і займався торгівлею у Львові, викупив ще два пограбовані козаками драгомирненські рукописні кодекси (серед яких було одне «Тетраєвангеліє»), які він приніс у дар «молдавській церкві» м. Львів.

Відомо також про повернення Драгомирненському монастирю рукописних «Псалтиря» (1616 р.) та «Тетраєвангелія» (1616 р.), також викрадених козаками в 1653 р. У бібліотеці Львова збереглося пергаментне «Тетраєвангеліє», яке переписав у 1615 р. «монах Феофил от святой Монастири Воронежскому» та проілюстрував у 1617 р. «святымъ иконамъ и позлатилъ сѣт вятти книг раб Божіи живописецъ Стефан от Сучавскаго тръга». Первісно книга призначалася для передачі у Креховецький монастир в Галичині, але з невідомих причин залишилася в Драгомирні, де її прихопили собі козаки. Однак цю книгу в них викупив колишній камераш Єні Хадимбул та повернув назад Драгомирненській обителі²⁹.

Принагідно варто зауважити, що після спустошення козаками Драгомирна кілька років залишалася безлюдною та занедбаною. Настоятелі монастиря навіть змушені були продати маєтки, місця для складу товарів у Яссах та житла з циганами, «щоб монастир став метою митрополії». Монастирська обитель була знову наділена володіннями в 1654 р. грамотами воєводи Георгія Штефана, у яких також згадано попередні акти щодо її обдаровування ктиторами монастиря³⁰.

Разом з розграбованими церковними книгами та іншим майном у монастирі пропало багато грамот на підтвердження володінь, які власники традиційно зберігали за надійними, як їм здавалося, мурами святої обителі. Зокрема, у грамоті воєводи Георгія Штефана колишньому вистерніку Йоргаке Кантакузіно від 12 серпня 1654 р. щодо підтвердження за ним володіння половиною села Ленківці та частинами сіл Кучур і Валява в Чернівецькій волості зазначалося, що всі підтвердження попередніх господарів на згадані маєтки, які йому дісталися від тестя

Гаврилаша Матеяша – колишнього великого логофета, «всьь погибош у монастир Драгомирна за козаки когда пришли Тимош Хмелниские даж до град Сучавскіи и пограбі и скази свѣтаа монастир Драгомирна и възьл вѣсяа имянію купцами иним людим которіи біли там и робал многі людіи и друганиня имал тях»³¹.

Крім розграбування Драгомирни*, з різних джерел та історичних праць відомо також про спустошення, пограбування та руйнування козаками під час рейдів у глиб Сучавської волості ще двох знаменитих православних монастирських обителів північної Молдавії – Гумору і Путни³². Так, на одній зі сторінок пергаментного «Тетраєвангелія» 1473 року, подарованого Гуморському монастирю воєводою Штефаном Великим (відомо, що в 1870-х роках книга зберігалася у кафедральній церкві м. Чернівці³³), зроблено такий запис церковнослов'янською мовою: «Течение літо 7162 (=1653) прииде Тимуш Хмелницкий с Козаками, зде у земли нашаия Молдавской сущей госпожда Василия воеводи и град Сучавский заточена. Ажь Тимуш Хмелницкий, бяше бо зять Василиевы воеводи: приидоше с войсками да возмет я от града Сучавской, и в тое время пленише и пожгоша церкви и монастирей, воювали и свѣтыя монастырь Хомор, сущей с всякими благолепными у шварми подобиями и одеждами и ничтоже от имения свѣтыхмонастирей не zostало. Ажь приклучающихся и сей свѣтый Т[е]травангел у руки Козаков взят. В тоа сь помощью Божиевы приидошом мы с войска наша от Григорие Ракоцего, князя его милость Седмиградские, в средя браний с козаци, достали Угорская войска от Козаци, и прииде сей свѣтый Тетравангел в руки великому генеральной имени Кемень Януш от его милостей скупили, мы, Ио Георгие Стефан, воєвода, Божию милостию Господарь земли Молдавской, и паки господствыми умилостивихомся и дадохом свѣтую сию тетраевангел паки в свѣтом монастиру вышписанному Хомор да будет господство мы памет и его мощь и даже требует помощь за оставление грехом, ныне в ней даже искупил с течения літ от Адама 7165 (=1656) месяца Сеп[тврия] 25 день»³⁴.

Так само у рукописній «Мінеї» на місяць квітень з монастиря Путна, переписаній 1467 року дияконом Никодимом, на одній із сторінок зберігся запис, зроблений якимось Василієм, про те, що «прийшов Тимуш Хмельницький з великим числом козаків та спалив монастир весь; 7161 [1653], місяця серпня 28, я пан Василій»³⁵. Монастирська церква в Путні, постраждала наприкінці правління господаря Василе Лупу від землетрусу, у той час була на стадії перебудови. Через аварійний стан конструкцій її стіни розібрали і наново встигли вивести лише від фундаменту до вікон**. Тому козаки Т. Хмельницького, забравши цінні речі і спаливши обитель, прихопили також з собою до Сучави весь покрівельний матеріал із свинцю. Молдавський літописець І. Некулче у своїх «Вартих уваги переказах» залишив, між іншим, таке свідчення про перебудову монастиря Путна Василе-воєводою та його пограбування у 1653 р. козаками Тимоша: «Василе воєвода, ближче до кінця правління, згрішив перед Богом, затьмарився його розум від жадібності, так що розібрав він монастир Путна, гадаючи, що знайде гроші, і не знайшов. І почав він його відбудовувати знову, як було, але Бог не допоміг йому це зробити. Він збудував його лише від фундаменту до вікон, і Бог позбавив його правління. Той Георгій Штефан, логофет із військами, піднявся на нього і усунув його від влади. А свинець, яким було прикрито монастир Путна, забрали козаки Тимуша, зять Василе воєводи, відвезли його до фортеці в Сучаві і робили з нього кулі до рушниць, щоб захищати фортецю Сучава від Георгіє Штефана воєводи. Ще відомо, що вони добре захищалися, і що Тимуш також осудив себе за спустошення і пограбування, вчинені у довколишніх свѣтих монастирях. І він дістав кулю в голову, як пише літописець. І, нарешті, завершив монастир Путна Георгіє Штефан воєвода, після того, як він перебрав владу, й був він побудований таким, як зараз бачимо»³⁶.

* Показово, що більше як сто років потому, коли уродженець Полтави, відомий подвижник чернечого аскетизму на Афоні Паїсій Величковський займеться у 1763 р. черговим відродженням Драгомирненського монастиря після його розорення татарами у жовтні 1758 р., козаки Війська Запорозького низового пожертвували обитель, братія якої складалася, крім ченців-молдаван, ще й з великого числа монахів «з руського роду, а найбільше ж зі славнозвісного православного краю Запорозького» (загалом 64 насельники), на знак примирення з монастирем і «покаяння за пограбування монастиря козаками попередниками сто років тому», тисячастокілограмовий дзвін «Запорожець», відлитий із запорозької гармати на Московській фабриці дзвонів.

** Перебудову постраждалого від землетрусу монастирського храму-усипальниці Штефана Великого в Путні розпочав ще господар Василе Лупу. Пізніше його відбудовою активно займався воєвода Георгій Штефан, але остаточно завершив будівництво 1662 року лише господар Євстратій Дабіжа.

Збереглася також одна «Мінея» на місяць травень, переписана в XVI ст., яку було захоплено з однієї із православних церков Сучави, про що сповіщає зроблений у ній пам'ятний запис: «Ця книга, а саме Мінея на місяць травень, що сповіщає 7162 [1653]. мц. верес. 26 була взята, коли прийшов Тимуш з козаками і загинув побитий угорцями та ляхами і мунтенами з молдаванами в Сучаві. Куплена Єремією Мургульцем в угорців і передана до святої церкви Архангелів в Сучаві, де вона колись була, щоб було прощено гріхи мені і моїм батькам та моїм братам»³⁷. Румунський дослідник Е. Турдяну не виключає, що, оскільки станом на вказану у книзі дату Тиміш помер, а козакам було вже не до грабунків, цей рукописний кодекс могли взяти в одній із церков Сучави й угорці Яноша Кемені, у яких, до слова, і викупив книгу боярин Є. Мургулець.

Ще одне рукописне «Тетраєвангеліє» було захоплене під час грабунків у Сучаві з церкви Успення Пресвятої Богородиці. Цю книгу переписано 1529 року на замовлення сучавського пиркелаба Барбовського одним ієромонахом з Путни і пожертвовано в цей храм. У 1656 р. рукописний кодекс, з якого до того часу зідрали срібний оклад, потрапив до рук священника Ісаї Алекси, котрий замовив для книги нове оздоблення зі срібла³⁸.

При пограбуванні козаками церкви св. Миколая в Сучаві до їхніх рук також потрапило «Тетраєвангеліє», подароване цьому храму в 1519 р. камарашем вистерії Матеяшем (нині книга зберігається в Синодальній бібліотеці в м. Софія)³⁹.

І як вже традиційно повелося, козаки не оминули своєю увагою у пошуках багатой здобичі культових споруд інославнохристиянських громад Сучави – вірмено-григоріанської та римокатолицької. Так, одразу після прибуття в Сучаву вони спалили вірменський монастир св. Аксентія (Сурб Оксент), а архімандрита Мінаса, який керував сучавською вірменською єпархією та священнослужителів і біженців, котрі там сховалися, – повбивали⁴⁰. Архідиякон Павло Алепський повідомляє такі подробиці: прибувши до міста, Тимофій Хмельницький «зруйнував вірменський монастир в Сучаві, вбив вартапета (вартает – наставник, настоятель), священників і ченців та всіх вірмен, які шукали в ньому притулку. Вони були дуже багаті; він захопив все їхнє майно і всі прикраси, золото з перлами та дорогоцінними каменями в незліченній кількості: одного золота було дві повних бочки»⁴¹. Арабський мандрівник також пізніше згадував, що на зворотному шляху з Москви через Україну на Схід, коли під час відвідин Суботова в серпні 1654 р. їх з Антіохійським патріархом Макарієм III повели «у велику нову церкву в ім'я св. Михаїла», він бачив «у ній зібрані скарби вірменських церков, які були розграбовані і зруйновані покійним Тимофієм в Сучаві, молдавському місті». Там же була, за його словами, гробниця Тимофія⁴².

Також під час походу Т. Хмельницького 1653 року постраждали католицькі храми, і не лише в Сучаві, але й по всьому маршруту слідування козаків територією Молдавії. Приміром, з реляції анонімного місіонера про стан католицької релігії в Молдавській землі від 6 квітня 1654 р. містяться відомості про те, що «в м. Ясси, яке є столицею і де знаходиться резиденція господаря і двору римо-католицька церква була спалена козаками й татарами». У Сучаві, «де минулого року був театр воєнних дій, знаходиться одна кам'яна церква достатньо велика. Зараз вона настільки зруйнована цією війною, що залишилися лише стіни без даху». У Хирлеу «є одна церква чи церковця спустошена»⁴³.

А поки Т. Хмельницький з козаками безтурботно спустошував округу, новий воєвода Молдавії Георгій Штефан з об'єднаними силами повернув до Сучави, де отаборилися козаки, які, за повідомленням трансильванського хроніста Г. Крауса, перед тим вибили з облогових шанців залишених там господарем для блокади замку молдавських і угорських вояків та використали собі їхні укріплення⁴⁴.

Перед маршем, як свідчить М. Костін, новий господар сконцентрував прибулі на допомогу йому угорські й польські війська в одному місці, а потім, перейшовши з ними ліс, «вже, понад Сіретом біля села, що зветься Грігорешть», зібрав нараду з головнокомандувачем угорців Іштваном Петкі та польським полковником Яном Кондрацьким, на якій визначилися з подальшим ходом бойових дій проти засівших в Сучаві козаків. Командувати військами союзників одноставно доручили Яну Кондрацькому, який, на думку Георгія Штефана, мав багаторічний досвід війни проти козаків, будучи й сам досвідченим вояком. Полковник Я. Кондрацький виступив за негайний штурм і особисто розробив план атаки. Літописець Мирон Костін, який був учасником наради в ролі перекладача, стверджував, що перебираючи загальне командування, Я. Кондрацький запевняв: «З того моменту як Ваші Високоповажності поклали на мої плечі таку високу честь, належить і вам пізнати повадки і звичаї такого дивного, але небезпечного війська як козацьке.

Козацьке військо якщо стане обкопуватися за зв'язаними возами, нехай і не в настільки зручному місці як ця фортеця, а навіть в чистому полі, то розбити його нам не вдасться, маючи на увазі військо, яке маємо ми. Але як бачимо зараз вони не тільки не окопуються, але і в незнанні перебувають про те, що підійшов до вас на допомогу і я з військом польським. До завтрашнього дня, я вважаю, поки не стане їм ясно все про нас, так і буде стояти Тимуш в невіданні і без побоювань. Він же, хоч і верховодить ними, але людина молода, буйна, розуму не великого. І виходить з усього, що нам потрібно покінчити з ним разом в одну годину з Божою поміччю, і нашим умінням»⁴⁵.

А щоб реалізувати свій план, говорить літописець, він пропонував діяти проти козаків наступним чином: «З цього місця, де зібрані наші війська, перейдемо ми яр і після того згуртуємо ряди кожен полк при хоругві своїй і тому самому місці без метушні і поспіху. Ми – ляхи станемо в центрі, за нами військо угорців, ваша високість Штефан воєвода зі своїм військом трохи позаду. На шляху нашому, як мені відомо, знаходиться діброва, до того як пройдуть війська, діброву належить йти тихо і без поспіху. Як тільки минаємо її і вийдемо у відкрите поле, і там вже, без заминки, ряд за рядом, будемо прагнути на ворога, рівняючись по голові коня передового вершника. Зустріти і перешкодити нам в чистому полі буде нікому. Як побачать вони нас, що йдуть на них, миттєво кинуться обкопуватися, як у них заведено. І тоді вдаримо ми по ним разом, поки не встигли вони заритися в землю і вози зміцнити свої. І чим швидше ми вдаримо, тим менше часу буде у них рушниці зарядити і по нас вистрілити. Що стосується гармат фортеці, то нам від них великої шкоди не станеться, оскільки ми будемо в русі. Та й відомо, що не всяке ядро в людину потрапляє, особливо, якщо вона в чистому полі, де для ядер простору багато. Є така приказка у нас, що той, хто від ядра загинув, так чи інакше, прийняв би смерть, як не від ядра, то від блискавки. Найважче шаблею людину зрубати, а вмільний стрілець і в горобця потрапить, не те що у вершника. Так що, іноді, поспіх не тільки не заважає справі, але неабияк допомагає. Нам же поспішити слід, щоб покінчити з цим ворогом. Якщо не зламаємо його до того, як він окопався, то нічого з ним зробити не зможемо нашим військом. Затримка нам дорого обійдеться в цій Землі без запасів провізії проти такого упертого ворога. Буде така затримка причиною великих лих в Землі Молдавській!».

Так було сказано Кондрацьким, і погодилися з тим й Штефан воєвода, і Іштван Петкі й другого дня з ночі перейшли Сірет, вийшли в поле і пішли вперед, так як було домовлено з вечора ж. Але трималися угорці загального плану тільки до того, як пройшли діброву. А коли її минули, то ляхи кинулися прямо до фортеці галопом через Юкшень (очевидно, мова йде про с. Іцкань. – М. Ч.). А ось угорці як пройшли діброву і побачили, що ляхи зав'язали бій з вартою козацькою в полі, а та варта була з 200 татар і кількох козаків, то зупинив Іштван Петкі своє військо, а за ним став і Штефан воєвода»⁴⁶.

Відтак, через затримку угорців і молдаван, полковник Я. Кондрацький змушений був атакувати козаків лише наявною під його рукою польською кіннотою. М. Костін свідчить, що «ляхи відігнавши заслін з татар і козаків, призупинилися, чекаючи на допомогу військ угорців та Штефана воєводи, який потроху ряд за рядом військо своє до них направляв, щоб ті не дорікнули йому в бездіяльності. Чекав допомоги Кондрацький близько двох годин, але зрозумівши, що не дочекається йому її, голосно вилаяв Іштвана Петкі і Штефана воєводу та наказав сурмити «атаку». І зірвалося з місця із війська Іштвана Петкі до 200 вершників – людей вельми порядних, і з молдаван частина виступила, й усі вони вдарили по козаках навпроти фортеці.

Козаки, зрозумівши, що йдуть на них ляхи, тієї ж миті почали обкопуватися – насипати вали навколо табору. Одні стали на шляху ляхів, а інші, не покладаючи рук і спин, копали й насипали вали навколо возів і менше ніж за годину насипали вал, який став кінноті серйозною перешкодою.

Ляхи першим своїм поривом відігнали козаків до самого табору, але зрозумівши, що не допоможуть їм союзники, здали назад та відійшли до дворів слободи Тетераш й до тамтешньої церкви і там у виноградниках перебували до того часу, як стемніло. І звідти вже перейшли до Іпотешть ближче до фортеці за пагорбом, який затуляв їх від ядер, які летіли з фортеці.

До вечора відійшов й Іштван Петкі та став з військом на пагорбі біля Юкшень. А Штефан воєвода став табором біля ляхів. Про ці справи написано мало. Оскільки тут треба похвалити одних, а іншим ганьби не минути. Але свідки того ще живі і вони говорять на користь війська польського. А про решту промовчимо.

За ніч козаки підняли такі вали навколо свого табору, що і думати нічого було про те, щоб захопити його. Так збулися всі побоювання Кондрацького, що висловив він напередодні. Так вже ніякого штурму того табору не було, лише сходилися ватаги в чистому полі»⁴⁷.

Молдавський воєвода Георгій Штефан у листах, написаних 20 серпня із табору над Сіретом та 31 серпня з-під Сучави, офіційно поінформував канцлера С. Корицінського та короля Яна Казимира, що польські підрозділи Я. Кондрацького разом з його піхотинцями намагалися «другого дня у четвер» з ходу атакувати «козаків, що розташувалися табором під стінами Сучавської фортеці в шанцях». Ця спроба зазнала невдачі⁴⁸. А козаки за кілька днів міцно укріпилися на плато під замком, над потоком Какайна. По цьому невдалому приступу на козацькі укріплення 21 серпня 1653 р. військо Георгія Штефана, що складалося з молдаван, угорців та поляків, почало семитижневу облогу Сучави, чого першопочатково союзники не планували, розраховуючи розгромити козаків сходу⁴⁹.

Після початку облоги Тиміш надіслав листа своєму батькові Б. Хмельницькому з проханням про допомогу. 29 серпня гетьман отримав тривожного листа, у якому син скаржився на поляків, що його обступили, і просив батька прибути його рятувати. Незважаючи на те, що в Чигирині Б. Хмельницький мав 10 000 козаків, через побоювання нападу з боку поляків він не наважився направити великі сили сину до Сучави (кілька тисяч козаків не змогли врятувати ситуацію). Тому Тиміш вирішив захищатися, поки не надійде допомога від батька, який радив триматися і чекати⁵⁰.

Проте спроби Б. Хмельницького отримати допомогу для обложеного в Сучаві сина у Порти та кримських татар виявилися безуспішними. Особливо різко відреагував володар Криму. У відповідь на наполегливе прохання козацького гетьмана послати татар на виручку Тимофія, хан Іслам Гірей III заявив, що оскільки син Хмельницького без його наказу пішов до Молдавії, то нехай не очікує не лише підкріплень, але й жодної людини*. Ба більше, він навіть дозволив тисячі татар піти на допомогу Георгію Штефану й командувачу трансильванськими силами, раднику князя Яношу Кемені⁵¹. Варто відзначити, що на третій день облоги Сучави 2000 татар, які прибули з Т. Хмельницьким, через скруту з кормом для кінського поголів'я, поставили гетьманичу через свого мурзу вимогу, щоб відпустив їх з табору в поле, поки вони ще не втратили коней. Така заява викликала у гетьманича напад люті, підсилений підозрами у намаганні татарських союзників його зрадити⁵². За словами М. Костіна, «Тимуш, по своїй божевільній гнівливості, звелів позбавити того мурзака голови. Татари, все ж, тієї ж ночі пішли з табору і спочатку попрямували на Чернівці, потім на Хотин і Могилів. Там, біля Хотина, пробував перепинити їм шлях перкелаб Жора з певним числом людей. Але як тільки зустрілися вони, то тут таки, втік назад перкелаб разом зі своїми людьми. І в тій гонитві вбили татари окремих його людей»⁵³. Відхід більшої частини татар в ніч з 24 на 25 серпня значно послабив сили оборонців⁵⁴.

У таборі залишилося лише 200-300 татар і приблизно 6000 козаків, а також кілька сотень вояків молдавської залози в замку. Решту козацьких підрозділів так і не повернулися з рейдів, будучи знищені в сутичках з основним військом союзників⁵⁵. Зокрема, літописець М. Костін свідчив, що сам Тиміш влаштував «розграбування монастиря Драгомирна. Інші ж його ватаги пустилися по окрузі грабувати монастирі теж. Але як обложили Тимуша в таборі його, заплатили ті ватаги життями своїми за грабежі. Бо закрили їм шлях до табору Штефан воєвода і багато ватаг козацьких його люди винищили повністю»⁵⁶. Загалом польський історик Т. Цісельський обраховував лави оборонців Сучави у 7000 чоловік⁵⁷.

Допоки фортеця не була цілковито заблокована, Тиміш продовжував здійснювати раптові вилазки, зокрема за фуражем, водою і продовольством, шкодив облоговим роботам військ союзників. Свій укріплений табір козаки боронили без особливих втрат. Від нудьги гетьманич шукав розваг, навіть влаштовував бенкети у компанії знатних молдавських жінок. Благо їх тут у пошуках прихистку перед небезпекою воєнного часу зібралось з околиці достатньо⁵⁸. Османський хроніст Мустафа Наїма, між іншим, повідомляє, що облягаючи Сучавський замок, «молдавські та угорські нечестивці, спаливши передмістя [Сучави], пограбували та повбивали всіх, кого познаходили за межами фортеці, а ті, що вціліли, втікали до фортеці, і до нині ще про таку облогу ще не чули»⁵⁹.

Як довідуємося з реляції королівського секретаря П. Доні, надісланої ним 18 вересня з обозу короля під Кам'янцем римському нунцію П'єтро Відоні, після організації одного з бенкетів за участю знатного жіночого товариства у Т. Хмельницького навіть виник гострий конфлікт з тещою через його непристойну поведінку. Доні, між іншим, повідомляє, що у вівторок, 9 вересня 1653 р., Тимофій «задумав весело провести день і запросив дам, їв і пив без міри, а потім звелів танцювати;

* Згодом, правда, під тиском мурз, спокушених скарбами воєводи Васіле Лупу, володар Кримського улусу змінив свою думку щодо допомоги козакам і таки вишле у розпорядження Б. Хмельницького татарське військо, але ця допомога виявиться на той час вже запізною.

але потім пішли тисячі зневаг для честі цих жінок, так що вони кинулися до ніг господарині благаючи її не дозволяти їх так ображати в своєму домі і на своїх очах. Та хотіла вгамувати цього селяка і виговорювала йому за таку грубіянську зневагу, але він на це відказав: «Стара курво, через тебе я замкнений в цьому місці, поставлений на явну небезпеку утрати життя і слави. Видай мені зараз гроші, золото, срібло і дорогоцінності, які маєш тут, аби я міг принаймні задоволити своїх товаришів!» Господариня відповіла, що на теперішній час досить буде і невеликої суми, бо в цьому місці нема й способу витратити гроші. Той по-п'яному розлютувався й відповів, що коли його бажання не буде виконано негайно, то її синок буде страчений в її присутності. Перелякана господариня впала до ніг цього тирана, але він нітрохи не змилосердився й велів привести неповинного хлопця. Тоді мати побігла до покою, де був її синок, і вхопила його на руки, постановивши позбавити себе життя, щоб не побачити такого видовища, а одночасно доручила кільком німцям, що тепер замість мурів охороняють особу господарині, передати 100 тис. угорських червонців Тимофієві як викуп свого власного життя і життя свого сина. Так закінчилися сумні ці танці, а ввечері дві панни втекли звідти і розповіли логофетові, що сталося. Той з усякою чемністю вирядив їх до Ясс»⁶⁰.

Автор «Семигородської хроніки» Г. Краус переповідає чутки навіть про те, що Т. Хмельницький домагався до власної тещі під час перебування в обложеної Сучаві і та ледве від нього випросилася. Він, зокрема, говорить, що «коли козаки відчували себе в безпеці з огляду на сильні шанці, забаг Тиміш вдовольнити свою хіть (бо мав бути сином Венери). Покликав до себе із замку свою тещу, дружину Лупу, ніби для важливих справ, і як вона прийшла, домагався від неї, щоб вона з ним спала, і навіть хотів її взяти силою. Тоді побачивши його хіть – а вона була теж поганка, з черкеського татарського роду, донька султана, вона впала на коліна й зі сльозами прохала пожалити її честь, нагадуючи йому, щоб подумав про свого тестя, нещасного вигнанця і не чинив такого кровозмішання, а коли має охоту до жінок, то вона має в замку гарних дівчат, доньок бояр. Вона їх до нього пришле, які йому сподобаються, з тими може собі забавлятися. Через такий спротив і плач Тиміш відпустив господариню не зачепивши, наказавши відправити її до замку, який був тут таки при шанцях, а до його табору з тим самим супроводом мали прислати одинадцять дівчат, і він залишив три найгарніші у себе, а решту відпустив назад до замку, але за тієї умови, що за його бажанням вони повинні знову з'явитись у нього. А з тими трьома, яких залишив у себе, він розважався вдень і вночі»⁶¹.

Як відзначає український історик Ю. Мицик, такі розваги гетьманича під час оборони Сучави давали привід «говорити про розгульне, навіть розпусне життя Тимоша»⁶².

Армія союзників, що облягала Сучавський замок і козацький табір під ним, у перший місяць облоги нараховувала лише 3000-4000 піхотинців та драгунів⁶³. Секретар короля П. Доні писав 1 вересня нунцію з табору під Галичем, що за інформацією, яка надійшла від полковника Я. Кондрацького з-під Сучави, справи в Молдавії йдуть добре, до нового воєводи прибули на допомогу 1500 татар. Говорячи про зібрані господарем під Сучавою сили з різних народів, він стверджує: «Кондрацький написав, що з подивом» там «спостерігає армію, сформовану з валахів, молдаван, угорців, поляків й татар, які об'єдналися проти козаків, котрі сподівалися мати всі ці нації проти Польщі»⁶⁴.

З цим військом, за словами літописця М. Костіна, воєвода Георгій Штефан розташувався «навколо фортеці і табору козацького. І поставив він гармати, щоб били вони по табору. Але від того вогню мало шкоди козакам вийшло, хіба що вибоїни в землі. Потім же перемістив він гармати на торговище* і звідти стали вони бити по фортеці і табору козацькому. Час від часу, але не часто, виходили козаки малою дружиною в поле й насакували на заслін. Так ось в один із днів розбили вони заслін і увійшли з шаблями до самого торговища та ледь не забрали гармати. Але підтягнулися тоді ляхи, і козаки відійшли назад в табір»⁶⁵. Польський мемуарист шляхтич Я. Міхаловський, перебуваючи в обозі під Яновим, 13 вересня 1653 р. так повідомляв про цю нічну атаку гетьманича за тими звістками, що дійшли з-під Сучави в табір коронних військ: «Тимошек кілька днів тому здійснив вночі вилазку, вирубавши до шістдесяти чоловік, як наших, так і угорців; захопив дві гармати, до окопів повернув, але їх не забрав, бо з великою шкодою для своїх ледве до табору потрапив»⁶⁶. І тоді вже, зазначає М. Костін, козаки «тільки стояли за валами, роблячи вилазки лише з боку долини під прикриттям фортеці, за їжею або за кормом для коней і водою для війська. Але

* Румунський дослідник Р. Росетті вважав, що Штефан Георгій розмістив гармати поблизу двору господаря або біля церкви св. Дмитрія.

пересунув туди Кондрацький чотири полки ляхів і закрив їм шлях. Частина людей пересунули й угорці і зовсім закрили з усіх боків козаків в таборі»⁶⁷.

4 вересня (за н. ст.) секретар лорда-протектора О. Кромвеля Д. Серльов/Терло (John Thurloe) повідомляв, що «князь Трансильванії разом з князем Молдавським розбили 20 тисяч вояків, які прийшли на поміч князеві Волощини від козацького Хмельницького, ніби князя Волощини, його зятя. Мабуть там є надія на союз між польським королем, князями Трансильванії і Молдавщини проти козаків і князя Волощини»⁶⁸. Важко сказати, чи була ця інформація актуальною і стосувалася зіткнень під Сучавою на початку вересня, чи, може, стосувалася попередніх, травневих подій 1653 року. Як би там не було, вона говорить про цікавість англійців до дій у Молдавії військ Т. Хмельницького. Проте отримувана ними від агентів з Польщі інформація носила досить загальний характер, також допускалася плутанина щодо Молдавії і Волощини, бо в донесенні мова йшла, скоріш за все, не про різні країни, а про старого і нового молдавських господарів, одного з яких зробили правителем Молдавії (Георгій Штефан), а другого Волощини (Васіле Лупу), союзником якого і були козаки.

Натомість королівський секретар П. Доні в реляції до нунція свідчить, що на початку вересня козаки ще міцно тримали оборону табору в Сучаві, а тому 2 вересня король Ян Казимир, задовольняючи наполегливе прохання молдавського воєводи Георгія Штефана щодо висилки йому 600 драгунів з гарматами та бомбардирами для успішного вигнання звідти Тимоша, відправив господарю полковника Денгофа з його полком та ще кількох службових осіб, зокрема підкоморія Обуховича, старого досвідченого чоловіка, доблесного і розсудливого, брата нового воєводи Вітебського. Було дано також вказівку забрати з сусідньої фортеці Кам'янець кілька гармат, які теж доведеться відправити молдаванам. Завершуючи свою реляцію нунцію, Доні зауважив: «Ми тут довго чекаємо на новини про те, що там відбулося, та дій Хмельницького, який, як кажуть, знаходиться на старостві. Я для себе хотів би, щоб ми йшли, не зупиняючись, до зустрічі з ворогом, але слухні причини можуть переконати його величність і цих панів пробути тут довгі дні»⁶⁹.

Молдавський хроніст М. Костін так само засвідчував, що «коли всі ці справи під Сучавою розгорілися, король польський Казимир з 40 000 чоловік виступив на козаків. Про що, дізнавшись, Штефан воєвода відправив до короля польського прохання про допомогу, щоб знищити козаків, і таке ж до князя Ардялю. Від обох, не зволікаючи, прийшла йому допомога. Від короля полковник Денгоф з 600 німцями і 4 гарматами й однією кулевриною. Від Ракоці прибув Янош Кемені з 6 000 чоловік. І як німці підійшли, то встали вони проти фортеці, закривши дорогу від торговища до замку. І там поставили вони гармати і кулеврину та стали бити прямо по козацькому табору. І вже тут козакам довелося досить тяжко. І від одного ядра тієї кулеврини і закінчилися невдовзі дні Тимоша, як кара Господня за грабежі і розбій в монастирях християнських.

Після того як Янош Кемені об'єднався з військом Іштвана Петкі, ще ближче підійшли угорці до табору козацького»⁷⁰.

Політичне та військове керівництво союзними силами під час облоги Сучави, як зазначає польський дослідник Т. Цісельський, здійснювали новий молдавський воєвода Георгій Штефан, головнокомандувач секуїв Іштван Петкі де Кірالیгальма та польський полковник Ян Кондрацький. Під кінець вересня до них приєднався уповноважений польським королем для ведення перемовин з козаками Себастьян Маховський. На початку жовтня з Трансильванії прибув також радник князя Дьєрдя II Ракоці Янош Кемені. Оперативне командування провадив Я. Кондрацький, спершу самостійно, а з кінця першої декади вересня спільно з присланим королем на допомогу воєводи Генріком Денгофом⁷¹.

Після повної блокади Сучавського замку і козацького табору становище обложених погіршилося, зокрема виникли проблеми з постачанням води⁷². З цього приводу секретар короля П. Доні писав 5 вересня з королівського обозу під Галичем у реляції нунцію П'єтро Відоні: «Справи у Молдавії продовжують йти добре, оскільки Тимофій, який зі своєю тещею та з 5–6 тисячами козаків сидять в облозі, не мають надії на допомогу і мусять потрапити до рук ворогів. Кондрацький перехопив листи, які йому писав старий воєвода, попереджаючи його, що немає надії на допомогу ні від турка, ні від батька. Воду від міста відведено, через що частина козаків почала копати колодязі, і хоча наші кажуть, що їх недостатньо – ця облога не закінчиться без зусиль, підтвердженням чого є посилення ханом новому господарю більше 1000 татар, і що це дає певну надію на виправлення цього варвара його величністю; але я не знаю, чи це було б гідно та корисно, коли б Бог дозволив його величності покарати повстанців.

Відомо, що в Хмельницького мало козаків при собі, оскільки вони замість того, щоб виконувати його накази, розійшлися до гір та лісів. Кажуть також, що він не мав при собі жодної партії, хоч і невеликої, татар; оскільки видно, що цій людині, майстру всіляких штук, пощастило переконувати тим, що він знає, як вигадати собі на користь; тому чутки, що тут поширюються, ведуться ним з метою введення в оману нібито про прибуття хана з усією його силою.

Саме в той момент, коли листи надійшли, вирушаємо звідси, щоб бути в Галичі, а завтра армія може рухатися кількома дорогами до Кам'янця»⁷³.

Польський мемуарист Я. Міхаловський занотував 15 вересня, перебуваючи в обозі під Бучачем, що від Кондрацького і нового молдавського господаря надійшли вісті з-під Сучави, де «тим часом потужна армія з десятків тисяч зібралась, щоб здобути Сучаву, у якій міцно закріпився Тимошко, який, як і завжди, глибоко окопався з 6000 або 8000 реєстрових козаків, у яких відтяли воду, але їх важко здобути. Голод і сморід у них найгірші, бо коней і волів для споживання мають багато, а годувати не мають чим: повинні поздохати.

Здобувши Сучаву, поєднається Його Королівська милість з військом угорським, з Божою допомогою, вони в Україну рушать.

Відправив було Тимошко 5000 козаків, щоб отримати поживу для коней і худоби, хотіли прорватися; але це їм не вдалося; наші війська, тобто пан Кондрацький із угорцями, їх зупинили. Коли козаки назад відступали до Сучави, багато з них загинули, повертаючись до козаків»⁷⁴.

Молдавський хроніст Мирон Костін також зауважував, що після повної блокади «козакам же великі лиха випали після всіх цих змін. Голод жорстокий, та такий, що варили вони юшку з полеглих коней, а потім вже і постולי та чоботи, шкіру яких виварювали та їли в скруті великій і кожен день були під вогнем гармат. Як тільки вплив блокади став помітним: закінчилися продукти, порох, вода. Тимуш Хмельницький намагався вийти з облоги. Він сформував атакуючу групу чисельністю до 5000 вояків та атакував позиції трансильванців. Козакам з молдаванами (прибічниками Васіле Лупу. – М. Ч.) вдалося розбити їхні ряди і навіть захопити кілька гармат, але контратака союзників відбила їх подальший наступ. Втеча козаків надихнула командирів союзників розпочати загальний штурм фортеці (...).

Німці на службі польського короля вдарили по табору козацькому. Близько полудня було, коли німецький полковник Денгоф, побачивши у козаків роздрай і сум'яття, дав знати ляхам та угорцям, щоб як почують вони бій німецьких барабанів, з усіх боків вдарили по козаках. І так сталося, що спочатку німці бадьоро пішли вперед та відбили чималу частину валів козацьких. Але не підтримали німців угорці та молдавани, і тоді козаки й сам Тимуш з шаблею попереду в тому місці, де прорвалися німці, навалилися та відігнали німців від валів і загнали їх в яр, що перетинає дорогу від торговища до фортеці, так що деякі німці там смерть свою і знайшли»⁷⁵.

Активізацію дій козаків королівський секретар П. Доні пояснював у своїй реляції від 18 вересня тим, що Тимофій, отримавши від своєї тещі значну суму грошей зі скарбниці воєводи, «втратив всякі інші бажання крім одного: утекти з тим золотом, що він вирвав у господарині. Вибравши найвідважніших людей він спробував це, але опинившись на незахищеному місці, зрозумів неможливість вберегти себе й свій багаж; звелів повернути його назад, а сам пішов пробосом на угрів. І хоча з обох сторін були значні втрати, видно вже було перевагу козаків – але Кондрацький зручно вдарив збоку і змусив їх відступити, хоч і з невеликими втратами з нашої сторони – бо козаки не втікали і не переставали відстрілюватися. Кондрацький звелів своїм злізти з коней і йти за неприятелем аж до валів. Тут наші зустріли свіжі козацькі сили, і всякий наступ закінчувався смертю: коли хтось видирався на вали, діставав косою по ногах і падав мертвий. Особливо зазнав втрат відділ Денгофа з 500 драгунів – втратив багато офіцерів чужоземних і польських. Кажуть, що їх загинуло до 800, а трансильванців, молдаван і валахів – до 1500»⁷⁶.

Архідиякон Павло Алепський, який перебуваючи у Яссах, уважно стежив за ходом бойових дій під Сучавою, занотував у своєму щоденнику свідчення, почерпнуті від прибулих звідти очевидців: «З боку фортеці відбувалися невинні сутички між обложеними і військом господаря протягом довгого часу»⁷⁷. З особливим захопленням відгукувався арабський мемуарист про відвагу, виявлену в боях молодшим Хмельницьким: «Тимофій, син Хмеля, щодня робив вилазки на ворогів і вбивав з них тисячі. Ніхто не мав сили протистояти йому через велику його хоробрість. [Дійсно і воістину він був доблесний чоловік, про якого ми не читали в історії, яка не дає жодного подібного прикладу мужності і сили]. Він щодня виїжджав з табору на світло-жовтому коні, якого дуже любив, лише з кількома людьми, вбивав ворогів, ранив їх і змушував до втеч. Люди, гідні віри, розповідали про

нього, що він в один день убив власною рукою 1300 німців, які нагромаджувалися перед ним один на одного.

Він стріляв з лука то правою рукою, то лівою, потім колов мечем, стріляв з рушниці, так що обома руками пускав знаряддя війни з-під черева свого коня і вбивав ворогів. Ага казначейства, який прибув зі Стамбула від султана, щоб залагодити справи країни, їздив з капіджі-баші до нового господаря, який в той час облягав фортецю; вони повернулися здивовані наїзницькою спритністю і хоробрістю Тимофія і закликали благословення Боже на нього і його молодість. Ніхто не міг вцілити в нього з рушниці або іншої зброї: такий він був чудовий наїзник і подібно до блискавки крутився на спині коня. Скільки горя завдав він полякам, як знатним, так і простим! Він один власною рукою вбив кілька тисяч, як розповідали нам про нього деякі особи, додаючи, що він своїм мечем знищив 7000 євреїв.

Щодня привозили до нас в Ясси [в шпиталі й монастирі] по кілька гарб з тисячами поранених; що ж стосується убитих там, то від їх великої кількості земля видавала сморід. Гармати фортеці зверху, а гармати козаків знизу знищували безліч людей з ворожого війська, розсіювали їх і змушували втікати»⁷⁸.

Автор анонімною «Віршованої хроніки» (1682 р.) також повідомляє, що після того як козаки з Тимошем покинули свій окоп біля замку і «біля шанців, валів та гармат укріпилися; вони визнавали, що й сам Хміль із ордами мав прийти їм на допомогу. Коли вже разом зійшлися із своїми потугами [союзники], а біля Тимоша на валі молдаван господарової знаходилася певна кількість; зійшлися під окопом на віддалі (?), маючи із собою сейменів та яничар, хоч і небагато; вони билися, вели перестрілку, нападали кінно, Януш Кемені з угорцями дістав (?) би був тоді по лобі, так само і Стефан, коли б Кондрацький не став [у битві] так відважно з лехами. Навіть іноземці визнавали, що він енергійно бився, завдяки чому він був славний не тільки у Молдавії, та у валаха, але й у самих яничар, козаків та угорців. Він здобув милість у короля та всіх, став би потім [великим] чоловіком, Але ці [сутички] були день за днем, тиждень за тижнем; і якщо спочатку козаки чинили вилазки, то потім вони тільки стріляли з гармат, оборонялися на валах, тяжко діставали корм своїм коням та дрова і самі вже їли будь-які страви. Вони не могли дочекатися собі допомоги від Хмеля, хотіли покинути господарову і вже були готові це вчинити. Але вона дала їм грошових талярів, трохи провіанту, і цим втішилися козацькі, вже бідні, кості. Коли Тиміш бився з багатьма козаками, то певного часу він, будучи стурбованим, сміливо сів біля намету і свого воза, а з ним і козаки, щоб зігріти горілкою свій шлунок; туди ж від господарової була принесена якась їжа»⁷⁹.

Після невдалої спроби вирватися з облоги, 12 вересня під час чергового обстрілу Тимофій Хмельницький був поранений у стегно. Його перенесли до замку, де він 15 вересня помер від гангрени⁸⁰. Літописець М. Костін так описував обставини смерті гетьманіча: «Тимуш же, прийняв смерть від ядра кулеврини, яке дістало його, коли спав у землянці. Хоч і був він укритий від прямого потрапляння – це ядро пошкодило йому ногу. І третього дня не стало його від цієї рани»⁸¹. Інший сучасник подій, архідиякон Павло Алепський зі слів очевидців записав, що Тимофій Хмельницький загинув, коли «одного разу сидів у своєму наметі всередині табору і пив, потрапили йому в голілку з гармати його вороги ляхи, які прибули на допомогу новому господарю Стефану на зло Хмелю, його синові і козакам, ворогам своїм. Вони помітили Тимофія і вразили його. Він сильно страждав від рани і через кілька днів помер. Тоді становище козаків, які були поза фортецею, і людей, які перебували всередині неї, стало згубним після смерті їхнього государя, вірніше сказати, їхнього лева-охоронителя»⁸². Також арабський мемуарист повідомляє про те, що «перед смертю він отримав радісну звістку, що його дружина народила двох хлопчиків, але не встиг насолодитися тримати їх, бо не прожив з дружиною і повного року»⁸³. «Theatrum Europaeum» передає, що перед смертю Тиміш сказав священнику: «Маю двох батьків, що за мою кривду помстяться»⁸⁴.

Львівський хроніст Т. Йозефович та автор «Короткого нарративу» говорять, що він зазнав поранення від ядра під час відпочинку у своєму наметі, стомлений частими боями і, «як це буває у козаків, серйозно напідпитку». Польські хроністи стверджували, що в Тимофія вцілило завдяки козаку-перебіжчику, який показав канонірам противника місце, де розташовувався його намет⁸⁵. Автор «Семигородської хроніки» Г. Краус говорить, що то був польський трубач, який втік від козаків назад до свого пана і вказав польському полковнику місце розташування намету Тимоша, позначеного значком зеленої барви, у який пушкар вцілів з гармати, коли гетьманіч забавлявся там з одною жінкою. Жінка дивом залишилася неушкодженою⁸⁶. За версією анонімного автора «Віршованої хроніки» (1682 р.), Тиміш загинув від уламка розбитого ядром воза: «Тут прекрасно

вдарив пушкар з гармати по намету і тріска, що відірвалася від воза, вбила не зразу Тимоша Хмельниченка або ж тиранського Хмелика, який не одному затуманив голову і нутрощі, та вже він не кричить, і не шумить, а тільки шепче, що в цій землі йому бути вже недовго, бо вже кров тече, як і я пускав її, великим струменем. Він помер з великим жалем господарової і самого Хмеля, а тим більше козаків»⁸⁷. Автор «Короткого нарративу» також із зловтіхою прокоментував, що молодий Хмельницький не як воїн загинув від кулі, а «по-хлопськи» – «від кия», не забувши згадати при цьому, що для його розпухлого від розпусти та поранення тіла не можна було знайти в гардеробі Васіле Лупу підходящої одежі⁸⁸.

Козацький літописець С. Величко уточнює, що Тимофій був поранений, коли «ходив по замкових сочавських валах поміж замкових гармат, і його вдарив з великою силою в ногу шмат гарматного колеса, відломаний вистріленою з польських гармат кулею. Від того удару він і смерть свою скоро дістав»⁸⁹. Інший козацький хроніст Г. Грабянка зазначав з приводу його загибелі, що «так було угодно Господу, що Тимоша вцілено в ногу з гармати і він помер»⁹⁰.

За свідченням М. Костіна, після смерті Тимоша «підняли козаки гетьманом якогось Федоровича (...). Але смута пішла велика в їх війську і розбрат та сварки. І в одну ніч до такого дійшло це сум'яття, що весь табір козацький в паніці великій кинувся через містки до фортеці і багато впали в кріпосний рів і там загинули. І коли б знали ляхи, що таке в таборі козацькому відбувається, без бою захопили б козаків у полон»⁹¹. Незгода була не лише поміж самих козаків, але й між ними та молдаванами господарині Єкатери́ни, бо козаки не погоджувалися далі сидіти в облозі та навіть вбили і стратили кількох знатних бояр; решту молдавських достойників втекли з сейменами із табору до замку, а потім перебігли до поляків. Лише після цього налаштована захищати замок до кінця господариня стала схилитися до перемовин⁹².

Козацький хроніст С. Величко також пише про заворушення після смерті Хмельниченка в таборі козаків: «Вчинилися поміж козацького війська незгода й безладдя. Одні хотіли віддати замок і вклонитися королеві, інші ж воліли краще вмерти, ніж так учинити, бо вже були кілька тижнів у сочавській облозі і, обороняючись, забили кільканадцять тисяч поляків та венгрів.

Цим вони дуже їх роздразнили, і через це козаки не сміли піддатися полякам, бо знали, що тільки потраплять їм у руки, будуть по-тиранському вибиті, тим більше, що їх із дванадцяти тисяч лишилося ледве вісім тисяч. Спинала й стримала від цієї зради козаків мужнім серцем сама волоська господарева. Вона мала певну звістку від Хмельницького і сподівалася, що він із численним військом прийшов до Умані і поспішає на допомогу волохам і Сочаві. Ця ж вістка про Хмельницького дійшла й до короля, і він відразу ж рушив з усім військом з-під Гусятина до Кам'янця-Подільського. Тут він зупинився і почав радитися з військовими вождями, де б краще перепинити й належно зустріти Хмельницького, що простує до Волох і Сочави. Він вирішив був рушити від Кам'янця до Брацлавля, але змінив той намір і постановив не віддалятися від Волощини і не кидати в небезпеці коронні війська, які він послав у допомогу Ракочому на Волох.

Отож у перших числах жовтня король рушив від Кам'янця до Жванця, а до своїх старшин під Сочаву послав військове розпорядження, щоб намагалися, не хоронячи й життя свого, якнайшвидше здобувати Сочаву, оскільки до Волох наближається Хмельницький»⁹³.

Проте союзники тоді ще не мали інформації про ворожнечу між козаками й прибічними господарині Єкатери́ни молдаванами, як і не одразу дізналися про смерть гетьманича, яку дружина Лупу спершу веліла приховувати, але козаки потім проговорилися полякам. Зокрема, королівський секретар П. Доні у реляції від 16 вересня з обозу коронного війська по дорозі до Кам'янця жодним словом про неї не прохопився, інформуючи лише про те, що «чутки, поширені тут навколо про наближення Хмельницького та підхід йому на допомогу татар є хибними, бо досі вони не підтвердилися. Кілька партій, відправлені в різні кінці за язиками, не захопили жодного і тут вважають, що Хмельницький є дуже далеко.

Сьогодні надійшли листи від Ракоці, який побоюється, щоб паша Силістрії, що з ревністю ставиться до єднання цих трьох князів з короною, не виступив проти молдаван; в цьому випадку він пише, що особисто прийде їм на допомогу (...).

З табору під Сучавою надійшло 10 листів Його Величності від пана Обуховича, який в 11-му пише, що вирішено вже розпочати генеральний наступ на місто. Між іншим, він додає, що козаки вислали з міста кілька тисяч коней, виснажених голодом, а хліба у них тільки на три-чотири дні; отже, здається, що спроба наступу, яка не може обійтися без великих втрат, не знайшла схвалення серед цих панів; але відчувається, що новий воєвода доходить до його неминучості через те, що

не може протримати таку численну армію в своїй країні, що зросла до 30 000 чоловік, і боїться допомоги паші Силістрії або самого Хмельницького»⁹⁴.

Проте спланований союзниками генеральний штурм Сучавського замку й козацького табору не вдавсь. Все закінчилося великими втратами з обох сторін. Козаки під час приступу сказали полякам, що Тимоша вбито з гармати в ногу⁹⁵.

Напевно, десь лише 15 вересня союзники таки дізналися про поранення і смерть Тимофія, а у королівський табір, що розташовувався біля Кам'янця, ця звістка прийшла ще перед 18 вересня⁹⁶. Так, королівський секретар П. Доні у реляції до нунція від 17 вересня 1653 р., описуючи невдалий штурм козацького табору, говорить вже і про смерть гетьманіча: «Наші (поляки. – М. Ч.) пішли на приступ Сучави, але покинуті молдаванами та уграми, були змушені відійти з певними втратами, особливо серед офіцерів, з яких багато хто зник безвісти. Поширилася звістка про смерть молодого Хмельницького, якого вдарило кулею з мушкета чи артилерійським ядром, коли він знаходився у своєму наметі. Удар припав просто у стегно. Звістки різні, оскільки одні стверджують, що розірвало стегно або ногу, інші – що лише смертельно поранено, а деякі кажуть, що він помер через три години після удару. Заступник канцлера Сапега сказав мені сьогодні вранці, що він безперечно помер. Відомості походять від вірмен, які це бачили.

Пишуть, що Хмельницький хотів поскаржитися на хана Порті, оскільки він при нагальній потребі не вирушив йому на допомогу, прохаючи усунути його з цього володіння, і що листи були перехоплені новим воєводою Молдавії. Якщо то правда, це може мати для нас добрі наслідки»⁹⁷. Польський шляхтич канонік В. І. Рудавський пригадував, що під час його перебування над Дністром у Жванці у воєводи руського, туди «прибув гонець із веселою звісткою про смерть Тимофія Хмельницького, котрому гарматна куля роздробила гомілку, коли поправляв вали, а тіло його до такого ступеня розпухло, що на нього ніяк не налазили широкі одежі опасистого господаря Василя». «Так закінчив Хмельницький» – резюмував він у своїй «Історії Польщі»⁹⁸.

Воєвода Георгій Штефан 18 вересня офіційно інформував канцлера С. Корицінського листом з табору під Сучавою, що «сина Хмельницького 12 вересня було підстрілено з гармати і цього тижня він помер. Простолюд з полковниками та сотниками шанці поправляють при тій фортеці, захищаються так, що важко їх взяти штурмом, хіба що голодом. Для цього я повинен перейти від штурмів, щоби не втрачати людей, до довготривалої облоги, поки або не здадуться, або не підуть урозтіч»⁹⁹.

Союзників, які облягали Сучаву, особливо турбували заходи Васіле Лупу, котрий перебуваючи у Рашкові докладав усіх зусиль до організації військової експедиції на допомогу дружині і зятю. Так, ще наприкінці серпня – на початку вересня під Сучаву прийшла звістка, що скинутий господар отримав два козацькі полки і вирушив з ними в дорогу, отож, щоб перекрити їм шлях, з табору союзників нібито навіть було відправлено 1200 вояків – по 400 поляків, молдаван і трансильванців. Так само в другій половині вересня, у відповідь на звістку про похід до Молдавії потужного козацького полку, переказували, що Кондрацький відрядив трохи кінноти під командуванням Втележинського, а з Кам'янця відправили кілька хоругв для забезпечення переправ на Дністрі. Але ці рухи були марними, бо Васіле Лупу не розпочав жодних воєнних дій. Йому бракувало війська, якого постійно і безуспішно просив у Б. Хмельницького. Та наприкінці вересня до союзників надійшли звістки, що колишній господар таки отримав татарську допомогу. Вони були близькі до істини, бо татар вабили звістки про величезні скарби, які зберігалися в Сучаві, та обіцянки ексвоєводи, що учасники експедиції будуть щедро винагороджені.

Однак союзники під Сучавою боялися не лише прибуття з новонавербованим військом ексгосподаря, але й приходу самого Б. Хмельницького. Зокрема, ширилися чутки, що гетьман підготував велику експедицію, зібравши 100 000 козаків, і навіть нібито розпочав марш у бік переправ на Дністрі.

Князь Дьєрдь II Ракоці просив короля Речі Посполитої Яна Казимира та С. Потоцького так розташувати коронні війська, щоби вони перешкодили надати допомогу Т. Хмельницькому. Однак козацький гетьман упродовж вересня так і не спромігся організувати рятувальної експедиції, бо не міг переконати старшину та козаків узяти в ній участь¹⁰⁰.

Зрештою, обіцянками і погрозами Б. Хмельницькому вдалося мобілізувати в похід козацтво, яке на шостому році війни втратило колишній войовничий запал перших років боротьби з Річчю Посполитою, відчувши певну втому та зневіру в перспективах подальших воєнно-політичних акцій. Також гетьману вдалося домовитись щодо майбутньої кампанії з ханом. Отже, десь на початку

жовтня Б. Хмельницький вирядив Васіле Лупу потужне військо козаків і татар, яке мало виручити сина та врятувати сучавські скарби¹⁰¹.

Характеризуючи ситуацію, що склалася тоді довкола молдавських справ, і, зокрема, дотично облоги Сучави, яка безнадійно затягнулася для обох сторін, літописець Мирон Костін писав, що, прибувши до Кам'яця, польський король «дізнався, що гетьман Хміль йде проти нього з кримським ханом заодно. Але, не знаючи ще про підхід короля, відрядив Хміль за домовленістю з ханом частину війська свого татарського в допомогу Васіле воєводі, щоб врятував той свою владу і скарбницю, та й сина гетьманського виручив разом з військом козацьким. І тоді, згідно з наказом хана, вирушив з військом мурза Ширін бей від Сороки на Сучаву.

Але вже в ті дні козаки, які були замкнені біля фортеці і в ній голодували та втратили бажання до війни та битви, замирилися зі Штефаном воєводою і Яношем Кемені (без Кондрацького, який захворів тоді тяжко та відправився в Кам'янець, де від цієї хвороби й закінчив свої дні). І віддали козаки Штефану воєводі фортецю всю та з нею разом й дім Васіле воєводи, і господариню та всю казну. А після, козаки поріділими рядами пішли полями разом з обозом. А інші, прикупивши коней у ляхів і угорців та у молдаван, від фортеці негайно знялися і через торговище пішли до Сірету, взявши з собою в заставу з умовою, що їх пропустять, деяких людей служивих Штефана воєводи. І так миром завершилася ця війна і облога козацького табору під Сучавою»¹⁰². Автор анонімною «Віршованою хронікою» (1682 р.) так описував капітуляцію Сучави: «отже вони обрали собі іншого з багатьох, стали вести переговори, просити про милосердя. Оскільки ж і Стефан бачив, що зараз їх не вдасться взяти, бо є твердиня, оборонний замок, то вимагав, щоб були видані скарби разом з господаровою, і щоб до того ж були видані і її сини.

На цьому зійшлися, а голоту було випущено з тілом [Тимоша] і з умовою, що їх не буде громлено, їх було випроваджено; славний же Кондрацький тут же повернув назад до Поділля, Але його Бог з великим жалем всіх приборав у дорозі і Кондрацького було поховано у Кам'янці у кармелітському костелі»¹⁰³.

С. Величко додає такі подробиці здачі козаками фортеці в Сучаві: «Невдовзі після того король послав з-під Жванця до козаків, сочавських обложених, Маховського з таким словом і впевненням, щоб вони без найменшого вагання і великого кровопролиття, сподіваючись на королівську ласку, здали йому Сочавський замок. На це згадані обложених схилилися і віддали замок полякам, які його здобували, прийнявши через Маховського такі прислані до них королівські умови:

1) що виконають присягу на вірність королю й у подальшому не підноситимуть на нього своїх рук;

2) щоб усі скарби Тимоша Хмельниченка, які знайдуться в обох молдавських землях, оголосити без утаювання – вони підуть на пожиток різним військовим офіцерам;

3) ніяких схованок і скарбів старого волоського господаря поляки не займатимуть, а господаревій з єдиним її сином та двірнею дасться воля, і вона може вийти зі своїми скарбами з Сочави і жити, де забажає;

4) козаки-обложених мають віддати гармати й хоругви, а також вийти з усім тим, що є при них, із Сочави, лишивши тільки десять гармат у Сочаві при господаревій. Вони повинні увійти в польський обоз, що був під Сочавою, з повною покорою й приниженістю і виконати ретельно присягу, одностайно разом зі своїм начальником і полковником Федоренком, піднісши вгору пальці.

Сочавський замок було віддано новому волоському господареві Стефанові Логофету, який у подяку за допомогу обдарував польського короля вином і сотнею дорідних яловиць, пообіцявши, що буде зі своїм військом готовий на будь-яку послугу королю. Війська ж румельські й сілістрійські, які йшли на допомогу Хмельницькому, прочувши, що старий господар утік із Волох і що Сочаву взято, повернули назад, ущербивши свою приязнь до Хмельницького.

Король приписував сочавську перемогу собі самому. Він ніяк не сподівався, що Хмельницький, котрий не допоміг своєму синові, міг би виступити проти нього і, так легко ставлячись до війни та маючи біля себе значне число угорського війська Ракочого й польського, яке давніше прибуло й прибувало ще далі, намірився піти просто з-під Жванця на Україну, щоб добити Хмельницького й кінчити війну з козаками. Але той королівський намір несподівано довелося змінити»¹⁰⁴.

З боку обложених присяга щодо виконання умов капітуляції була складена козацькою старшиною, а з боку союзників – С. Маховським, Яношем Кемені та Георгієм Штефаном. Угода про капітуляцію стосувалася близько 4000 – 5800 вцілілих козаків та родини Васіле Лупу. Бояри і залога Сучавського замку уклали окрему угоду з новим молдавським господарем¹⁰⁵.

Умови капітуляції, викладені в угоді, та текст клятви, виконуваної козаками, зміст яких відомий з багатьох історичних джерел, не були ні надто важкими, ані принизливими для переможених. У них наголошувалося, що вони повинні у недоторканості залишити замок. На знак визнання своєї поразки церемоніально скласти зброю перед переможцями, яку потім козакам повернуть. Здати гармати та іншу важку вогнепальну зброю. Вони мали видати всі награвовані в Молдавії речі, особливо належні церквам церковні предмети. Не могли взяти з собою нічого із Сучавського замку та із речей Тимофія, крім його тіла. А зброя та власні речі, з якими козаки прибули до Сучави, були їм залишені. Усім козакам надавалося право на безперешкодний від'їзд. Під час відходу до України вони мали підтримувати порядок та утримуватися від грабунків¹⁰⁶.

Польський дослідник Д. Мілевський наголошує, що цю щедрість переможців необхідно пов'язувати із прагненням закінчити облогу якомога швидше, до прибуття козакам допомоги. Крім того, за чутками, пом'якшенню умов капітуляції дуже посприяв М. Федорович, який передав Я. Кондрацькому 200 000 злотих (дехто навіть пов'язував з цим раптову смерть командира польського корпусу по поверненні у Кам'янець).

Отже, за умовами капітуляції, старший над козаками Миколай Федорович склав присягу полковнику Себастьяну Маховському. Він обіцяв не тільки не повставати більше проти короля та Речі Посполитої, що було включено до пунктів договору, але також запевняв, що він проведе козаків, звільнених від облоги, до королівського табору й буде битися на боці поляків. Д. Мілевський припускає, що Федорович міг погодитись на це, мабуть, схитрувавши, щоб отримати кращі умови для капітуляції¹⁰⁷.

Проте як тільки козаки здалися, переможці одразу порушили укладену з ними угоду. Історик Д. Мілевський, покликаючись на «Короткий наратив» та інші сучасні джерела, зазначає, що козаки, голодуючи, масово їхали в табори союзників, де купували їжу та коней для від'їзду додому. За різними даними, ними було куплено близько 500 коней, за яких поляки, угорці та молдавани, засліплені жадібністю наживи, здирали з них великі гроші.

Також поляки, щоб помститися за поразку під Батогом, а молдавани за пограбування своєї країни, почали таємно вбивати козаків, вигубивши так їх кілька сотень. Лише гарант угоди С. Маховський, намагаючись запобігти зриву укладених домовленостей з козаками, намагався їх врятувати, але не мав можливостей запобігти вбивствам. Побачивши таку підступність з боку поляків та молдаван, козаки негайно відійшли з придбаною їжею та кінями до окопів і знову почали їх укріплювати. Це загрожувало відновленням облоги. Налякані такою перспективою союзники поспішили гарантувати безпеку козакам. Господар Георгій Штефан дав їм для забезпечення заручників, аби вони вільно і безпечно пройшли через Молдавію. Поляки також, на прохання козаків, дали їм зі свого боку заручників – капітана О. Могильницького та ще «двоє товаришів». А їхнє життя, в свою чергу, мали гарантувати чотири козаки, яких вони взяли в заручники¹⁰⁸.

При цьому союзники перебрали речі, награвовані козаками у Молдавії. Жовнірам із козацької хоругви С. Служевського дісталася при розподілі здобичі пергаментна книга, захоплена козаками з Уманського полку в монастирі Драгомирна. Вони не лише повернули її до святої обителі, але ще й зробили пожертву монастирю в сумі 60 злотих¹⁰⁹. Цією книгою було рукописне «Тетраєвангеліє», переписане й подароване Драгомирненській обителі в 1615 р., на полях якого містився пам'ятний запис польською мовою про те, що «під час Сучавської війни у Єремі полковника Уманського в руки мої та книга здобута, на честь на хвалу вічного Бога в Трійці Святій єдиного і Діви Пресвятої до того ж монастиря, звідки була взята. Бенедикт Біневський Р. 1653 Г. 8 жовтня, з хоругви Ймці пана Служевського полковника на той час князя Ймці Дімітра Вишньовецького. Марек Хондзінський товариш хоругви Ймці пана хорунжого коронного. Зуб Татарин товариш... На честь на хвалу Богу в Трійці Св. єдиному, Діви Пресвятій злотих шістдесят дарували, нехай за гріхи наші буде молитва. У Сучаві 1653 8 жовтня здобута у козаків під Сучавою. Станіслав Служевський ротмістр Його королівської Милості полковник на той час князя Його Милості Дімітра Вишньовецького»¹¹⁰.

Також багато цінних рукописних церковних книг з пограбованого козаками Драгомирненського монастиря було, як вже зазначалося вище, викуплено представниками місцевої молдавської аристократії у Тимошевих козаків перед їх відходом на Україну або придбані пізніше «в країні козаків». Проте, як слушно зауважував румунський дослідник Е. Турдяну, нині вже важко сказати, скільки вартісних рукописних церковних книг було безповоротно втрачено в хаосі спустошення чи вивезено козаками як здобич в Україну¹¹¹.

Цінності, які не вдавалося вивезти з собою, козаки закопували. Так, румунська дослідниця К. Антон Маня, згадуючи про скарб з Сучави, знайдений перед Сучавською фортецею під час археологічних розкопок у 1953 р., зазначає, що до його складу входили 190 золотих елементів (з них 171 аплікація різної форми) та 745 справжніх перлин. На переконання вченої, археологічна локалізація скарбу дає підстави датувати його закладення серединою XVII ст. (1653 р.), а наявні в ньому елементи вказують на те, що це рештки пограбованих в монастирях Молдавії речей. Коли порівняти подібні знахідки, знайдені в Європі, то їх можна вважати аплікаціями до прикрашеної перлинами діадими, датованої XIII – XIV ст. Дослідниця припускає, що знайдені перлини та аплікації могли прикрашати півсферичну шапку, яка закінчувалася діадемою. Тоді як прямокутні шматки пластин та золоті таблички мали би бути елементами окладів від ікон, обкладинок книги або скриньки, і їх можна продатувати XVI – XVII ст.¹¹² У 1956 р. в районі розташування укріпленого козацького табору біля Сучавського замку археологами було виявлено ще два невеликі скарби з предметами культу із золота та срібла. Зібрані в них речі зазнали деформації чи то від спроби їх спресувати, чи перерубати. У одному зі скарбів предмети були загорнуті у полотно, а у другому – в оксамит, фрагменти яких збереглися¹¹³.

10 жовтня козаки організовано покинули табір у Сучаві. Вийшло їх з міста більше 4000 чоловік. Пройшовши через міський посад з розгорнутими хоругвами, б'ючи в барабани та з музичним супроводом, вони, під захистом табору, у центрі якого, під значком, несли в труні тіло Тимоша (вкрите білою бавовною з чорними і червоними хрестами), дісталися річки Сучави, яку перейшли, і далі рухалися вздовж берега річки Сірет у напрямку до Сорок. Там козаки мали намір переправитися через Дністер до України, у Рашків¹¹⁴. Діставшись батьківщини, один з учасників походу (вірогідно, козак Вінницького чи Брацлавського полку) залишив після себе скарб із вивезених з Сучави срібних і позолочених предметів світського та церковного ужитку, знайдених восени 2015 р. на території України, у Вінницькій області, «чорними археологами». До скарбу входили гудзики, перстені, сережки, бляшки-накладки і нашивки, амулетниця та речі літургійного призначення (срібна позолочена ручка від дерев'яного хреста, срібна позолочена анафорниця, фрагменти літургійного посуду з ручками, прикрашеними масками левів, та деталь «вірменського» хреста з гілкою. Загалом набір зібраних у скарбі предметів засвідчує спільність їхнього походження з якоюсь пограбованою козаками культової споруди. Найвірогідніше, з Драгомирненського монастиря. Оскільки дарчий напис, вигравіруваний на ручці для дерев'яного хреста, прямо засвідчує, що «цей хрест був виготовлений Анастасієм Крімкою, митрополитом Сучавським та паном Лупулом Строїчем, великим логофетом і принесений в дар монастирю Драгомирна». Так само на гілці хреста «вірменського» типу вигравіруваний дарчий напис засвідчує, що його року 7117 від створення світу (1608/9 р. від Різдва Христового) підніс в дар монастирю Драгомирна Сучавський митрополит Анастасій (Крімка). Таким чином, на думку дослідників, історію походження цього знайденого в Україні скарбу можна порівняти з долею скарбів, виявлених у 1953 р. на плато перед Сучавським замком, де розташовувався козацький табір. А отже, він може бути частиною багатств, пограбованих козаками Т. Хмельницького під час грабіжницьких рейдів монастирями північної Молдавії¹¹⁵. Нововиявлений скарб також засвідчує, що певну частину награбованих цінностей, у тому числі літургійних речей та іншого добра, розділеного між учасниками акцій, козакам після капітуляції під Сучавою таки вдалося вивезти в Україну.

Про подальше розгортання подій у Сучаві після відходу козаків довідуємося з наведеної у збірці документів румунського дослідника барона Є. де Хурмузакі реляції, зробленій сучасником через п'ятнадцять днів по завершенні Сучавської облоги. У ній, між іншим, йшлося про те, що «24 жовтня надійшла звістка від нового воєводи Штефана про те, що місто Сучава, залишене семитисячним гарнізоном козаків, які повернулися до своєї країни, віддане власній долі, здалися на волю переможців й дружина та діти Лупу, які опинилися в руках звиятця Штефана»¹¹⁶.

За словами хроніста Г. Крауса, після капітуляції колишня господариня Єкатерина змушена була поступитися переможцям «чудовим скарбом і коштовностями, як і п'ятьма найгарнішими кіньми Васіле Лупу, дуже дороговартісними»¹¹⁷. Воєвода Георгій Штефан, незважаючи на попередні обіцянки, звелів взяти дружину та всіх родичів Васіле Лупу під варту. Були також заарештовані ближні бояри ексгосподаря, що перебували в Сучаві. Полоненого пагарника Штефеніцу Штефан воєвода наказав тут-таки стратити¹¹⁸. Арабський мемуарист архідиякон Павло Алепський про це писав так: «Потім господар на підставі мирного договору заволодів згаданою фортецею з усім, що в ній перебувало, захопивши все майно Васілія і його скарби, золото, срібло без ліку, також

зброю, дорогоцінні сідла, срібний посуд, соболині хутра, перли та ін. – всі такі речі, що й царі їх не мали. Ті з наших співвітчизників, які перебували при Василії у власному його конвої, коли він переїжджав зі своїм майном з фортеці Хотин у фортецю Кам'янець, передавали нам, що з ним перейшло через річку сто гарб, з яких кожному везли 12, 10 або 8 коней: всі вони були навантажені золотом, сріблом і предметами розкоші. У нього було кілька скарбів під землею, прихованих вже двадцять років; все це він вийняв: тут було 35 соболиних капаниць. Його наближені розповідали нам про одну з них, яку він зробив до Великодня, що вся вона розшита перлами та коштовним камінням і коштувала йому 35.000 динарів. Все це він мав понад те, що захопив у бояр. І як могло бути інакше, коли величезні скарби нагромаджувалися протягом 24 років з того часу, як Василій став господарем? Крім того, він досі володіє скарбами в Польщі, Німеччині, Венеції та в інших місцях. Господар вивів з фортеці домну з дітьми її та всіх бояр і вельмож. Давши їм раніше клятву, він вчинив з ними віроломно: стратив велику частину їх, а домну з дітьми, затримавши в полоні, поселив у селі як заручників, поставивши кругом села варту, щоб нікому не було ні входу, ні виходу. Все наявне у фортеці [багатство] він переправив до Угорщини, де купив міцний замок; роздав військам утримання та розпустив їх»¹¹⁹.

Проте історики говорять, що легендарні «скарби Лупу» виявились набагато скромнішими, ніж про них оповідали, зокрема в рядах переможців. Склалися вони, як уже зазначалося вище, переважно з багатої одежі, зброї та столового начиння, словом – з дорогартісних речей та предметів розкоші, а готівки нараховувалося лише 100 000 талерів. Майно те було розділене між трансильванськими та молдавськими вояками. Останнім також дісталася вся наявна у замку амуніція та озброєння¹²⁰. Полякам перепав увесь артилерійський парк козаків: сім польових гармат та понад п'ятдесят фальконетів і сорок гаківниць. Що стосується козацьких прапорів, котрі треба було здати відповідно до угоди, аби їх потім поділили між собою порівну поляки та угорці, то трансильванський командувач Янош Кемені дозволив козакам залишити собі десять знамен, щоб вони не поверталися зовсім без військових відзнак¹²¹.

Десь за день до здачі козаками Сучавського замку, до Б. Хмельницького, який перебував в сколицях Степанівки, рухаючись з ханом у напрямі до Кам'янця, надійшла страшна звістка про смерть сина. І хоча вона означала крах усіх планів гетьмана у регіоні між Карпатами і Дунаєм, він все ж вирішив надати допомогу свату, щоб виручити обложених в Сучаві, але, як стало зрозуміло з подальших подій, через капітуляцію Федоровича це вже втратило сенс¹²². Сучасник архідиякон Павло Алепський говорить, що «почувши про те, що трапилося з Тимофієм і про скрутне становище, в якому перебували козаки і народ, який знаходився у фортеці, Хмель спорядив з Василієм 40.000 козаків йому на підмогу. Було 28.000 від татар, бо султан татарський, візир Алхан [калган], на ім'я Шериф-бей, був свояком Василя, оскільки домна Василя черкеска, а Шериф-бей одружений на її сестрі, і тому особисто пішов до нього на допомогу. Цього року татари були ще в союзі з Хмелем»¹²³. А гадацький козак Степан Радивилів розповідав царським послам стольнику Р. Стрешневу і дяку М. Бредихіну, що «гетьман був у великій скорботі; але тому радів, що син його неприятелям живим до рук не дістався». Зустрічати тіло сина він відправив родича, полковника київського П. Яненка-Хмельницького, який зустрівся з траурним кортежем в Умані і відпровадив його в Чигирин, де гріб мав залишатися в церкві до прибуття на похорони батька¹²⁴. «Тоді в землі козаків був за Тимофієм великий плач» – записав у своїх подорожніх нотатках архідиякон Павло Алепський¹²⁵.

Сам гетьман Б. Хмельницький, зібравши війська, тим часом рушив через Деречин у район Шаргорода, де зустрівся з ханом, щоб виробити план удару по армії короля на Поділлі¹²⁶.

За інформацією, що міститься в опублікованих дослідником з Чернівців Т. Ковальцем конфесатах полонених польськими жовнірами під Жванцем татар і козаків, упіймані «язики» давали свідчення, що Б. Хмельницький, хан та Василе Лупу стали під Шаргородом і, дізнавшись про смерть Тимофія, на Сучаву йти вже не планували. Такі дані, зокрема, давав захоплений польським роз'їздом під Ярошевим татарин Ксук, який належав до людей Каммамет-мурзи. Він, між іншим, розповідав, що «з ханом мав вийти з Криму на зтяг як Хмельницького, так і Василя, господаря. Стоїть кіш під Шаргородом і Озеряницями (...). Першим задумом хана було [йти] під Сучаву, тепер сюди за намовою Хмельницького повернув. Василь тримається разом з Хмельницьким, не має при собі більше, ніж 100 кінних волохів. Про загибель Тимоша довідалися тільки під Шаргородом»¹²⁷. Інший полонений татарин, Качабій з Очакова, із людей Субана, повідомив полякам, що «Василь перебуває при Хмельницькому, але не чути, щоб його мали вести у Волощину. Про козаків із

Сучави чув у війську, але їх не бачив»¹²⁸. Син вінницького сотника Василь Яременко під час допиту заявив, що «Хмельницький навмисно рушив під Сучаву. Про КІМ та військо, що під Кам'янцем Хмельницький знає, а чи [він] має йти сюди з військом своїм і ордою, не знає (...). Про військо, яке із Сучави вийшло, нічого не знає, куди пішло»¹²⁹. Грицько з Лисянки, який йшов із Тимошем з України у Молдавію, але залишився у Вінниці, де потім був схоплений поляками, щодо кількості козаків, які були тоді з Т. Хмельницьким, свідчив, що «того козацького війська не було більше як 20 тис.»¹³⁰. Отже, коли з Сучави, за свідченням різних джерел, вийшло назад більше 4000 козаків, то загинуло їх загалом у цій кампанії близько 15 000¹³¹. Й ці жертви, після смерті Т. Хмельницького, виявилися даремними. Архідиякон Павло Алепський свідчить, ніби його «запевняли люди, на слова яких можна покладатися, що загальне число всіх загиблих від меча, з початку цієї смути до цієї пори, молдаван, валахів, греків, угорців, сербів, арабів і турків, було близько 100.000 чоловік. Причиною цього був новий господар. Хай буде прославлений Бог (за Його довготерпіння)! Справа Василя була втрачена назавжди»¹³².

По завершенні облоги Георгій Штефан, Матей Басараб та Дьєрдь Ракоці мали долучитися до спільних з Річчю Посполитою дій проти Б. Хмельницького. Але звістка про можливий вступ у Молдавію нового численного козацько-татарського війська миттєво розколола їхні ряди. Підрозділи союзних військ почали окремо залишати Сучаву. Трансильванські війська, довго не вагаючись, поспішили відійти до м. Бистриця. Лише під час зупинки біля Ричулень Янош Кемені, виконуючи союзницькі зобов'язання перед Яном Казимиром, направив на допомогу королю до Жванця 2 тис. кінних воїнів під проводом Міхаля Мікеша.

Господар Молдавії Георгій Штефан теж довго у Сучаві не затримався. Залишивши у фортеці свою залого, що складалася з кількох сотень воїнів, він через два дні, разом з молдавським військом, допоміжними відділами трансильваців та найважливішими бранцями, відбув до Роману, де залишався до кінця року. На допомогу Яну Казимиру воєвода надіслав лише 1 тис. вояків під командуванням хотинського пиркелаба Іонешка¹³³. Торкаючись причин від'їзду нового господаря з Сучави, Мирон Костін зауважував: «Штефан же воєвода, як захопив скарбницю і господиню і весь дім Васіле воєводи і сина його Штефеніце, відправився від Сучави до Роману, у великій обережності від татар, про яких знав від варті своєї в полях – мовляв, підійшли татарські орди Ширін бея з Васіле воєводою до Пруту вже. Але як дійшла до нього звістка про те, що повернув назад військо своє Ширін бей, то вже спокійно розташувався Штефан воєвода в Романі на подвір'ї тамтешнього єпископа, а господариню і сина Васіле воєводи відправив під надійною вартою в село, а саме Бучулешть на Бистриці»¹³⁴. До цього ж села, що було у волості Нямц і було вотчиною Георгія Штефана, відправили також як полонених великих бояр, членів дивану господаря Васіле Лупу, Тому Кантакузино, великого ворніка Горішньої землі та Йордаке Кантакузино, його брата¹³⁵. Експосподариня залишалася там в ув'язненні до 1658 року, коли відправилася в Константинополь до свого чоловіка. Полонених бояр також згодом було відпущено¹³⁶. За словами хроніста І. Некулче, господар Георгій Штефан також віддав наказ завдати каліцтва дітям Васіле Лупу: сину Штефеніці розпороти ніздрі, а молодшій доньці вухо, щоб вони не могли претендувати на володарювання¹³⁷. Автор «Віршованої хроніки» також каже, що «господар Стефан порізав обличчя синів Лупула, навіть і самій його дружині вчинив те, що хотів»¹³⁸.

Тим часом польський король розмістив своє військо під Кам'янцем в окопах і очікував звістки про падіння Сучави, після чого мав намір з'єднатися зі своїми союзниками молдаванами та угорцями. З Кам'янця він рушив до Бара, а потім до Жванця, де став укріпленим табором, очікуючи підходу молдаван і угорців із-за Дністра. Для отримання продовольства з північної Молдавії, через Дністер був споруджений міст. Автор анонімною «Віршованої хроніки» описував дії королівського війська над Дністром так: «Коли король підійшов під скелеоборонний Кам'янець, то дістав пораду, подивитися і на цей вінець, щоб його ароматним зіллям був підтриманий розум короля, а з іншого боку, щоб листки цього вінця не були обдерті; король поставив табір під Жванцем над Дністром і рікою Жван, яка впадає до Дністра, біля збудованого мосту, котрий вів у Молдавську землю, на що була одностайна згода. Звідти [з Молдавії] він міг би мати провіант і різні підкріплення, як від своїх, так й іноземних військ»¹³⁹. Але молдавські і трансильванські союзники, як було зазначено вище, після капітуляції Сучави відправили у розпорядження Яна Казимира лише 3 тисячі воїнів¹⁴⁰. Хоча іноземці вважали ці підкріплення з боку дунайських князівств важливою підмогою польському королю. Зокрема, секретар лорда-протектора О. Кромвеля Д. Серльов/Терло повідомляв у реляції від 18 листопада, що за інформацією з Польщі, «козаки не

наважаться зустрітися у битві з королем, який зміцнився новим союзом з Молдавцями, Волохами і Трансильванцями проти козаків»¹⁴¹.

Як бачимо, скоювання сил правителів Молдавії і Трансильванії під Сучавою не дало їм можливості активно підтримати польського короля до блокування його війська основними козацькими силами під Жванцем. У підсумку двомісячна облога польського табору під Жванцем завершилася на користь війська Б. Хмельницького, але кримський хан уклав з королем Речі Посполитої 5 грудня 1653 р. мирний договір, яким поставили козацького гетьмана перед фактом скасування Білоцерківської угоди 1651 р. та відновлення дії умов Зборівського миру 1649 р., після чого Б. Хмельницький, остаточно розчарувавшись у своєму кримському союзнику, був змушений зняти облогу королівського війська і активізувати переговори про укладення союзу проти Польщі з Москвою¹⁴² [33, с. 693-698; 62, с. 344-354, 370, 374].

Повернувшись з-під Жванця до Чигирина, гетьман 27 грудня (за іншими даними – 30 грудня) нарешті поховав у родовому маєтку Суботові сина Тимофія (до прибуття Б. Хмельницького труна з тілом Тимоша стояла в храмі). Поховання гетьманича здійснили у склепі церкви св. Михаїла¹⁴³. Під час відвідин Суботова його гробницю бачили там архidiaкон Павел Алепський та Антіохійський патріарх Макарій, які зустріли також в маєтку Хмельницьких овдовілу невістку гетьмана Руксандру¹⁴⁴. Після поховання сина Б. Хмельницький вирушив до Переяслава на раду, де 8 січня 1654 р. уклав договір з Москвою. Тепер союз з Кримським ханством та орієнтація на Порту і її васалів для козацького гетьмана втратили актуальність. Правда, кілька років по тому гетьман знов пробував порозумітися з тодішніми правителями Молдавії, Валахії і Трансильванії у справі подальшої боротьби проти Речі Посполитої. Зокрема, у 1657 р., спільно з воєводами Георгієм Штефаном та Матеєм Басарабом, він підтримав трансильванського князя Дьєрдя Ракоці II у його змаганнях проти короля Яна II Казимира Вази за польський престол, виславши на початку січня через Молдавію до Польщі 10-тисячний козацький корпус на чолі з А. Ждановичем, який у Чернівцях з'єднався з чотирьохтисячним підрозділом молдаван і валахів¹⁴⁵.

Сват Б. Хмельницького Васіле Лупу, який тепер вже не міг претендувати на молдавський престол, а тим більше розраховувати на допомогу в цьому з боку козацького гетьмана, відновив свої таємні контакти з поляками. Дізнавшись про це, гетьман видав ексгосподаря кримському хану Іслам Гірею III, який дуже цікавився його захованими на депозитах статками. Оттоманська Потра виявила інтерес до його депозитів, тому хан змушений був відправити 1654 року Васіле Лупу до Стамбула. Там колишній правитель Молдавії певний час перебував у в'язниці Едікюле, а після звільнення помер 28 березня 1661 р.¹⁴⁶.

Отже, можна констатувати, що вимушений альянс господаря Молдавії Васіле Лупу з гетьманом Війська Запорозького Б. Хмельницьким, закріплений у 1652 р. шлюбом воєводської доньки Руксандри з гетьманичем Тимофієм, призвів у подальшому до політичної кризи всередині князівства та протистояння з правителями сусідніх Валахії і Трансильванії на міжнародній арені. Заколот невдоволених бояр на чолі з великим логофетом Георгієм Штефаном, підтриманий валахами і трансильванцями, вдалося на певний час придушити за допомогою гетьмана Б. Хмельницького, який прагнув зберегти свій вплив у Молдавії, направив для порятунку престолу Васіле Лупу козацькі полки на чолі зі своїм сином Т. Хмельницьким. Однак спроба молдавського господаря використати збройні сили зятя для спільного походу з метою захоплення володінь свого суперника Матея Басараба завершилася поразкою молдавсько-козацького війська при Фінті у Валахії та приходом до влади в Молдавії Штефана Георгія, який зайняв Ясси та блокував Сучавську фортецю, де зачинилася зі скарбами дружина Васіле Лупу. На допомогу обложеним в Молдавію на чолі козацького війська знов прибув Т. Хмельницький. Його поява під Сучавою в серпні 1653 р. призвела до розорення цієї території. Пробившись до обложених і організувавши з козаками із напільного боку фортеці укріплений табір, гетьманич сам опинився у пастці, будучи остаточно там заблокований після прибуття до Сучави свіжих сил воєводи Георгія Штефана з контингентами трансильванців, валахів та поляків. Обложені під замком козаки вели активну оборону, сподіваючись на допомогу основних сил гетьмана Б. Хмельницького, а також очікували на вербованих Васіле Лупу татар. Проте допомога вчасно так і не надійшла, а голод, атаки, обстріли і смерть Т. Хмельницького від поранення змусили козацький гарнізон на початку жовтня до почесної капітуляції перед силами союзників на умовах вільного відходу в Україну з тілом гетьманича.

Загалом оборона Сучави у 1653 р. стала заключним епізодом молдавських походів Богдана і Тимофія Хмельницьких (1650, 1653 рр.). Після загибелі сина та здачі Сучави Б. Хмельницький

втратив інтерес до справ у придунайських князівствах та орієнтації на Порту, покладаючи подальші надії в боротьбі з Річчю Посполитою на Москву. Гетьманів сват, колишній господар Василе Луну, втративши будь-які сподівання на повернення собі молдавського престолу, опинився на чужині, зазнавши ув'язнення в Стамбулі, а втягнена ним в альянс з козаками Молдавська земля й надалі залишалася тереном воєнної активності сусідів, зазнаючи розорення і спустошень.

¹ Б.Білецький, В.Карпо, Основні етапи українсько-молдавських взаємин під час Визвольної війни середини XVII ст. [The main stages of Ukrainian-Moldovan relations during the War of Liberation in the middle of the 17th century], in Україна-Румунія-Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин: матеріали міжнародної наукової конференції, Чернівці, 2002, с.92-101; Буковина: історичний нарис [Bukovina: a historical essay], Чернівці, Зелена Буковина, 1998, 416 с.; Д.Н. Бантыш-Каменский, История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства [The history of Little Russia from the settlement of the Slavs in this country to the destruction of the Hetmanate], Издание четвертое, Репринтное издание 1903 г., Москва, Direct Media, 2014, 609 с.; С.Венгрженовский, Свадьба Тимоша Хмельницкого (эпизод из истории малорусско-молдавских отношений) [The wedding of Timosh Khmelnytsky (an episode from the history of Little Russian-Moldovan relations)], in Киевская старина, 1887, №3, с. 469-483; С.Венгрженовский, Свадьба Тимоша Хмельницкого (эпизод из истории малорусско-молдавских отношений) [The wedding of Timosh Khmelnytsky (an episode from the history of Little Russian-Moldovan relations)], in Киевская старина, 1887, №5, с. 26-51; В.Голобуцький, Запорозьке козацтво, Київ, Вища школа, 1994, 359 с.; М.С. Грушевський, *Історія України-Руси* [History of Ukraine-Russia], Київ, Наукова думка, 1996, Т. IX, Ч.1, 880 с.; О.Добржанський, Ю.Макар, О.Масан, Хотинщина. Історичний нарис [Khotynshchyna Historical essay], Чернівці, Молодий буковинець, 2002, 462 с.; Домна Розанда [Domna Rozanda], *Історическая монография Шайнохи*, in Русская мысль, 1881, Кн. IV, с. 231-295; Л.Дробіна, Буковина під час молдавського походу Б. Хмельницького 1650 р.: проблема ситуації в регіоні [Bukovina during the Moldavian campaign of B. Khmelnytsky in 1650: the problem of the situation in the region], in Питання історії України, 2014, Т. 17, с. 128-133; А.Ф. Ермоленко, Украинско-молдавские отношения в годы освободительной войны украинского народа (1648–1654) [Ukrainian-Moldovan relations during the liberation war of the Ukrainian people (1648–1654)], in Воссоединение Украины с Россией 1654–1954: Сборник статей, Москва, Издательство Академии наук СССР, 1954, с. 221-241; А.Жуковський, *Історія Буковини* [History of Bukovina], Чернівці, Час, 1994, Ч. 1, 120 с.; Л.П. Заболотная, Екатерина черкешенка – жена господаря Василия Луну. Судьба одной женщины в истории Молдовы [Ekaterina Circassian is the wife of the ruler Vasily Lupu. The fate of one woman in the history of Moldova], in Электронный журнал – *Кавказология / Caucasology*, Нальчик, 2017, №1, с. 220-237; История Молдавской ССР с древнейших времен до наших дней [History of the Moldavian SSR from ancient times to the present day], Кишинев, Штиинца, 1984, 551 с.; *Історія Румунії* [History of Romania], Москва, *Весь мир*, 2005, 680 с.; Т.Ковалець, *Маловідомі козацькі й татарські конфесати із часів Жванецької кампанії 1653 року* [Little-known Cossack and Tatar confessions from the Zhvanets campaign of 1653], in *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, Київ, 2018, Вип. 27, с. 440-447; Н.Костомаров, Богдань Хмельницький [Bohdan Khmelnytskyi], Санкт-Петербург, Тип. М.М. Стасюлевича, 1884, Томъ второй, 445 с.; М.Кордуба, Ілюстрована історія Буковини [Illustrated history of Bukovina], Репринтне видидання, Чернівці, Букрек, 2019, 103 с.; І.П. Крип'якевич, *Богдан Хмельницький* [Bohdan Khmelnytskyi], Львів, Світ, 1990, 406 с.; О.М. Масан, Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р. [Bukovina as an object of international relations from ancient times until 1774], in Буковина в контексті міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст., Чернівці, Рута, 2005, с. 9-168; О.Масан, Чернівці в другій половині XIV – XVIII ст. (до 1775 р.) [Chernivtsi in the second half of the 14th – 18th centuries (until 1775)], in В.М. Ботушанський, С.В. Біленкова, О.В. Добржанський, Чернівці. Історія і сучасність (Ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто), Чернівці, Зелена Буковина, 2009, с. 23-75; Ю.Мицик, Тиміш та Юрій Хмельницькі [Tymish and Yurii Khmelnytski], Харків, ПрАТ«ХКФ «Глобус», 2018, 118 с.; А.Мойсей, А. Мойсей, Українці в етнокультурних стереотипах румунів та молдаван (1). Українські козаки очима молдавських середньовічних літописців [Ukrainians in ethnocultural stereotypes of Romanians and Moldovans (1). Ukrainian Cossacks through the eyes of Moldavian medieval chroniclers], in *Історико-політичні проблеми сучасного світу*, 2013, Т. 25-26, с. 202-208; Н.А. Мохов, Молдавія епохи феодалізму (от древнейших времен до начала XIX века) [Moldavia of the era of feudalism (from ancient times to the beginning of the 19th century)], Кишинёв, Картя Молдовеняскэ, 1964, 440 с.; В.М. Муханов, Українсько-молдавські політичні відносини в контексті розбудови української національної держави в 50-х рр. XVII ст. [Ukrainian-Moldavian political relations in the context of the development of the Ukrainian national state in the 50s of the 17th century], in *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*, Київ, 2016, Вип. 115 (№12), с. 11-13; Нариси з історії Північної

Буковини [Essays on the history of Northern Bukovina], Київ, Наука, 1980, 338 с.; *Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя четверть XIV – начало XIX в.)* [Essays on the foreign policy history of the Moldavian Principality (last quarter of the 14th – early 19th centuries)], Кишинев, Штиинца, 1987, 464 с.; Я.Пилипчук, Кримські татари та князівства Центрально-Східної Європи, 1538 – 1713 [Crimean Tatars and principalities of Central-Eastern Europe, 1538-1713], in *Scriptorium nostrum*, 2016, №1 (4), с. 188-229; С.Плохий, Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності [Gate of Europe. The history of Ukraine from the Scythian wars to independence], Харків, Клуб сімейного дозвілля, 2016, 496 с.; С.С. Рябцева, Л.В. Дергачева, О двух новых находках позднесредневековых кладов ювелирных украшений (в связи с вопросом о присутствии дериватов золотоордынских изделий в памятниках Молдавского княжества) [About two new finds of late medieval treasures of jewelry (in connection with the issue of the presence of derivatives of the Golden Horde products in the monuments of the Moldavian Principality)], in *STRATUM plus*. Пути вещей, 2017, № 6, с. 91-116; Л.Е.Семенова, Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV – начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории) [Principalities of Wallachia and Moldavia. End of the 14th – beginning of the 19th century. (Essays on foreign policy history)], Москва, Индрик, 2006, 432 с.; Г.М. Скорейко, Хотинська фортеця у міжнародних угодах XVII ст. [Khotyn fortress in international agreements of the 17th century], in *Питання історії України: Збірник наук. статей*, Чернівці, 2000, Т. 4, с. 237-244; В.А. Смолій, В.С. Степанков, Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет [Bohdan Khmelnytskyi: Social and political portrait], Київ, Либідь, 1993, 500 с.; Т.Цісельський, Козацтво та Річ Посполита в боротьбі за Молдавський престол у 1653 р. [Cossacks and the Commonwealth in the struggle for the Moldavian throne in 1653], in *Чорноморська минушина: Зб. наук. пр.*, 2010, Вип. 5, с. 3-13; М.К. Чучко, «И взят Бога на помощь»: соціально-релігійний чинник в житті православного населення північних волостей Молдавського воєводства та австрійської Буковини (епоха пізнього середньовіччя та нового часу) [«I called God to help»: a socio-religious factor in the life of the Orthodox population of the northern volosts of the Moldavian Voivodeship and Austrian Bukovina (late medieval and modern times)], Чернівці: Книги – XXI, 2008, 368 с.; М.Чучко, Сучава у кінці XIV – третій чверті XVIII ст.: від «стольного града» молдавських воєвод до повітового центру Буковини [Suceava at the end of the 14th – the third quarter of the 18th century: from the «table city» of the Moldavian voivodeships to the county center of Bukovina], in *Питання стародавньої, середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць*, Чернівці-Вижниця: Черемош, 2012, Т.1 (33), с.111-126; М.Чучко, Спустошення козаками православних культових споруд Північної Молдавії під час Сучавської кампанії Тимоша Хмельницького 1653 року (за матеріалами писемних джерел та археологічних знахідок) [Devastation by Cossacks of Orthodox religious buildings in Northern Moldavia during Tymosh Khmelnytskyi's Suceava campaign in 1653 (based on written sources and archaeological finds)], in *Археологія Буковини: здобутки та перспективи: Тези доповідей IV міжнародного наукового семінару* (м. Чернівці, 11 грудня 2020 р.), Чернівці, Технодрук, 2020, с. 209-213; К.Шайноха, Домна-Розанда: [Про дружину Т.Хмельницького, дочку валашського (молдавського) господаря Василія Лупули] [Domna-Rozanda: [About the wife of T.Khmelnytskyi, the daughter of the Wallachian (Moldavian) owner Vasiliy Lupula]], in *Український історичний журнал*, 1997, №1, с. 104-114; Д.И.Яворницький, *История запорожских козаков* [History of the Zaporozhye Cossacks], Київ, Наукова думка, 1990, Т.1, 592 с.; Д.И. Яворницький, *История запорожских козаков* [History of the Zaporozhye Cossacks], Київ, Наукова думка, 1990, Т.2, 388 с.; *A History of Romania by Treptow, K.W.* (ed), Iași, Center for Romanian Studies: Romanian cultural Foundation, 1996, 724 p.; С.Антон Манеа, *Unele probleme referitoare la datarea tezaurului de la Suceava* [Some problems regarding the dating of the treasure from Suceava], in *Cercetări Arheologice, București*, 1997, Vol.X, p. 387-406; E.Baidaus, *War, Diplomacy and «Family Affairs» in Seventeenth-Century Eastern Europe: Moldavia in the Danubian Policy of Bohdan Khmelnytskyi (1648-1653)*, in *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes*, Vol.LIV, No.1-2 (Mar.-June. 2012), p. 27-59; O.Balukh, *Bukovyna during Bohdan Khmelnytskyi's campaigns in Moldova of 1650-1653: military and political dimension*, in *Сумський історико-архівний журнал*, 2016, №XXVII, с. 59-71; T.Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Moldawie 1652-1653* [From Batoh to Zhvanets: The War in Ukraine, Podolia and Moldavia 1652-1653], Zabrze, Inforteditions, 2007, 336 s.; Die Bukowina. Allgemeine Haimatkunde=Буковина. Загальне краєзнавство [Bukovyna General local history], Чернівці, Зелена Буковина, 2004, 488 с.; J.Fleischer, *Zur Geschichte von Suczawa* [On the history of Suczawa], in *Jahrbuch des Bukowiner Landesmuseums*. 4.Jg, Czernowitz, 1896, s. 23-39; T.Gemil, *La Moldavie dans les traites de paix Ottomano-Polonais du XVII e siecle* [Moldavia in the Ottoman-Polish peace treaties of the 17th century], in *Revue Roumaine din Histoire, București*, 1973, T.XII, №4, p. 687-714; С.С.Гиurescu, *Istoria românilor* [The history of the Romanians], București, Editura ALL, 2003, Vol. III, 792 p.; E.Hurmuzaki, *Fragmente din istoria românilor* [Fragments of Romanian history], Tomul al treilea, București, Stabilmente grafice I.V. Socescu, 1900, 662 p.; *Istoria Românilor. O epoca de înnoiri în spirit european 1601-1711/1716* [History of the Romanians. O the eros of renewals in the European spirit 1601-1711/1716], Vol.V, București, Ed. «Enciclopedică», 2003, 1045 p.; N.Iorga, *Istoria Românilor în Chipuri și Icoane* [History of Romanians in Faces and Icons], București, Minerva, 1905, Vol.1, 335 p.; N.Iorga, *Legăturile românilor cu rușii aruseni și cu teritoriul zis «ucrainean»* [Romanians' connections with the Western Russians and the so-called

«Ukrainian» territory], in *Analele Academiei Române, Seria II, T. XXXVIII*, București, Academia Română, 1916, p. 733-793; R.F.Kaindl, *Geschichte der Bukowina von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart unter besonderer Berücksichtigung der Kulturverhältnisse [History of Bukovina from the earliest times to the present with special reference to the cultural conditions], Drei Teile in einem Band, Czernowitz, K. k. Universitätsbuchhandlung H. Pardini, 1904, Zweiter Abschnitt, 276 s.*; R.F. Kaindl = Р.Ф. Кайндль, *Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart = Історія Чернівців від найдавніших часів до сьогодення [History of Chernivtsi from the earliest times to the present]*, Чернівці, Зелена Буковина, 2005, 329 с.; G.Kármán, György Rákóczi II's Attempt to Establish a Local Power Base among the Tributaries of the Ottoman Empire, 1653-1657, in *Power and Influence in South-Eastern Europe 16-th – 19-th Century*, Berlin, 2013, p. 229-243; L.Kubala, *Wyprawa Żwanięcka [The Zwaniec Expedition]*, in *Szkice historyczne. Serya druga, Lwów, Nakład Gubrynowicza i Schmidta, 1880, s. 173-289*; L.Kubala, *Krwawe Swaty [Blood Match]*, in *Szkice historyczne. Serya druga, Lwów, Nakład Gubrynowicza i Schmidta, 1880, s. 133-154*; V.Mihordea, *Raporturile Moldovei și Țerii Românești cu Tătării în secolele XVI – XVIII [The relations of Moldova and Wallachia with the Tatars in the 16th – 18th centuries]*, in *Revista de istorie, 1979, T. 32, Nr. 6, p. 1069-1095*; D.Milewski, *Dobre sąsiedztwo potwierdzone indygenatem – trzy przypadki gospodarów mołdawskich w XVII w. [Good neighborhood confirmed by indygenat – three cases of Moldavian hospodars in the 17th century]*, in *Saeculum Christianum, 2015, Vol. XXII, s. 108-129*; D.Milewski, *Jerzy Kutnarski – Polak w służbie mołdawskiej i polskiej [Jerzy Kutnarski – a Pole in the Moldovan and Polish service]*, in *Echa Przeszłości XIII, Olsztyn, 2012, s. 107-131*; D.Milewski, *Kapitulacja Suczawy [Capitulation of Suceava]*, in *Fasciculi Historici novi, T. V, Staropolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku, Warszawa, 2002, s. 131-149*; D Milewski, *Wyprawa na Suczawę 1653 [Expedition to Suceava 1653]*, *Zabrze, Wydawnictwo inforteditons, 2007, 208 s.*; I.Nistor, *Istoria Basarabiei [History of Bessarabia]*, București, Humanitas, 1991, 351 p.; I.Nistor, *Istoria românilor [The history of the Romanians], Vol. I, București, Editura Biblioteca Bucureștilor, 2002, 661 p.*; I.Nistor, *Problema ucraineană în lumina istoriei [The Ukrainian problem in the light of history]*, Cernăuți, Glasul Bucovinei, 1934, 284 p.; I.Nistor, *Români și Rutenii în Bucovina: studiu istoric și statistic [Romanians and Ruthenians in Bucovina: historical and statistical study]*, București, Socec & comp. și C.Sfetea, 1915, 209 p.; O.Nistor, *O circasiană pe tronul Moldovei [A Circassian on the throne of Moldova]*, Cernăuți, Glasul Bucovinei, 1928, 58 p.; D.Onciul, *Din istoria Bucovinei [From the history of Bucovina]*, Chisinau, Universitat, 1992, 102 p.; D.Onciul, *Landesgeschichte: Vor der Vereinigung: bis 1775 [The history of the land: Before Unification: until 1775]*, in *Die Oesterreich-Ungarische monarchie in Wort und Bild. Bukowina, Wien, 1899, s. 57-116*; V.Ostapchuk, *Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit, 1648-1681*, in *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Leiden and Boston, Brill, 2013 p. 123-152; A.Papadopol-Calimah, *Despre Gheorghie Ștefan Voevod Domnul Moldovei: (1653–1668) [About Gheorghie Ștefan Voevod Prince of Moldavia: (1653-1668)]*, București, 1886, 152 p.; R.Rosetti, *Istoria artei militare a românilor până la mijlocul veacului XVII-lea [The history of Romanian military art until the middle of the 17th century]*, București, Corint, 2003, 536 p.; W.Schmidt, *Suczawa's historische Dankwürdigkeiten von der erste historischen Kenntnis, bis zur Verbindung der Bukowina mit Oesterreich [Suczawa's historical acknowledgments from the first historical knowledge to the connection of Bukovina with Austria]*, Czernowitz, Druck von R. Eckhardt, imselbstverlage des verfassers, 1876, 276 s.; C.Șerban, *Asediul Sucevei în anul 1653 [The siege of Suceava in 1653]*, in *Anuarul Muzeului Județean. Suceava, Suceava, 1983. Vol. X, p. 235-244*; C.Șerban, *Vasile Lupu, domn al Moldovei (1634-1653) [Vasile Lupu, lord of Moldavia (1634-1653)]*, București, Editura Academiei Române, 1991, 231 p.; Sfânta Mănăstire Putna [Holy Putna Monastery], *Putna*, Editura Mitropolitului Iacov Putneanul, 2010, 608 p.; K.Szajnocha, *Domna Rozanda [Miss Rozanda]*, in *Dzieła Karola Szajnochy. Szkice Historyczne: (dalszy ciąg)*, Warszawa, Nakładem I drukarni Jozefa Ungra, 1876, T. III, s. 267-333; E.Turdeanu, *Manuscrisele robite de cazaci [The manuscripts captured by the Cossacks]*, in *Magazin istoric, Serie nouă, 1993, Anul XXVII, Nr. 7 (316), p. 5-8*; E.Turdeanu, *Manuscrisele robite de cazaci [The manuscripts captured by the Cossacks]*, in *Magazin istoric, Serie nouă, 1993, Anul XXVII, Nr. 8 (317), p. 6-8*; E.Turdeanu, *Manuscrisele robite de cazaci [The manuscripts captured by the Cossacks]*, in *Magazin istoric, Serie nouă, 1993, Anul XXVII, Nr. 9 (318), p. 42-45*; A.D.Xenopol, *Istorie romanilor din Dacia Traiana [History of the Romanians from Dacia Traiana]*, Iassi, Tipo-litografia H. Goldner, 1889, Vol. II, Partea I. Istorie Medie, 592 p.; F.A.Wickenhauser, *Bochotin Oder Geschichte der Stadt Cernauz und ihren Umgegend [Bochotin Or history of the city of Cernauz and its surroundings]*, Wien, 1874, 121 s.; Z.Wójcik, *Dziki pola w ogniu: O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej [Wild fields on fire: About the Cossack land in the former Polish-Lithuanian Commonwealth]*, Warszawa, Wiedza Powszechna, 1968, 284 s.; L.Zabolotnaia, *Destinul unei doamne în istoria Moldovei. Mituri și realități despre Ecaterina Cerchezoaică – a doua soție a lui Vasile Lupu [The fate of a lady in the history of Moldova. Myths and facts about Ecaterina Cerchezoaică – Vasile Lupu's second wife]*, in *Tyragetia. Serie noua, Chisinau, 2013, Vol. VII [XXII], Nr. 2, p. 97-110*; L.Zabolotnaia, *Între politică și destin. Ruxandra, fiica lui Vasile Lupu, văzută prin prisma secular istoriei [Between politics and destiny. Ruxandra, daughter of Vasile Lupu, seen through the secular prism of history]*, in *Revista de Istorie a Moldovei, 2008, Nr. 3, p.16-44*.

² C.Șerban, *Vasile Lupu, domn al Moldovei (1634-1653)*, p. 151, 154-161; *Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя четверть XIV – начало XIX в.)*, с. 206-214; Л.Е. Семенова, *Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV – начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории)*, с. 193-194, 197; *Istoria Românilor*. О ероса *de înnoiri în spirit european 1601–1711/1716*, p. 155-156; Кырымлы Хаджи Мехмед Сенаи, *Книга походов [Book of marches]*, Симферополь, Крымучпедгиз, 1998, с. 67-68; Ф.Туранли, *Тюркські джерела до історії України [Turkic sources for the history of Ukraine]*, Київ, Видавництво Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2010, с. 120; Наїма Мустафа, *Гюсейнові городи у витязі історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну) [Hüseyn's gardens in extracting stories from the West and the East. (Message about Ukraine)]*, Київ, Вид-во Жупанського, 2016, с. 151.

³ М.Костин, *Летопись земли Молдавской [Chronicle of the Moldavian land]*, Кишинев, Типогр. «Prag-3», 2014, с. 100-101; N.Iorga, *Legăturile românilor cu rușii apuseni și cu teritoriul zis «ucrainean»*, p. 759; D.Onciul, *Din istoria Bucovinei*, p. 93.

⁴ С.В. Величко, *Літопис [Chronicle]*, Т. 1, Київ, Дніпро, 1991, с. 103; *Documente privitoare la istoria Românilor [Documents regarding the history of the Romanians]*, București, 1900, Vol. III, Suplementul II, Fascicola 1: 1641-1703, p. 35-37; М.Костин, *Летопись земли Молдавской*, с. 102; D.Onciul, *Din istoria Bucovinei*, p. 94; N.Iorga, *Legăturile românilor cu rușii apuseni și cu teritoriul zis «ucrainean»*, p. 759-762.

⁵ Літопис гадацького полковника Григорія Грабянки [Annals of Hadyatsk colonel Hryhoriy Hrabyanka], Київ, Т-во «Знання» України, 1992, с. 54, 71; М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 93, 449, 481; *І.П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький*, с. 59; С.Плохий, *Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності*, с. 148; В.М. Муханов, *Українсько-молдавські політичні відносини в контексті розбудови української національної держави в 50-х рр. XVII ст.*, с. 12.

⁶ *История Румынии*, с. 328.

⁷ М.Костин, *Летопись земли Молдавской*, с. 103-113; *История Румынии*, с. 328; С.С. Giurescu, *Istoria românilor*, p. 89-90; G.Kármán, *György Rákóczi II's Attempt to Establish a Local Power Base among the Tributaries of the Ottoman Empire, 1653-1657*, p. 233; М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 510-511, 513, 517-518; В.А. Смолій, В.С. Степанков, *Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет*, с. 324-325; D.Milewski, *Dobre sąsiedztwo potwierdzone indygenatem – trzy przypadki gospodarów moldawskich w XVII w.*, s. 123-124; N.Iorga, *Legăturile românilor cu rușii apuseni și cu teritoriul zis «ucrainean»*, p. 765.

⁸ Наїма Мустафа, *Гюсейнові городи у витязі історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну)*, с. 160.

⁹ *Акты, относящиеся къ истории южной и западной России, собранные и изданные археографическою комиссією [Acts relating to the history of southern and western Russia, collected and published by the archeographic commission]*, Томь третій. 1638-1657, Санкт-Петербург, Въ типографіи П.А.Кулиша, 1861, с. 194.

¹⁰ *История Румынии*, с. 328.

¹¹ Наїма Мустафа, *Гюсейнові городи у витязі історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну)*, с. 160.

¹² М.Костин, *Летопись земли Молдавской*, с. 116-125.

¹³ М.Костин, *Летопись земли Молдавской*, с. 116-125; C.Gane, *Trecute vieți de doamne și domnițe [Past lives of ladies and gentlemen]*, București, Editura Ziarului «Universul», 1933, Vol.1, p. 275; C.Șerban, *Asediul Sucevei în anul 1653*, p. 237; М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 540.

¹⁴ C.Șerban, *Asediul Sucevei în anul 1653*, p. 237.

¹⁵ Наїма Мустафа, *Гюсейнові городи у витязі історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну)*, с. 160.

¹⁶ М.Костин, *Летопись земли Молдавской*, с. 125.

¹⁷ С.В. Величко, *Літопис*, с. 121.

¹⁸ Павел Алеппский (архидиакон), *Путешествие антиохийскаго патриарха Макария в Россию в половине XVII века. Описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским (По рукописи Московского Главного Архива Министерства Иностранных Дел) [Journey of Patriarch Macarius of Antioch to Russia in the middle of the 17th century. Described by his son, Archdeacon Pavel of Aleppo (According to the manuscript of the Moscow Main Archive of the Ministry of Foreign Affairs)]*, В 2 вып., Вып. 1, Отъ Алеппо до земли казаковъ, Москва, Унив. тип., 1896, с. 212.

¹⁹ *Акты, относящиеся къ истории южной и западной России, собранные и изданные археографическою комиссією*, с. 503.

²⁰ М.Костин, *Летопись земли Молдавской*, с. 125-126.

²¹ D.Milewski, *Wyprawa na Suczawę 1653*, s. 64-68.

²² T.Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Moldawię 1652-1653*, s. 174; О.М. Масан, *Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р.*, с. 107; I.Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone: secolul al XVII-lea [Documents concerning the history of Romania*

collected from the Romanian archives: the 17th century], București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1983, p. 191-192.

²³ Павел Алеппский (архидиакон), *Путешествие антиохийскаго патриарха Макария в Россию в половине XVII века*, с. 105.

²⁴ I. Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone: secolul al XVII-lea*, с. 192; М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 581.

²⁵ C. Șerban, *Asediul Sucevei în anul 1653*, p. 238.

²⁶ М.Костин, *Летопись земли Молдавской*, с. 126.

²⁷ N. Iorga, *Legăturile românilor cu rușii apuseni și cu teritoriul zis «ucrainean»*, p. 765-766; I. Vorobchievici, *Istoria Sfintei Mănăstiri Dragomirna [History of the Holy Dragomirna Monastery]*, Cernăuți, Tipografia Modernă, 1925, p. 52; О.Горбач, *Слов'янські рукописи манастирських бібліотек у Путній і Драгомирній в Румунії [Slavic manuscripts of the monastery libraries in Putnia and Dragomirnia in Romania]*, in Богословія / Bohoslovija, Рим, 1968, Т. XXXII, Кн. 1-4, с. 194.

²⁸ E. Turdeanu, *Manuscrisele robite de cazaci*, p. 6.

²⁹ E. Turdeanu, *Manuscrisele robite de cazaci*, p. 6-8; E. Turdeanu, *Metropolite Anastasie Crimca et son oeuvre littéraire et artistique (1608-1629)* [Metropolitan Anastasie Crimca and her literary and artistic work (1608-1629)], in E. Turdeanu, *Études de littérature roumaine et d'écrits slaves et grecs des principautés roumaines*, Leiden, E.J. Brill, 1985, p. 232, 235; Л.П.Заболотная, *Екатерина черкешенка – жена господаря Василия Лупу. Судьба одной женщины в истории Молдовы [Ekaterina Circassian is the wife of the ruler Vasily Lupu. The fate of one woman in the history of Moldova]*, с. 232; S.Ș. Gorovei, *Anastasie Crimca. Noi contribuții* [Anastasia Crimca. New contributions], in Dragomirna. Istorie. Tezaur. Ctitori, Sfânta Mănăstirii Dragomirna, 2014, p. 118-119, 121-122; S.Ș. Gorovei, *Patrimoniul nostrum istoric. Studiu de caz: Mănăstirii Dragomirna* [Our historical heritage. Case study: Dragomirna monasteries], in Dragomirna: ctitori și restauratori, Putna, Editura Mitropolitului Iacov Putneanul, 2016, Vol. 1, p. 112-113, 116-117, 118-119; I. Vorobchievici, *Istoria Sfintei Mănăstiri Dragomirna [History of the Holy Dragomirna Monastery]*, p. 44-45; N. Grigoraș, E. Chiaburu, *Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei* [Notes on manuscripts and old books from Moldova], Iași, Demiurg plus, 2008, Vol. I, p. 234, 244; *Описание памятников славяно-русской литературы, хранящихся в публичных библиотеках Германии и Франции: Съ снимками изъ рукописей* [Description of monuments of Slavic-Russian literature stored in public libraries in Germany and France: With photographs from manuscripts], Москва, Въ типографіи С.Селиванскаго, 1841, с. 41-43; Г.Воскресенскій, *Славянскія рукописи, хранящіяся въ заграничныхъ библиотекахъ: берлинской, пражской, вьнской, люблянкой, загребской и двухъ бълградскихъ* [Slavic manuscripts stored in foreign libraries: Berlin, Prague, Vienna, Ljubljana, Zagreb and two Bulgarian ones], Санкт-Петербург, Типографія Императорской Академіи наукъ, 1882, с. 33; Н.Буковська, *Мініатюра Розп'яття з Тетраевангелія Анастасія Кримковича [Crucifixion miniature from the Tetraevangeli by Anastasia Krumkovich]*, in Студентські історичні зошити, Івано-Франківськ, 2017, Вип. 9, с. 65.

³⁰ C. Cramariuc, *Domeniul economic al Mănăstirii Dragomirna* [The economic domain of the Dragomirna Monastery], in Simpozionul Național «Cultură și civilizație în mănăstirile românești». 23 octombrie 2009, Mănăstirea Dragomirna, Dragomirna, Suceava, Editura Cygnus, 2009, p. 62.

³¹ *Documente Bucovinene 1464-1740* [Bukovinian documents 1464-1740], Iași, 2005, Vol. VII, p. 123; **F.A. Wickenhauser**, *Bochotin Oder Geschichte der Stadt Cernauz und ihren Umgegend*, s. 83-84.

³² E. Chibaru, *Despre clopotele și clopotarii din Țara Moldovei (până la 1859)* [About bells and bell ringers from Moldova (until 1859)], in Tyragetia. Serie noua, Chișinău, 2015, Vol. IX [XXIV], Nr. 2, p. 62; C. Cramariuc, *Domeniul economic al Mănăstirii Dragomirna*, p. 5; D. Milewski, *Wyprawa na Suczawę 1653*, s. 86; I. Vorobchievici, *Istoria Sfintei Mănăstiri Dragomirna*, p. 11; N. Grigoraș, I. Caproșu, *Biserici și mănăstiri vechi din Moldova* [Old churches and monasteries from Moldova], București, Editura Miridiane, 1971, p. 48-49; D. Onciul, *Landesgeschichte: Vor der Vereinigung: bis 1775*, s. 111; **F.A. Wickenhauser**, *Bochotin Oder Geschichte der Stadt Cernauz und ihren Umgegend*, s. 83-84; **R.F. Kaindl**, *Geschichte der Bukowina von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart unter besonderer Berücksichtigung der Kulturverhältnisse*, s. 33; W. Schmidt, *Suczawa's historische Dankwürdigkeiten von der erste historischen Kenntnis, bis zur Verbindung der Bukowina mit Oesterreich*, s. 172; I. Nistor, *Istoria românilor*, p. 481; М.К. Чучко, «И взят Бога на помощь»: соціально-релігійний чинник в житті православного населення північних волостей Молдавського воеводства та австрійської Буковини (епоха пізнього середньовіччя та нового часу), с. 251; М.Чучко, *Сучава у кінці XIV – третій чверті XVIII ст.: від «стольного града» молдавських воевод до повітового центру Буковини*, с. 121.

³³ Сводная Галицко-русская Лѣтопись [Consolidated Galician-Russian script], in Литературный сборник издаваемый Галицко-русскою Матицею. 1872 и 1873 г., Львовъ, Изъ Типографіи Ставропигійского Института, 1874, с. 122.

³⁴ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 pp., Т. 3: 1651-1654 pp. [Sources from the history of the National Liberation War of the Ukrainian people 1648-1658, Vol. 3: 1651-1654 pp.], Київ, 2014, с. 175-176; Сводная Галицко-русская Лѣтопись, с. 121-122; N. Grigoraș, I. Caproșu, *Biserici și*

mănăstiri vechi din Moldova, с. 48-49; E.Turdeanu, *Manuscrisele robite de cazaci*, p. 42; I.Cereteu, *Evenimente istorice din secolele XVII-XVIII atestate în însemnări pe manuscrise și cărți vechi cu circulație în Țara Moldovei* [Historical events from the 17th-18th centuries attested in notes on manuscripts and old books circulating in Moldova], in Tyragetia. Serie noua, Chișinău, 2011, Vol. V [XX], Nr. 2, p. 146.

³⁵ E.Turdeanu, *Manuscrisele robite de cazaci*, p. 42; *Sfânta Mănăstire Putna*, p. 55.

³⁶ I.Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei și o samă de cuvinte* [The chronicle of Moldova and a lot of words], București, Editura de stat pentru literatură științifică, 1959, p. 19-20.

³⁷ E.Turdeanu, *Manuscrisele robite de cazaci*, p. 43.

³⁸ E.Turdeanu, *Manuscrisele robite de cazaci*, p. 43.

³⁹ E.Turdeanu, *Manuscrisele robite de cazaci*, p. 43.

⁴⁰ Епархии Армянской церкви Юго-Восточной Европы (из книги Эдуарда Жамгочяна (Нью-Йорк, США) «Армянский кафедральный собор в Бухаресте») [Dioceses of the Armenian Church of Southeast Europe (from the book by Eduard Zhamgochyan (New York, USA) «Armenian Cathedral in Bucharest»)], in Анив. Армянский журнал, Москва, 2013, №1 (46), с. 15; М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 22; J.Fleischner, *Zur Geschichte von Suczawa*, s. 12.

⁴¹ Павел Алеппский (архидакон), Путешествие антиохийскаго патриарха Макария в Россию в половине XVII века, с. 108.

⁴² Павел Алеппский (архидакон), Путешествие антиохийскаго патриарха Макария в Россию в половине XVII века, с. 193.

⁴³ *Călători străini despre Țările Române* [Foreign travelers about the Romanian Countries], București, Editura Stiințifică, 1973, Vol. V, p. 507-508.

⁴⁴ T.Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653*, s. 176; G.Kraus, *Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers, Georg Kraus. 1608-1665* [Transylvanian chronicle by the town clerk of Schässburg, Georg Kraus. 1608-1665], Wien, Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1862, I.Theil, s. 213-214.

⁴⁵ М.Костин, *Летопись земли Молдавской*, с. 126-127.

⁴⁶ М.Костин, *Летопись земли Молдавской*, с. 127-128.

⁴⁷ D.Milewski, *Wyprawa na Suczawę 1653*, s. 84; М.Костин, *Летопись земли Молдавской*, с. 128.

⁴⁸ I.Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone: secolul al XVII-lea*, p. 192, 194.

⁴⁹ I.Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone: secolul al XVII-lea*, p. 192, 194; М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 582-583; R.Rosetti, *Istoria artei militare a românilor pâna la mijlocul veacului XVII-lea*, p. 411; T.Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653*, s. 174, 176-177.

⁵⁰ О.М. Масан, Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р., с. 107; М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 584.

⁵¹ С.Томашівський, До історії перелому Хмельниччини: листи королівського секретаря Паоло Доні до римського нунція П'єтро Відоні з 1653 р. [To the history of the break in Khmelnytskyi: letters of the royal secretary Paolo Doni to the Roman nuncio Pietro Vidoni from 1653], in Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності, Київ, З друкарні Української Академії наук, 1927, с. 552, 554; В.А. Смолій, В.С. Степанков, Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет, с. 339; Ю.Мицик, Тиміш та Юрій Хмельницькі, с. 42-43.

⁵² М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 584; T.Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653*, s. 178.

⁵³ М.Костин, *Летопись земли Молдавской*, с. 128.

⁵⁴ R.Rosetti, *Istoria artei militare a românilor pâna la mijlocul veacului XVII-lea*, p. 412; T.Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653*, s. 178.

⁵⁵ T.Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653*, s. 178.

⁵⁶ М.Костин, *Летопись земли Молдавской*, с. 127-128.

⁵⁷ T.Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653*, s. 178.

⁵⁸ М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 583, 585; Ю.Мицик, Тиміш та Юрій Хмельницькі, с. 42.

⁵⁹ Наїма Мустафа, *Гюсейнові городи у витязі історії із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну)*, с. 160.

⁶⁰ С.Томашівський, До історії перелому Хмельниччини: листи королівського секретаря Паоло Доні до римського нунція П'єтро Відоні з 1653 р., с. 557-558; М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 585.

⁶¹ G.Kraus, *Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers, Georg Kraus. 1608-1665*, s. 215; М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 585.

⁶² Ю.Мицик, Тиміш та Юрій Хмельницькі, с. 42.

⁶³ T.Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653*, s. 180.

- ⁶⁴ С.Томашівський, До історії перелому Хмельниччини: листи королівського секретаря Паоло Доні до римського нунція П'єтро Відоні з 1653 р., с. 551.
- ⁶⁵ М.Костин, *Летопись земли Молдавской*, с. 129.
- ⁶⁶ *Jakuba Michałowskiego wojskiego lubelskiego a później kasztelana bieckiego księga pamiętnicza* [Jakub Michałowski of the Lublin army and later the castellan of Biecz, a book of memoirs], Kraków, Drukarnia Uniwersytecka, 1864, s. 668.
- ⁶⁷ М.Костин, *Летопись земли Молдавской*, с. 129.
- ⁶⁸ В.Безушко, Хмельниччина в кореспонденції Джона Серльова [Khmelnyskyi in the correspondence of John Therlev], in *Літопис Червоної калини*, Львів, 1931, III. Річник, Число 2, Лютець, с. 8.
- ⁶⁹ С.Томашівський, До історії перелому Хмельниччини: листи королівського секретаря Паоло Доні до римського нунція П'єтро Відоні з 1653 р., с. 551.
- ⁷⁰ М.Костин, *Летопись земли Молдавской*, с. 129.
- ⁷¹ Т.Сієльський, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653*, s. 179.
- ⁷² Т.Сієльський, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653*, s. 178-179.
- ⁷³ С.Томашівський, До історії перелому Хмельниччини: листи королівського секретаря Паоло Доні до римського нунція П'єтро Відоні з 1653 р., с. 551-552.
- ⁷⁴ *Jakuba Michałowskiego wojskiego lubelskiego a później kasztelana bieckiego księga pamiętnicza*, s. 669.
- ⁷⁵ М.Костин, *Летопись земли Молдавской*, с. 129-130.
- ⁷⁶ С.Томашівський, До історії перелому Хмельниччини: листи королівського секретаря Паоло Доні до римського нунція П'єтро Відоні з 1653 р., с. 557-558; М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 585.
- ⁷⁷ Павел Алеппский (архиєпископ), *Путешествие антиохийскаго патриарха Макария в Россию в половине XVII века*, с. 106.
- ⁷⁸ Павел Алеппский (архиєпископ). *Путешествие антиохийскаго патриарха Макария в Россию в половине XVII века*, с. 106-107.
- ⁷⁹ *Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.*, с. 223-224.
- ⁸⁰ Т.Сієльський, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653*, s. 181, 185-186; D.Milewski, *Wyprawa na Suczawę 1653*, s. 102, 106; W.Schmidt, *Suczawa's historische Dankwurdigkeiten von der erste historischen Kenntnis, bis zur Verbindung der Bukowina mit Oesterreich*, s. 174; E.Turdeanu, *Manuscrissele robite de cazaci*, p. 8; Д.Н. Бантыш-Каменский, *История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства*, с. 192.
- ⁸¹ М.Костин, *Летопись земли Молдавской*, с. 129.
- ⁸² Павел Алеппский (архиєпископ), *Путешествие антиохийскаго патриарха Макария в Россию в половине XVII века*, с. 107.
- ⁸³ Наїма Мустафа, *Гюсейнові города у витягу історії із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну)*, с. 108.
- ⁸⁴ М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 589; Ю.Мицик, Тиміш та Юрій Хмельницькі, с. 43.
- ⁸⁵ М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 586-587; Т.Сієльський, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653*, s. 186.
- ⁸⁶ G.Kraus, *Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers, Georg Kraus. 1608-1665*, s. 215-217.
- ⁸⁷ *Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр.*, с. 224.
- ⁸⁸ М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 586-587; Т.Сієльський, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653*, s. 186; Ю.Мицик, Тиміш та Юрій Хмельницькі, с. 43.
- ⁸⁹ С.В. Величко, *Літопис*, с. 121.
- ⁹⁰ *Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки*, с. 71.
- ⁹¹ М.Костин, *Летопись земли Молдавской*, с. 129.
- ⁹² D.Milewski, *Wyprawa na Suczawę 1653*, s. 124.
- ⁹³ С.В. Величко, *Літопис*, с. 121-122.
- ⁹⁴ С.Томашівський, До історії перелому Хмельниччини: листи королівського секретаря Паоло Доні до римського нунція П'єтро Відоні з 1653 р., с. 553-554.
- ⁹⁵ М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 591.
- ⁹⁶ Т.Сієльський, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653*, s. 186.
- ⁹⁷ С.Томашівський, До історії перелому Хмельниччини: листи королівського секретаря Паоло Доні до римського нунція П'єтро Відоні з 1653 р., с. 554.
- ⁹⁸ W.Rudawski, *Historja polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego, czyli dzieje panowania Jana Kazimierza od 1648 do 1660 r.* [Polish history from the death of Władysław IV until the Peace of Oliwa, or the history of the reign of John Casimir from 1648 to 1660], Petersburg, 1855, s. 233.
- ⁹⁹ I.Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone: secolul al XVII-lea*, p. 206.
- ¹⁰⁰ D.Milewski, *Wyprawa na Suczawę 1653*, s. 113; М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 590-591; Т.Сієльський, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653*, s. 189.

- ¹⁰¹ М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 591; В.А. Смолій, В.С. Степанков, Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет, с. 340; D.Milewski, *Wyprawa na Suczawę 1653*, s. 114.
- ¹⁰² М.Костин, *Летопись земли Молдавской*, с. 130.
- ¹⁰³ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр., с. 224.
- ¹⁰⁴ С.В. Величко, *Літопис*, с. 122-123.
- ¹⁰⁵ T.Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653*, s. 196.
- ¹⁰⁶ G.Kraus, *Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers*, Georg Kraus. 1608-1665, s. 217; D.Milewski, *Wyprawa na Suczawę 1653*, s. 127-128; D.Milewski, *Kapitulacja Suczawy*, s. 138; T.Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653*, s. 196-197; Д.Н. Бантыш-Каменский, *История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства*, с. 192.
- ¹⁰⁷ D.Milewski, *Kapitulacja Suczawy*, s. 138-139; D.Milewski, *Wyprawa na Suczawę 1653*, s. 128.
- ¹⁰⁸ G.Kraus, *Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers*, Georg Kraus. 1608-1665, s. 218; D.Milewski, *Kapitulacja Suczawy*, s. 140-141; D.Milewski, *Wyprawa na Suczawę 1653*, s. 128-129.
- ¹⁰⁹ T.Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653*, s. 200.
- ¹¹⁰ Сводная Галицко-русская Лѣтопись, с. 119.
- ¹¹¹ E.Turdeanu, *Manuscrisele robite de cazaci*, p. 6-8.
- ¹¹² C.Anton Manea, *Unele probleme referitoare la datarea tezaurului de la Suceava*, p. 387-401.
- ¹¹³ S.Ş.Gorovei, *Anastasiu Crimca. Noi contribuții*, p. 118; C.Şerban, *Vasile Lupu, domn al Moldovei (1634-1653)*, p. 211.
- ¹¹⁴ G.Kraus, *Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers*, Georg Kraus. 1608-1665, s. 218; D.Milewski, *Wyprawa na Suczawę 1653*, s. 130; D.Milewski, *Kapitulacja Suczawy*, s. 140-141; Ю.Мицик, Тиміш та Юрій Хмельницькі, с. 44; В.А. Смолій, В.С. Степанков, Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет, с. 343-344; О.М. Масан, Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р., с. 108; *Istoria Românilor*. О ероса de înnoiri în spirit european 1601-1711/1716, p. 158.
- ¹¹⁵ С.С. Рябцева, Л.В. Дергачева, О двух новых находках позднесредневековых кладов ювелирных украшений (в связи с вопросом о присутствии дериватов золотоордынских изделий в памятниках Молдавского княжества), с. 97-98.
- ¹¹⁶ E.Hurmuzaki, *Fragmente din istoria românilor*, p. 254.
- ¹¹⁷ G.Kraus, *Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers*, Georg Kraus. 1608-1665, s. 218.
- ¹¹⁸ T.Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653*, s. 204; E.Turdeanu *Manuscrisele robite de cazaci*, p. 8.
- ¹¹⁹ Павел Алеппский (архидиакон), *Путешествие антиохийскаго патриарха Макария в Россию в половине XVII века*, с. 108-109.
- ¹²⁰ T.Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653*, p. 200; D.Milewski, *Wyprawa na Suczawę 1653*, s. 132-133.
- ¹²¹ G.Kraus, *Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers*, Georg Kraus. 1608-1665, s. 218; D.Milewski, *Kapitulacja Suczawy*, s. 140-141.
- ¹²² В.А. Смолій, В.С. Степанков, Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет, с. 341; В.Голобуцький, *Запорозьке козацтво*, с. 392.
- ¹²³ Павел Алеппский (архидиакон), *Путешествие антиохийскаго патриарха Макария в Россию в половине XVII века*, с. 107-109.
- ¹²⁴ В.А. Смолій, В.С. Степанков, Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет, с. 341; *Нариси з історії Північної Буковини*, с. 75.
- ¹²⁵ Павел Алеппский (архидиакон), *Путешествие антиохийскаго патриарха Макария в Россию в половине XVII века*, с. 108.
- ¹²⁶ В.А. Смолій, В.С. Степанков, Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет, с. 342.
- ¹²⁷ Т.Ковалець, Маловідомі козацькі й татарські конфесати із часів Жванецької кампанії 1653 року, с. 444-445.
- ¹²⁸ Т.Ковалець, Маловідомі козацькі й татарські конфесати із часів Жванецької кампанії 1653 року, с. 445.
- ¹²⁹ Т.Ковалець, Маловідомі козацькі й татарські конфесати із часів Жванецької кампанії 1653 року, с. 446.
- ¹³⁰ Т.Ковалець, Маловідомі козацькі й татарські конфесати із часів Жванецької кампанії 1653 року, с. 447.
- ¹³¹ М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 598.
- ¹³² Павел Алеппский (архидиакон), *Путешествие антиохийскаго патриарха Макария в Россию в половине XVII века*, с. 107.
- ¹³³ C.Şerban, *Asediul Sucevei în anul 1653*, p. 243; T.Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653*, s. 202; В.А. Смолій, В.С. Степанков, Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет, с. 344.
- ¹³⁴ М.Костин, *Летопись земли Молдавской*, с. 131.
- ¹³⁵ C.Şerban, *Asediul Sucevei în anul 1653*, p. 243.

- ¹³⁶ С.Șerban, *Vasile Lupu, domn al Moldovei (1634-1653)*, p. 217; N.Iorga, *Istoria Românilor în Chipuri și Icoane*, p. 96; Л.П.Заболотная, *Екатерина черкешенка – жена господаря Василия Лупу. Судьба одной женщины в истории Молдовы*, с. 233; E.Turdeanu, *Manuscrisele robite de cazaci*, p. 8; С.Șerban, *Asediul Sucevei în anul 1653*, p. 243.
- ¹³⁷ I.Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei și o samă de cuvinte*, p. 21-22; Ю.Мицик, Тиміш та Юрій Хмельницькі, с. 44.
- ¹³⁸ *Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр.*, с. 225.
- ¹³⁹ *Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр.*, с. 225.
- ¹⁴⁰ М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 693-698; В.А. Смолій, В.С. Степанков, Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет, с. 344-354, 370, 374.
- ¹⁴¹ Безушко В. Хмельниччина в кореспонденції Джона Серльова, с. 9.
- ¹⁴² М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 693-698; В.А. Смолій, В.С. Степанков, Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет, с. 344-354, 370, 374.
- ¹⁴³ М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 599; В.А. Смолій, В.С. Степанков, Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет, с. 353.
- ¹⁴⁴ Павел Алеппский (архидиакон), *Путешествие антиохийскаго патриарха Макария в Россию в половине XVII века*, с. 139.
- ¹⁴⁵ Нариси з історії Північної Буковини, с. 75; О.М. Масан, Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р., с. 109; М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 693-698; В.А. Смолій, В.С. Степанков, Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет, с. 344-354, 370, 374.
- ¹⁴⁶ С.С. Giurescu, *Istoria românilor*, p. 91; М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 597-598; С.Șerban, *Vasile Lupu, domn al Moldovei (1634-1653)*, p. 213-220; *Istoria Românilor*. О ероча де înnoiri în spirit european 1601-1711/1716, p. 158; В.А. Смолій, В.С. Степанков, Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет, с. 483; A.D. Xenopol, *Istorie romanilor din Dacia Traiana*, p. 53-55.

References

1. Akty, odnosiaschiesia k ystorii yuzhnoi y zapadnoi Rossii, sobrannye y yzdvnyye arkhеоhrafycheskoiu komysseiю [Acts relating to the history of southern and western Russia, collected and published by the archeographic commission], Tom tretyi. 1638-1657, Sankt-Peterburg, V typorhrafii P.A. Kulysha, 1861, 766 s.
2. C.Anton Manea, Unele probleme referitoare la datarea tezaurului de la Suceava [Some problems regarding the dating of the treasure from Suceava], in Cercetări Arheologice, București, 1997, Vol. X, p. 387-406.
3. E.Baidaus, War, Diplomacy and «Family Affairs» in Seventeenth-Century Eastern Europe: Moldavia in the Danubian Policy of Bohdan Khmelnytsky (1648-1653), in Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes, Vol. LIV, No. 1-2 (Mar.-June. 2012), p. 27-59.
4. O.Balukh, Bukovyna during Bohdan Khmelnytskyis campaigns in Moldova of 1650-1653: military and political dimension in Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal, 2016, № XXVII, s. 59-71.
5. D.N. Bantysh-Kamenskyi, Ystoryia Maloi Rossyy ot vodvorennya slavian v sei strane do unychtozheniya hetmanstva [The history of Little Russia from the settlement of the Slavs in this country to the destruction of the Hetmanate], Izdanye chetvertoe, Reprintnoe yzdanye 1903 h., Moskva, Direct Media, 2014, 609 s.
6. V.Bezushko, Khmelnychchyna v korespondentsii Dzhona Serlova [Khmelnytskyi in the correspondence of John Therlev], in Litopys Chervonoï kalyny, Lviv, 1931, III. Richnyk, Chyslo 2, Liuten, s. 8-9.
7. V.Biletskyi, V.Karpo, Osnovni etapy ukrainsko-moldavskykh vzaïemyn pid chas Vyzvolnoi viiny seredyiny XVII st. [The main stages of Ukrainian-Moldovan relations during the War of Liberation in the middle of the 17th century], in Ukraina-Rumuniia-Moldova: istorychni, politychni ta kulturni aspekty vzaïemyn: materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, Chernivtsi, 2002, s. 92-101.
8. N.Bukovska, Miniatiura Rozpiattia z Tetraïevanheliia Anastasiia Krymkovycha [Crucifixion miniature from the Tetraevangeli by Anastasia Krymkovich], in Studentski istorychni zoshyty, Ivano-Frankivsk, 2017, Vyp. 9, s. 64-71.
9. Bukovyna: istorychni narys [Bukovyna: a historical essay], Chernivtsi, Zelena Bukovyna, 1998, 416 s.
10. Călători străini despre Țările Române [Foreign travelers about the Romanian Countries], București, Editura Stiințifică, 1973, Vol. V, 771 p.
11. I.Cereteu, Evenimente istorice din secolele XVII-XVIII atestate în însemnări pe manuscrise și cărți vechi cu circulație în Țara Moldovei [Historical events from the 17th-18th centuries attested in notes on manuscripts and old books circulating in Moldova], in Tyrageia. Serie noua, Chișinău, 2011, Vol. V [XX], Nr. 2, p. 145-164.
12. E.Chibaru, Despre clopotele și clopotarii din Țara Moldovei (până la 1859) [About bells and bell ringers from Moldova (until 1859)], in Tyrageia. Serie noua, Chișinău, 2015, Vol. IX [XXIV], Nr. 2, p. 29-50.
13. T.Ciesielski, Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653 [From Batoh to Zhvanets: The War in Ukraine, Podolia and Moldavia 1652-1653], Zabrze, Inforteditions, 2007, 336 s.

14. M.K. Chuchko, «I vziat Boha na pomoshch»: sotsialno-relihiiniy chynnyk v zhytti pravoslavnoho naseleennia pivnichnykh volostei Moldavskoho voievodstva ta avstriiskoi Bukovyny (epokha piznoho serednovichchia ta novoho chasu) [«I called God to help»: a socio-religious factor in the life of the Orthodox population of the northern volosts of the Moldavian Voivodeship and Austrian Bukovina (late medieval and modern times)], Chernivtsi, Knyhy – XXI, 2008, 368 s.
15. M.Chuchko, Spustoshennia kozakamy pravoslavnykh kultovykh sporud Pivnichnoi Moldavii pid chas Suchavskoi kampanii Tymosha Khmelnytskoho 1653 roku (za materialamy pysemnykh dzherel ta arkhеологичныkh znakhidok) [Devastation by Cossacks of Orthodox religious buildings in Northern Moldavia during Tymosh Khmelnytskyis Suchav campaign in 1653 (based on written sources and archaeological finds)], in Arkheolohiia Bukovyny: zdobutky ta perspektyvy: Tezy dopovidei IV mizhnarodnoho naukovo seminaru (m. Chernivtsi, 11 hrudnia 2020 r.), Chernivtsi, Tekhnodruk, 2020, s. 209-213.
16. M.Chuchko, Suchava u kintsi XIV – tretii chverti XVIII st.: vid «stolnoho hrada» moldavskykh voievod do povitovoho tsentru Bukovyny [Suceava at the end of the 14th – the third quarter of the 18th century: from the «table city» of the Moldavian voivodeships to the county center of Bukovyna], in Pytannia starodavnoi, serednovichnoi istorii, arkhеологii y etnologii: Zbirnyk naukovykh prats, Chernivtsi-Vyzhnytsia, Cheremosh, 2012, T. 1 (33), s. 111-126.
17. I.Corfus, Documente privitoare la istoria României culese din arhivele rolone: secolul al XVII-lea [Documents concerning the history of Romania collected from the Romanian archives: the 17th century], București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1983, 363 p.
18. C.Cramariuc, Domeniul economic al Mănăstirii Dragomirna [The economic domain of the Dragomirna Monastery], in Simpozionul Național «Cultură și civilizație în mănăstirile românești». 23 octombrie 2009, Mănăstirea Dragomirna, Dragomirna, Suceava, Editura Cygnus, 2009, p. 61-72.
19. Die Bukowina. Allgemeine Haimatkunde=Bukovyna. Zahalne kraieznavstvo [Bukovyna General local history], Chernivtsi, Zelena Bukovyna, 2004, 488 s.
20. O.Dobrzhanskyi, Yu.Makar, O.Masan, Khotynshchyna. Istorychnyi narys [Khotynshchyna. Historical essay], Chernivtsi, Molodyi bukovynets, 2002, 462 s.
21. Documente Bucovinene 1464-1740 [Bukovinian documents 1464-1740], Iași, 2005, Vol. VII, XX, 318 p.
22. Documente privitoare la istoria Românilor [Documents regarding the history of the Romanians], București, 1900, Vol. III, Suplementul II, Fascicola 1: 1641-1703, 704 p.
23. Domna Rozanda [Domna Rozanda], Istorycheskaia monohrafiia Shainokhy, in Russkaia mysl, 1881, Kn. IV, s. 231-295.
24. L.Drobina, Bukovyna pid chas moldavskoho pokhodu B.Khmelnytskoho 1650 r.: problema sytuatsii v rehioni [Bukovyna during the Moldavian campaign of B.Khmelnytskyi in 1650: the problem of the situation in the region], in Pytannia istorii Ukrainy, 2014, T. 17, s. 128-133.
25. Dzherela z istorii Natsionalno-vyzvolnoi viiny ukrainskoho narodu 1648-1658 rr., T. 3: 1651-1654 pp. [Sources from the history of the National Liberation War of the Ukrainian people 1648-1658, Vol. 3: 1651-1654 pp.], Kyiv, 2014, 423 s.
26. Eparkhii Armianskoi tserkvi Yuho-Vostochnoi Evropy (iz knihi Eduarda Zhamhochiana (Niu-York, SShA) «Armianskyi kafedralnyi sobor v Bukharest») [Dioceses of the Armenian Church of Southeast Europe (from the book by Eduard Zhamgochyan (New York, USA) «Armenian Cathedral in Bucharest»)], in Anyv. Armianskyi zhurnal, Moskva, 2013, №1 (46), s. 2-17.
27. A.F. Ermolenko, Ukraynsko-moldavskye otnosheniya v hody osvoboditelnoi voiny ukrainskoho naroda (1648-1654) [Ukrainian-Moldovan relations during the liberation war of the Ukrainian people (1648-1654)], in Vossoedyneniye Ukrainy s Rossyei 1654-1954: Sbornyk statei, Moskva, Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 1954, s. 221-241.
28. J.Fleischer, Zur Geschichte von Suczawa [On the history of Suczawa], in Jahrbuch des Bukowiner Landesmuseums. 4.Jg, Czernowitz, 1896, s. 23-39.
29. C.Gane, Trecute vieți de doamne și domnițe [Past lives of ladies and gentlemen], București, Editura Ziarului «Universul», 1933, Vol. 1, 297 p.
30. T.Gemil, La Moldavie dans les traites de paix Ottomano-Polonais du XVII e siecle [Moldavia in the Ottoman-Polish peace treaties of the 17th century], in Revue Roumaine din Histoire, București, 1973, T. XII, № 4, p. 687-714.
31. C.C. Giurescu, Istoria românilor [The history of the Romanians], București, Editura ALL, 2003, Vol. III, |792 p.
32. S.Ș.Gorovei, Anastasie Crimca. Noi contribuții [Anastasia Crimca. New contributions], in Dragomirna. Istorie. Tezaur. Ctitori, Sfânta Mănăstirii Dragomirna, 2014, p. 107-128.
33. S.Ș. Gorovei, Patrimoniul nostrum istoric. Studiu de caz: Mănăstirii Dragomirna [Our historical heritage. Case study: Dragomirna monasteries], in Dragomirna: ctitori și restauratori, Putna, Editura Mitropolitul Iacob Putneanul, 2016, Vol. 1, p. 105-132.
34. N.Grigoraș, E.Chiaburu, Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei [Notes on manuscripts and

- old books from Moldova], Iași, Demiurg plus, 2008, Vol. I, 668 p.
35. History of Romania by Treptow, K.W. (ed), Iași, Centerfor Romanian Studies: Romanian cultural Foundation, 1996, 724 p.
 36. V.Holobutskiy, Zaporozke kozatstvo, Kyiv, Vyshcha shkola, 1994, 359 s.
 37. O.Horbach, Slovianski rukopisy manastyrskyykh bibliotek u Putnii i Drahomyrnii v Rumunii [Slavic manuscripts of the monastery libraries in Putnia and Dragomirnia in Romania], in Bohosloviia / Bohoslovia, Rym, 1968, T. XXXII, Kn. 1-4, s. 190-199.
 38. M.S. Hrushevskiy, Istoriia Ukrainy-Rusy [History of Ukraine-Russia], Kyiv, Naukova dumka, 1996, T. IX, Ch. 1, 880 s.
 39. E.Hurmuzaki, Fragmente din istoria românilor [Fragments of Romanian history], Tomul al treilea, București, Stablimente grafice I.V. Socescu, 1900, 662 p.
 40. D.I. Iavornytskyi, Istoriya zaporozhskykh kozakov [History of the Zaporozhye Cossacks], Kyiv, Naukova dumka, 1990, T. 1, 592 s.
 41. D.I. Iavornytskyi, Istoriya zaporozhskykh kozakov [History of the Zaporozhye Cossacks], Kyiv, Naukova dumka, 1990, T. 2, 388 s.
 42. N.Iorga, Istoria Românilor în Chipuri și Icoane [History of Romanians in Faces and Icons], București, Minerva, 1905, Vol. 1, 335 p.
 43. N.Iorga, Legăturile românilor cu rușii apuseni și cu teritoriul zis «ucrainean» [Romanians connections with the Western Russians and the so-called «Ukrainian» territory], in Analele Academiei Române, Seria II, T. XXXVIII, București, Academia Romană, 1916, p. 733-793.
 44. Istoria Românilor. O erosa de înnoiri în spirit european 1601-1711/1716 [History of the Romanians. O the eros of renewals in the European spirit 1601-1711/1716], Vol. V, București, Ed. «Enciclopedică», 2003, 1045 p.
 45. Istoriya Moldavskoi SSR s drevneishykh vremen do nashykh dnei [History of the Moldavian SSR from ancient times to the present day], Kyshynev, Shtyynsa, 1984, 551 s.
 46. Istoriya Rumyniy [History of Romania], Moskva, Ves mir, 2005, 680 s.
 47. Jakuba Michałowskiego wojskiego lubelskiego a później kasztelana bieckiego księga pamiętnicza [Jakub Michałowski of the Lublin army and later the castellan of Biecz, a book of memoirs], Kraków, Drukarnia Uniwersytecka, 1864, 856 s.
 48. R.F. Kaindl, Geschichte der Bukowina von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart unter besonderer Berücksichtigung der Kulturverhältnisse [History of Bukovina from the earliest times to the present with special reference to the cultural conditions], Drei Teile in einem Band, Czernowitz, K. k. Universitätsbuchhandlung H. Pardini, 1904, Zweiter Abschnitt, 276 s.
 49. R.F. Kaindl = R.F. Kaindl, Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart = Istoriia Chernivtsiv vid naidavnishykh chasiv do sohodennia [History of Chernivtsi from the earliest times to the present], Chernivtsi, Zelena Bukovyna, 2005, 329 s.
 50. G.Kármán, György Rákóczi II's Attempt to Establish a Local Power Base among the Tributaries of the Ottoman Empire, 1653-1657, in Power and Influence in South-Eastern Europe 16-th – 19-th Century, Berlin, 2013, p. 229-243.
 51. M.Korduba, Ilustrovana istoriia Bukovyny [Illustrated history of Bukovyna], Reprintne vydannia, Chernivtsi, «Bukrek», 2019, 103 s.
 52. M.Kostin, Letopys zemly Moldavskoi [Chronicle of the Moldavian land], Kyshynev, Tipogr. «Prag-3», 2014, 192 s.
 53. N.Kostomarov, Bohdan Khmelnytskyi [Bohdan Khmelnytskyi], Sankt-Peterburg, Typ. M.M.Stasiulevycha, 1884, Tom vtoroi, 445 s.
 54. T.Kovalets, Malovidomi kozatski y tatarski konfesaty iz chasiv Zhvanetskoi kampanii 1653 roku [Little-known Cossack and Tatar confessions from the Zhvanetsk campaign of 1653], in Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini, Kyiv, 2018, Vyp. 27, s. 440-447.
 55. G.Kraus, Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers, Georg Kraus. 1608-1665 [Transylvanian chronicle by the town clerk of Schässburg, Georg Kraus. 1608-1665], Wien, Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1862, I. Theil, 385 s.
 56. I.P. Krypiakovich, Bohdan Khmelnytskyi [Bogdan Khmelnytskyi], Lviv, Svit, 1990, 406 s.
 57. Kyrymly Khadzhy Mekhmed Senay, Knyha pokhodov [Book of marches], Symferopol, Kremuchpedhyz, 1998, 72 c.
 58. Litopys hadiatskoho polkovnyka Hryhoriia Hrabianky [Annals of Hadyatsk colonel Hryhoriy Hrabianka], Kyiv, T-vo «Znannia» Ukrainy, 1992, 143 s.
 59. O.M. Masan, Bukovyna yak ob'iekt mizhnarodnykh vidnosyn z davnykh chasiv do 1774 r. [Bukovyna as an object of international relations from ancient times until 1774], in Bukovyna v konteksti mizhnarodnykh vidnosyn (z davnykh chasiv do seredy XX st, Chernivtsi, Ruta, 2005, s. 9-168.
 60. O.Masan, Chernivtsi v druhii polovyni XIV-XVIII st. (do 1775 r.) [Chernivtsi in the second half of the 14th-

- 18th centuries (until 1775)], in V.M. Botushanskyi, S.V. Bilenkova, O.V. Dobrzhanskyi, Chernivtsi: Istorii i suchasnist (Iuvileine vydannia do 600-richchia pershoi pysemnoi zghadky pro misto), Chernivtsi, Zelena Bukovyna, 2009, s. 23-75.
61. V.Mihordea, Raporturile Moldovei și Țerii Românești cu Tătării în secolele XVI – XVIII [The relations of Moldova and Wallachia with the Tatars in the 16th – 18th centuries], in Revista de istorie, 1979, T. 32, Nr. 6, p. 1069-1095.
 62. D.Milewski, Dobre sąsiedztwo potwierdzone indygenatem – trzy przypadki gospodarów mołdawskich w XVII w. [Good neighborhood confirmed by indygenat – three cases of Moldavian hospodars in the 17th century], in Saeculum Christianum, 2015, Vol. XXII, s. 108-129.
 63. D.Milewski, Jerzy Kutnarski – Polak w służbie mołdawskiej i polskiej [Jerzy Kutnarski – a Pole in the Moldovan and Polish service], in Echa Przeszłości XIII, Olsztyn, 2012, s. 107-131.
 64. D.Milewski, Kapitulacja Suczawy [Capitulation of Suceava], in Fasciculi Historici novi, T. V, Staropolska sztuka wojenna XVI-XVII wieku, Warszawa, 2002, s. 131-149.
 65. D.Milewski, Wyprawa na Suczawę 1653 [Expedition to Suceava 1653], Zabrze, Wydawnictwo inforteditions, 2007, 208 s.
 66. A.Moisei, A.Moisei, Ukraintsi v etnokulturnykh stereotypakh rumuniv ta moldavan (1). Ukrainski kozaky ochyma moldavskykh serednovichnykh litopystysiv [Ukrainians in ethnocultural stereotypes of Romanians and Moldovans (1). Ukrainian Cossacks through the eyes of Moldavian medieval chroniclers], in Istoryko-politychni problemy suchasnoho svitu, 2013, T. 25-26, s. 202-208.
 67. N.A. Mokhov, Moldavyia epokhy feodalizma (ot drevneishykh vremen do nachala XIXveka) [Moldavia of the era of feudalism (from ancient times to the beginning of the 19th century)], Kyshynëv, Kartia Moldoveniaske, 1964, 440 s.
 68. V.M. Mukhanov, Ukrainsko-moldavski politychni vidnosyny v konteksti rozbudovy ukrainskoi natsionalnoi derzhavy v 50-kh rr. XVII st. [Ukrainian-Moldavian political relations in the context of the development of the Ukrainian national state in the 50s of the 17th century], in Hileia: naukovyi visnyk. Zbirnyk naukovykh prats, Kyiv, 2016, Vyp. 115 (№12), s. 11-13.
 69. Iu.Mytsyk, Tymish ta Iurii Khmelnytski [Tymish and Iuriy Khmelnytski], Kharkiv, PrAT«XKF «Hlobus», 2018, 118 s.
 70. Naima Mustafa, Hiuseinovi horody u vytyahu istorii iz zakhodu ta skhodu. (Povidomlennia pro Ukrainu) [Hüseeyins gardens in extracting stories from the West and the East. (Message about Ukraine)], Kyiv, Vyd-vo Zhupanskohe, 2016, 288 s.
 71. Narysy z istorii Pivnichnoi Bukovyny [Essays on the history of Northern Bukovyna], Kyiv, Nauka, 1980, 338 s.
 72. I.Neculce, Letopisețul Țării Moldovei și o samă de cuvinte [The chronicle of Moldova and a lot of words], București, Editura de stat pentru literatură și artă, 1959, CXXXVIII + 460 p.
 73. I.Nistor, Istoria Basarabiei [History of Bessarabia], București, Humanitas, 1991, 351 p.; I.Nistor, Istoria românilor [The history of the Romanians], Vol. I, București, Editura Biblioteca Bucureștilor, 2002, 661 p.
 74. I.Nistor, Problema ucraineană în lumina istoriei [The Ukrainian problem in the light of history], Cernăuți, Glasul Bucovinei, 1934, 284 p.
 75. I.Nistor, Români și Rutenii în Bucovina: studiu istoric și statistic [Romanians and Ruthenians in Bucovina: historical and statistical study], București, Socec & comp. și C.Sfetea, 1915, 209 p.
 76. O.Nistor, O circaziană pe tronul Moldovei [A Circassian on the throne of Moldova], Cernăuți: Glasul Bucovinei, 1928, 58 p.
 77. Ocherky vneshnepolytycheskoi ystorry Moldavskoho kniazhestva (posledniaia chetvert XIV – nachalo XIX v.) [Essays on the foreign policy history of the Moldavian Principality (last quarter of the 14th – early 19th centuries)], Kyshynev, Shtyntsya, 1987, 464 s.
 78. D.Onciul, Din istoria Bucovinei [From the history of Bucovina], Chisinau, Universitas, 1992, 102 p.
 79. D.Onciul, Landesgeschichte: Vor der Vereinigung: bis 1775 [The history of the land: Before Unification: until 1775], in Die Osterreich-Ungarische monarchie in Wort und Bild. Bukowina, Wien, 1899, s. 57-116.
 80. Opysanie pamiatnykov slaviano-russkoi lyteratury, khраниashchykh sia v publychnykh byblyotekakh Hermaniy y Frantsiy: S snymkamy yz rukopysei [Description of monuments of Slavic-Russian literature stored in public libraries in Germany and France: With photographs from manuscripts], Moskva, V typohrafiy S.Selyvanskaho, 1841, 276 s.
 81. V.Ostapchuk, Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit, 1648-1681 in The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, Leiden and Boston, Brill, 2013, p. 123-152.
 82. A.Papadopol-Calimah, Despre Gheorghie Stefan Voevod Domnul Moldovei: (1653-1668) [About Gheorghie Stefan Voevod Prince of Moldavia: (1653-1668)], București, 1886, 152 p.
 83. Pavel Aleppskyi (arkhydyakon), Puteshestvye antyokhyiskaho patryarka Makaryia v Rossyiu v polovnye XVII veka. Opysannoe eho synom arkhydyakonom Pavlom Aleppskym (Po rukopysy Moskovskoho Hlavnogo Arkhyva Mynysterstva Ynostrannykh Del) [Journey of Patriarch Macarius of Antioch to Russia in the middle

- of the 17th century. Described by his son, Archdeacon Pavel of Aleppo (According to the manuscript of the Moscow Main Archive of the Ministry of Foreign Affairs)], V 2 vyp., Vyp. 1, Ot Aleppo do zemly kazakov, Moskva, Unyv. typ., 1896, X, 156 s.
84. S.Plokhii, Brama Evropy. Istoriia Ukrainy vid skifskyykh voien do nezalezhnosti [Polish history from the death of Władysław IV until the Peace of Oliwa, or the history of the reign of John Casimir from 1648 to 1660.], Kharkiv, Klub simeinoho dozvillia, 2016, 496 s.
 85. Ia.Pylypchuk, Krymski tatory ta kniazivstva Tsentralno-Skhidnoi Yevropy, 1538-1713 [Crimean Tatars and principalities of Central-Eastern Europe, 1538-1713], in Scriptorium nostrum, 2016, №1 (4), s. 188-229
 86. S.S. Riabtseva, L.V. Derhacheva, O dvukh novykh nakhodkakh pozdnesrednevekovykh kladov yuvelirnykh ukrashenyi (v svyazy s voprosom o prysutstvyi deryvatov zolotoordynskyykh yzdelyi v pamiatnykakh Moldavskoho kniazhestva) [About two new finds of late medieval treasures of jewelry (in connection with the issue of the presence of derivatives of the Golden Horde products in the monuments of the Moldavian Principality)], in STRATUM plus. Puty veshchei, 2017, № 6, s. 91-116.
 87. R.Rosetti, Istoria artei militare a românilor pâna la mijlocul veacului XVII-lea [The history of Romanian military art until the middle of the 17th century], București, Corint, 2003, 536 p.
 88. W.Rudawski, Historia polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego, czyli dzieje panowania Jana Kazimierza od 1648 do 1660 r. [Polish history from the death of Władysław IV until the Peace of Oliwa, or the history of the reign of John Casimir from 1648 to 1660], Petersburg, 1855, 310+X s.
 89. W.Schmidt, Suczawas historische Dankwurdigkeiten von der erste historischen Kenntnis, bis zur Verbindungder Bukowina mit Oesterreich [Suczawas historical acknowledgments from the first historical knowledge to the connection of Bukovina with Austria], Czernowitz, Druck von R.Eckhardt, imselbstverlage des verfassers, 1876, 276 s.
 90. Semenova L.E. Kniazhestva Valakhyia y Moldavyia. Konets XIV – nachalo XIX v. (Ocherky vneshnepolytycheskoi ystoriy) [Principalities of Wallachia and Moldavia. End of the 14th – beginning of the 19th century (Essays on foreign policy history)], Moskva, Indryk, 2006, 432 s.
 91. Sfânta Mănăstire Putna [Holy Putna Monastery], Arhiepiscopal Sucevei și Rădăuților, Putna, Editura Mitropolitul Iacov Putneanul, 2010, 608 p.
 92. K.Shainokha, Domna-Rozanda: [Pro družynu T.Khmelnytskoho, dochku valashskoho (moldavskoho) hospodaria Vasyliia Lupuly] [Domna-Rozanda: [About the wife of T.Khmelnytskyi, the daughter of the Wallachian (Moldavian) owner Vasiliy Lupula]], in Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, 1997, №1, s. 104-114.
 93. H.M. Skoreiko, Khotynska fortetsia u mizhnarodnykh uhodakh XVII st. [Khotyn fortress in international agreements of the 17th century], in Pytannia istorii Ukrainy: Zbirnyk nauk. statei, Chernivtsi, 2000, T. 4, s. 237-244.
 94. V.A. Smolii, V.S. Stepankov, Bohdan Khmelnytskyi: Sotsialno-politychnyi portret [Bohdan Khmelnytskyi: Social and political portrait], Kyiv, Lybid, 1993, 500 s.
 95. Svodnaia Halysko-russkaia Lytopys [Consolidated Galician-Russian script], in Lyteraturnyi sbornyk yzdavaemyi Halysko-russkoiu Matytseiu. 1872 y 1873 h., Lvov, Iz Typohrafiy Stavropyhiiskoho Instytuta, 1874, s. 8-271.
 96. K.Szajnocha, Domna Rozanda [Miss Rozanda], in Dzieła Karola Szajnochy. Szkice Historyczne: (dalszy ciąg), Warszawa, Nakładem I drukarni Jozefa Ungra, 1876, T. III, s. 267-333.
 97. C.Șerban, Asediul Sucevei în anul 1653 [The siege of Suceava in 1653], Suceava, Anuarul Muzeului Județean. Suceava, 1983, Vol. X, p.235-244.
 98. C.Șerban, Vasile Lupu, domn al Moldovei (1634-1653) [Vasile Lupu, lord of Moldavia (1634-1653)], București, Editura Academiei Române, 1991, 231 p.
 99. S.Tomashivskiy, Do istorii perelomu Khmelnychchyny: lysty korolivskoho sekretaria Paolo Doni do rymskoho nuntsiia Pietro Vidoni z 1653 r. [To the history of the break in Khmelnytskyi: letters of the royal secretary Paolo Doni to the Roman nuncio Pietro Vidoni from 1653], in Yuvileinyi zbirnyk na poshanu akademika Dmytra Ivanovycha Bahaliia z nahody simdesiatoi richnytsi zhyttia ta piatdesiatykh rokovyn naukovoii diialnosti, Kyiv, Z drukarni Ukrainskoi Akademii nauk, 1927, s. 529-579.
 100. T.Tsiselskyi, Kozatstvo ta Rich Pospolyta v borotbi za Moldavskiy prestol u 1653 r. [Cossacks and the Commonwealth in the struggle for the Moldavian throne in 1653], in Chornomorska mynuvshyna: Zb. nauk. pr., 2010, Vyp. 5, s. 3-13.
 101. F.Turanly, Tiurkski dzhherela do istorii Ukrainy [Turkic sources for the history of Ukraine], Kyiv, Vydavnytstvo Instytutu ukrainskoi arkhoehrafiy ta dzhhereloznavstva im. M.S.Hrushevskoho NAN Ukrainy: 2010, 365 s.
 102. E.Turdeanu, Manuscrisele robite de cazaci [The manuscripts captured by the Cossacks], in Magazin istoric, Serie nouă, 1993, Anul XXVII, Nr. 7 (316), p. 5-8.
 103. E.Turdeanu, Manuscrisele robite de cazaci [The manuscripts captured by the Cossacks], in Magazin istoric, Serie nouă, 1993, Anul XXVII, Nr. 8 (317), p. 6-8.
 104. E.Turdeanu, Manuscrisele robite de cazaci [The manuscripts captured by the Cossacks], in Magazin istoric, Serie nouă, 1993, Anul XXVII, Nr. 9 (318), p. 42-45.

105. E.Turdeanu, Metropolitane Anastasie Crimca et son oeuvre littéraire et artistique (1608-1629) [Metropolitan Anastasie Crimca and her literary and artistic work (1608-1629)], in E.Turdeanu, Études de littérature roumaine et décrits slaves et grecs des principautés roumaines, Leiden, E.J.Brill, 1985, p. 226-242.
106. S.V. Velychko, Litopys [Chronicle], T. 1, Kyiv, Dnipro, 1991, 371 s.
107. S.Venhrzhenovskiy, Svadba Tymosha Khmelnytskoho (epyzod yz ystoryy malorussko-moldavskykh otnoshenyi) [The wedding of Timosh Khmelnytsky (an episode from the history of Little Russian-Moldovan relations)], in Kyevskaia staryna, 1887, №3, s. 469-483.
108. S.Venhrzhenovskiy, Svadba Tymosha Khmelnytskoho (epyzod yz ystoryy malorussko-moldavskykh otnoshenyi) [The wedding of Timosh Khmelnytsky (an episode from the history of Little Russian-Moldovan relations)], in Kyevskaia staryna, 1887, №5, s. 26-51.
109. I.Vorobchievici, Istoria Sfintei Mănăstiri Dragomirna [History of the Holy Dragomirna Monastery], Cernăuți, Tipografia Modernă, 1925, 467 p.
110. G.Voskresenskii, Slavianskiiia rukopisy, khраниashchiiasia v zahranynnykh byblyotekakh: berlinskoi, prazhskoi, vynskoi, liublianskoi, zahrebskoi y dvukh bylhradskykh [Slavic manuscripts stored in foreign libraries: Berlin, Prague, Vienna, Ljubljana, Zagreb and two Bulgarian ones], Sankt-Peterburg, Tipohrafiia Imperatorskoi Akademii nauk, 1882, 60 s.
111. F.A. Wickenhauser, Bochetin Oder Geschichte der Stadt Cernauz und ihren Umgegend [Bochetin Or history of the city of Cernauz and its surroundings], Wien, 1874, 121 s.
112. Z.Wójcik, Dzikie pola w ogniu: O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej [Wild fields on fire: About the Cossack land in the former Polish-Lithuanian Commonwealth], Warszawa, Wiedza Powszechna, 1968, 284 s.
113. A.D. Xenopol, Istorie romanilor din Dacia Traiana [History of the Romanians from Dacia Traiana], Iassi, Tipolitografia H.Goldner, 1889, Vol II, Partea I. Istorie Medie, 592 p.
114. L.Zabolotnaia, Destinul unei doamne în istoria Moldovei. Miturișirealității despre Ecaterina Cerchezoaică – a douasoție a lui Vasile Lupu [The fate of a lady in the history of Moldova. Myths and facts about Ecaterina Cerchezoaică – Vasile Lupu's second wife], in Tyragetia. Serie noua, Chisinau, 2013, Vol. VII [XXII], Nr. 2, p. 97-110.
115. L.P. Zabolotnaia, Ekateryna cherkeshenka – zhena hospodaria Vasylyia Lupu. Sudba odnoi zhenshchyny v ystoryy Moldovy [Ekaterina Circassian is the wife of the ruler Vasily Lupu. The fate of one woman in the history of Moldova], in Elektronnyi zhurnal – Kavkazologyia / Caucasology, Nalchyk, 2017, №1, s. 220-237.
116. L.Zabolotnaia, Între politică și destin. Ruxandra, fiica lui Vasile Lupu, văzută prin prisma secular istoriei [Between politics and destiny. Ruxandra, daughter of Vasile Lupu, seen through the secular prism of history], in Revista de Istorie a Moldovei, 2008, Nr. 3, p. 16-44.
117. A.Zhukovskiy, Istoriya Bukovyny [History of Bukovina], Chernivtsi, Chas, 1994, Ch. 1, 120 s.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2023. – С. 55–61
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2023. – pp. 55–61
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2023.57.55-61>
hj.chnu.edu.ua

УДК 316.422-342.4; 340.12 (045)

© Михайло Юрій* (Чернівці)

РОЛЬ ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА» У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ, БУКОВИНИ ТА ЗАКАРПАТТЯ

У статті розкрито діяльність українського товариства «Просвіта». Засноване 1868 р. у Львові. Воно зосередилося передусім на культурній та економічній роботі, утверджуючи в масах національну самосвідомість, сприяючи розвитку української мови, виховуючи любов до української культури через ознайомлення з історією народу, його фольклором, традиціями тощо. Показано вагому роль Товариства у консолідації ідеологічно неоднорідного українського суспільно-політичного руху в краї XIX – XX ст. та його переході на завершальну стадію національного відродження – політичну, вказано на участь галицького духовенства в організації просвітянського руху XIX – початку XX ст., формування мережевої громадської взаємодії, вплив видавничої діяльності на згуртування українства Західної України, заснування просвітянського руху на Буковині та Закарпатті.

Ключові слова: нація, самосвідомість, культура, політизація, українство, товариство.

Mykhailo Yurii (Chernivtsi)

THE ROLE OF «PROSVITA» SOCIETY IN THE FORMATION OF NATIONAL CONSCIOUSNESS OF UKRAINIANS OF GALICIA, BUKOVYNA AND TRANS-CARPATHTIA

***Abstract.** The contribution of «Prosvita» society to the national self-awareness of the Ukrainians of Galicia, Bukovyna and Transcarpathia during the Austrian period attracted the attention of researchers and is still of scientific and public interest. The historical significance of «Prosvita» in the Ukrainian national revival (modern nation-building) of the 19th and early 20th centuries difficult to overestimate. Therefore, the article draws attention to the problem of the formation of national self-awareness as a necessary condition for the formation of a nation. It is noted that at the epicentre of national self-consciousness is a national symbol – a universal phenomenon that, in a sensibly perceived and realized form, expresses, preserves and broadcasts ideas about spiritual and material values that are fundamental to its development and functioning. The multifaceted activity of «Prosvita» in the last third of the 19th and early 20th centuries made it possible to overcome the Russophiles, Moscovophiles worldview among a significant part of the Galician-Ukrainian society. The First World War played a special role in this, when during the Russian occupation of Galicia the political concept of Moscovophiles was completely discredited. At the same time, the ideas of «Prosvita» confirmed their own viability, or relied on the broad masses of the people, the national self-assertion of Ukrainians as a separate nation.*

Based on the research problem, it is worth pointing out such a concept as the frontier. This is a scientific interdisciplinary discourse, on the basis of which the following processes are highlighted: spatial (taking into account regional and local differences), temporal (which makes it possible to

* д.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Doctor of History, Associate Professor, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0003-0965-6236

e-mail: m.yurii@chnu.edu.ua

trace the evolution of images of the region over time), political and cultural (the use of ethno-national stereotypes and myths). The subconscious level of perception of the border is especially important, since emotional stereotypes are formed on different sides of the border, which influence the appearance of aggressors and victims.

Keywords: nation, self-awareness, culture, politicization, Ukrainian, society.

Постановка наукової проблеми. Товариство «Просвіта» виникло в 1868 році у Львові як протипага антиукраїнським течіям у культурному житті, колонізаторській, підтримуваній цісарською владою – з одного боку, і москвофільській – з іншого. В основу діяльності Товариства було закладено пробудження національної самосвідомості українців, у якій втілені помисли, цінності й ідеали як своєрідний проєкт нації на майбутнє. Зусиллями діячів Товариства зводилося на ноги українське громадянське суспільство, народжувалася сучасна: засновувалися різноманітні спілки та рухи, масово відкривалися бібліотеки, школи та публічні читальні, працювали курси навчання для неписьменних, друкувалися книги та підручники тощо. Виходячи з цієї преамбули, розглядається роль товариства «Просвіта» у формуванні національної самосвідомості українців Галичини, Буковини та Закарпаття.

Аналіз досліджень з даної проблеми. Роль товариства «Просвіта» у формуванні національної самосвідомості українців Галичини, Буковини та Закарпаття порушується в працях О. Аркуша, П. Арсенича, Я. Грицака, В. Дорошенка, І. Орлевича, С. Пахолківа, І. Райківського, І. Чорновола та ін.

Мета статті полягає у висвітленні ролі товариства «Просвіта» у формуванні національної самосвідомості українців Галичини, Буковини та Закарпаття.

Виклад основного матеріалу. Кожна нація, кожен народ, у тому числі й український, має свою, лише йому притаманну національну самосвідомість, носієм якої виступає конкретна людина, виробляючи своє розуміння місії і покликання нації, своє бачення навколишнього світу і себе в ньому. Національна самосвідомість, в якій втілені помисли, цінності й ідеали, – це своєрідний проєкт нації на її майбутнє. Ці цінності та ідеали, які передаються від покоління до покоління через національні символи, історичну пам'ять, спосіб мислення, традиції, невіддільні від антропологічного коду нації. В епіцентрі національної самосвідомості перебуває національний символ – універсальний феномен, який у чуттєво сприйнятій і усвідомленій формі виражає, зберігає й транслює уявлення про духовні та матеріальні цінності, які є основоположними для її розвитку і функціонування. Цей символ, діалектично поєднуючи в собі ідеальне й матеріальне, одиначне і загальне, раціональне й ірраціональне, становить універсальну форму вираження соціокультурного існування нації.

Використовуючи національні символи, а саме патріотизм, націоналізм і любов до вітчизни як основний засіб трансляції свого змісту, суспільство, не маючи достатнього потенціалу, насамперед державницького, для продукування національного забарвлення ініціює формування цих символів у своїй культурі. Вони, своєю чергою, консервують першочергово ті цінності і норми свідомості культури, які пов'язані з обґрунтуванням національної єдності суспільства через його політизацію. Початок політизації, національного самовизначення, крім європейських державоутворюючих народів, почали проявляти до середини ХІХ ст. і народи, які через обставини втратили свою державність.

Наприклад, в Австрії помітним явищем став чеський національний рух. В умовах чіткої (на відміну від Росії) німецької прив'язки до етнічного походження чехи, які від самого початку уявляли, що нація конститується не тільки етнічністю, але й мовою, культурою і релігією, у підсумку вибрали подібну позицію щодо всіх, хто не був чехами з народження. Історико-політична індивідуальність чеських земель була багато в чому зумовлена їхніми непростими відносинами з центральною австрійською владою, перш за все в національному плані. Такі тенденції визрівали і в середовищі українців Галичини та Буковини, які дедалі частіше почали демонструвати свою етнокультурну самобутність.

По-перше, це стало одним з основних наслідків революції 1848 р. – молоді народи Європи (першочергово слов'янські) потрапили під загальний етноутворюючий тренд європейського Модерну і пішли шляхом конструювання власного минулого з похідною його романтизацією. Але

якщо чехи могли спиратися і спиралися як на власний досвід середньовічної державності, так і загальноавстрійський досвід «весни народів», то українська інтелігенція, що народжувалася в умовах структурного характеру чужого домінування, могла звернутися тільки до Київської Русі і Галицько-Волинського князівства¹.

Цікавість до власного минулого виливалася, крім іншого, і в пошуку підґрунтя для історичного нарративу в народній творчості і народній традиції. Це звернення до народних витоків, яке поляки назвали хлопоманією, зробило певний внесок у формування образу ідеальної вітчизни, екстраполюючи романтичні уявлення на запорозьке козацтво і часи Гетьманщини. Свою роль тут відіграв і вплив польської інтелігенції, яка не припиняла розглядати українські землі як частину Речі Посполитої і намагалася ментально протиставити їх Росії.

По-друге, варто зазначити, що національний рух (такий, що зароджується або вже сформований) має потужні каталізатори, серед яких, як зазначав М. Грох, може бути криза старого порядку, який характеризується новими політичними горизонтами або конфліктами, виникненням суперечностей між різними групами населення, падінням традиційних моральних підвалин. Нація, що формується, потребує, крім іншого, окремої території, причому вимога цієї території обґрунтовується на зверненні до протилежних за змістом реалій: з одного боку, до принципу території, яка характеризується етнічною однорідністю свого населення як спільноти з однією мовою і культурою, з іншого боку, до поняття історичної області з її традиційними кордонами, в яких часто поширені й інші етнічні групи в статусі меншості. В ХІХ ст. друга реалія набула особливої важливості для так званих «історичних націй».

Представники чеського руху, наприклад, неодноразово порушували питання про те, що чеські землі жодним чином не належать до німецького ядра, оскільки мали досвід державної і політичної організації. Прибічники української ідеї користувалися у своїй риторичі такою тезою тільки стосовно поляків, представляючи українців самостійною і самодостатньою нацією, позбавленою державності і поділеною на частини. Ця територія виникла в півавстрійській Галичині, українське населення якої найбільш тісно контактувало з польським і, з одного боку, перебувало під постійним адміністративно-культурним пресингом, а з іншого, всмоктувало ідеї польського руху як реакції на поділ Польщі на частини між Пруссією, Австрією і Росією².

По-третє, не можна забувати і про походження тих націотворчих тенденцій, які визначили зовнішньополітичний курс українського руху на найближчі сімдесят років. Як вважає американський історик українського походження Пол Магочі, є два види націоналізму: натхненний інтелігенцією і декларований державою. Українці були народом без держави, тому в них викристалізувався перший вид. На думку автора, розвиток націоналістичної доктрини відбувався в три етапи: 1780 – 1840 рр. – власне конструювання минулого; 1840 – 1900 рр. – організаційна частина; 1900 – 1917 рр. – побудова політичного дискурсу³. Саме під час другого етапу українці, на відміну від лідерів чеського руху, які вдавалися до політичного маневрування і використовували міждержавні суперечності для утвердження своїх вимог, у більшості випадків діяли відкрито і змушені були формувати власний політичний дискурс, залежний від внутрішніх і зовнішніх обставин, методом проб і помилок тощо.

Якщо розглянути загальні засади першої австрійської конституції, проголошеної 25 квітня 1848 року цісарем Фердинандом І у вигляді Конституційної грамоти австрійського цісарства, то можна дійти висновку, що конституційні порядки, основні демократичні права і свободи громадян давали певні можливості як для розвитку особи, так і розвитку окремих народів і народностей Австрії. Щоправда, внаслідок умов, що склалися у державі, конституція невдовзі припинила свою дію. Не вдаючись у деталі конституційного процесу, зазначимо, що в березні 1849 р. Франц-Йосиф І «дарував» імперії нову конституцію, в якій зазначалося, що всі 14 коронних країв отримують свої крайові конституції. Для Галичини крайову конституцію було надано цісарським патентом у вересні 1850 р. Особливо важливою для українських галичан стала конституційна норма (§4), яка проголошувала, що поляки і руські (тобто українці), а також інші народності, що проживають у коронному краї, є рівними в управлінні, і кожен народ має непорушне право до збереження й розвитку своєї народності і своєї мови.

Саме після конституційних реформ тут набуває великого розмаху національно-політичний рух, що виявлявся в таких течіях, як москвофільство (русофільство) і народовство. Галицьке

москвофільство (русофільство) обстоювало право українців Галичини на культурну та політичну традицію, яка в тогочасному світі фактично асоціювалася з Росією, але завершеного панрусизму концепція москвофілів так і не досягла, оскільки вони одночасно підкреслювали, що «руський» народ не є синонімом російського, оскільки він включає поряд з «великоруським» – «білоруський» і «малоруський» масиви. Залишаючись складовою частиною українського руху та маючи глибокі корені в галицькому суспільстві, москвофільство репрезентувало ідею національно-культурної автономії українського народу в складі Російської імперії. Такий підхід, попри негативні моменти, об'єктивно сприяв укоріненню у свідомості широких мас ідеї соборності українського народу та об'єднання Галичини з Наддніпрянською Україною.

Народовство як культурницький, а згодом ліберально-політичний національний рух з самого початку пропагувало ідею єдності всіх українців, що проживали у двох імперіях, обстоювало необхідність розвитку української культури та мови. В основу ідеології народовської течії було покладено гасло визнання національної окремішності розділеного між двома державами українського народу, віра в те, що руський народ, як і російський і польський народи, є самостійним слов'янським народом. Народовці основою своєї політики проголошували національно-культурні інтереси українців Галичини, вважаючи ідею національної єдності найважливішою умовою успішного відстоювання політичних прав українського народу. Головним завданням вони вбачали розвиток національної української культури, що мало сприяти наближенню національного визволення і утворення Української держави. У грудні 1892 р. політична організація народовців – Народна Рада проголосила у своїй програмі кінцевою метою об'єднання українців Галичини і Наддніпрянщини в самостійну Українську державу⁴. У цих процесах посилену роль відіграла Українська греко-католицька церква, сприяючи формуванню національної свідомості українців краю.

Саме народовцям належить ідея створення товариства «Просвіта». Його заснування стало можливим після прийняття в 1867 р. в Австро-Угорщині «Закону про товариства», що вніс процедуру створення та визначив правові засади діяльності громадських інституцій. Демократизація суспільного устрою створила умови для легальної української діяльності, утвердження національної свідомості в масах шляхом розвитку просвіти, української мови і культури. Статус «Просвіти» був зареєстрований Міністерством внутрішніх справ Габсбурзької монархії 2 вересня 1868 р. На установчих загальних зборах товариства 8 грудня 1868 р. (це був вихідний день, святковий для римо-католиків День Непорочного зачаття Пресвятої Богородиці за григоріанським календарем) за участю 65 осіб, переважно діячів молодого покоління і львів'ян, першим головою «Просвіти» обрали 27-річного Анатолія Вахнянина – композитора, педагога, журналіста, громадського діяча. Визначили керівний орган товариства – Виділ (з 1891 р. – Головний виділ), до якого увійшли народовські діячі Олександр Борковський, Омелян Огоновський, Юліан Романчук, Омелян Партицький, Корнило Сушкевич та ін.⁵

Товариство сприяло утвердженню в масах української національної самосвідомості, зайнялося поширенням освіти, ліквідацією неписьменності й розвитком культури через видання популярних читанок, календарів, творів класиків нової української літератури, проведення культурно-масової роботи, вшанування пам'яті Тараса Шевченка та інших видатних українських діячів, поширення економічних знань тощо. На перших порах діяльність Товариства мала науково-освітній характер, обмежувалася вузьким колом інтелігенції, що сплачувала досить високі вступні й щомісячні внески. Організаційно «Просвіта» поступалася русофільському (москвофільському) «Товариству ім. М. Качковського», створеному в 1874 р. у Коломиї (з 1876 р. головний осередок перенесено до Львова). Філію «Просвіти» в Станіславові у 1877 р. заснував філолог, викладач місцевої гімназії Євген Желехівський, місцеві осередки пізніше виникли в усіх повітах Прикарпаття. У 1912 р. 72 громади, підпорядковані станіславівській філії, мали 55 читалень, дев'ять із них були розташовані у власних будинках, інші винаймали приміщення або працювали в хатах просвітян. За підрахунками громадського діяча Костя Паньківського, місцева «Просвіта» в 1868 р. мала лише 40 членів (для порівняння, в 1893 р. – понад 3,3 тис. активних діячів, їхня кількість щороку збільшувалася). Після Анатолія Вахнянина «Просвіту» в австрійський період очолювали Юліан Лаврівський (1870–1873), Володислав Федорівич (1873–1877), Омелян Огоновський (1877–1894), Юліан Романчук (1896–1906), Євген Олесницький (1906), Петро Огоновський (1906–1910)

та Іван Кивелюк (1910–1922)⁶.

Науково-популярні видання «Просвіти», як і решти видавництв, мали в основному просвітницький характер. Популяризатори вважали, що вони повинні були допомогти масовому читачеві осмислити свою повсякденну працю, встановити її роль і зв'язок з виробничою діяльністю всього людства, допомогти йому вдосконалити процеси своєї праці, дати йому основні гігієнічні навички, допомогти виробити стрункий і чіткий науковий світогляд. Проте серед такої роботи члени «Просвіти» не забували про духовну потребу українського народу – молитву. Так, у 1878 р. з дозволу митрополита Сильвестра Сембратовича «Просвіта» видала український молитовник, написаний народною українською мовою. Ця подія мала велике значення, бо молитовник, поряд з «Біблією», був і залишався головною настільною книгою в кожній родині. Висловивши подяку митрополитові, голова «Просвіти» О. Огоновський заявив, що своїм дозволом «розвалив він, мов грононосним тараном, неподвижні заборони тої закостенілості, що не дозволяла молитися до Отця небесного рідною мовою». Про популярність молитовника свідчить і той факт, що до Першої світової війни книга витримала сім перевидань загальним тиражем 95,3 тис. примірників.⁷

Серед книжкових видань товариства «Просвіта» особливу роль у національному відродженні відіграли шкільні підручники українською мовою, які використовували в навчальному процесі. Це пояснювалося важливістю навчання і виховання молоді в патріотичному дусі, підготовки відповідних педагогічних кадрів. Так, з 1871 до 1876 р. Товариство видало 17 підручників загальним накладом 12,3 тис. примірників. На перших порах їх перекладали з іноземних мов, переважно з німецької. Підручники сприяли утвердженню української національної самосвідомості серед молодого покоління, яке активно приєднувалося до просвітницької роботи. Характерно, що в редакційній статті першого номера педагогічного журналу «Учитель» за 1893 р. у Львові активний діяч «Просвіти» етнограф Володимир Шухевич, дід головнокомандувача Української повстанської армії Романа Шухевича, писав:

«Який учитель – такі діти,
Які діти – такий народ!»⁸

Багатогранна діяльність «Просвіти» в останній третині XIX – на початку XX ст. дала можливість побороти москвофільський світогляд серед значної частини галицько-руського суспільства.

Особливу роль у цьому відіграла Перша світова війна, коли під час російської окупації Галичини була цілковито дискредитована політична концепція москвофільства. У ході так званої «визвольної місії» стало очевидним справжнє обличчя російського царизму, що призвело до тотального розчарування москвофільською ідеологією в українському суспільстві Галичини. Водночас ідеї «Просвіти» підтвердили свою життєздатність, бо опиралися на широкі народні маси, національне самоствердження українців як окремої нації. Група українських парламентських послів на чолі з Костем Левицьким і Миколою Васильком, багатолітніми діячами «Просвіти», влітку 1915 р. звернулася до австрійського уряду з проханням не вживати більше для означення краян національної назви «рутени» («Ruthenes»), а замінити її на сучасний етнонім «українці». Мотивували це науковими та історичними аргументами, а також близькістю старої назви зі словом «росіянин», що в умовах війни між Австро-Угорщиною і Росією було небажаним. Безперечно, ця подія стала свідченням завершення етапу в національному самоусвідомленні русинів-українців, що з повною силою виявилось на уламках Габсбурзької монархії після проголошення ЗУНР, а діячі «Просвіти» в австрійський період зробили вагомий внесок у підготовку української революції⁹.

Щодо Буковини, то тут товариство «Просвіта» було створене у 1869 р. З ініціативою виступило українське православне духовенство й товариство отримало назву «Руська бесіда», діяльність якого найповніше висвітлена в наукових працях О. Добржанського. Великий внесок у розвиток просвітництва на Буковині зробили Юрій Федькович, Ольга Кобилянська, Степан Смаль-Стоцький, Сильвестр Яричевський. Особливо відзначилися у цьому брати Сидір та Григорій Воробкевичі. Велику увагу приділили також організації хорів. А створена Сидором Воробкевичем пісня «Мово рідна, слово рідне» стала своєрідним гімном просвітян не лише на Буковині. Активно розвивалася видавнича діяльність. До 1918 р. «Руська бесіда» видала 270 періодичних і неперіодичних книжкових видань. Після 1918 р. румунська влада заборонила діяльність читалень, а важливіші завдання «Руської бесіди» перебрали товариства «Народний дім» і «Українська школа» у Чернівцях. Після ліквідації Української Національної партії 1938 р. представництво і заступництво українців на

Буковині перед румунською владою перебрала «Руська бесіда», яка знову розвинула діяльність. Після окупації Буковини радянськими військами 1940 р. «Руська бесіда», як і всі інші українські організації, була заборонена.

На Закарпатті громадська організація під назвою «Товариство «Просвіта» Підкарпатської Русі» заснована 9 травня 1920 р. в м. Ужгород відомими вченими, педагогами, громадсько-культурними і політичними діячами Августином Волошиним, Юлієм і Михайлом Бращайками, Августином Штефаном, Миколою Творидлом, Іваном Панькевичем, Василем Гаджегою, Віктором Желтваєм, Миколою Долинаєм, Степаном Клочураком, Павлом Яцком та ін.

Незмінним головою «Просвіти» від часу створення і до її ліквідації в 1939 р. угорською владою був адвокат Юлій Бращайко.

Головною метою діяльності товариства було культурне й економічне піднесення закарпатських русинів-українців, насамперед виховання їх в моральному і патріотичному дусі.

За час діяльності у 20 – 30-ті роки ХХ століття «Просвіта» домоглася значних успіхів у культурному розвитку, поширенні освіти і знань, науковому вивченні історії та культури Закарпаття, вихованні національної самосвідомості і національної гідності. Серед її основних здобутків: спорудження і відкриття у 1928 р. національно-культурного центру – Народного Дому товариства «Просвіта» в Ужгороді та народних домів в інших місцевостях краю, заснування першого на Закарпатті професійного українського театру – Руського театру товариства «Просвіта», видання 12 томів (у 14 випусках) Наукового збірника товариства «Просвіта» в Ужгороді, 150 книжок і брошур наукового, художнього, публіцистичного, господарського характеру, серед них щорічних популярних в народі, в тому числі серед селян, календарів-альманахів «Просвіти», заснування поважної бібліотеки в Народному Домі в Ужгороді та 248 читалень по всьому краю, краєзнавчого музею, Руського Національного хору та 94 хорів і 135 театральних гуртків у селах Закарпаття, духових оркестрів, спортивних клубів, курсів з подолання неписьменності, господарських об'єднань, кредитних спілок, споживчих товариств та ін.

Велика заслуга товариства «Просвіта» у тому, що воно підготувало благодатний ґрунт для проголошення незалежної Карпатоукраїнської держави – Карпатської України (1939).

Висновки. Отже, культурно-освітнє товариство «Просвіта», яке було найбільшим серед українських громадських організацій австрійського періоду, спонукало до зростання національної свідомості українців Галичини, Буковини і Закарпаття. Без «Просвіти» була б неможливою широка політизація українського руху і зростання його національної свідомості. Діяльність товариства дала поштовх до культурної та економічної самоорганізації українського населення, політичної консолідації народу в єдиний національний організм.

¹ М. Антонович, *Історія України* [History of Ukraine], Прага, 1941, с. 5-15.

² Я. Грицак, *Нариси історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст.* [Essays on the History of Ukraine: the Formation of the Modern Ukrainian Nation in the 19th and 20th Centuries], Київ, Генеза, 1996, 360 с.

³ P. R. Magocsi, *The roots of Ukrainian nationalism: Galicia as Ukraine's Piedmont*, Toronto, 2002, p. 56.

⁴ О. Субтельний, *Україна. Історія* [Ukraine. History], Київ, Либідь, 1993, с. 393-400.

⁵ М. Алексієвць, І. Зуляк, *Діяльність «Просвіти» у національно-культурному відродженні Східної Галичини (1868-1914)* [Activities of «Prosvita» in the National and Cultural Revival of Eastern Galicia], Тернопіль, 1999, с. 50-51.

⁶ І. Райківський, *Внесок товариства «Просвіта» в національне самоусвідомлення українців Галичини останньої третини XIX – початку XX століття* [The Contribution of the «Prosvita» Society to the National Self-Awareness of the Ukrainians of Galicia in the Last Third of the 19th and Early 20th Centuries], in «Товариство «Просвіта» в обороні української ідентичності, духовності та культури (до 150-літнього ювілею)», Львів, Логос, 2019, с. 14.

⁷ М. Люзньак, *Науково-популярні видання «Просвіти» як чинник формування національної свідомості та політичної думки українського народу* [Popular Scientific Publications «Enlightenment» as a Factor in the Formation of National Consciousness and Political Opinion of the Ukrainian People], in «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність», 2010, №19, с. 213.

⁸ П. Арсенич, *Володимир Шухевич (1849-1915). Життя і культурно-громадська діяльність. До 150-річчя від дня народження* [Volodymyr Shukhevych (1849-1915). Life and Cultural and Social Activities. To the 150th Anniversary of the Birth], Івано-Франківськ, 1999, с. 12.

⁹ І. Райківський, *Внесок товариства «Просвіта»*, с. 21.

References

1. M. Aleksiiivets, I. Zuliak, *Diialnist «Prosvity» u natsionalno-kulturnomu vidrodzhenni Skhidnoi Halychyny (1868-1914)* [Activities of «Prosvita» in the National and Cultural Revival of Eastern Galicia], Ternopil, 1999, 84 s.
2. M. Antonovych, *Istoriia Ukrainy* [History of Ukraine], Praha, 1941, 118 s.
3. P. Arsenych, Volodymyr Shukhevych (1849-1915). *Zhyttia i kulturno-hromadska diialnist. Do 150-richchia vid dnia narodzhennia* [Volodymyr Shukhevych (1849-1915). Life and Cultural and Social Activities. To the 150th Anniversary of the Birth], Ivano-Frankivsk, 1999, 88 s.
4. Ya. Hrytsak, *Narysy istorii Ukrainy: formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX – XX st.* [Essays on the History of Ukraine: the Formation of the Modern Ukrainian Nation in the 19th and 20th Centuries], Kyiv, Geneza, 1996, 360 s.
5. M. Liuzniak, *Naukovo-populiarni vydannia «Prosvity» yak chynnyk formuvannia natsionalnoi svidomosti ta politychnoi dumky ukrainskoho narodu* [Popular Scientific Publications «Enlightenment» as a Factor in the Formation of National Consciousness and Political Opinion of the Ukrainian People], in «Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist», 2010, №19, s. 212-216.
6. P. R. Magocsi, *The roots of Ukrainian nationalism: Galicia as Ukraine's Piedmont*, Toronto, 2002, 214 p.
7. I. Raikivskiyi, *Vnesok tovarystva «Prosvita» v natsionalne samousvidomlennia ukraintsiv Halychyny ostannoii tretyny XIX – pochatku XX stolittia* [The Contribution of the «Prosvita» Society to the National Self-Awareness of the Ukrainians of Galicia in the Last Third of the 19th and Early 20th Centuries], in «Tovarystvo «Prosvita» v oboroni ukrainskoi identychnosti, dukhovnosti ta kultury (do 150-litnoho yuvileiu)», Lviv, Lohos, 2019, s. 5-22.
8. O. Subtelnyi, *Ukraina. Istoriia* [Ukraine. History], Kyiv, Lybid, 1993, 720 s.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2023. – С. 62–82
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2023. – pp. 62–82
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2023.57.62-82>
hj.chnu.edu.ua

УДК 908+070](477.85)«19»(092)

© Олександр Добржанський* (Чернівці)

НІ, ТАКИ НЕ НАШ, ГРИГОРІЙ! ДЕКІЛЬКА РЕФЛЕКСІЙ ЩОДО ПОСТАТІ БУКОВИНСЬКОГО ЖУРНАЛІСТА І НАУКОВЦЯ Г. КУПЧАНКА

Григорій Купчанко – відома постать в історії Буковини другої половини XIX – початку XX ст. Майже все своє доросле життя він прожив у Відні, але не поривав зв'язків із Буковиною, активно займався дослідженням етнографії українців краю. Водночас він був одним з найбільш послідовних популяризаторів проросійських ідей на західноукраїнських землях, фактично одним із фундаторів радикального москвофільства. Щодо його постаті досі точаться суперечки, є різні підходи до оцінки його діяльності.

Стаття присвячена аналізу життєвого шляху, наукових досліджень, пропагандистської діяльності Г. Купчанка. На основі широкої джерельної бази доводиться, що він завдав чималої шкоди формуванню національної свідомості українців краю, прагнув насаджувати російську ідентичність, популяризував імперію Романових як ледве не взірцеву державу. Тому спроби виправдати Г. Купчанка, представити його лише як науковця, не витримують критики. Аналіз його діяльності актуалізує потребу переосмислення місця радикальних москвофілів у суспільно-політичному житті українців західноукраїнських земель другої половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: Григорій Купчанко, Буковина, Галичина, Австро-Угорщина, москвофільство, старорусинство.

Oleksandr Dobrzhanskyi (Chernivtsi)

NO, NOT OURS, HRYHORII! SOME REFLECTIONS ON THE PERSONALITY OF BUKOVYNIAN JOURNALIST AND SCIENTIST H. KUPCHANKO

Abstract. *The article analyzes the figure of Hryhorii Kupchanko, the Bukovynian ethnographer, journalist, publisher, and public figure. The author dwelled on some aspects of his biography, publishing, and journalistic activities, scientific research in ethnography, local history, and history that were unknown to the public. It is noted that H. Kupchanko quite often submitted false information about himself, which caused a lot of errors in the work of his researchers in the memoirs and autobiography. The source base of research was rather narrow.*

Major attention is paid to understanding the changes in the social and political views of H. Kupchanko, his evolution from old Russophilia to radical Moscophilia, as well as propaganda activities. The article confirms that since the late 1880s H. Kupchanko moved to the positions of the most consistent supporters of the Russian idea, in his numerous newspaper articles, brochures, he sought to impose Russian identity on the Rusyns of Bukovyna, Galicia and Transcarpathia, to convince them that they were the part of the «single Russian people», and that their language was a Great Russian dialect. This is evidenced by his numerous publications in the newspapers Russka Pravda, Prosvieshchieniye, various brochures, which were published in mass circulation and distributed free of charge to peasants of the Western Ukraine lands.

* д.і.н., професор, декан факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Doctor of History, Professor, Dean of the Faculty of History, Political Science and International Relations, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0002-3817-188X

e-mail: o.dobrzhanskiy@chnu.edu.ua

The desire to justify H. Kupchanko by the fact that he made a certain contribution to the study of the customs, rituals, folklore of the Rusyns of Bukovyna and seems to be only a Russophile and not a radical Moscovophile, does not hold water and is refuted by numerous facts on his public and propaganda activities.

Keywords: *Hryhorii Kupchanko, Bukovyna, Galicia, Austro-Hungary, Moscovophilia, old Russophilia.*

Останнім часом в наукових журналах з'явилося декілька публікацій про Григорія Купчанка – буковинського етнографа, фольклориста, журналіста, видавця газет. Назвемо, зокрема, статті Л. Ковалець¹, В. Костика², О. Кожолянка³, які в мене як історика викликали цілу низку запитань і стимулювали повернутися до цього діяча історії Буковини другої половини XIX – початку XX ст. Його постать дуже суперечлива. Стало зрозумілим, що вона потребує подальшого осмислення. Чимало подій біографії Г. Купчанка залишаються недостатньо висвітленими, мало уваги приділялося його ідейним та суспільно-політичним переконанням, потребує розширення джерельна база досліджень. Л. Ковалець ще й поставила питання в площину – наш чи не наш Григорій Купчанко. Зазвичай у наукових статтях не прийнято оперувати такими категоріями. Але сподіваюсь, під словом «наш» тут розуміється українець, український, той хто працював на користь українства. Л. Ковалець, незважаючи ні на що, вважає Г. Купчанка таким, що зробив дуже багато корисного для українського населення Буковини. Про негативи в його діяльності якось не згадується. Лейтмотивом всієї статті є прагнення виправдати Г. Купчанка. «Чим більше читалось і думалось, тим більше видавалося завчасним припасоване до цього чоловіка тавро москвофіла (читай: зрадника, запроданця)», – пише Л. Ковалець⁴. Авторка не хоче вірити чужинцям, які вважають Г. Купчанка «пламенним русским патриотом», відкидає це за принципом «Цього не може бути, бо цього не може бути ніколи». Найбільше ж здивувала постановка завдання: «Залишаючи питання про політичну діяльність Г. Купчанка для фахівців, хоч і усвідомлюючи неможливість не бачити її присутності, скажімо, в публіцистиці цього автора та й у загальній його історії, спробуємо «із середини» перепрочитати це життя, конкретний вияв перекинництва, заодно з'ясувавши принципове – міру, обсяг відступництва цієї людини, його взаємозв'язок із зовнішніми факторами, об'єктивними обставинами, котрі впливали на формування суперечливих поглядів Г. Купчанка та різні лінії поведінки»⁵. Але хіба це можливо? Хіба можна не аналізуючи політичну діяльність, ідейні переконання, публіцистику, популярні публікації, орієнтовані на селян, з'ясувати «міру, обсяг відступництва цієї людини». На нашу думку, такий підхід від самого початку був некоректним і не міг забезпечити об'єктивний підхід до висвітлення проблеми.

Отже, спробуємо поглянути на постать Г. Купчанка з висоти XXI століття, знаючи вже, до чого вела москвофільська агітація, чим це закінчилося для багатьох простих буковинців і галичан, наприклад, в роки Першої світової війни, якої шкоди завдала пропаганда «єдиного русского народа» та подібних ідеологічних конструкцій становленню української національної свідомості та формуванню української політичної нації і як подібні наративи використовує сучасна російська пропагандистська машина. Звичайно ж, будемо враховувати всі аспекти діяльності Г. Купчанка, не замовчуючи нічого, не прикрашаючи його життєвого шляху, не впадаючи в надмірні сентименти стосовно «бідного Григорія», який по смерті не залишив нічого ні сину, ні економі, проаналізувавши його науковий доробок в дослідження з етнології, краєзнавства, історії західноукраїнських земель, теорії та ідеї, які він сповідував і прагнув поширювати, перш за все, серед селян Буковини, Галичини, Закарпаття.

Народна школа, гімназія, університет

Як відомо, Г. Купчанко народився в с. Берегомет над Прутом Кіцманського повіту Буковини в 1849 р. (У деяких публікаціях плутають Берегомет над Прутом із Берегометом над Серетом і помилково вказують, що Купчанко народився у Вижницькому повіті⁶). Село було українським. 1880 р., коли вперше під час перепису визначали етнічний склад населених пунктів за розмовною мовою та віросповіданням, тут проживало 724 українці, 54 євреї (іудеї за віросповіданням), 18 представників інших етнічних груп⁷. Купчанки були українськими селянами середнього достатку. В сім'ї розмовляли русинською (українською) мовою і сповідували православну віру. У своїй автобіографії 1889 р. Г. Купчанко робить акцент на бідності і стражданнях своєї родини. Про своїх братів Онуфрія, Николая і Якова в одній із газетних статей він писав, що вони тяжко і гірко гарують на своїй землиці «из которых два последних сегодня ледви выжить могут»⁸.

Насправді ж сім'я Купчанків була достатньо заможною за селянськими мірками і однією з найбільш авторитетних у Берегометі над Прутом. Батько і брати Григорія в різний час обиралися до

органів сільського самоврядування. Коли в селі ще не було окремого приміщення школи, батьківську хату Купчанків використовували для навчання дітей. У цьому ж будинку винаймав квартиру місцевий учитель⁹. Крім того, Онуфрій, старший брат Г. Купчанка був одним із найзаможніших господарів не тільки села, а й усієї округи. Про нього Г. Купчанко писав: «Сегодня Онуфрий Купчанко один из najlepszych господаров на селе. У него дом прекрасный, великий, гонченный, с мурованным комином. В хатах подлога, мурована немецка печь, английский шпартат, мальовани лавки, двери и оконницы, вилики окна и хороши русски образы»¹⁰. Можна погодитись із Л. Ковалець, яка справедливо зауважувала: «Постати перед читачем-простолудином в іпостасі бідної, оскарженої людини означало майже порівнятися з ним, легше переконати й завоювати симпатію»¹¹. Тобто в автобіографії Г. Купчанко свідомо перекичував матеріальне становище своєї родини. Такі перекичування, а простіше, елементарна неправда в оповідах про себе, були притаманні нашому герою впродовж усього життя.

Про навчання Григорія також є чимало суперечностей. В газеті «Русска Правда» Купчанко писав, що його першим учителем був молодий місцевий дяк Теодор (Теоктист) Дронь. Нагадаємо, що останній був активним ініціатором заснування «Руської Бесіди», одним із перших на Буковині, хто дотримувався старорусинських ідей. Пізніше він виїхав до Львова, перейшов у греко-католицьку віру, а потім, проживаючи вже у Відні, прийняв старокатолицизм. «Сему первому моему учителю Теодору Дрону я маю дяковати за то, що я стал ученым, просвещеным, счастливым человеком»¹². Тобто від перших років навчання Г. Купчанко мав можливість спілкуватися зі старорусинами, пізнавати їхні ідеї. Нагадаємо, старорусини визнавали самобутність русинського населення і його мови, вимагали навчання в школах рідною мовою. Однак в автобіографії про Дроня не згадувалося. Головний акцент робився на румунізаційних спробах з боку місцевого вчителя. Тут Купчанка можна зрозуміти, бо таке навчання залишило чимало негативних спогадів.

Згадуючи роки навчання, Г. Купчанко досить виразно описав проблему румунізації русинських дітей у школах того часу. Адже тоді на Буковині було чимало вчителів, які вважали все православне населення краю волохами, підміняючи етнічну ідентичність релігійною. Через це в багатьох народних школах в українських селах дітям нав'язували румунську мову під час навчання. Купчанко згадував, що і в школі Берегомета над Прутом діти з першого класу були змушені вчитися поволоськи (по-румунськи), а вчитель В. Щербатовський хоча й був русином, вважав себе і учнів волохами, людьми волоської віри.

Водночас Г. Купчанко мав можливість порівнювати те, чого його навчав Т. Дронь, і те, що нав'язували учителі в народній школі, а потім і в початкових класах гімназії. Тому він не піддавався покійно румунізації, а пізніше під впливом І. Глібовицького досить легко повернувся до того, чого його на самих початках навчав Т. Дронь. Безперечною заслугою старорусинів Буковини, таких як В. Продан, Т. Дронь, І. Глібовицький, було те, що вони першими почали боротьбу проти румунізації русинського населення краю в освіті і церкві. Однак на заміну старорусини не змогли запропонувати нічого кращого, як тільки єдність з російським народом, що в перспективі зводило їхню боротьбу на манівці.

Після навчання в місцевій трьохрічній народній школі та завершення початкового навчання в Чернівцях, 1862 р. Г. Купчанко вступив до Вищої державної чернівецької гімназії. До речі, одночасно з Григорієм навчатися до початкової школи пішов його старший брат Афанасій, який потім вступив до реальної школи¹³. Помер у 17 років від тифу. Отже, сім'я мала змогу утримувати одразу двох учнів.

Здивування викликають й оповіді про те, що його мати пішки ходила три милі до Чернівців і носила в тайстрі продукти для сина. (Одна німецька миля – від 7,5 до 9 км. – Авт.). «Я якь теперь вижу перердь собою свою добру стареньку маму съ тяжкими тайстрами на плечахъ, подь котрыми она ледви стояла и подь которыми ей бѣдной не разъ заперало духи, бо до мѣста було три мили», – писав Купчанко¹⁴. Але в інших спогадах про себе він згадував: «Коли мне пошло на шестой рокъ и я сталъ немного разумнѣйшимъ, то мои покойни родители, дай имъ, Боже, царство небесное, зачали брати мене съ собою до недалекого галичского мѣста Снятина и до дальшого буковинского мѣста Черновцовъ, щобы я тамъ, на торговици, на возку сидѣль и возокъ и коней стерегъ, въ часе, коли мои родители мали ходити по мѣстѣ и куповати чего було потрібно для дому и господарства»¹⁵. Тобто сім'я мала коней і їздила в Чернівці за покупками.

Відповідно до рішення гімназійного начальства від 27 листопада 1863 р., Г. Купчанко був звільнений від оплати за навчання¹⁶. Такий статус він мав упродовж усіх наступних років перебування

в гімназії¹⁷. Крім того, з шостого по восьмий клас отримував стипендію Буковинського релігійного фонду в 120 флоринів річно¹⁸. В автобіографії Г. Купчанко про це не згадує. Чималу роль для забезпечення навчання Григорія у старших класах відіграв і його офіційний опікун в гімназії Карл Векслер, який працював нотарем (нотаріусом) у Чернівцях¹⁹.

Навчався Григорій у гімназії загалом добре. Наприклад, у другому семестрі 1869/70 навчального року з латинської, грецької мов і природознавства мав оцінку достатньо, з історії, математики, церковної літератури – задовільно, з релігії і німецької мови – похвально і найвища оцінка була з русинської мови (*rutenisch sprache*) – чудово (це вища оцінка, ніж відмінно. – Авт.). Пізніше він хвалився, що був «одинъ изъ найлѣпшихъ, изъ первыхъ учениковъ»²⁰.

Безперечним є той факт, що найбільший вплив на Г. Купчанка в гімназії справив учитель русинської мови Іван Глібовицький. Останнього можна кваліфікувати як типового старорусина, вихідця з Галичини, який визнавав певну самотність русинів Буковини, боровся проти румунізаційних тенденцій в освіті краю, займався мовно-фольклорно-етнографічними пошуками, писав вірші на честь правлячої австрійської династії²¹. «Глібовицький старав ся учити «русской» т. зн. московскої, а не рускої (української.– Авт.) мови; руска (українська.– Авт.) мова у него не находила помилованя і ласки, у него вона лиш «малорускій языкъ» ..., як єї між Русинами ніхто ніколи не називав і не називає»²², – писав про нього С. Смаль-Стоцький. Зате Г. Купчанко зазначав, що І. Глібовицький «научилъ мене и многих других ...вдячных русских учениковъ, родну святу Русь любити и боронити»²³. Якщо простіше сказати, саме під впливом І. Глібовицького Г. Купчанко, будучи гімназистом, почав сповідувати старорусинські ідеї, вірити в єдину Русь, яку на той час уособлювала Росія.

Нагадаю, автор ще в 90-х роках ХХ ст. відстоював тезу, що москвофільство не можна розглядати як щось цілісне і незмінне. В ньому було багато вужчих ідейних течій. Деякі діячі цього руху поступово еволюціонували в бік Росії, інші, навпаки, залишалися на старих незмінних позиціях. Тому справедливо більшість діячів 40-х – початку 70-х рр. ХІХ ст. називати старорусинами (твердорусинами). Старорусинство стало основою для ідейного та організаційного формування русофільства, яке протистояло народовству, але також визнавало самотність русинів західноукраїнських земель. Тут можна говорити про два покоління прихильників цих ідей. А вже з кінця 80-х років поруч з русофільством формується і особливо розквітає в 90-х роках ХІХ – на початку ХХ ст. москвофільство, або радикальне москвофільство, яке виокремилосся в самостійну ідейну течію та політичний рух. Різниця полягала в тому, що старорусини і русофіли були місцевими патріотами, лояльними до Австро-Угорщини. Вони були суто галицько-буковинським явищем, їхня поява пов'язана з внутрішніми, місцевими обставинами, прагненням самоідентифікуватися в умовах жорсткого асиміляційного тиску з боку інших етнічних груп. Велику увагу старорусини і русофіли приділяли мовно-фольклорним проблемам. Визнаючи самотність русинів, вони боролися проти румунізації та полонізації місцевого населення. А москвофіли перш за все були політиками, які вже повністю переходили на російську мову, вважали себе «настоящими русскими», безапеляційно заперечували українську мову та український народ, велику увагу приділяли поширенню своїх теорій серед широких верств населення. Не афішуючи в пресі, бо за це могло постати звинувачення у державній зраді, радикальні москвофіли сповідували думку про необхідність приєднання Галичини, Буковини та Закарпаття до Російської імперії.

На нашу думку, поширення на всіх діячів західноукраїнських земель другої половини ХІХ – початку ХХ ст., орієнтованих на Росію, загальної назви «русофіли» не дає можливості побачити вужчі групи в цьому суспільному русі, зрозуміти прагнення окремих діячів, визначити відмінності в їхніх політичних уподобаннях, простежити зміни в поглядах залежно від історичних обставин.

Постать Г. Купчанка цікава саме тим, що дає можливість визначити й проаналізувати подібні ідейні еволюції на прикладі однієї проросійськи налаштованої людини, побачити, як виходець із звичайної селянської русинської сім'ї спочатку пристав до старорусинів, прагнучи протистояти румунізаційним впливам, проте з часом перетворився в запеклого москвофіла, пропагандиста «русского мира».

Але повернімося до нашого героя. За сприяння І. Глібовицького, який 1870 р. став редактором «Буковинской Зорі», гімназист Г. Купчанко почав займатися етнографічними дослідженнями, в яких досить швидко досяг певних успіхів. Його перші праці на цій ниві, опубліковані в редакційній І. Глібовицьким газеті та ряді інших видань, отримали позитивні відгуки буковинської інтелігенції. «Буковинская Зоря» видавалася язичієм й етимологічним правописом.

Саме через І. Глібовицького Г. Купчанко встановив перші контакти з російським консульством у Чернівцях. Тут варто нагадати, що перші діячі «Руської Бесіди» В. Продан, Т. Дронь, І. Глібовицький, І. Браник та ін. досить тісно співпрацювали з російським консулом у Чернівцях Д. Кіра-Дінжаном, зверталися до нього по фінансову допомогу на потреби товариства²⁴. Фактично кожного року, за рекомендацією російського консула і на прохання «Руської Бесіди» одного-двох русинів, випускників Чернівецької гімназії, направляли на навчання в різні заклади вищої освіти Австро-Угорщини або Росії, надаючи їм певні кошти на навчання. Зокрема, в кінці 60-х – на початку 70-х років XIX ст. пішли здобувати вищу освіту М. Галицький²⁵, В. Никорович, Ю. Ружанковський²⁶ та ін.

За такою ж схемою студентом став і Г. Купчанко. Він обрав Віденський університет. Отримуючи допомогу з боку російських громадських організацій та окремих посадовців, мав змогу проживати і навчатися в столиці імперії. Про зв'язки Г. Купчанка з російським консульством засвідчують його листи до протоієрея російського посольства у Відні Михайла Раєвського. Останній хоча й займав скромну посаду при посольській церкві, насправді був своєрідним «резидентом», через якого передавалися гроші для налагодження зв'язків Росії зі слов'янами Австрії (Австро-Угорщини)²⁷, в тому числі зі старорусинами Буковини. Ці листи зберігаються в Державному історичному музеї Російської федерації в Москві. Всього 60 аркушів. Два з них опубліковані. В листі від 12 червня 1873 р. Г. Купчанко пише М. Раєвському: «...умильно Вас прошу, любезнейший батюшка, напишите и теперь к г. Кира-Динжану, чтобы я и за месяц июль мог получить вспомошествование из рук г. консула»²⁸. Отже, Г. Купчанко отримував помісячні виплати, які йому передавав російський консул або сам Раєвський.

Безперечно, російське посольство зацікавилася Г. Купчанком, бо побачило в ньому здібну молоду людину, яку можна використати у власних інтересах. Т. Галіп згадував: «В сімдесятих роках (XIX ст.– Авт.) російська шкільна влада вербувала з різних слов'янських земель, між ними і з Буковини, кандидатів на середньо-шкільних учителів, даючи їм стипендії для покінчення студій в Австрії. Ті студенти кінчали студії і, як легко зрозуміти, ширили русофільство як за часів свого перебування на студіях, так і пізніше, а переїхавши до Росії, старалися звідти підтримувати його серед своїх земляків посиленою літературою тощо»²⁹. Але були й випадки, коли такі випускники гімназій навчалися за іншим фаховим спрямуванням (наприклад, на правників), залишалися в Австрії і тут просували проросійські інтереси. Г. Купчанко, як бачимо, від самого початку не планував покидати Австро-Угорщину.

З листів до М. Раєвського дізнаємося, що в серпні 1871 р. Г. Купчанко пішов на однорічну службу в армію. Лист від 18 вересня 1871 р. він підписав: «слушатель академии прав II года и одногодичный охотник (доброволец.– Авт.) – капрал при 32 пехотном полку у Вене»³⁰. А вже лист від 12 червня 1873 р. підписано «Григорий Ив. Купчанко, юрист».

Перед М. Раєвським Г. Купчанко зобов'язувався: «...обещаю неутомимо коло нашей бедной русской литературы Буковинского русского края работать, если только будут добрые русские люди, которые бы своими издержками это печатали и у свет божий пускали»³¹.

З цього повідомлення добре видно, що Г. Купчанко був надзвичайно амбітний, йому дуже хотілося, щоб його твори друкувалися, для цього він був готовий буквально на все.

На правничому факультеті Г. Купчанко навчався з перервами до весни 1875 р. Про це засвідчує його листування з П. Чубинським. Зокрема, в листі від 18 лютого 1875 р. він вказує свою адресу: «Gregor Kupczanko, Jurist, Wien (Universitet)»³², а вже в листах осені цього ж року вказівка на те, що він юрист, щезає³³. Правничий факультет він так і не закінчив.

Важко сказати, чому Г. Купчанко покинув правничі студії і через деякий час перейшов навчатися на філософській факультет для вивчення слов'янської філології. Зрозуміло, що філологія та журналістика йому були ближчими, але він дуже любив показувати себе правником, навіть писав, що виступав захисником у деяких селянських справах, хоча без диплома не мав на це права. За це його висміювали редактори газети «Буковина» О. Попович та П. Кирчів, які писали 1888 р.: «Недовчивши правъ, бравъ ся п. Купчанко до всякой работы... хвалить ся, що недавно 300 процесовъ провадивъ и много (?) выигравъ. Може бути, що п. Купчанко выигравъ, але люди ледве...»³⁴.

На філософському факультеті Г. Купчанко навчався у Ф. Міклошича. Це навчання дещо затягнулося, мабуть, через те, що він одночасно працював кореспондентом кількох газет. Тільки в грудні 1882 р. Купчанко склав випускні іспити «якнайкраще» з «великорусского і малорусского языка»³⁵. Після завершення навчання підтримував стосунки з поважним професором, листувався з ним і підписувався «Вашої високоблагородності вдячний учень»³⁶. Цікаво, в листі до М. Драгоманова

Г. Купчанко навів слова Ф. Міклошича: «Щодо малоросійської мови, то науково я її трактую як самостійну мову, а не як діалект великоруської», а далі він зазначав вже від себе: «Хоч я с тим послідним замічаньєм проф. Мікросіча в дусі не соглашавсе, то я все таки не сопротивлявсе его убіжденью»³⁷.

Коли Г. Купчанко прибув до Відня, у столиці Австро-Угорщини було два русинських студентських товариства. Одне з них називалося «Січ» і об'єднувало прихильників народовських ідей. Друге «Руска Основа», засноване при підтримці М. Раєвського, гуртувало прихильників русофільства. Г. Купчанко обрав русофільське товариство і цим підтвердив, що він готовий еволюціонувати далі в бік Росії. Однак «Руска Основа» була пасивною, тому 1874 р. частина радикальніших студентів, переважно вихідців з Буковини, заснували однойменне товариство. Газета «Слово» повідомляла: «Русское академическое общество «Буковина» в Ведни 26 июня 1874 г. засновано. Председатель Николай Дмитриевич. Заступник И. Семака. Чл. комитета К. Козаркевич. В міровий суд избран Антоній Кобилянський, Григорий Купчанко. Называть себя начали первыми из русских академиком в Ведни Russen, а не Ruthenen»³⁸. Звернемо увагу на останнє зауваження газети. Отже, члени «Буковини» пішли далі в своїх проросійських поглядах, називаючи тепер себе офіційно «русскими». Це було особливо важливо для М. Раєвського, який небезпідставно бачив у цьому прихильність до «єдиного русского народа». Незабаром товариство за сприяння останнього почало отримувати допомогу від російських слов'янських благодійних комітетів. 1875 року Г. Купчанко став заступником голови товариства, а потім деякий час його очолював.

Спочатку «Буковина» була невеликим і малопомітним молодіжним об'єднанням. Однак після закриття товариства «Руска Основа» в кінці 70-х років XIX ст., з нього до «Буковини» вступила значна частина віденських студентів-русинів. Тепер мета «Буковини» значно розширилася. Як повідомлялося у звіті: «Поставило оно себе целью: соединить в Обществе под знаменем любви к отечеству и ко всему русскому, всех в Вене живущих русских студентов, сделать его средоточием русской жизни в Вене и содействовать взаимности между славянами»³⁹. Після завершення навчання Г. Купчанко перестав бути членом товариства, але підтримував з ним тісні стосунки, роблячи пожертви на його користь⁴⁰.

Варто ще зауважити, що на початку 80-х років XIX ст. товариство «Буковина» очолив уродженець Станислава, один з найбільш радикальних москвофілів Володимир Дудикевич. Це той політик, який будучи депутатом Галицького сейму в 1909 р. офіційно оголосив «новий курс», тобто курс на повне визнання населення Галичини і Буковини росіянами та приєднання цих територій до Росії. Ще з 80-х років XIX ст. Г. Купчанко і В. Дудикевич були однодумцями.

На початку 70-х років XIX ст. з Г. Купчанком познайомився М. Драгоманов. Останній сам був ініціатором цього знайомства, зацікавившись виступом Купчанка в товаристві «Руска Основа» з доповіддю про народні звичаї буковинських русинів. Вони почали листування переважно з приводу збирання етнографічного матеріалу, наукових публікацій. Обмінювалися виданнями книг і періодики з етнографії. У спогадах Драгоманов дав влучну характеристику Купчанку того часу. Він писав: «Д[обродій] Купчанко – досить характеристична особа і наводить на інтересні думки про загальний стан австрійських русинів. Безспорно, народолюбивий і причому рухливий (що серед русинів рідко бува), завше за роботою, живучи переважно у Відні, одному з найбільших культурних центрів Європи, д[обродій] Купчанко все-таки досі... навіть не звів своїх студій про народ свій в яку-небудь серйозну наукову цілість, а мов навмисне держить себе поверховим віденсько-газетним репортером в усьому, що пише, а в політичних думках не пішов далі сервілізму (угодовство, прислужництво. – Авт.), то чорно-жовтого, то московського»⁴¹.

Деякий час М. Драгоманов був сповнений надій, що йому вдасться переконати Г. Купчанка в правдивості українофільського руху, відвернути його від ідеї «єдиного русского народа» або хоча б вирвати з-під впливу М. Раєвського. Про це він багато писав у листах до М. Бучинського. Однак ці надії були марними. Чим більше він пізнавав Г. Купчанка, тим більш жорсткими ставали оцінки моральних якостей та ідейних переконань останнього. Драгоманову не подобалася надмірна меркантильність Г. Купчанка, намагання отримати за зібраний етнографічний матеріал, який Михайло Петрович вирішив викупити для публікації в Києві, якомога більше вигоди, його залежність від М. Раєвського, якому він передавав зміст листів Драгоманова, вперте переконання в тому, що русини Австро-Угорщини – це частина російського народу, небажання слухати критиків москвофільських концепцій. Оцінюючи співпрацю з Г. Купчанком, М. Драгоманов зазначав: «Справді усе діло наше тепер, як початкове, звелось на наукову і літературну працю, котра може здаватись революційною

хіба для дяківського ока Купчанка, але гидко бачити ту моральну пустоту, ту копієчну ціну душі, яку видно у Купчанка і досадно, що зразу не дав й йому по морді, – досадно, що сам він не розуміє, що коли я, або хто другий з киян на дав йому у пику, то з делікатности перед «образом божіім», або з презріння до його моральної мализни...»⁴². Оцінка дуже жорстка. Мабуть, М. Драгоманов зробив її спересердя, обурений деякими заявами і діями Г. Купчанка. Наприклад, останній на пряму, в обхід Драгоманова, звернувся до секретаря Південно-Західного відділу з вимогою передати йому гроші за етнографічний матеріал. Це викликало певне непорозуміння і роздратування Михайла Петровича. З цього випадку він добре відчув і зрозумів, чим дихає Г. Купчанко, які пріоритети має. Однак М. Драгоманов, хоча й не маючи особливих ілюзій, листувався з Купчанком з перервами до 1886 р. М. Павлик, який підтримував деякі ділові видавничі стосунки з Купчанком і опублікував листування Драгоманова та Купчанка, писав у передмові до цієї публікації: «Драгоманів побачив зараз – із листів М. Бучинського та й самого Купчанка – хто такий Купчанко, а з часом дізнав ся про него ще більше і гіршого, – але таки перемагав себе і зносив ся з ним, і то не лише задля того, аби повернути працю Купчанка в користь українству, але й задля того, аби єго самого справити на чесну дорогу»⁴³. Знаючи, яким був подальший життєвий шлях Г. Купчанка, можемо зауважити, що всі старання М. Драгоманова були марними.

Загалом 70-ті роки XIX ст. стали для Г. Купчанка важливим періодом становлення його суспільно-політичних поглядів, еволюції від старорусинства до радикального москвофільства. Дрейф у бік москвофільства був повільний, але достатньо послідовний. Це був свідомий вибір. Однак він ще вагався, остаточний вибір не було зроблено, у нього ще була можливість залишити все хоча б по-старому. Але чи хотів він цього?

Журналіст, редактор, видавець

Кінець 70-х – початок 80-х років XIX ст. не менш суперечливий у біографії Г. Купчанка. Міністерство внутрішніх справ Росії, яке уважно стежило за ним, повідомляло, що в цей час він: «...состоял сотрудником некоторых галицко-русских и австрийских немецких газет, а также корреспондентом «Московских ведомостей», «Берега», «Киевлянина» и «Варшавского Дневника», причем в означенных органах пропагандировал воссоединение Червонной Руси с Россией. Вообще, проживая в Вене, Купчанко старался проводить среди своих одноплеменников общерусскую идею, заявляя себя другом России и врагом поляков и украинофилов»⁴⁴. До речі, всі перераховані газети, з якими співпрацював Г. Купчанко, були найбільш реакційними в тодішній Російській імперії, послідовно боролися з українством, прагнучи його повністю знищити. «Московские ведомости» в той час редагував М. Катков, один з ініціаторів сумнозвісного Емського указу.

Публікації Купчанка в російських газетах періодично привертала увагу владних структур Австро-Угорщини. Так, у березні 1885 р. він опублікував у «Варшавському Дневнику» статтю «Германизация и румынизация русской земли», в якій досить точно передав проблеми національної політики Австрії на Буковині. Однак починалася стаття словами: «Австрийская область Буковина, граничащая на востокъ съ Россіей и Румыніей, на югъ – съ Румыніей и Семиградомъ, на западъ – съ Семиградомъ, Венгріей и Галиціей и на сѣверъ съ Галиціей, есть настоящая Русская земля»⁴⁵. На це відреагувало Міністерство внутрішніх справ Австрії, яке в листі до президії Буковинського крайового правління повідомляло: «В журналі «Варшавський Дневник», який видається в Варшаві, була надрукована стаття про національне становище на Буковині в русофільському дусі. Я пропоную Вам вжити заходів щодо поширення цієї статті, а також і до всякої русофільської агітації в підпорядкованих Вам округах»⁴⁶.

Співпраця з австрійськими та російськими газетами, знання кількох іноземних мов дали можливість Г. Купчанку побувати в багатьох країнах Європи як кореспонденту. На початку 80-х років XIX ст. він працював у Швейцарії, Англії, Франції. Ще раніше був кореспондентом австрійських газет у таборі російських військ у Болгарії під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. Можливо, саме в той час він налагодив зв'язки з деякими болгарськими високопосадовцями, про що мова йтиме далі.

Робота кореспондентом Г. Купчанку дуже подобалася. Але його амбітна натура хотіла чогось більшого, зокрема бути головним редактором і видавцем газети чи журналу. Вже 1879 р. він почав видавати у Відні німецькою мовою газету «Russische Korrespondenz». Про це повідомлялося в секретній записці Російського поліцейського відомства⁴⁷. Сам Г. Купчанко, публікуючи «Памятную книжку. На память 100 лѣтнягоюбилея 4-классной народной школы въ Коцманѣ», підписався

«редактор-издатель «Русской Корреспонденции»⁴⁸. Це був такий собі дайджест російської преси у Відні, з тим щоб популяризувати Росію. Основна робота Г. Купчанка як видавця зводилася до перекладу статей з російських газет на німецьку мову. З перервами це видання проіснувало до осені 1881 р. Купчанко із задоволенням писав: «все́ большія политическія журналы в Австро-Венгрии пользуются свѣденіями о России изъ моей «Корреспонденции», за которую они платятъ или ежемѣсячныя суммы или гонорары отъ строкъ»⁴⁹. Проте сподівання, що «Русская корреспонденция» буде користуватися великим попитом, не справдилися. За декілька місяців видання занепало і припинило існування. Одночасно, в першій половині цього ж 1881 року, впродовж чотирьох місяців Г. Купчанко видавав у Львові, як він сам писав у листі до М. Драгоманова, «малорусскій иллюстрированный журнальчик «Новость» для учащейся молодежи»⁵⁰. Але був змушений припинити це видання, зауваживши: «при этом мероприятии материально пострадал и воротился опять в Вену»⁵¹.

Отже, перші видавничі проекти не мали особливого успіху. Однак Г. Купчанко не полишав своїх надій. Російське поліцейське відомство повідомляло: «В 1880 г. Купчанко просил у Петербургского Славянского Комитета субсидии на издание в Черновицах русской политической газеты, которая заступалась бы за общерусскую идею сильнее, чем газета «Слово», но ходатайство это не было уважено»⁵². Ця невдача також його не зупинила.

Між тим, проросійська діяльність Г. Купчанка не залишилася непоміченою австрійською владою. В 1882 р. започатковано перший судовий процес над москвофілами, який назвали «Процес Ольги Грабар і товаришів». Підозри лягали й на Г. Купчанка. В листі до М. Драгоманова в березні 1882 р. він писав: «На днях я був в Відні, но узнавши, що власти желают мене «мати», я завчасно дав драла. Чорт знає, що вони від мене хотят! Безпешне нашли мої письма у арестованих Русинів і давай мене шукати. Но Бог з ними, я не так скоро вернусе...»⁵³.

З Відня Г. Купчанко втік до Лондона і звідти уважно стежив за процесом над москвофілами. Він був обурений, що В. Площинський під час процесу згадував його, та ще й у не дуже ввічливій формі. Про це писав до М. Драгоманова⁵⁴. До речі, під час «Процесу Ольги Грабар і товаришів» ще раз виплила й справа про намагання Г. Купчанка видавати в Чернівцях політичну москвофільську газету на противагу «Слову». Було зачитано лист Мирослава Добрянського до Венедикта Площинського, в якому повідомлялося, що Петербурзький слов'янський благодійний комітет готовий був надати субвенцію Г. Купчанку на видання газети в Чернівцях, але М. Добрянський наполіг на тому, що цього не потрібно робити, бо «нова газета може завдати шкоди, ослабляючи «Слово» і примножуючи антагонізм між буковинською православною і галицькою уніатською Руссю»⁵⁵. Цей лист деякою мірою пояснює причини, чому досить часто проекти Г. Купчанка зазнавали фіаско в самому зародку. Справа була не в російських благодійниках, які ставилися до Купчанка переважно поблажливо, а в конкуренції з боку галицьких однодумців, які прагнули побільше урвати собі з російського пирога і не давали можливості підприємливій натурі Г. Купчанка розгорнутися повною мірою.

Однак цього ж 1882 р. він починає видавати в Лондоні щомісячник «Звѣзда». Хіба що з іронією можна сприймати його повідомлення в листі до Драгоманова: «Наше буковинске русске общество дало мені вспомошествованье на издание журнала в Лондоні... Журнал я буду писати на великорусскім язиці – так желає общество»⁵⁶. Руська громада Буковини, тим більше руські товариства, не мали таких грошей. Не могли вони й вимагати друкувати журнал великоросійською мовою, бо тої мови не знали і не розуміли. Але очевидно, що не Купчанко визначав формат видання. Тому журнал у Лондоні почав друкуватися «на малорусском языке»⁵⁷, про що повідомляло російське поліцейське відомство.

Щомісячник «Звѣзда» втілював уявлення Г. Купчанка про популярний суспільно-політичний часопис. Він був добре ілюстрований, містив матеріали політичного змісту, повчальні статті, наукові розвідки, переважно самого Г. Купчанка. Вийшло тільки два номери. Г. Купчанко описував у листі до М. Драгоманова матеріал, який мав бути в третьому номері. Однак, як писала пізніше газета «Буковина»: «...Москалѣ сами знищили газету «Звѣзду», котру онъ ставъ бувъ выдавати ажъ в Лондонѣ и наробивши тамъ довговъ мусѣвъ, якъ оповѣдавъ, одтамъ въ ночи утѣкати»⁵⁸. Мабуть, тональність газети все-таки не сподобалася його спонсорам.

Тут варто зупинитися на кількох особливостях характеру Г. Купчанка, які суттєво впливали на його поведінку та участь у суспільних процесах впродовж усього життя. Перше. Він зі студентських років був безпардонним і дуже наполегливим, якщо не сказати агресивним прохачем, який готовий був ледве не вимагати гроші і у Раєвського, і у Кіра-Дінжана, і у Південно-Західного відділу

Російського географічного товариства, і у Петербурзького слов'янського благодійного комітету, і у Міністерства внутрішніх справ Росії, тобто у будь-кого, під будь-які зобов'язання. Ось характерний лист до П. Чубинського: «И потому я обращаюсь къ Вамъ, Милостивый Государь, съ покорнейшею просьбою и прошу вмѣстѣ и Господь профессоровъ: Драгоманова и Русова, оказавшихъ мнѣ уже столь много благодѣяний, осуществить эту мою просьбу и опредѣлить мнѣ какое-нибудь вспомошествование т. е. какою-нибудь сумму, чтобы я могъ заняться обработкой имѣющагося у меня материала... Питаюсь приятною надеждою, что не изволите отказать мнѣ въ покорнѣйшей моей просьбѣ и обрадуете меня въ непродолжительномъ времени благосклоннымъ Вашимъ ответомъ»⁵⁹.

Про таких російський консул у Чернівцях писав: «Я заметил, что братья славяне, как турецкие, так и австрийские, к сожалению, привыкли смотреть на Россию, как на золотого тельца, которого безвозмездно и безмерно по их собственному усмотрению можно скубить во всякое время, и горе тому смельчаку, который бы стал по философски объяснять, что этого нельзя, что все на свете имеет меру...»⁶⁰.

Друга риса пов'язана з першою. Г. Купчанко дуже легко позичав гроші, особливо не задумуючись над тим, як буде їх повертати. Тому переважно більшість свого життя він провів рятуючись, в тому числі й переховуючись, від кредиторів. Неодноразово він поставав перед віденським судом за невиконання фінансових зобов'язань. У своїй газеті він жалівся: «не досыть, шо издатель и отвѣчательный редакторъ Григорій Купчанко уже колька разъ стоялъ передъ віденськимъ криминальнымъ судомъ и, черезъ «Русску Правду» и черезъ его книжочки, не досыть, шо онъ черезъ «Русску Правду» и свою книжочку «Русскій народъ» понесъ больше якъ шестисотъ реньскихъ кары, ...не досыть, шо на него за се и віденська полиция и властители домовъ гневаются и гонятъ его изъ одной хаты до другой, не досыть, шо онъ черезъ издание «Русской Правды» упаль въ велики долги, до всего того причиняются еще и сотни подписчиковъ и читателей «Русской Правды» съ своими долгами за «Русску Правду» за минувшій и за топоришний рокъ, за книжочки и за календари, котри они казали себе посылати и за котри они до сегодняшнего дня не послали платы»⁶¹. Він захоплювався різними видавничими проєктами, фанатично прагнув втілювати їх у життя, не задумуючись над фінансовим забезпеченням. Досить сказати, що деякі свої невеликі популярного змісту книжечки, орієнтовані на простих селян, він видавав накладом у 20 тис. примірників. Зрозуміло, що тільки мізерну частину їх викупували, решту роздавали безкоштовно. Або «Русска Правда» мала наклад у 3 тисячі. Для порівняння: газета «Буковина» в 1892 р. видавалася накладом у 300 примірників⁶² і це при тому, що отримувала щорічно субсидії від Буковинського крайового сейму. Купчанко буквально закидав буковинські села своїми дешевими виданнями московфільського спрямування, які в переважній більшості роздавалися безплатно. Але за самі видання потрібно було повертати кошти, а цих коштів, незважаючи на допомогу з боку різних організацій Росії, приватних меценатів та інші надходження, не вистачало, бо в Купчанка була дуже широка натура і про повернення коштів він думав, як правило, в останню чергу.

Третє. Він ніколи не заощаджував кошти. Як тільки з'являлися гроші, він їх тратив наліво і направо, ні в чому собі не відмовляючи. Коли ж кошти закінчувалися, починав писати усюди про свою бідність і просити «вспомошествований».

Як це часто буває, найбільше від таких фінансових справ страждали близькі й рідні. Може, в цьому й причина, що після смерті його квартира у Відні вражала бідністю і запустінням?

У першій половині та середині 80-х років XIX ст. Г. Купчанко хоча й уже мав славу переконаного московфіла, все ще з деяких питань вагався. Декілька разів він робив спроби заgravати з буковинськими старорусинами та навіть народовцями. Газета «Буковина» загалом позитивно відгукувалася про нього в 1885-1887 роках. У жовтні 1887 р. Г. Купчанко приїхав на Буковину. Офіційно, ніби подивитися на становище місцевих русинів та діяльність їхніх організацій. Він відвідав Ю. Федьковича, зустрічався з О. Поповичем, І. Тимінським, П. Кирчівим. Зробив пожертву на «Руський Народний Дім». Зібрав чимало селян в Берегометі над Прутом з навколишніх сіл і промовляв перед ними про їхні біди. Цікаво, що пізніше, започаткувавши «Русску Правду», Г. Купчанко заявив, що видавати цю газету його уповноважили селяни під час зустрічі в Берегометі над Прутом. Про це ж зазначив і в автобіографії. «Следствием тое рады було то, що буковински правдиви и шири русски патриоты дали мне полномочие писати и издавати в Вене правдиву русску народну газету под названием «Русска Правда»⁶³. Це була повна нісенітниця. Восени 1887 р. про «Русску Правду» ніхто не міг вести бесіди, бо про можливість видання газети не знав ще й сам Купчанко.

Повернувшись до Відня, він написав статтю, в якій позитивно відгукувався про стан справ на його малій батьківщині. Газета «Буковина» повідомляла: «П. Купчанко не могъ нахвалити ся Редакциѣ «Буковини», неумомимои дѣятельности буковинскихъ товариществъ и патриотовъ-Русиновъ, засуджуючи заразомъ нечесне поступоване звѣсныхъ журналовъ и ихъ сотрудниковъ, що безсовѣсно клеветють и обчорнюють «Буковину», буковински товариства и патриотовъ-тружениковъ. Зъ задоволенемъ записуемо безсторонный судъ п. Купчанка о насъ и нашихъ врагахъ; видко, що й човловѣкъ противныхъ навѣтъ намъ засадъ, коли е щиримъ приятелемъ своего народа й бажае ему добра, не може не признати, що наше дѣло чисте, совѣсне, и щире, та потребне й пожиточне для руского народа»⁶⁴.

Однак після того як почалося видання «Русской Правды», тон Г. Купчанка стосовно газети «Буковина» та руських товариств краю, в яких на той час вже домінували народовці, кардинально змінився. В статті «Наши домашни sprawy» він, зокрема, писав: «Жалуются намъ также многи руски люди изъ Буковини на иезуитовъ, на польскихъ панковъ, та на ихъ русскихъ похвостачовъ, котри выдають для народа въ Буковинѣ газеты та всяки книжки и котри рады бы оттягнути нашъ народъ отъ его родной святой православной вѣры и отъ родного руского письма»⁶⁵.

Купчанко накинувся на «Буковину» та товариство «Руська Бесіда», що вони поширюють в краї унію, що члени руських товариств нічого не роблять для простого народу на Буковині. Газета «Буковина» припустила, що коли «москалі в чомусь Г. Купчанку не догодили, замало рублів дали»⁶⁶, він почав загравати з буковинською громадськістю і членами товариств «Руська Бесіда», «Руський народний дім» та ін., але як тільки гроші на видання газети отримав, став знову проповідувати російські ідеї і жорстко нападати на своїх ідейних опонентів.

Можна з впевненістю сказати, що з початком видання «Русской Правды» завершилися ідейні вагання та суспільно-політична еволюція Г. Купчанка. Він остаточно перейшов на позиції радикального москвофільства, перетворився в одного з провідних діячів цього руху на Буковині, чи не найактивнішим пропагандистом «русского мира» та всього, що з цим було пов'язано.

Видання «Русской Правды» стало апогеєм редакторської діяльності Г. Купчанка. Переважну більшість статей до цієї газети він писав сам. Не вдаючись в ідейний зміст, про який мова йтиме далі, відзначимо хорошу поліграфію, поширення різних знань, які, на думку Г. Купчанка, мали б бути корисними селянам, популістський характер статей, які стосувалися соціально-економічних проблем, формування позитивного образу імперії Романових як держави, яка піклується про простих людей, насадження думки про добрих імператорів Австрії та Росії, публікація статей з історії, на релігійні теми, краєзнавчі та етнографічні матеріали, гостра полеміка з народовськими виданнями «Батьківщина», «Буковина», «Діло». Але сподівання (можливо, вдаване), що газету будуть широко передплачувати, були марними. По-перше, на той час більшість селян залишалися неписьменними, по-друге, низька купівельна спроможність селян не давала можливості передплачувати газети. Тому ледве не з перших номерів «Русской Правды» Г. Купчанко плакався про нестачу коштів. Проте наклад газети він не зменшував і продовжував її фактично безплатно поширювати по селах.

Будучи редактором газети, Г. Купчанко зробив спробу стати активним гравцем політичного життя Буковини. Селяни Берегомета над Прутом декілька разів висували його кандидатом у депутати Буковинського сейму та Віденського парламенту. Ці спроби були невдалими. На той час місцева влада вже толерувала народовцям і з підозрою ставилася до віденського земляка. Але характерно, що Г. Купчанко ні разу не взяв безпосередньої участі в передвиборчій боротьбі й не приїжджав під час виборів на Буковину, посилаючись на зайнятість. «Поѣхати Григорий Купчанко теперъ до васъ не можетъ черезъ газету, но коли в его выберете, то онъ татчасъ поѣдить до васъ и объѣздитъ всѣ ваши округи и села, абы собрати ваши жалобы и желанія и предложити ихъ потомъ въ Вѣдни державной радѣ, панамъ министрамъ и найяснѣйшому монарху»⁶⁷, – писала «Руська Правда». Мабуть, він сам не вірив у можливість бути обраним до представницьких органів влади. О. Попович називав його «вічним кандидатом»⁶⁸.

У своїх суспільно-політичних статтях другої половини 70-х – першої половини 80-х років XIX ст. Г. Купчанко неодноразово писав, що русини Буковини страждають від румунізації та онімечення. Однак в «Русской Правде» акценти кардинально змінились. Найкращим другом Г. Купчанка раптом став буковинський митрополит С. Морар-Андрієвич, який власне і був найбільш послідовним румунізатором краю. Він направляв у руські села румунських священників, був проти богослужіння руською мовою, заборонив священникам поширювати «Буковинський православний календар», який видавали народовці за редакцією О. Поповича.

Це зближення стало особливо помітним, коли Г. Купчанко висунув ідею скликати «первое русское православное вече» у травні 1892 р. Як зазначав тодішній російський консул у Чернівцях С. Горяїнов: «Сочувствую этой мысли, митрополит Сильвестр разрешил русским священникам собирать деньги с крестьян для осуществления поездки Купчанко из Вены в Буковину и для приготовления Веча»⁶⁹. Як бачимо, навіть поїздки Г. Купчанка залізницею з Відня до Лужан повинні були оплачувати селяни.

Він прибув на Буковину 21 травня. Діяв дуже енергійно, зробив багато для підготовки віча. На обговорення пропонувалося 22 пункти, які стосувалися перш за все соціально-економічного становища селян. Також була вимога про запровадження прямих виборів при таємному голосуванні до Віденського парламенту, Буковинського сейму та органів громадського самоврядування, про розвиток освіти руською мовою, про те, щоб у школах не запроваджували фонетичний правопис, і навіть про те, якою має бути періодичність виходу газети «Русска Правда» тощо. Загалом більшість із цих пунктів відстоювали також і народовці. Та й сама ідея віча не була новою. Ще 1881 р. з подібною ініціативою виступило політичне товариство «Руска Рада» на чолі з І. Онишкевичем та І. Тимінським. Одним із доповідачів на тому вічі мав бути Г. Купчанко⁷⁰. Однак тоді цю задумку не було втілено в життя. Не змогли її реалізувати, незважаючи на підтримку митрополита, й цього разу. С. Горяїнов повідомляв: «Президент Краус отказал в согласии на открытие веча, под предлогом того, что оно может нарушить общественную безопасность»⁷¹.

В результаті відбулося тільки богослужіння, на яке, за словами самого Г. Купчанка, зібралось понад 4 тис. людей.

Отже, як бачимо, у другій половині 80-х років XIX ст. Г. Купчанку нарешті вдалося втілити в життя свою заповідну мрію – видавати газету для селян великими накладками. Майже безплатне поширення газети по селах та вміння Г. Купчанка порушувати на шпальтах видання болючі для селян питання давали певні результати. Газета мала своїх читачів. І. Франко зауважував: «„Правда русская“ Гр. Купчанка розходиться між народом також дуже численно; ми знаємо случаи, що навіть в селах, як на наші обставини, найбільш освічені мужики передплачують її потайки, боячись священника-народовця і заказу консисторіального, і хоч мають читальню, то газету Купчанка читають приватно по хатах і ховаються з нею, як з не знати яким добром...»⁷². Але фінансовий бік справи з кожним роком погіршувався. Кошти з Росії надходили нерегулярно. Передплатників було мало. Видавець ледве зводив кінці з кінцями.

Шпигун Г. Купчанко

Прагнучи показати себе захисником селян, Г. Купчанко вишукував, кого б можна було звинуватити в селянських бідах. На сторінках «Русской Правды» такими ворогами найбільше виступали поляки-єзуїти, євреї та «україномани». Останні нібито хотіли затягнути буковинських православних селян в унію. З номера в номер на них обрушувалися прокляття за важке життя народу.

Становище селян Буковини й Галичини і справді було нелегким. Вони страждали від малоземелля, відсутності дешевих кредитів та підступних дій лихварів, засилля великих землевласників, зростання податків. Як наслідок, у другій половині 80-х – на початку 90-х років XIX ст. значно зросло переселення селян до Росії як для виконання сезонних робіт, так і на постійне місце проживання. Ця проблема неодноразово відображалася на сторінках «Русской Правды». Г. Купчанко був обережним. Він чудово розумів, що влада, не маючи належних важелів, щоб припинити еміграцію, з підозрою ставиться до всіх, хто порушував цю проблему на сторінках преси. Однак деколи, навіть незважаючи на всю обережність, він розкривав свої справжні погляди. Зокрема, в жовтні 1891 р. «Русска Правда» з посиланням на львівську газету «Галицкая Русь» повідомляла, що Іван Наумович «недавно сходилъ велику часть полуднѣшной Россіи, шукаючи мѣсця для своихъ бѣдныхъ краенъ, русскихъ Галичанъ, Буковинцевъ и Угорцѣвъ, котрі въ своихъ родимыхъ краяхъ не мають на чемъ и изъ чого жити, и котри рады бы переселитися в други краи, за границу». І далі наводилися слова з листа І. Наумовича, що він «отшукать мѣсце, найшоль свободну плодородну землю въ полуднѣшной Россіи, на Кавказѣ, где могутъ помѣститися колька тысячъ бѣдныхъ русскихъ мужицкихъ родинъ із Галичины, Буковини и Угорскої Руси и где они смогутъ жити безъ журы и нужды...»⁷³. Отже, цією публікацією Г. Купчанко розкрив своє справжнє ставлення до проблеми переселення. Така позиція була складовою більш широкого ідеалізованого ставлення до Росії, намаганням зобразити імперію Романових ледве не раєм для селян. Звичайно ж, це робилося не тільки з особистих ідейних переконань, але й підкріплювалося пожертвами з боку Росії.

Письменник В. Самійленко, який у 80-х роках ХІХ ст. неодноразово бував на Буковині й у Галичині і добре знав особливості москвофільської пропаганди серед селян, так описав проблему переселенського руху до Росії і ставлення до нього прихильників «руського мира», використавши для підсилення враження язичіє, яким писали москвофіли:

Мраковъ (тобто Марков, один з
лідерів москвофілів Галичини.– Авт.)

Чи слышались, гаспадыне!

Преодлычную новину:

Наши хлопы южь за Збручемъ? (тобто в Росії.– Авт.)

Драковъ
(гордовито)

Що жь! пособияполучимъ!

Мраковъ

Чи то жь певно, гаспадыне?

Я слыхалемъ зь Буковины:

Нась Григорий упредили

И пособие получили⁷⁴.

Австрійські можновладці декілька років уважно стежили за москвофільською пропагандою, пов'язаною з міграційними процесами. Врешті-решт владі увірвався терпець. Було видано розпорядження про арешт редакторів віденських москвофільських газет «Русска Правда» та «Наука» Г. Купчанка і Д. Козарищука. Щоправда, Г. Купчанко на цей час вже був у Петербурзі. Що ж до Д. Козарищука, він був ув'язнений на час слідства. 7 (19) грудня 1892 р. у Відні розпочався судовий процес над обома редакторами за звинуваченням у державній зраді, яка проявилася в закликах селян до переселення в Росію. Процес тривав понад 4 місяці до 26 квітня (8 травня) 1893 р.⁷⁵ і був припинений без винесення вироку за настійною вимогою міністра закордонних справ Австро-Угорщини графа Г. Кальнокі⁷⁶. С. Смаль-Стоцький, який пізніше отримав доступ до всіх документів слідства, з обуренням писав Б. Грінченку 15 листопада 1893 р.: «Коби ви знали, яких падлюків виплекала у нас «слов'янофільська» пропаганда. Волоси на голові встають як подумати! Недавно був у нас процес Купчанка і я всі акти того процесу знаю, прочитав яких 10 тис. листів, навіть письмо із Кабінетної Канцелярії Єго Величества Александра Александровича III! З Саблером (заступник обер-прокурора Святійшого синоду.– Авт.), з Комаровим (редактор петербурзької реакційної газети «Свѣтъ». – Авт.), з Ігнатсьвим (голова Слов'янського благодійного товариства в Петербурзі. – Авт.) такий падлюка, що за копіюку готов свого рідного батька продати, собі за панбрат. ...Купчанко приміром був шпігуном Кобурга (Фердинанд I Кобург князь і цар Болгарії. – Авт.) в російській амбасаді у Відні, але здає ся шпігував також і для Росії – гроші брав від всіх хто давав, і від Кальнокого, щоб давати ему вісти про Росію! Цілий процес застановлено на приказ Кальнокого. Ми замірковуем ся, що сам батюшка Ваш в се вмшав ся, (дорога до батюшки йшла через Побідоносцева (обер-прокурор Святійшого синоду. – Авт.) бо був компромітований. Тепер той чоловік повернувся з Росії і видає знов газету в Австрії для Росії!!»⁷⁷.

Найгірше для Купчанка було те, що під час слідства в нього було вилучено чималу кореспонденцію, яку він добросовісно зберігав. Віденська влада не засекретила її, і потрохи ці документи почали потрапляти до рук усіх, хто нею зацікавився, перш за все до ідейних опонентів Купчанка. О. Маковей писав до М. Павлика в лютому 1897 р.: «Протокол, який я маю, то є лише частина листів, забраних у Купчанка, Козарищука, Козаркевича, дізнатися з него можна лише про зносини тих людей, і то зносини цікаві для прокуратурії. Для нас цікаві они тим, що показують документами продажність москвофілів»⁷⁸.

Отже, варто проаналізувати, чи був Г. Купчанко шпігуном і якщо був, то на чию користь шпігував.

Найперше, що само собою напрошується, виходячи з його ідейних переконань, шпігунство на користь Росії, яке, до речі, під час судового процесу не було достатньо виявлено. Але цьому є докази, які збереглися в архівах Росії. Наприклад, документ від 1901 р., який віднайдено в фондах Міністерства внутрішніх справ Російської імперії. У ньому повідомляється: «В письме С.Э. Зволянскому(директор Департаменту поліції МВС Росії. – Авт.) от управляющего делами военно-ученого комитета Главного штаба от 12. 12. 1901 г. сообщается: «Редактор-

издатель русской газеты «Просвещение» в Вене, Григорий Купчанко сообщил, что им получены сведения о подготавливаемом будущей весной восстании поляков, в коем примут участие, кроме них, социалисты, евреи и украиноманы и которое должно охватить прусские владения, Привислинский край и юго-западные губернии нашего отечества. Восстанию этому, имеющему целью восстановление Польши, якобы тайно покровительствует австрийское правительство, с ведением которого в польских католических монастырях Галиции заготавливается в значительном количестве амуниция и оружие для милиционеров»⁷⁹. Нагадаємо, що військово-вчений комітет був спеціальним підрозділом при Генеральному штабі російської армії, який, крім всього іншого, займався розвідувальною діяльністю, збором інформації про зарубіжні країни. Комітет активно використовував інститут «військових агентів» (аташе) для ведення розвідки при посольствах Російської імперії в країнах Європи.

Отже, як бачимо, Г. Купчанко мав безпосередні контакти з російськими спецслужбами і передавав їм інформацію про події в Австро-Угорщині. Зрозуміло, він не був допущений до якоїсь секретної державної таємниці і в основному користувався тим, про що міг почути у віденських журналістських колах. До полковника А. Редля йому було далеко. Тому й гроші були меншими. Але російська розвідка й такі відомості акумулювала, для того щоб мати різнобічну інформацію про Австро-Угорщину, з якою відносини з кінця 80-х років XIX ст., після розпаду «союзу трьох імператорів», все більше псувалися.

Щодо шпигування на користь Болгарії. Під час процесу 1892-93 р. підтверджені цьому було виявлено найбільше. Мабуть, стосунки з оточенням очільника Болгарії Фердинанда Кобурга I, як уже зазначалося, зав'язалися під час перебування Г. Купчанка в цій країні кореспондентом на російсько-турецькій війні 1877-1878 рр. Під час слідства в Купчанка було вилучено цілу низку листів, які засвідчували про його тісні стосунки з болгарськими можновладцями. Зокрема, в 1887 р. Купчанко просив у болгарського уряду гроші на видання газети. У відповідь на те йому прислали 24 липня 1887 р. лише сто франків. Але Купчанко продовжив вимагати гроші і 15 листопада 1887 р. таємний радник болгарського князя Лаби з Софії прислав Купчанкові на видавництво «Русской Правды» тисячу франків і, крім того, обіцяв платити йому місячно по 100 франків. У тім листі містилася також похвала Купчанкові за надану достовірну інформацію⁸⁰. В 1889 р. Купчанко знову зажадав у болгарського уряду грошей на «Русску Правду», писав, що мусить її видавати, щоби мати можливість спілкуватися з проросійськими колами у Відні. Листом від 4 липня 1889 р., який йому прислали з канцелярії кабінету міністрів Болгарії, Г. Купчанку передавалися 5 тис. франків на потреби видання «Русской Правды»⁸¹.

Постає питання, для чого болгарський уряд надавав кошти Купчанкові на видання проросійської газети? Нагадаємо, у Ф. Кобурга той час були напружені відносини з Росією, між країнами було розірвано дипломатичні стосунки. Все пояснювалося дуже просто. Видання такої відвертої проросійської газети відкривало доступ до російського посольства у Відні і давало можливість Купчанкові збирати там інформацію про політику Росії на Балканах. Крім того, це було хороше прикриття, щоб не афішувати двосторонні взаємини.

Найбільш складно довести шпигування на користь Австрії. Хоча в газетах писалося багато, про те, що Купчанко збирає інформацію і передає міністерству закордонних справ Австро-Угорщини, прямих свідчень чи документів про це поки що не встановлено. Але те, що до проросійської діяльності Г. Купчанка австрійська влада ставилася дуже поблажливо, звичайно ж викликає підозру. Наприклад, 1896 р. Г. Купчанко разом із чеським проросійським редактором Й. Калашом поїхав у Росію і брав участь у банкеті закордонних журналістів, який російська влада влаштувала на честь коронації імператора Миколи II. Під час бенкету проголошувалися тости: «Коли підношу сю чашу за здоров'я царя і за московську пресу, то висказую заразом гаряче бажане, щоб ми діждали ся тої хвили, коли всі Слов'яни австрійські, котрі тепер стогнуть в австрійськім ярмі, стануть підданими московського царя»⁸². Угорська й румунська буковинська преса писали у зв'язку з цим обурливі статті. Їх передрукували й українські народовські видання, в тому числі й «Буковина». Депутат австрійського парламенту В. Барвінський під час засідання парламентських делегацій зробив заяву: «Хотів би згадати нещодавній бенкет, який відбувся під час церемонії московської коронації, де сумнозвісний журналіст і агент з Буковини підносив тост за союз слов'ян, що знемагають під австрійським ярмом, з Росією, про що повідомляли різні газети. Обов'язок уряду припинити це втручання і не допустити, щоб громадська думка і народні маси були сп'янені такими прагненнями»⁸³. Але влада на це не реагувала.

Отже, Г. Купчанко насправді шпигував щонайменше на користь Росії й Болгарії, заробляючи на свої видання та задоволення власних амбіцій. Про моральний бік справи, мабуть, годі й говорити. Купчанко заради досягнення своїх цілей не зупинявся ні перед чим. Так було в 70-х роках. Нічого не змінилося й у 80-х – на початку 90-х років XIX ст.

Останні роки життя

Як уже зазначалося, під час судового процесу Г. Купчанко перебував у Росії. Він наважився повернутися до Відня тільки коли переконався, що справу остаточно припинено. Через те, що «Русску Правду» було закрито, в червні 1893 р. почав видавати нову газету «Просвѣщеніє».

Це видання також було орієнтоване на селян Галичини, Буковини і Закарпаття. За всіма зовнішніми параметрами воно повторювало «Русску Правду». Однак відчувався брак нових ідей, мало було якихось оригінальних тем та статей. Зате в «Просвѣщеніі» регулярно вміщалися портрети і подавалися життєписи російських чиновників, генералів, священників, осіб, які належали до дому Романових. Наприклад, за 1894 р. газета помістила на титульній сторінці портрети і біографічні статті про Варшавського генерал-губернатора Й. В. Гурко, таємного радника, попечителя Варшавського навчального округу О. Л. Апухтіна, російського великого князя Олександра Михайловича і його наречену велику княжну Ксенію Олександрівну, холмсько-варшавського архієпископа Флавіана, таємного радника, попечителя Кавказького навчального округу К. П. Яновського, російського імператора Миколу II та російську імператрицю Олександру Федорівну. Це була така собі політична «джинса» у виконанні Григорія Івановича, звичайно ж, не на безоплатній основі. Мабуть, селянам Буковини було особливо цікаво читати про російських можновладців та чиновників різного штибу. Дуже влучно таку редакційну політику москвофільських видань охарактеризував О. Маковей. Він писав: «„Селянинъ“ (буковинська москвофільська газета. – Авт.) за деньги готов поместить портрет африканского каннибала и будет величать его, какъ «коренного» русского патриота. Купчанко въ своемъ «Просвещеніи» изъ года в годъ перепечатаываетъ свои давнишниє географическіє и этнографическіє изслѣдованія, да помещаетъ биографіи русских генераловъ»⁸⁴.

1897 року Г. Купчанко започаткував ще один видавничий проєкт – просвітницьку газету для молоді «Вѣнчочокъ для Русскихъ Дѣточокъ». Вона містила матеріали про основи релігії, відомості з різних наук просвітнього характеру, художні твори, а також різноманітні загадки, ребуси, описи ігор тощо. Поза загальним просвітним характером видання чітко простежувалася його ідейна орієнтація. В літературній частині газети друкувалися майже виключно твори російських письменників О. Пушкіна, Л. Толстого, І. Сурікова, В. Лаптева. Видавець дуже тішився, що газету передплатила донька російського імператора Миколи II, велика княгиня Ольга Миколаївна. Однак цього ж року видання припинило існування через брак коштів.

«Просвѣщеніє», як і «Русска Правда», видавалося великими накладками і переважно безплатно поширювалося по західноукраїнських селах. Також їх можна було придбати в Росії разом з різноманітними брошурами, які Купчанко продовжував масово видавати. Для нього це було важливо, бо давало додаткові кошти. Російське поліцейське відомство повідомляло: «Во время своей литературной деятельности Григорий Купчанко издал за границей несколько брошюр политического и научного содержания, а также сочинений, направленных против членов социально-революционной партии, причем в 1885 г. обращался с ходатайством в МВД об оказании ему денежного вспомоществования путем заказа большого количества последнего рода брошюр для России. Просьба эта была оставлена без удовлетворения»⁸⁵. Однак він продовжував звертатися до різних установ Росії і в 90-х роках XIX ст. одержав дозвіл на поширення своїх видань в імперії Романових. Зокрема, у відозві до передплатників «Просвѣщенія», виданій у Києві, він писав: «Въ виду полезнаго патриотическаго направленія моихъ изданій не только разрѣшенъ ихъ ввозъ въ Россию, но тоже разрѣшено мне посылать ихъ многимъ высокопоставленнымъ лицамъ въ России, а также на Высочайшее Имя, о чемъ я былъ увѣдомленъ письмомъ Кабинета Его Императорскаго Величества отъ 30 января 1895 года Н-рѣ 1954»⁸⁶.

Хоча видавничих проєктів було багато, грошей все одно не вистачало. Наприклад, на жовтень 1896 р. борги за видання «Просвѣщенія» становили 3 тис. зол. ринських⁸⁷, а вже у 1897 р. вони зросли до понад 4 тис. зол. ринських⁸⁸. Купчанко продовжував звертатися по допомогу до всіх, до кого тільки можна, випрошуючи кошти. Знову ж таки, дуже влучно про таких видавців і журналістів, які сповідували москвофільські ідеї, писав В. Самійленко:

«Хоча тепер в краю моім
 Ще всі русинами лишились,
 Але вже стидно їм самим,
 Що не в Москві вони родились.
 Повірте, що вони батьків
 Соромляться з біди тієї.
 Ах, дайте, дайте сто рублів
 Слuzі всеруської ідеї!»⁸⁹

Чималу допомогу Купчанкові для вишукування спонсорів у Росії надавав І. Наумович, колишній редактор «Науки» у Відні, який за судовим процесом 1882 р. був позбавлений волі на 8 місяців, а потім покинув Австро-Угорщину і перебрався до Росії на постійне місце проживання. Купчанко ставився до Наумовича з великим пієтетом, багато в чому, зокрема в своїй журналістській та просвітницькій діяльності, намагався його наслідувати. В «Русской Правде» і в «Просвѣщеніи» загалом було опубліковано понад десяток величальних статей про Наумовича як про справжнього «русского человека», просвітителя. «Имя отца Ивана Наумовича мы сегодня уже, еще за его живота, причисляемъ до именъ тихъ давно умершихъ нашихъ много заслуженныхъ русскихъ мужей, катрыхъ мы сегодня празднуемъ въ нашихъ церквахъ и въ нашихъ народныхъ собранияхъ такъ само, якъ празднуемъ память нашихъ церковныхъ святыхъ, и портреты котрыхъ мы держимъ сегодня на стѣнахъ нашихъ домовъ рядомъ съ образами нашихъ святыхъ угодниковъ Божихъ»⁹⁰, – писалося в «Русской Правде». Про ділові стосунки між ними дізнаємося з листування, вилученого під час судового процесу, про яке повідомляла львівська газета «Діло» та чернівецька «Буковина»: «Рівночасно писав Купчанко до Наумовича, щоби найшов „литераторов“ (се слово значить у москвофілів: меценат, добродій, що дає гроші). В письмі з Києва з дня 6 липня 1889 ...нарікав Наумович на Купчанка: ...Половину ви вже дістали на новий рік, другу половину тепер: чо-ж ви ще хочете від мене? Буду в грудни в Петербурзі і Києві; як найду литераторов, тогді поможу. Спаліть сей мій лист». Але Купчанко не спалив листа, зберіг его для своїх життєписців... А вже 8. липня 1889 Наумович писав Купчанкови: «Нашоль литератора – помощь скорая – потерпѣть – издавайте Русскую Правду»...»⁹¹. Далі автор статті в «Ділі» іронізував: «...і скажіть, будьте ласкаві, чи не интересують ся нашi москвофіли російськими «литераторами» і літературою?! Просто, шукають єї де лиш можуть... І тішать ся невміру, як найдуть де якого талановитого «литератора!»»⁹².

В 90-х роках XIX ст. Г. Купчанко зробив ще одну спробу активно втрутитися в політичний процес на Буковині і стати тут впливовим політичним гравцем. Він виступив з ідеєю створення «Независимой Русской Мужичкой Партіи» на Буковині. Тут він не був оригінальним. Селянську партію в 1892 р. заснував С. Смаль-Стоцький під назвою колишнього політичного товариства «Руска Рада». Мабуть, завданням Г. Купчанка було не допустити поширення впливу конкурентів народовців на селянські маси. В «Просвѣщеніи» була опублікована програма «Независимой Русской Мужичкой Партіи», яку написав Г. Купчанко. В ній зазначалося: «Головна задача нашей русской мужичкой партии есть: заступати и боронити наши права и интересы и заступати и боронити насъ, русскихъ мужиковъ въ Буковинѣ, противъ нашихъ противниковъ изъ другихъ немужичкихъ становъ»⁹³.

У програмі висувалися вимоги в економічній, політичній сфері, а також у народній і віросповідній справі.

Однак сам Г. Купчанко займатися формуванням партії не поспішав. Він покладав надії, що селяни підтримають його ініціативу і самі створять відділення партії на місцях. Це була явна утопія. До Чернівців у справах організації партії Г. Купчанко не приїхав жодного разу, і цей проєкт потиху зійшов нанівець.

Заради грошей, як уже зазначалося, Г. Купчанко був готовий вдаватися до різних афер. Одна з останніх, про яку писали газети, трапилася в 1900 р. Він знайшов якогось німця Ернеста Ангерера аж із Граца і пообіцяв йому, що за гроші зможе забезпечити обрання його депутатом австрійського парламенту від Буковини. Зрозуміло, що гроші Григорій Іванович взяв, а обіцянку не виконав (бо й не мав ніякої можливості виконати). На нього було подано до суду. Хоча конфлікт було залагоджено за взаємною згодою сторін, така поведінка Купчанка викликала осуд не тільки в народовській пресі, але й москвофільських виданнях, зокрема «Галичанине». Львівська газета «Діло» писала з цього приводу (подаємо у викладі газети «Буковина»): «Недавно мала галицка і буковинська Русь «велику приємність» читати про новий процес Григорія Купчанка. Процес був такий скандальний,

що навіть сам «Галичанин» відрікався сатани і всіх діл его та між рядками докорів немов писав на адресу Купчанка: „Ти старий д...ю, чого компромітуєш нас? Не можеш поступати обережніше? Ми не влізаємо тобі в дорогу, але ти уважай, бо...» і т. д. Справа дійсно була немила: а тож виходило, що Купчанко пустився на простого виборчого хруня! Ким то він хотів ушчасливити руский нарід на Буковині? Якимсь німцем Англером, про котрого ніхто й не чув на Буковині. Ох, ми широкая «русская натура»!...»⁹⁴. Купчанко пробував у своїй газеті виправдовуватись. Але аргументи на кшталт, що вороги примусили «руську газету «Галичанин», ... писати против мене найстрашнійши рѣчи, говорячи о менѣ, що я шахрай и готовѣ продати за гроши свою честь, свій народъ и навѣтъ свою родну маму»⁹⁵, якось не сприймалися, бо навіть селяни розуміли, що примусити газету «Галичанин» не міг ніхто з опонентів Г. Купчанка.

«Просвѣщеніе» Г. Купчанко видавав до самої своєї смерті в 1902 р. Грошей катастрофічно не вистачало. Але він і не думав припиняти видання свого любимого дітища. Щоправда, з 1900 р. змінено формат газети на менший, тобто дешевший.

В останні роки Г. Купчанко багато хворів. Їздив на лікування в гори. Помер від запалення легень на 53 році життя.

Похорони були традиційними для москвофілів Відня, за тим самим сценарієм, що й похорони уродженця Садгори, колеги по судовому процесу 1892/1893 рр. та ідейного однодумця Г. Купчанка, видавця «Науки» Данила Козарищука у квітні 1900 р. Обоє відспівував у сербській православній церкві св. Сави у Відні настоятель о. Місіч, надгробне слово промовляв в обох випадках віденський кореспондент «Галичанина» В. Щавінський. Принесені вінки були прикрашені триколіровими стрічками. На похоронах Г. Купчанка співав хор товариства «Буковина»⁹⁶.

Газета для селян «Руска рада», повідомляючи про смерть, написала: «Григорій Купчанко з Берегомету, которого деякі люди певно ще тямлять, бо він писав книжечки і газети для народу, помер сими днями у Відні в 53-ім році життя. Обіцав багато, але сам жив надією та й робив другим надією на чужу поміч. Та се знана вже річ, що чужий кожух не гріє. Такого дізнали всі, що з ним вижидали разом чужої московської помочи, а то надія на себе, на власні сили та й на власну працю найпевніша. Вічная йому пам'ять»⁹⁷.

Ми не випадково так детально зупинилися на біографії Г. Купчанка. Вона дуже красномовна і не викликає якогось співчуття. Перед нами постає людина досить здібна і талановита, надзвичайно амбітна, фанатично захоплена своєю справою, заради якої готова йти на обман, державну зраду, найрізноманітніші афери, аморальні вчинки та порушення закону. Але картина буде далеко не повною, якщо не розглянути науковий доробок Г. Купчанка, а особливо ідеї та теорії стосовно русинів Буковини, Галичини й Закарпаття, які він сповідував і які намагався нав'язати селянам західноукраїнських земель.

(Далі буде)

¹ Л.Ковалець, *Таки наш Григорій Купчанко: спроба перепрочитання історії українського вченого, письменника, громадсько-культурного та політичного діяча* [This is Our Hryhorii Kupchanko: an Attempt to Reread the Story of the Ukrainian Scientist, Writer, Social, Cultural and Political Figure], in «Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Історія», 2022, № 2, с. 30-47.

² В.Костиш, «Сборник песен буковинского народа» та народознавча діяльність Григорія Купчанка і Олександра Лоначевського в оцінці критики [«Collection of Songs of the Bukovyna People» and Ethnographic Activities of Hryhorii Kupchanko and Oleksandr Lonachevskyi in Critics' Evaluation], in «Народознавчі зошити», 2021, № 4, с. 977-987.

³ О.Кожоляно, *Етнографічні дослідження Юрія Федьковича та Григорія Купчанка в XIX столітті* [Ethnographic Studies of Yurii Fedkovych and Hryhorii Kupchanko in the 19th Century], in «Народна творчість та етнологія», 2017, № 4, с. 19-25.

⁴ Л.Ковалець, *Таки наш Григорій Купчанко*, с. 32.

⁵ Л.Ковалець, *Таки наш Григорій Купчанко*, с. 32.

⁶ Л.Ковалець, *Листи Григорія Купчанка до Івана та Євгенія Ярошинських як причинки до портретів автора й адресатки (спроба презентації)* [Hryhorii Kupchanko's Letters to Ivan and Yevheniya Yaroshynskyi as Reasons for Author and Addressee's Portraits (Presentation Attempt)], in «Народна творчість та етнологія», 2011, № 4, с. 64.

⁷ *Special orts-repertorium der Bukowina*, Wien, 1885, s. 8-9.

- ⁸ Г.Купчанко, *Отец Теодор Дрон* [Father Theodore Dron], in «Русская правда», 1888, № 5, с. 40.
- ⁹ Г.Купчанко, *Просвѣщеніє то наше спасеніє* [Enlightenment is our Salvation], in «Просвѣщеніє», 1893, ч. 1, 20 червня, с. 2-4.
- ¹⁰ *Онуфрій Купчанко* [Onufrii Kupchanko], in «Русска правда», 1888, №1, с. 6.
- ¹¹ Л.Ковалець, *Таки наш Григорій Купчанко*, с. 36.
- ¹² Г.Купчанко, *Отець Теодоръ Дронъ*, с. 40.
- ¹³ Г.Купчанко, *Просвѣщеніє то наше спасеніє*, с. 4.
- ¹⁴ Г.Купчанко, *Просвѣщеніє то наше спасеніє*, с. 4.
- ¹⁵ Г.Купчанко, *Свѣтло и тьма* [Light and Darkness], in «Просвѣщеніє», 1897, ч. 1-2, 20 лютого, с. 8.
- ¹⁶ Державний архів Чернівецької області (ДАЧО), ф. 228 Державний ліцей «Арон Пумнул» м. Чернівці. Імператорсько-королівська вища гімназія в Чернівцях, оп. 3, *спр. 23 Табелі успішності і відвідування учнів I–VIII класів за 1864–1865 навчальний рік*, арк. 334 зв., 335.
- ¹⁷ ДАЧО, ф. 228, оп. 1, *спр. 27 Табелі успішності і відвідування учнів I–VIII класів за 1869–1870 навчальний рік*, арк. 638 зв., 639.
- ¹⁸ *Program des k.k. Ober-Gymnasiums in Czernowitz in dem Herzogthum Bukowina für das Schuljahr 1868*, Czernowitz, 1868, s. 93; *Program desk.k. Ober-Gymnasiums in Czernowitz in dem Herzogthum Bukowina für das Schuljahr 1870*, Czernowitz, 1870, s. 83.
- ¹⁹ ДАЧО, ф. 228, оп. 3, *спр. 27*, арк. 639.
- ²⁰ Г.Купчанко, *Дармо кричати, треба доказати* [No Need to Shout, You Have to Prove], in «Русска правда», 1888, ч. 8, с. 73.
- ²¹ И.Глебовицкий, *Австрийско-русски патриотичныи стихи* [Austrian-Russian Patriotic Poems], Черновцы, 1890.
- ²² С.Смаль-Стоцький, *Буковинська Русь* [Bukovynian Rus], Чернівці, 1897, с. 124.
- ²³ Г. Купчанко, *Народна и вѣросповідна боротьба русского православного народа въ Буковинѣ* [Folk and Religious Struggle of the Russian Orthodox People in Bukovina], in «Русска Правда», 1890, 15 грудня.
- ²⁴ Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), ф.Главный архив, оп. 1, д. 1055 *Частныя заметки Надворного советника Д.Кира-Динжана, касательно общества Русской Беседы въ Буковине въ некоторой связи съ другими делами сего края*, л. 4.
- ²⁵ Государственный исторический музей Российской федерации. Отдел письменных источников (ГИМРФОПИ), ф. 347 М.Ф. Раевский, оп. 1, д.51 *Письма Андрея Назимова (русского вице-консула в Черновцах)*, л. 7.
- ²⁶ ГИМРФОПИ, ф. 347, оп. 1, д. 39 *Письма Д.Кира-Динжана*, л. 3.
- ²⁷ С.Никитин, *Славянские комитеты в России в 1858-1876 годах* [Slavonic Committees in Russia in 1858-1876], Москва, 1960, с. 91.
- ²⁸ *Зарубежные славяне и Россия. Документы архива М.Ф.Раевского* [Foreign Slavs and Russia. Documents of the M.F. Rayevskiy Archives], Москва, 1975, с. 262.
- ²⁹ Т.Галіп, *З моїх споминів* [From My Recollections], in «Краківські вісті», 1943, Ч. 55.
- ³⁰ *Зарубежные славяне и Россия. Документы архива М.Ф.Раевского*, с. 262.
- ³¹ *Зарубежные славяне и Россия. Документы архива М.Ф.Раевского*, с. 262.
- ³² *Лист Г. Купчанка до П. Чубинського 18 лютого 1875 р.* [Letter of H. Kupchanko to P. Chubynskiy, February 18, 1875], in «Савченко Ф. Заборона українства 1876 р.», Харків, 1930, с. 288.
- ³³ *Лист Г. Купчанка до П. Чубинського 18 лютого 1875 р.*, с. 288.
- ³⁴ *Одправа «Русской Правды»* [«Russka Pravda» Response], in «Буковина», 1888, 16 червня.
- ³⁵ *Лист Г.Купчанка до М.Драгоманова 22 грудня 1882 р.* [Letter of H. Kupchanko to M. Drahomanov, December 22, 1882], in «Діло», 1904, 6 (19) липня.
- ³⁶ *Лист Г.Купчанка до Ф.Міклошича 22 грудня 1885 р.* [Letter of H. Kupchanko to F. Mikloshych, December 22, 1885], in «Листування українських славистів з Францем Міклошичем», Київ, 1993, с. 241.
- ³⁷ *Лист Г.Купчанка до М.Драгоманова 22 грудня 1882 р.*
- ³⁸ *Русское академическое общество «Буковина»* [«Bukovina» Russian Academic Society], in «Слово», 1874, ч. 80, 20 липня.
- ³⁹ *Отчет о деятельности русского академического общества «Буковина» в Вене* [Report on Activities of the «Bukovina» Russian Academic Society in Vienna], Львов, 1882, с. 5.
- ⁴⁰ *Отчет о деятельности русского академического общества «Буковина» в Вене*, с. 12.
- ⁴¹ М.Драгоманов, *Австро-руські спомини (1867-1877)* [Austro-Russian Memories (1867-1877)], in «Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. У 2-х т.», т. 2., Київ, 1970, с. 171.
- ⁴² *М.Драгоманів до Мел. Бучинського. 7-8 травня 1873 р.*, [M. Drahomaniv to Mel. Buchynskiy. May 7-8, 1873], in «Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським 1871-1877», Львів, 1910, с. 311-312.

- ⁴³ М.Павлик, *Переднє слівце* [M. Pavlyk, The Foreword], in «Переписка М.Драгоманова з Гр. Купчанком (1872/3, 1881/2, 1886 рр.)», «Діло», 1904, 7 (20) червня.
- ⁴⁴ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 102 Департамент полиции Министерства внутренних дел, оп. 230 Особый отдел 1902 г., д. 1524 *Об австрийском подданном Григории Ивановиче Купчанко (12-22 декабря 1901 г.)*, л. 2.
- ⁴⁵ *Германизация и румынизация русской земли* [Germanization and Romanization of the Russian Land], in «Варшавській Дневник», 1885, 21 марта.
- ⁴⁶ ДАЧО, ф.3 Крайове правління Буковини, оп. 1. *спр.* 4877, арк. 4.
- ⁴⁷ ГАРФ, ф. 102, оп. 230, д. 1524, л. 2.
- ⁴⁸ Г.Купчанко, *Памятная книжка. На память 100 лѣтняго юбилея 4-классной народной школы въ Коцмань* [Memory Book. In Memory of the 100th Anniversary of the 4-Class Public School in Kitsman], Львовь, 1880, с. 1.
- ⁴⁹ *Лист Г.Купчанка до М.Драгоманова 4 червня 1881 р.* [Letter of H. Kupchanko to M. Drahomanov, June 4, 1881], in «Діло», 1904, 21 червня (4 лип.).
- ⁵⁰ *Лист Г.Купчанка до М.Драгоманова 4 червня 1881 р.*
- ⁵¹ *Лист Г.Купчанка до М.Драгоманова 4 червня 1881 р.*
- ⁵² ГАРФ, ф. 102, оп. 230, д. 1524, л. 2.
- ⁵³ *Лист Г.Купчанка до М.Драгоманова. 8 березня 1882 р.* [Letter of H. Kupchanko to M. Drahomanov, March 8, 1882], in «Діло», 1904, 2 (15) липня.
- ⁵⁴ *Лист Г.Купчанка до М.Драгоманова. 22 липня 1882 р.* [Letter of H. Kupchanko to M. Drahomanov, July 22, 1882], in «Діло», 1904, 5 (18) липня.
- ⁵⁵ *Стенографический отчетъ изъ судебной росправы по дѣлу Ольги Грабаръ и товарищей* [Verbatim Report of the Court Execution in Olga Grabar and Comrades' Case], Львовь, 1882, с. 50.
- ⁵⁶ *Лист Г.Купчанка до М.Драгоманова. 8 березня 1882 р.* [Letter of H. Kupchanko to M. Drahomanov, March 8, 1882], in «Діло», 1904, 2 (15) липня.
- ⁵⁷ ГАРФ, ф. 102, оп. 230, д. 1524, л. 2.
- ⁵⁸ *Одправа «Русской Правды».*
- ⁵⁹ *Лист Г.Купчанка до П.Чубинського від 14/26 січня 1874 р.* [Letter of H. Kupchanko to P. Chubynskyi, January 14/26, 1874], in «Савченко Ф. Заборона українства 1876 р.», Харків, 1930, с. 285-286.
- ⁶⁰ *Зарубежные славяне и Россия*, с. 204.
- ⁶¹ Г.Купчанко, *До наших русских братьев и сестер* [To Our Russian Brothers and Sisters], in «Русска Правда», 1889, 1 листопада.
- ⁶² Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. Інституту рукопису (НБУВ ІР), ф. III/39420, *Лист Смаль-Стоцького до Б.Грінченка. 16/І. 1893*, арк. 1.
- ⁶³ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В.Стефаніка, відділ рукописів, ф.167, оп. II, *спр.* 1735/п. 56 Г. Купчанко, *Автобіографія*, арк. 46.
- ⁶⁴ *Редакторъ п. Григорий Купчанко* [Editor Mr.HryhoriiKupchanko], in «Буковина», 1887, ч. 20, 16 (28) жовтня.
- ⁶⁵ *Наши домашни справы* [Our Household Chores], in «Русска Правда», 1888, ч. 6, с. 48.
- ⁶⁶ *Одправа «Русской Правды».*
- ⁶⁷ *Отъ редакціи «Русской Правды» въ Вѣдни* [From the Editors of Russka Pravda in Vienna], in «Русска Правда», 1891, ч. 1., с. 6.
- ⁶⁸ О.Попович, *Відродження Буковини* [Revival of Bukovina], Львів, 1933, с. 34.
- ⁶⁹ АВПРИ, ф. 151 Политический архив, оп. 482, д. 1615 *Донесения российских консулов в Черновцах господину императорскому послу в Вене 1891-1895 г.*, л. 150.
- ⁷⁰ *Лист виділу політичного товариства «Русская Рада» в Чернівцях до Гр. Купчанка. 2 липня 1881 р.* [The Letter of the Russka Rada Political Society Bureau in Chernivtsi to H. Kupchanko of July 2, 1881], in «Діло», 1904, 22 червня (5 липня); *Лист Ів. Тимінського до Гр. Купчанка. 6 жовтня 1881 р.* [Letter of I. Tuminskyi to H. Kupchanko of October 6, 1881], in «Діло», 1904, 1 (14) липня.
- ⁷¹ АВПРИ, ф. 151, оп. 482, д. 1615, л. 150-151.
- ⁷² І. Франко, *Формальний і реальний націоналізм* [Formal and Real Nationalism], in «Зібрання творів у 50-и томах», Київ, Наукова думка, 1980, т. 27, с. 361.
- ⁷³ *Кончина отца Ивана Наумовича* [Death of Father Ivan Naumovych], in «Русска Правда», 1891, ч. 9-10, с. 85.
- ⁷⁴ В.Самійленко, *Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори. Переспіви та переклади. Статті та спогади* [Poetry. Prose. Drama Works. Rehash and Translations. Articles and Memoirs], Київ, 1990, с. 115.
- ⁷⁵ Г.Купчанко, *Криминальний процесъ* [Criminal Process], in «Просвѣщеніе», 1893, 20 червня.

- ⁷⁶ *Bukowinskie niespodzianki* [Surprises from Bukovyna], in «Gazeta Polska», 1893 16 kwietnia.
- ⁷⁷ НБУВ ІР, ф. III/ 39420, *Лист Смаль-Стоцького до Б.Грінченка. 15/ІХ. 1893*, арк. 1-2.
- ⁷⁸ Центральний державний історичний архів України у Львові, ф.663 Павлик Михайло, оп. 1., *спр. 221 Листування з різними особами*, арк. 31.
- ⁷⁹ ГАРФ, ф. 102, оп. 230, д. 1524, л. 1.
- ⁸⁰ П. Ст, *Листки з біографії москвофільського агента* [Extracts from Moscovophile Agent Biography], in «Діло», 1902, 23 листопада (6 груд.)
- ⁸¹ *Кар'єра москвофільського рабіна* [Moscophile Rabbi Career], in «Діло», 1900, 25 лютого (9 березня).
- ⁸² *Волохи і Купчанко* [Volokhs and Kupchanko], in «Буковина», 1896, 29 травня.
- ⁸³ *Die Delegationen*, in «Neue Freie Presse», 1896, 17 Juni.
- ⁸⁴ О.Маковей, *Письмо изъ Львова (Къ вопросу о малорусском языке въ Галичине)* [Letter from Lviv (On the Issue of the Little Russian Language in Galicia)], in «Санкт-Петербургские вѣдомости», 1898, № 144.
- ⁸⁵ ГАРФ, ф. 102, оп. 230, д. 1524, л. 2.
- ⁸⁶ *Сердечна просьба Григорія Купчанка* [Hryhorii Kupchanko's Heartfelt Request], in «Буковина», 1896, 5 липня.
- ⁸⁷ *Дороги русски братья и сестры* [Dear Russian Brothers and Sisters], in «Просвѣщеніе», 1896, 5 жовтня.
- ⁸⁸ Г.Купчанко, *Мили и дороги русски братья и сестры!* [Dear Russian Brothers and Sisters!], in «Просвѣщеніе», 1897, 20 лютого.
- ⁸⁹ В. Самійленко, *Возсоединенный Галичанін (промова)* [Reunified Galician (Speech)], in «Самійленко В. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори. Переспіви та переклади. Статті та спогади». Київ, 1990, с. 117-118.
- ⁹⁰ *Протоіерей отецъ Иванъ Наумовичъ* [Archpriest Father Ivan Naumovych], in «Русска Правда», 1888, 1 жовтня.
- ⁹¹ *Кар'єра москвофільського рабіна*, in «Буковина», 1900, 2 (14) березня.
- ⁹² *Кар'єра москвофільського рабіна*.
- ⁹³ Г. Купчанко, *До русских хлѣборобовъ-мужиковъ въ Буковинѣ* [To Russian Peasants Grain Producers in Bukovyna], in «Просвѣщеніе», 1898, ч. 1-2, с. 6-8.
- ⁹⁴ *Кар'єра москвофільського рабіна*.
- ⁹⁵ Г.Купчанко, *Сатанински средства борьбы*[Satanic Means of Struggle], in «Просвѣщеніе», 1900, ч. 2-3, с. 68.
- ⁹⁶ *Даниїль Михайловичъ Козарищукъ (Некролог)* [Daniil Mykhailovych Kozaryshchuk (Obituary)], in «Православная Буковина», 1900, № 7, 1 (14) апреля; *Григорій Ивановичъ Купчанко* [Hryhorii Ivanovych Kupchanko], in «Православная Буковина», № 14, 1902, 10 (23) мая.
- ⁹⁷ *Руска Рада*, 1902, ч. 18, с. 141.

References

1. Arkhiv vneshney politiki Rossiyskoy imperii (AVPRI), f.Glavnyy arkhiv, op. 1, d. 1055 Chastnyya zametki Nadvornogo sovetnika D.Kira-Dinzhana, kasatelno obshchestva Russkoy Besedy v Bukovine v nekotoryy svyazi s drugimi delami sego kraya, 4 l.
2. AVPRI, f. 151 Politicheskyy arkhiv, op. 482, d. 1615 Doneseniya rossiyskikh konsulov v Chernovtsakh gospodinu imperatorskomu poslu v Vene 1891-1895 g., 150 l.
3. Daniil Mikhaylovich Kozarishchuk (Nekrolog) [Daniil Mykhailovych Kozaryshchuk (Obituary)], in «Pravoslavnaya Bukovina», 1900, №7, 1 (14) aprelya.
4. Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoï oblasti (DACHO), f. 228 Derzhavnyi litsei «Aron Pumnul» m. Chernivtsi. Imperatorsko-korolivska vyshcha himnaziia v Chernivtsiakh, op. 3, spr. 23 Tabeli uspishnosti i vidviduvannia uchniv I-VIII klasiv za 1864-1865 navchalnyi rik, 335 ark.
5. DACHO, f.228, op. 1, spr. 27 Tabeli uspishnosti i vidviduvannia uchniv I-VIII klasiv za 1869-1870 navchalnyi rik, 639 ark.
6. *Dorohy rusksy bratia y sestry* [Dear Russian Brothers and Sisters], in «Prosvieshchenie», 1896, 5 zhovtnia.
7. M. Drahomanov, *Avstro-ruski spomyny (1867-1877)* [Austro-Russian Memories (1867-1877)], in «Drahomanov M. Literaturno-publitsystychni pratsi. U 2-kh t.», t. 2., Kyiv, 1970, 171 s.
8. M. Drahomaniv do Mel. Buchynskoho. 7-8 travnia 1873 r., [M. Drahomaniv to Mel. Buchynskiy. May 7-8, 1873], in «Perepyska Mykhaila Drahomanova z Melitonom Buchynskym 1871-1877», Lviv, 1910, s. 311-312.
9. I. Franko, *Formalni i realni natsionalizm* [Formal and Real Nationalism], in «Zibrannia tvoriv u 50-y tomakh», Kyiv, Naukova dumka, 1980, t. 27, 361 s.
10. *Germaizatsiya i rumynizatsiya russkoy zemli* [Germanization and Romanization of the Russian Land], in «Varshavskiy Dnevnik», 1885, 21 marta.

11. I. Glebovitskiy, Avstriysko-russki patriotichniyi stikhi [Austrian-Russian Patriotic Poems], Chernovtsy, 1890.
12. Gosudarstvennyy arkhiv Rossiyskoy federatsii, f. 102 Departament politsii Ministerstva vnutrennikh del, op. 230 Osobyu otel 1902 g., d. 1524 Ob avstriyskom poddannom Grigorii Ivanoviche Kupchanko (12-22 dekabrya 1901 g.), 2 l.
13. Gosudarstvennyy istoricheskiy muzey Rossiyskoy federatsii. Otdel pismennykh istochnikov (GIMRFOPI), f. 347. M.F. Raevskiy, op.1, d.51 Pisma Andreyi Nazimova (russkogo vitse-konsula v Chernovtsakh), 7 l.
14. GIMRFOPI, f. 347, op. 1, d. 39. Pisma D.Kira-Dinzhana, 3 l.
15. Grigoriy Ivanovich Kupchanko [Hryhorii Ivanovych Kupchanko], in «Pravoslavnyaya Bukovina», № 14, 1902, 10 (23) maya.
16. T. Halip, Z moikh spomyniv [From My Recollections], in «Krakivski visti», 1943, Ch. 55.
17. Karyiera moskvofil'skogo rabina [Moscophile Rabbi Career], in «Dilo», 1900, 25 liutoho (9 bereznia).
18. Konchyna ottsa Ivana Naumovycha [Death of Father Ivan Naumovych], in «Russka Pravda», 1891, ch. 9-10, 85 s.
19. V. Kostyk, «Sbornyk pesen bukovynskoho narnoda» ta narodoznavcha diialnist Hryhoriiia Kupchanka i Oleksandra Lonachevskoho v otsintsi krytyky [«Collection of Songs of the Bukovyna People» and Ethnographic Activities of Hryhorii Kupchanko and Oleksandr Lonachevskiy in Critics' Evaluation], in «Narodoznavchi zoshyty», 2021, № 4, s. 977-987.
20. L.Kovalets, Lysty Hryhoriiia Kupchanka do Ivana ta Yevhenii Yaroshynskyykh yak prychnyky do portretiv avtora y adresatky (sproba prezentatsii) [Hryhorii Kupchanko's Letters to Ivan and Yevheniya Yaroshynskiy as Reasons for Author and Addressee's Portraits (Presentation Attempt)], in «Narodna tvorchist ta etnolohiia», 2011, № 4, 64 s.
21. L. Kovalets, Taky nash Hryhorii Kupchanko: sproba pereprochytannia istorii ukrainskoho vchenoho, pismennyka, hromadsko-kulturnoho ta politychnoho diiacha [This Is Our Hryhorii Kupchanko: an Attempt to Reread the Story of the Ukrainian Scientist, Writer, Social, Cultural and Political Figure], in «Naukovyi visnyk Chernivetskoho natsionalnoho universytetu imeni Yurii Fedkovycha: Istoriia», 2022, № 2, s. 30-47.
22. O. Kozholianko, Etnohrafichni doslidzhennia Yurii Fedkovycha ta Hryhoriiia Kupchanka v XIX stolitti [Ethnographic Studies of Yurii Fedkovych and Hryhorii Kupchanko in the 19th Century], in «Narodna tvorchist ta etnolohiia», 2017, № 4, s. 19-25.
23. G. Kupchanko, Dar'mo krichati, treba dokazati [No Need to Shout, You Have to Prove], in «Russka pravda», 1888, ch. 8, s. 73.
24. G. Kupchanko, Do nashykh russykh bratev i sester [To Our Russian Brothers and Sisters], in «Russka Pravda», 1889, 1 lystopada.
25. G. Kupchanko, Do russkikh khlieborobov-muzhikov v Bukovinie [To Russian Peasants Grain Producers in Bukovyna], in «Prosvieshchenie», 1898, ch. 1-2, s. 6-8.
26. G. Kupchanko, Krymynalnyi protses [Criminal Process], in «Prosvieshchenie», 1893, 20 chervnia.
27. G. Kupchanko, Myly y dorohy russykh bratia y sestry! [Dear Russian Brothers and Sisters!], in «Prosvieshchenie», 1897, 20 liutoho.
28. G. Kupchanko, Narodna i vierospovedna borba russkogo pravoslavnogo naroda v Bukovinie [Folk and Religious Struggle of the Russian Orthodox People in Bukovyna], in «Russka pravda», 1890, 15 grudnya.
29. G. Kupchanko, Otets Teodor Dron [Father Theodore Dron], in «Russkaya Pravda», 1888, № 5, s. 40.
30. G. Kupchanko, Pamiatnaia knyzhka. Na pamiat 100 lietniaho yubyleia 4-klasnoi narodnoi shkoly v Kotsmanie [Memory Book. In Memory of the 100th Anniversary of the 4-Class Public School in Kitsman], Lvov, 1880, s. 1.
31. G.Kupchanko, Prosvieshchenie to nashe spasenie [Enlightenment Is Our Salvation], in «Prosvieshchenie», 1893, ch. 1, 20 chervnya, s. 2-4.
32. G. Kupchanko, Sataninski sredstva borby [Satanic Means of Struggle], in «Prosvieshchenie», 1900, ch. 2-3, s. 68.
33. G.Kupchanko, Svetlo i tma [Light and Darkness], in «Prosvieshchenie», 1897, ch. 1-2, 20 lyutogo, s. 8.
34. Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy im. V.Stefanyka, viddil rukopysiv, f.167, op. II, spr. 1735/p. 56 H. Kupchanko, Avtobiohrafia, 46 ark.
35. Lyst H.Kupchanka do M.Drahomanova 4 chervnia 1881 r. [Letter of H. Kupchanko to M. Drahomanov, June 4, 1881], in «Dilo», 1904, 21 chervnia (4 lyp.)
36. Lyst H.Kupchanka do M.Drahomanova. 8 bereznia 1882 r. [Letter of H. Kupchanko to M. Drahomanov, March 8, 1882], in «Dilo», 1904, 2 (15) lypnia.
37. Lyst H.Kupchanka do M.Drahomanova 22 hrudnia 1882 r. [Letter of H. Kupchanko to M. Drahomanov, December 22, 1882], in «Dilo», 1904, 6 (19) lypnia.
38. Lyst H.Kupchanka do M.Drahomanova. 22 lypnia 1882 r. [Letter of H. Kupchanko to M. Drahomanov, July 22, 1882], in «Dilo», 1904, 5 (18) lypnia.
39. Lyst H.Kupchanka do F.Mikloshycha 22 hrudnia 1885 r. [Letter of H. Kupchanko to F. Mikloshych, December 22, 1885], in «Lystuvannia ukrainskykh slavistiv z Frantsem Mikloshychem», Kyiv, 1993, s. 241.

40. Lyst H.Kupchanka do P.Chubynskoho vid 14/26 sichnia 1874 r. [Letter of H. Kupchanko to P. Chubynskiy, January 14/26, 1874], in «Savchenko F. Zaborona ukrainstva 1876 r.», Kharkiv, 1930, s. 285-286.
41. Lyst H. Kupchanka do P. Chubynskoho 18 liutoho 1875 r. [Letter of H. Kupchanko to P. Chubynskiy, February 18, 1875], in «Savchenko F. Zaborona ukrainstva 1876 r.», Kharkiv, 1930, s. 288.
42. Lyst Iv. Tymynskoho do Hr. Kupchanka. 6 zhovtnia 1881 r. [Letter of I. Tymynskiy to H. Kupchanko of October 6, 1881], in «Dilo», 1904, 1 (14) lypnia.
43. Lyst vydilu politychnoho tovarystva «Russkaia Rada» v Chernivtsiakh do Hr. Kupchanka. 2 lypnia 1881 r. [The Letter of the Russka Rada Political Society Bureau in Chernivtsi to H. Kupchanko of July 2, 1881], in «Dilo», 1904, 22 chervnia (5 lypnia).
44. O. Makovey, Pismo iz Lvova (K voprosu o maloruskom yazyke v Galichine) [Letter from Lviv (On the Issue of the Little Russian Language in Galicia)], in «Sankt-Peterburgskie vedomosti», 1898, № 144.
45. Nashy domashny spravy [Our Household Chores], in «Russka Pravda», 1888, ch. 6, s. 48.
46. Natsionalna biblioteka Ukrainy im. V.Vernadskoho. Instytutu rukopysu (NBUV IR), f. III/ 39420, Lyst Smal-Stotskoho do B.Hrinenka. 16/I. 1893, 1 ark.
47. NBUV IR, f. III/ 39420, Lyst Smal-Stotskoho do B.Hrinenka. 15/IX. 1893, 1-2 ark.
48. S. Nikitin, Slavyanskie komitety v Rossii v 1858-1876 godakh [Slavonic Committees in Russia in 1858-1876], Moskva, 1960, 91 s.
49. Odprava «Russkoi Pravdy» [«Russka Pravda» Response], in «Bukovyna», 1888, 16 chervnia.
50. Onufriy Kupchanko [Onufrii Kupchanko], in «Russka Pravda», 1888, № 1, s. 6.
51. Otchet o deiatelnosti russkoho akademicheskoho obshchestva «Bukovyna» v Vene [Report on Activities of the «Bukovyna» Russian Academic Society in Vienna], Lvov, 1882, 5 s.
52. Ot redaktsiy «Russkoi Pravdy» v Viedny [From the Editors of Russka Pravda in Vienna], in «Russka Pravda», 1891, ch. 1, s. 6.
53. M. Pavlyk, Perednie slivtse [M. Pavlyk, The Foreword], in «Perepyska M.Drahomanova z Hr. Kupchankom (1872/3, 1881/2, 1886 rr.)», «Dilo», 1904, 7 (20) chervnia.
54. O. Popovych, Vidrozhennia Bukovyny [Revival of Bukovyna], Lviv, 1933, 34 s.
55. Redaktor p. Hryhoriy Kupchanko [Editor Mr.Hryhorii Kupchanko], in «Bukovyna», 1887, ch. 20, 16 (28) zhovtnia.
56. Ruska Rada, 1902, ch. 8, s. 141.
57. Russkoe akademicheskoe obshchestvo «Bukovyna» [«Bukovyna» Russian Academic Society], in «Slovo», 1874, ch. 80, 20 lypnia.
58. V. Samiilenko, Poetychni tvory. Prozovi tvory. Dramatychni tvory. Perespivy ta pereklady. Statti ta spohady [Poetry. Prose. Drama Works. Rehash and Translations. Articles and Memoirs], Kyiv, 1990, 115 s.
59. V. Samiilenko, Vozsoiedynniyi Galichanin (promova) [Reunified Galician (Speech)], in «Samiilenko V. Poetychni tvory. Prozovi tvory. Dramatychni tvory. Perespivy ta pereklady. Statti ta spohady», Kyiv, 1990, s. 117-118.
60. Serdechna prosba Hryhoriia Kupchanka [Hryhorii Kupchanko's Heartfelt Request], in «Bukovyna», 1896, 5 lypnia.
61. S. Smal-Stotskiy, Bukovynska Rus [Bukovynian Rus], Chernivtsi, 1897, 124 s.
62. Stenograficheskiy otchet iz sudovoy rospravy po dielu Olgi Grabar i tovarishey [Verbatim Report of the Court Executionin Olga Grabar and Comrades' Case], Lvov, 1882, 50 s.
63. P. St, Lystky z biohrafii moskvofilskoho ahenta [Extracts from Moscovophile Agent Biography], in «Dilo», 1902, 23 lystopada (6 hrud.)
64. Tsentralni derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, f.663 Pavlyk Mykhailo, op. 1., spr. 221 Lystuvannia z riznymi osobamy, 31 ark.
65. Volokhy i Kupchanko [Volokhs and Kupchanko], in «Bukovyna», 1896, 29 travnia.
66. Zarubezhnye slavyane i Rossiya. Dokumenty arkhiva M.F.Raevskogo [Foreign Slavs and Russia. Documents of the M.F. Rayevskiy Archives], Moskva, 1975, 262 s.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2023. – С. 83–91
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2023. – pp. 83–91
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2023.57.83-91>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(477.85):929Шептицький

© Ганна Скорейко* (Чернівці)

БУКОВИНА У ЖИТТІ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО

Митрополит Андрей Шептицький звертав особливу увагу на Буковину з огляду на декілька причин. Це був найвіддаленіший край в Австро-Угорській монархії, де українці виявилися розділеними між двома конфесіями – православною та греко-католицькою. При цьому православні перебували під впливом «волоського» характеру кліру, а греко-католики мали порівняно незначну конфесію. Ще однією специфікою було порубіжне розташування Буковини, яка сусідила з Російською імперією, що теж визначало настрої місцевого населення. Владика Андрей у кінці XIX – на початку XX ст. здійснив чотири буковинські візити, які залишили значний слід у свідомості усього населення краю. Його богослужіння, зустрічі з місцевими віруючими, представниками української інтелігенції різного віросповідання, урядовцями та чиновниками – все це значною мірою сприяло піднесенню престижу українського народу серед інших спільнот краю, з одного боку, й зміцненню віри буковинців, які переживали складні трансформаційні процеси модернізаційної епохи, з другого. Але особливо важливим наслідком стало остаточне формування ідейного стержня українського національного проводу.

Ключові слова: Буковина, Чернівці, греко-католицька церква, Андрей Шептицький, Келестин Костецький.

Hanna Skoreiko (Chernivtsi)

BUKOVYNA IN THE LIFE OF METROPOLITAN ANDREI SHEPTYTSKYI

Abstract. Metropolitan Andrei Sheptytskyi earned the love and respect of Ukrainians during his lifetime with his selfless work. He did not only pay great attention to the development of the Greek Catholic Church, but also made every effort to raise the level of education, social importance, and ultimately restore and elevate the national dignity of the Ukrainian people. At the same time, it was equally important for him to carry out his pastoral ministry both in Galicia, where a large part of faithful Greek Catholics lived, and in the outskirts. Bukovyna occupied a special place in Andrei Sheptytskyi's activities. Here, the Greek Catholic denomination was insignificant and accounted for only 3% of the total population of Bukovyna. But the metropolitan saw the need to support all local Ukrainians in a difficult period of formation of national aspirations. Cultural spaces were gradually filled with real life. But already from the beginning of the 20th century the Ukrainian people entered a difficult period of transformational processes and also needed strong economic and church support. In Bukovyna, where the majority of Ukrainians belonged to the Orthodox faith, the church became a field of confrontation with local Romanian politicians who sought to create a Romanian majority here for their own further political projects. Thus, the bishop saw the need for significant efforts to support the entire Ukrainian population of Bukovyna. At the same time, he believed that such activities should be carried out in full agreement with the authorities, representatives of other faiths and nationalities living in the region.

A careful study of all historical aspects, a living acquaintance with the real capabilities of the people of Bukovyna, the search for the most effective ways of developing the Ukrainian cause – all this became part of his four visits to Bukovyna at the end of the 19th – at the beginning of the 20th century. All

* к.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

PhD in History, Associate Professor, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0001-9832-1627

e-mail: h.skoreiko@chnu.edu.ua

of them were filled not only with the performance of pastoral duties, but also with communication with believers, politicians, and scientists of various faiths. This was one of the most important contributions of Metropolitan Sheptytskyi to the development of the Ukrainian cause in the region. Because with each of his visits, he raised the prestige of the entire Greek Catholic Church on the one hand and the Ukrainian people on the other.

Keywords: Bukovyna, Chernivtsi, Greek Catholic Church, Andrei Sheptytskyi, Kelestyn Kostetskyi.

Буковина займала особливе місце в діяльності владики Андрея Шептицького. Він уважно і ретельно вивчив усі складні перипетії історичних перепон у формуванні єдиного українського національного державного майбутнього і серед найважливіших визначив розриви не стільки територіальні, як конфесійні. Буковинські міжконфесійні відносини якраз були зразком такого складного шляху. З одного боку, їх можна було боцінити як спробу толерантного розв'язання церковних проблем. Проте історична реальність, яка склалася в середині XIX ст. в краї, продемонструвала зіткнення різних течій українського національного розвитку. Народовці, москвофіли, румунофіли, австрорусини поступово виходили на політичне поле за рамки культурницьких пошуків і все це відбувалося в умовах боротьби за «першість посідання» з боку румунської еліти, значну частку якої складало православне духовенство. Всі ці елементи суспільного життя мали створити новий релігійний синтез міжконфесійних відносин на Буковині, використавши церкву як політичний інструмент впливу на свідомість місцевого населення.

Проблема формування національної самосвідомості – одна з найскладніших і найболочіших для будь-якого народу. На Буковині цей процес проходив особливо складно, адже край після розпаду Галицько-Волинського князівства увійшов до складу Молдавської держави як звичайна провінція без будь-яких політичних преференцій. Тому тут не збереглося ніяких державницьких традицій, які в'язалися з руською минувшиною. Натомість входження Буковини до Австрійської імперії припало на період пошуків національної самоідентичності у Європі. Тому природно, що у краї місцева еліта пов'язувала своє майбутнє з відродженням могутнього Молдавського князівства. Особливістю її було те, що складалася вона з українців, румунів, молдован, вірмен і навіть греків, а об'єднувало всіх православ'я, що традиційно іменувалося «волоською вірою» – за умов відсутності етнічної свідомості, не відчуваючи конфесійної різниці між собою. Всі сучасники зауважували такий особливий буковинський спосіб самоідентифікації, коли «русини і волохи» вважали себе за одну громаду, один народ, навіть називали себе одним іменем «волохів». Саме це стало справжнім викликом для українського православного населення, яке використовувало, очевидно, релігійне означення, але воно накладалося й на етнографічне. Саме так це розуміли й у високих віденських кабінетах. Тому «волоськість» стала політичним чинником на Буковині.

Причому особливого значення цей чинник набув в умовах виклику нової національної доби другої половини XIX – початку XX ст., яка поставила етноси Буковини перед фактом необхідності вибору етнічної ідентифікації, адже подвійним лояльностям, чи ідентичностям уже місця не залишалося. Закономірно, що боротьба перемістилася у церковну площину, яка тривалий час була майже сакральною, непорушною скелею місцевого автохтонства, а незаперечним авторитетом залишалося духовенство. Однак цю монополію поступово, але неупинно руйнували представники світських товариств та політичних угруповань, які відзначалися прагматизмом у своїх цілях, а отже питання виведення національної ідентичності за рамки «волоськісті» стало тільки справою часу.

Значну роз'яснювальну роботу щодо формування національної свідомості серед малоосвіченого селянства проводили місцеві вчителі. Але православна консисторія пильно відстежувала будь-яку суспільну активність у краї, тому неодмінною реакцією на різного роду доноси стали звинувачення активістів у агітації серед учнів про перехід в уніатство. Будь-які спроби православних українців добитися забезпечення рівноправного використання української мови поряд з румунською у літургії та проповідях православною верхівкою рішуче відкидалися і називалися ворожими церкві уніатськими забаганками. Як відзначав депутат Є. Пігуляк, «видумане страшило унії паралізує відновлення українства».

Владика Андрей Шептицький очолив Станіславську єпископську кафедру в період, коли протистояння між українцями та румунами в православній церкві дійшло свого піку, мовне питання так і не отримало належного вирішення, а греко-католицька громада зайняла вичікувальну позицію, намагаючись не викликати на себе гніву місцевого православного духовенства, адже перебувала у значній меншості і була розпорошена по всьому краї. Отже, перед новим єпископом

постало надзвичайно важливе завдання – забезпечити вірним греко-католицької церкви Буковини можливість не тільки сповідувати свою віру, але й мати можливість реалізовувати національні потреби, не роздмухуючи конфліктну ситуацію в краї, де вони становили меншість.

Питання історії греко-католицької громади на Буковині викликає значне зацікавлення в наукових колах. Зокрема, воно знайшло ґрунтовне висвітлення у працях Нестора Мизака та Андрія Яремчука¹. Окремі аспекти становища й розвитку міжконфесійних відносин у краї висвітлено в працях Ігоря Чеховського², Олександра Добжанського³, Володимира Старика⁴ та ін.

Перебування владики Андрея Шептицького в краї детально висвітлювалося в місцевій пресі, зокрема в газеті «Буковина». Взаємини митрополита з буковинцями та його інтерес до цієї землі знайшли своє відображення у спогадах о. Келестина Костецького та о. Івана Шиха, які не тільки належали до греко-католицького кліру і супроводжували владику у його буковинських візитах, але самі значною мірою активно впливали на розвиток українського національного руху в краї.

Тому метою статті є виявлення впливу чотирьох буковинських візитів владики Андрея Шептицького на розвиток українського національного руху.

Формування греко-католицької конфесії на Буковині ще на початку ХІХ ст. викликало ревність і занепокоєння місцевої православної ієрархії. Але вплинути на це вона не могла, особливо зважаючи на те, що зміцнення греко-католицької церкви супроводжувалося активною місіонерською діяльністю о. О. Лаврецького та о. Максимовича між тими уніатами, які свого часу перейшли у православ'я. Згодом греко-католицьке духовенство стало ще й впливовою суспільною силою для українського національного руху в краї, чим здобуло велику пошану серед свідомої частини буковинського українства. При цьому частка греко-католиків на Буковині станом на початок ХХ ст. не перевищувала 3 %.⁵

Варто зауважити, що в цей же час у Галичині зберігалася традиція зневажливого та зверхнього ставлення до уніатів з боку польської аристократії. «Від найдавніших часів я чула, як про руське духовенство говорено з погордою, на що воно заслуговувало своїми хибами й бездонною темнотою, захланністю й обичаями. Обряду я не знала зовсім, я бачила тільки його представників у найнижчому відразливому суспільному шарі, що в тій верстві викликували згрішення, знеохочували і відштовхували простацтвом, а те, що не було темне й дике, від кільканадцяти літ виступало як ворог латинської Церкви й польської національності. Тож нічого дивного, що сьогодні все, – все, чого я навіть не усвідомлювала собі, що пам'ятаю, – якісь промови в соймі, якісь політичні дискусії, змішані з брудними, обурливими анекдотами про руських священників, всі згрідливі вислови й жарти, які будь-коли я чула, все те сичало довкола мене, як гадюки, та підносило голови... хотіло мені видерти дитину й втопити в безодні свого бруду», – описувала Софія Шептицька свої переживання під впливом рішення сина Романа стати греко-католицьким священником.⁶

Щоб зрозуміти, чому на Буковині греко-католики займали доволі шановане місце, варто зауважити, що єпископом д-ром о. Пелешем була започаткована цікава тактика – на Буковину прибували «щонайліпші сили духовенства», літа служби тут їм рахувалися подвійно і гарантувалася будь-яка підтримка з боку єпископа. Тому не дивно, що чисельність віруючих греко-католицької церкви постійно зростала.

Перше знайомство о. Андрея Шептицького з Буковиною відбулося у червні 1891 року. Він супроводжував французького прелата, який здійснював подорож до Росії. О. Келестин Костецький, який приймав у себе в Чернівцях прелата, уже тоді відзначив для себе молодого високого священника, який допомагав німецькому капелану, що виконував роль перекладача, роблячи поправки французькою мовою. Тоді прелат пояснив, що молодий супутник супроводжує його у подорожі до російського кордону, позаяк сам він не володіє ні німецькою, ні польською, ні російською мовами. Вже при прощанні з'ясувалося, що цим молодиком був Андрей Шептицький. Він заговорив з о. Келестином українською і це поклато початок їхнім взаєминам на довгі роки. Отець Келестин відразу ж пригадав, що вони зустрічалися ще у Римі на прийомі у князя Адама Сапєги. До речі, саме він повністю підтримав прагнення молодого Романа Шептицького змінити обряд і стати греко-католицьким священником, бо «тримати його в світі, це те саме, що в кімнаті замкнути льокомотиву».⁷

На той час Андрей Шептицький, уже будучи доктором права і філософії, виконував служіння як «Магістр Новиків» у Добромильському монастирі. А напередодні побував у Москві, де детально вивчав історію українського народу. Тут його вразило, як багато українських бояр через зміну віри або бодай обряду покинули свою українську народність і перейшли одні в табір московський, а другі

в табір польський, і таким чином нанесли і своїй церкві, і своєму народові велику шкоду та кривду.⁸ Природно, що молодий Шептицький надзвичайно жваво цікавився українським національним життям на Буковині, і уже наступного дня він зустрічався з представниками української інтелігенції в Українському народному домі, причому не зважав, що більшість її належала до православного віросповідання.⁹

Як згадував о. Келестин, там традиційно «гнали в круглі», о. ієромонах Шептицький радо прийняв запрошення взяти участь у грі, а у перерві багато спілкувався із присутніми. Під час цієї зустрічі ієромонах справив надзвичайно тепле враження на буковинців. Цей епізод підтверджує слова Софії Шептицької про свого сина: «Роман бачив і розумів, що саме в людях є людського, але як бджола мед, так він добував з їхніх душ Божу частину й цю частину він цинив і любив. У всіх знайомствах, які він тоді нав'язав, без огляду на те, чи вони мали тривати ледви декілька тижнів, чи через довгі роки, або й продовж цілого життя, він передавав усім деяку частину від себе: одним більше, другим менше, але те, що передавав, це було щире золото. Він привіз із собою чимало поручаючих листів, там, де відкрили йому двері, приймаючи його й задержувано назавжди, задля його особистих прикмет. Вже після трьох тижнів знайомі писали до мене з Риму: «він з'єднав собі тут серця всіх, а сам почувається – як риба у воді!»¹⁰

Про живий інтерес Андрея Шептицького до всіх проявів християнського життя свідчить той факт, що відправивши прелата до Росії, сам він негайно поїхав у Білу Криницю, «бо хотів пізнати секту липованів і їх митрополита і їх монаше життя», а уже звідти повернувся до монастиря.¹¹

Вдруге о. Андрей Шептицький побував на Буковині у 1895 році. Тоді становище греко-католицької громади у краї дещо ускладнилося. Однією із причин, приміром, можна назвати те, що новий єпископ Юліан Сас-Куїловський перестав протегувати буковинському духовенству. Як наслідок зміни політики щодо краю були ліквідовані привілеї у обрахунку років служіння та перетворення Буковини на місце своєрідного покарання для священників, які провинилися у Галичині. Це відразу відчутно вдарило по статусу греко-католицької конфесії в краї, тому особливо важливого значення мали набути святкування ювілею Берестейської унії. О. Келестин Костецький запросив тодішнього василіянина «Магістра Новика» Добромільського монастиря Шептицького взяти участь у богослужіннях, які відбувалися впродовж трьох днів. Тоді Шептицький підкорив серця всіх, хто мав нагоду слухати його проповіді. О. Келестин писав: «...Своїм життям і цілим поведінням вляв у мене таке пошанування і таку любов до своєї особи, щом зачав його поважати, як святого на тій уже землі. Сам не знав єм, що в нім більше поважати і подивляти, чи його велику побожність, чи його лагідність, чи його риторичні проповіді, чи велику покору і чемність, чи, нарешті, його великі дарування і науку, яко доктора права, філософії і теології».¹²

Під впливом активної діяльності Андрея Шептицького у греко-католицькій церкві було створено місію і, уже будучи ігуменом монастиря василіан у Львові, у 1897 році о. Андрей, навіть не маючи помічників, бо отці василіяни роз'їхалися по всіх дієцезіях на проповіді, сам прибув у Чернівці й тричі на день проповідував: о 10 год. ранку для міщанства, о 15.30 год. для жіноцтва, а увечері о 19 год. для чоловіків. Тут о. Андрей зіткнувся з несподіваною ситуацією – проповіді для жінок зацікавили чимало дружин німецьких офіцерів та місцевих польок і вони, не розуміючи української мови, попросили робити хоча би короткі переклади. Вихід він знайшов сам – півгодини проповідував українською мовою, а потім півгодини німецькою! Причому сучасники зауважують його вишукану німецьку мову, яка викликала захоплення у всіх слухачів, тому церква завжди була переповнена, незважаючи на звичний для Буковини холодний березень.¹³

Ще варто зауважити, що на вечірні проповіді приходило чимало православних, у тому числі й священники. Як видно із записів о. Келестина, тими «реколекціями» залишив о. Шептицький не тільки у парохії, але й у місті «велике взрушення».¹⁴

Це піднесення викликало надію на швидкий підйом українського народу, що неминує гостро сприйняла православна консисторія, посиливши нападки на греко-католиків. Крім того, всередині церкви остаточно сформувалася група проукраїнського духовенства, яка домагалася рівноправного використання української мови нарівні з румунською у церковному діловодстві та виключно української мови під час богослужінь в українських церквах Буковини. Це ще більше загострило відносини, тому що вища православна ієрархія почала звинувачувати греко-католиків у підбурюванні буковинського люду.

При цьому варто зауважити, що всередині греко-католицької громади теж спостерігалися внутрішні суперечності. Зокрема, понижений рівень вимог до духовенства неодмінно мав своїм

наслідком порушення внутрішньої дисципліни. О. Костецький, до прикладу, повідомляв єпископу Шептицькому про зловживання пароха Йосифа Левицького, який «ходить по шинках і кав'ярнях, грає в карти з жандармами і фінансовими стражниками». Такі дії священника, стверджує о. Келестин, викликають обурення і скарги віруючих, бо вони спостерігають, як він «церковні гроші добирає на свій «ужиток». При цьому, декан переконаний, що о. Левицький є «чоловіком спосібним і очитаним, і добрим бесідником», тому варто його перевести у більш численну парафію, де було би більше роботи і він мусив би покинути свої злі пориви».¹⁵

Андрей Шептицький дуже добре знав особливості конфесійної, політичної та культурної ситуації на Буковині. Зокрема, він повернувся до традиції єпископа о. Пелеша протегувати місцевому духовенству, забезпечувати високий рівень його освіченості та моральності. Виходячи з важливості 4-тижневого посту, коли до греко-католицького храму у Чернівцях приходили вірні з довколишніх сіл, у лютому 1900 року він дозволив залучити до місії талановитого станіславського проповідника о. Хомишина, який гостював тут.¹⁶

Окремо варто відзначити увагу єпископа Андрея до Чернівців – крайового центру, де функціонували державні структури, дуже впливова православна консисторія на чолі з митрополитом Рептою, розташовувалися військові формування. Тут уже давно склалися свої традиції національного, а особливо міжконфесійного толерування, коли усі церковні ієрархи показово демонстрували свою повагу один до одного, однак кожен з них відстоював своє поле впливу за будь-яких обставин. Відстоювання рівності стало однією із найболючіших проблем для буковинських греко-католиків, які відчували свою слабкість не тільки перед православною, що зрозуміло, але й перед римокатолицькою громадою краю. Тому підготовка приїзду єпископа на Буковину проводилася особливо ретельно. Його візитація мала стати свого роду блискучим парадом здобутків греко-католицької церкви, мала підняти моральний дух вірних і зміцнити їхнє становище.

Розробляючи маршрут візитації, о. Костецький ретельно продумував усі можливі труднощі, серед яких логістика була найменшим лихом. Значно складнішими стали ті умови, в яких жило греко-католицьке духовенство, – убогість і злидні, відсутність належних умов для прийому високого гостя, навіть з ліжками, постільною білизною та подушками дружини священників мали клопіт. Крім того, з'ясувалося, що й відповідного рівня кухарів, що мали би забезпечити прийом єпископа, теж немає.¹⁷ Тому довелося корегувати не тільки маршрут, але й кількість супроводжуючих осіб, щоб парафіяни несли менше витрат щодо утримання делегації. Природно, що ночівлю для високих гостей було організовано в помешканнях місцевих дідичів, навіть якщо вони не були вірними греко-католицької церкви.¹⁸

А ще перед єпископом постала реальна картина бідності краю – багато церков мали зовсім злиденний вигляд, парафіяльні будинки теж були не в кращому стані.

Окремо постала проблема налагодження співпраці з місцевими старостами. Хоча вони повинні були виконувати свої обов'язки, незважаючи на конфесійну належність, проблеми комунікації все ж були передбачувані. Чернівецький бургомістр Кохановський отримав від о. Костецького якнайкращу характеристику «поляк, від всіх без различія віри і народности дуже люблений і поважаний». Цікаві оцінки інших старост: «у Сторожинці староста Скржиньовський – поляк, надзвичайно нам прихильний; у Садгорі, Раранчу і Боянах – др. Вюрфель, німець, лютер, але нам дуже прихильний; в Кіцмані, Заставні та Погорилівці – Свораковський, поляк; в Глибоці – Грібовський, волох, нам не прихильний, і великий шовініст волоський».¹⁹

За таких умов внутрішньої нестабільності, що потрясали політичні, національні та конфесійні кола краю, навесні 1900 року Шептицький приїхав на Буковину вже як єпископ і перебував цілий місяць. У Чернівцях був чотири дні – з 12 по 16 травня.

Під час свого перебування на Буковині Шептицький правив Архієрейські Богослужіння, відвідав різні школи, де читав для учнів лекції з релігії. Детальний опис візиту вмістила газета «Буковина». У ній, зокрема, йшлося: «О 10 з половиною годині удався владика до школи дівчат при вулиці Краєвої Палати, де при дверях привитала високого гостя директорова заведення п. Гріліч з кружком учительським. Звідтам удався владика до школи хлопців, де знов витало його тіло учительське з єї директором на чолі, паном Камінським».²⁰

Особливу повагу єпископ проявив до видних представників української інтелігенції, відвідавши професора Степана Смаль-Стоцького, радника Ясеницького, прокуратора Міхальського, депутата Єротея Пігуляка та ін. Обід на його честь давав один із найвпливовіших фінансових урядовців краю Калитовський. А вже ввечері, під час зустрічі з буковинськими українцями в «Народному Домі»,

зайшов до бурси і звернувся до усіх із побажаннями, щоби «усі бурсаки виховались на чесних Русинів, на людей передовсім характерних і справдішніх борців за правду».²¹

Але варто зауважити ще й особливу Архієрейську службу Божу, яку Андрей Шептицький відправив для військових, що перебували у Чернівцях. Автор газетного репортажу підкреслив, що під час служби Божої «грала на хорах військова капеля під батугою полк. Капельмайстра п. Костелецького церковні рускі пісні нарочно в тій цілі спроваджені від 30 полка піх., за що належить ся єму публічне признане».²²

Свою візитацію Андрей Шептицький спробував використати для залагодження суперечностей з православною ієрархією. Він наніс візит православному буковинському митрополиту Аркадію Чуперковичеві і його суфраганові єпископу Репті. Це був украй необхідний крок, який продемонстрував, що він не приїхав сюди підбурювати, а лише «лагодити і єднати».

Наступного дня після богослужіння біля резиденції зібралася велика група чернівчан, яку очолив сам бургомістр Кохановський, щоб попроситися з єпископом. Владика в супроводі старости Вірфля 16 травня виїхав до Раранча.²³

Далі графік візитації був настільки щільним, що часу на відпочинок практично не залишалось. Ось звіт о. Івана Шиха, який супроводжував Андрея Шептицького на Буковині. «Того ж дня, заїхав по дорозі до двора в Добринівцях, приїхав до Погорилівки, де на нього чекав вже староста Свораковський. З Погорилівки приїхав дня 17 травня до Садгори в супроводі старости Вірфля, а 19 травня прибув до Брошківців, а звідти того самого дня поїхав з старостою Крженьовським до Сторожинця, де гарне прийняття приготував йому вищезгаданий староста Крженьовський, який приймав Преосвященного в своїм домі. 20 травня від'їхав владика звідти до Глибоки, де 21 травня відбувся собор деканальний і закінчення візитації чернівецького деканату. Увечері 21 травня розпочалась візитація Сучавського деканату від парафії Серет. Вранці 27 травня з Качики до Кімполунга виїхали на потязі, де вже очікували приїзду Преосвященного тамтешній староста Мікулі і депутація руско-католицької громади. 31 травня апостольський візитатор виїхав до Путилова через містечко Селятин, де відвідав каплицю і мав науку до численно зібраного народу, а увечері того самого дня прибув в супроводі численної «бандерії Гуцулів» на гуцульських конях до Путилова, де на другий день відбулося візитаційне торжество, а 2 червня від'їхав до Вижниці, останньої душпастирської стації Сучавського деканата. Коли владика прибув до Путилова, видно було по ньому велику втому, від дороги з Путилова до Вижниці. Так як всюди, у Вижниці прийом був дуже світлий, на який прибув тамтешній староста Табора з всіма тамтешніми урядниками, безліч місцевих жителів та галицькі русько-католицькі священники: Попель, парох Довгополя, Романовський, парох Бервінкова, Льонгин Ковбилянський, парох Ростік, що вже в Путилові, о. Лісевич, і декан косівський».²⁴

Незважаючи на значне ослаблення здоров'я, єпископ продовжив подорож з Вижниці до села Кошилівки далеко в горах, куди 2 милі їхали підводами, 2 милі приватною залізницею, а 2 милі верхи на конях, бо дороги там не було. Вночі близько 11 години приїхав Преосвящений в супроводі декана Івана Шиха і шістьох священників, всі верхом на гуцульських конях, до хаги прихожанина Ілії Гурєя, що своїм коштом і на своїм ґрунті в Кошилівці вибудував гарну каплицю. Саме він приймав високу делегацію у своєму домі. Після такої важкої подорожі владика Андрей почувався на другий день нездоровим, однак незважаючи на те, відправив службу Божу, мав чудову проповідь до численних гуцулів. Увечері делегація так само верхи відвідала Мигово, а звідти повернулася до Вижниці. Тут владика зовсім захворів, проте понад сили він відправив службу Божу і сповідав людей.

Правда, сили на виголошення проповіді уже не було, то на прохання декана він залишив ту чинність на вечір. Відтак розпрощавшись з буковинськими священниками, у супроводі численного народу, разом зі старостою Таборою і шістьма священниками, апостольський візитатор від'їхав до Старих Кутів, щоби в домі о. крилошанина Лісовича відпочити і набратися сил для подальшого апостольського труду.²⁵

Візитація на парафії Бояни відбулася аж в день св. Апостолів Петра і Павла, де одночасно Преосвящений єпископ посвятив тамтешню муровану церкву. Перебування єпископа Андрея Шептицького на Буковині не проминуло без сліду для вірних греко-католицького обряду. Його доступні, щирі промови, які досягали серця навіть у найбільшого грішника, його побожна апостольська стать, лагідне і миле обходження зі всіма, приятельське ставлення до духовенства, невимушеність і надзвичайна скромність, а найпаче його рідкісний такт супроти іновірців, були причиною того, що він, як написала одна німецька буковинська газета, приступом здобув собі серця всіх.

Наведемо кілька цікавих епізодів візитації, вартих уваги, які змусили подивитися на буковинські справи новим поглядом. Як писала газета «Буковина», у Раранчі було облаштовано при в'їзді до села величаву тріумфальну браму, зібралася велика кількість людей з довколишніх сіл, єпископа вітали за українським звичаєм хлібом сіллю, а місцеві євреї «вітали з тойрою». В урочистому прийомі владики взяли участь і місцеві школярі, які для нього заспівали кантату Воробкевича «Без Бога ні до порога».²⁶

Подібні сценарії прийому владики були у всіх селах та містечках Буковини. Скрізь були тріумфальні брами, «бандерії», що супроводжували його до центру села, а потім проводжали у дорогу. Особливу увагу він приділяв школярам, мав з ними довгі розмови, роздавав образки із добрим словом.

Відразу після візитації о. Андрей нагородив священників за їхні заслуги: о. Цішка з Погорилівки іменував віцедеканом чернівецьким і радником єпископської Консисторії; о. Лабія, пароха Боян, іменував совітником і дав йому парохію Трибухівці коло Гусятина; о. Боярському з Вашківців дав парохію Новосілка Костюкова, о. Глібовицькому Авксентію з Садова дав експоноване сотрудицтво в Худиківцях; отців парохів: Івана Глібовицького з Качики, Ізидора Бобикевича з Вижниці і Теодора Матейкова з Глибоки іменував совітниками, а о. Івана Устияновича з Заставни і Александра Майковського з Кіцманя асесорами еп. Консисторії з відзнаками крилошанськими. Крім того похвальні грамоти отримали: о. Іван Глібовицький, парох Качики і Авксентій Глібовицький, експозит Садова».²⁷

Подальшим результатом тієї візитації стало сприяння місцевої влади у впровадженні греко-католицької катехизації при другій гімназії в Чернівцях та було надано дозвіл греко-католицькому пароху викладати «науку релігії» в Сучавській гімназії рідною мовою.

Келестин Костецький, який супроводжував Андрея Шептицького під час його візиту, пригадував про єдиний прикрий випадок: «Коли єпископ з Вижниці їхав до Кошулівки, де єсть наша богослужбна каплиця, котру один тамошній селянин своїм коштом вибудував, то ромуни підрізали міст на річці, щоби єпископ в переїзді там заломився, і если б не утопився, то щоби принаймні покалічився. Але староста довідався через жандармерію, і міст завчасу перебудував і нашого єпископа від грозячого йому небезпеченства урятував. За то виробив йому єпископ у Папи Льва XIII ордер Св. Григорія, а президентові краєвому бар. Бургініонові ордер (звізду на стязі на шию)... Єпископ заплатив за ті ордери таксу Римові 3700 гульденів»²⁸. Останнє має особливе значення. За нагороди в імперські часи треба було платити самому номінанту. Те, що це зробив владика, означало особливе пошанування буковинців, причетних до організації його перебування в краї. Цікаво, що Андрей Шептицький спеціально приїхав до Чернівців 25 грудня 1900 року, щоби особисто вручити ці ордени.

За час єпископства у Станіславівській єпархії Андрей Шептицький написав до вірних шість послань, серед яких два присвячено буковинцям: «Правдива віра (до вірних на Буковині)» та «До моїх любих гуцулів (гуцульським говором)». Ніхто з єпископів раніше не писав до гуцулів послання їхнім діалектом («До моїх любих гуцулів»): «Періш усеґо Ви, деді і нені христенеккі, сокотіт свої гіти вид згіршення».²⁹ Пастирський лист до буковинців був опублікований окремою брошурою і численними примірниками розійшовся у краї. У листі владика виклав науку про віру таким доступним і захоплюючим стилем, що освічені люди читали його з великим зацікавленням, неписьменні уважно слухали, а в декотрих парохіях просили, щоби їм священники ще раз прочитали.

Період єпископства Андрея Шептицького у Станіславові тривав усього 14 місяців, але за цей час він встиг закласти абсолютно новий спосіб спілкування з вірними греко-католицької церкви, використовувати народну мову.

У січні 1901 року «заіменованій» архієпископом львівським і митрополитом галицьким Високопреосвященний Андрей Шептицький переїхав до Львова. Однак Буковина завжди пам'ятала ту особливу, неповторну енергетику добра і християнського терпіння, яка заряджала всіх, хто його слухав. Найкраще про це написав о. Іван Ших: «Не кожен чоловік має той природжений надзвичайний дар, що притягає інших до себе, він притягував просвіченістю та шанобливим ставленням, що походило з домашнього виховання. Цей дар посідає єпископ Шептицький. Кому доводилось хоч раз бачити ту імпонуючу особу, сіяючу лагідністю і добротою, або хто мав нагоду довший час з ним перебувати, тому лишиться назавжди в пам'яті милий образ того святителя. Будучи на Буковині завітав він до найдальших закутків, де лише мешкають наші віросповідники, всюди голосив до народу красні науки, але ніде і ніколи не вихопилося йому ані одне слово, яке би могло б чим небудь діткнути чужий обряд; всюди говорив з великим тактом і надзвичайною обережністю».³⁰

Для Буковини особливо цінною була спроба Андрея Шептицького примиритися з православним духовенством Буковини та налагодити справу підготовки для Буковини високоосвічених священників. Його візит став настільки яскравою подією, що сучасники навіть відзначили значне зростання поваги до греко-католицького кліру в краї, що, своєю чергою, природно підсилило нагнітання українсько-румунських суперечностей. Загострення політичного протистояння між українцями й румунами звели нанівець всі спроби побудувати мирне міжконфесійне життя, а ще більше випробування принесли війни та тоталітарні системи.

Воднораз буковинські візити владики стали важливим етапом у його житті. Зважаючи на особливість управлінської системи краю, коли переважна більшість урядових чиновників та старост належали до різних конфесій, Андрей Шептицький отримав безцінний досвід залучення до своїх богослужінь, проповідей, зустрічей впливових римо-католиків, лютеран, православних віруючих, що утвердило його у переконанні ефективного розв'язання проблем української справи через пошуки шляхів міжконфесійного порозуміння. Крім того, буковинські греко-католики мали порівняно незначне представництво, тому Андрей Шептицький докладав усіх зусиль у підтримці їхніх прагнень мати власну катехизацію при другій гімназії в Чернівцях. Саме невелика чисельність греко-католицької спільноти активізувала прагнення владики організувати фінансову допомогу для будівництва нової церкви у Чернівцях. Більше, ніж в Галичині, Андрей Шептицький на Буковині відчув гостру мовну проблему. Тому надалі послідовно відстоював право греко-католицьких парохів викладати «науку релігії» рідною мовою. Але все ж найбільшим відкриттям для владики під час його великого візиту в усі греко-католицькі громади Буковини стала злиденність українських сіл, незначна спроможність реалізувати повсякденні потреби буковинського селянства. Уже ставши митрополитом, владика Андрей ініціював цілу низку економічних проєктів, покликаних налагодити кооперацію в українських селах, забезпечити матеріальне зростання українського селянства і, як результат, – утвердження української національної свідомості.

¹ Н. Мизак, А. Яремчук, *Два століття служіння Богові і нації: УГКЦ на Буковині* [Two Centuries of Serving God and the Nation: UGCC in Bukovina], Харків, 2016, 320 с.

² І. Чеховський, *Чернівці – місто культур і релігій* [Chernivtsi – a City of Cultures and Religions], Чернівці, 2009, 208 с.

³ О. Добржанський, *Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст.* [The National Movement of Ukrainians of Bukovina in the Second Half of the 19th and Early 20th Centuries], Чернівці, 1999, 574 с.

⁴ В. Старик, *Від Сараєва до Парижа* [From Sarajevo to Paris], Чернівці, Прут, 2009, 697 с.

⁵ Г. Скорейко, *Населення Буковини за австрійськими урядовими переписами другої половини XIX – початку XX ст.* [The Population of Bukovina According to the Austrian Government Censuses of the Second Half of the 19th and Early 20th Centuries], Чернівці, 2002, с. 161-162.

⁶ Софія з Фредрів Шептицька, *Молодість і покликання о. Романа Шептицького. Спогади* [Youth and Vocation of f. Roman Sheptytskyi. Memoirs], URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Szeptycka_Zofia/Molodist_i_poklykannia_o_Romana_Sheptytskoho.pdf?, с. 18.

⁷ Софія з Фредрів Шептицька, *Молодість і покликання о. Романа Шептицького. Спогади*, с. 50.

⁸ К. Костецький, *Записи душпастиря: Хроніка парохії греко-католицької в Чернівцях від її існування аж до часу біжучого (1774-1918). Листи священника Келестина Костецького з Чернівців до митрополита Андрея Шептицького (1900-1914)* [Records of the Pastor: Chronicle of the Greek Catholic Parish in Chernivtsi from its Existence to the Time of the Current (1774-1918). Letters of Priest Kelestyn Kostetskyi from Chernivtsi to Metropolitan Andrei Sheptytskyi (1900-1914)], Чернівці, Букрек, 2019, с. 53.

⁹ К. Костецький, *Записи душпастиря: Хроніка парохії греко-католицької в Чернівцях від її існування аж до часу біжучого (1774-1918). Листи священника Келестина Костецького з Чернівців до митрополита Андрея Шептицького (1900-1914)*, с. 55.

¹⁰ Софія з Фредрів Шептицька, *Молодість і покликання о. Романа Шептицького. Спогади*, с. 44.

¹¹ К. Костецький, *Записи душпастиря: Хроніка парохії греко-католицької в Чернівцях від її існування аж до часу біжучого (1774-1918). Листи священника Келестина Костецького з Чернівців до митрополита Андрея Шептицького (1900-1914)*, с. 56.

¹² К. Костецький, *Записи душпастиря: Хроніка парохії греко-католицької в Чернівцях від її існування аж до часу біжучого (1774-1918). Листи священника Келестина Костецького з Чернівців до митрополита Андрея Шептицького (1900-1914)*, с. 51.

¹³ К. Костецький, *Записи душпастиря: Хроніка парохії греко-католицької в Чернівцях від її існування*

аж до часу біжучого (1774-1918). Листи священика Келестина Костецького з Чернівців до митрополита Андрея Шептицького (1900-1914), с. 56.

¹⁴ К. Костецький, *Записи душпастиря: Хроніка парохії греко-католицької в Чернівцях від її існування аж до часу біжучого (1774-1918). Листи священика Келестина Костецького з Чернівців до митрополита Андрея Шептицького (1900-1914)*, с. 56.

¹⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАЛ України), ф. 358, оп. 2, спр. 177 *Листування Келестина Костецького з Андреем Шептицьким*, арк. 2.

¹⁶ ЦДАЛ України, арк. 3-4.

¹⁷ ЦДАЛ України, арк. 10.

¹⁸ ЦДАЛ України, арк. 11.

¹⁹ ЦДАЛ України, арк. 11.

²⁰ *Гостина Єп. Андрея Шептицького в Чернівцях* [Visiting of Yep. Andrei Sheptytskyi to Chernivtsi], in *Буковина* (Чернівці), 1900, 5 травня.

²¹ *Гостина Єп. Андрея Шептицького в Чернівцях*.

²² *Гостина Єп. Андрея Шептицького в Чернівцях*.

²³ *Гостина Єп. Андрея Шептицького в Чернівцях*.

²⁴ І. Ших, *Історія церковної унії на Буковині від початку її заснування аж до 1901 р.* [The History of the Church Union in Bukovyna from the Beginning of its Foundation until 1901], in *Нива* (Львів), 1907, н. 53-55.

²⁵ І. Ших, *Історія церковної унії на Буковині від початку її заснування аж до 1901 р.*

²⁶ *Преосвященный Епископ Шептицкий в Раранчу* [His Holiness Bishop Sheptytskyi in Rarancha], in *Буковина* (Чернівці), 1900, 19 травня.

²⁷ І. Ших, *Історія церковної унії на Буковині від початку її заснування аж до 1901 р.*

²⁸ К. Костецький, *Записи душпастиря: Хроніка парохії греко-католицької в Чернівцях від її існування аж до часу біжучого (1774-1918). Листи священика Келестина Костецького з Чернівців до митрополита Андрея Шептицького (1900-1914)*, с. 60.

²⁹ *Митрополит Андрей Шептицкий. Пастырські послання 1899-1914 рр.* [Metropolitan Andrei Sheptytskyi. Pastoral messages of 1899-1914], Львів, Видавничий відділ «Артос» Фондації «Андрей», 2007, т. 1, с. 27-52.

³⁰ І. Ших, *Історія церковної унії на Буковині від початку її заснування аж до 1901 р.*

References

1. О. Dobrzhanskyi, *Natsionalnyi rukh ukraintsiv Bukovyny druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.* [The National Movement of Ukrainians of Bukovyna in the Second Half of the 19th and Early 20th Centuries], Chernivtsi, 1999, 574 s.
2. І. Chekhovskiy, *Chernivtsi – misto kultur i religii* [Chernivtsi – a City of Cultures and Religions], Chernivtsi, 2009, 208 s.
3. Hostyna Yep. Andreia Sheptytskoho v Chernivtsiakh [Visiting of Yep. Andrei Sheptytskyi to Chernivtsi], in *Bukovyna* (Chernivtsi), 1900, 5 travnia.
4. К. Kostetskyi, *Zapysy dushpastyria: Khronika parokhii hreko-katolytskoi v Chernivtsiakh vid yei isnovannia azh do chasu bizhuchoho (1774-1918). Lysty sviashchenyka Kelestyna Kostetskoho z Chernivtsiv do mytropolyta Andreia Sheptytskoho (1900-1914)* [Records of the Pastor: Chronicle of the Greek Catholic Parish in Chernivtsi from its Existence to the Time of the Current (1774-1918). Letters of Priest Kelestyn Kostetskyi from Chernivtsi to Metropolitan Andrei Sheptytskyi (1900-1914)], Chernivtsi, Bukrek, 2019, 192 s.
5. *Mytropolyt Andrei Sheptytskyi. Pastyrski poslannia 1899-1914 rr.* [Metropolitan Andrei Sheptytskyi. Pastoral messages of 1899-1914], Lviv, Vydavnychiy viddil «Artos» Fundatsii «Andrei», 2007, t. 1, 1014 s.
6. N. Myzak, A. Yaremchuk, *Dva stolittia sluzhinnia Bohovi i natsii: UHKTy na Bukovyni* [Two Centuries of Serving God and the Nation: UGCC in Bukovyna], Kharkiv, 2016, 320 s.
7. *Preosviashchenyi Yepyskop Sheptytskyi v Raranchu* [His Holiness Bishop Sheptytskyi in Rarancha], in *Bukovyna* (Chernivtsi), 1900, 19 travnia.
8. І. Shykh, *Istoriia tserkovnoi unii na Bukovyni vid pochatku yei zasnuvannia azh do 1901 r.* [The History of the Church Union in Bukovyna from the Beginning of its Foundation until 1901], in *Nyva* (Lviv), 1907, n. 53-55.
9. Н. Skoreiko, *Naselennia Bukovyny za avstriiskymy uriadovymy perepysamy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.* [The Population of Bukovyna According to the Austrian Government Censuses of the Second Half of the 19th and Early 20th Centuries], Chernivtsi, 2002, 218 s.
10. Sofiia z Fredriv Sheptytska, *Molodist i poklykannia o. Romana Sheptytskoho. Spohady* [Youth and Vocation of f. Roman Sheptytskyi. Memoirs], URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Szepytska_Zofia/Molodist_i_poklykannia_o_Romana_Sheptytskoho.pdf?, 83 s.
11. V. Staryk, *Vid Saraieva do Paryzha* [From Sarajevo to Paris], Chernivtsi, Prut, 2009, 697 s.
12. *Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv* (TsDIAL Ukrainy), f. 358, op. 2, spr. 177 *Lystuvannia Kelestyna Kostetskoho z Andreiem Sheptytskym*, 11 ark.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2023. – С. 92–98
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2023. – pp. 92–98
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2023.57.92-98>
hj.chnu.edu.ua

УДК 930(470=576)

© Назарій Христан* (Чернівці)

КНЯЗЬ ТА КОРОЛЬ ДАНИЛО РОМАНОВИЧ В УКРАЇНСЬКОМУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОМУ ДИСКУРСІ ГАЛИЧИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

Автор порушує проблему історії образу князя та короля Данила Романовича в українській культурній пам'яті другої половини ХІХ ст. Вибір пропонованого сегмента теорії studies в українській історії обумовлений тим, що за більш ніж столітню історіографічну традицію ідейний контекст конструювання образу літописного Данила Романовича як «князя Данила Галицького» виявився поза дослідницькою увагою.

Середньовічний правитель через велику кількість антинаукових найменувань позбавлений джерельного тла. Це зумовило формування обмеженої перспективи історичних досліджень, яка зводить культурний вплив постаті до західноукраїнського регіону.

Автор висвітлює особливості конструювання наукового дискурсу минулого Галичини, передовсім на прикладі студій Олександра Барвінського. Вчений використав постать середньовічного правителя як елемент історичного єднання минулого Галичини й Наддніпряниці.

Ключові слова: історична уява, інтелектуальна діяльність, комеморація, культурна пам'ять, концепт, образ, наратив, міф, конструювання.

Nazarii Khrystan (Chernivtsi)

PRINCE AND KING DANYLO ROMANOVYCH IN THE UKRAINIAN INTELLECTUAL DISCOURSE OF GALICIA IN THE SECOND HALF OF THE 19th CENTURY

Abstract. *The article is devoted to the study of the history of the image of Prince and King Danylo Romanovych in the Ukrainian cultural memory of the second half of the 19th century. The choice of the suggested segment of memory studies in Ukrainian history was chosen due to the ideological and, to some extent, the political context of the creation and subsequent construction of the image of Danylo Romanovych as «Prince Danylo Halytskyi» was not investigated in historiographical tradition.*

An important role is devoted to understanding the basic terms of memory discourse, which became the core of the implementation of the ideas of the author in the article. Also, some of the features of the creation of historical myths surrounding the biography of the ruler Danylo Romanovych should be discovered around the ruler's biography in the process of forming a national identity. Due to the large number of anti-scientific names, the Medieval Ruler is deprived of a real source background. This led to the formation of a limited perspective of historical research, which reduces the cultural influence of his figure to a single Western Ukrainian region and does not allow to reconstruct fully the period of transformation of the Galicia-Volyn state into the Kingdom of Rus.

The article also deals with the designing of the image of Danylo Romanovych in the historical representations of the Galician Russophiles, who managed to create a stable image of «Danylo Halytskyi» in the consciousness of the Ukrainian society. The author highlighted the peculiarities of the intellectual history of the representatives of the Ukrainian national movement in Galicia, especially Oleksandr

* к.і.н., асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

PhD in History, Assistant Professor, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0003-3601-2153

e-mail: n.khrystan@chnu.edu.ua

Barvinskyi. The scientist tried to borrow the Russophile image of «Danylo Halytskyi» for his historical narrative of the Ukrainian past, by using the figure of the medieval Ruler as an element of the historical unity of the past of Galicia and Naddniproshchyna.

Keywords: *historical imagination, intellectual activity, commemoration, cultural memory, concept, image, narrative, myth, construction.*

В українській культурній пам'яті образ князя та короля Данила Романовича пройшов крізь різноманітні форми пригадування. Починаючи від літописного Данила Романовича – до радянського західноукраїнського героя-патріота, борця із «німецькими псами-рицарями» Данила Галицького й, зрештою, до короля Данила¹. Такі різні прояви уявлень про середньовічного володаря можна інтерпретувати як джерело до формування концептів колективної ідентичності у культурній пам'яті. Виходячи із цього, перед нами постає потреба зрозуміти механізм створення та привласнення не історичних найменувань до біографії правителя. Чому Данило Романович, будучи в очах сучасників та їхніх нащадків «королем Русі», перетворився на «князя Данила Галицького», зберігши сумнівні ідейні та ідеологічні пам'яткові форми у сучасності? Образ давнього правителя, позбавлений реального джерельного тла, зумовив формування обмеженої перспективи історичних досліджень, яка звела культурно-просторовий вплив постаті Данила до невеликого західноукраїнського регіону. Це ускладнює процес наукової реконструкції періоду становлення та розквіту держави Романовичів.

Феномен «галицькості» у біографії середньовічного володаря бере свої витoki з часу наукової діяльності галицьких русофілів, яким вдалося створити стійкий образ «Данила Галицького» у свідомості українського суспільства тієї епохи та розпочати боротьбу за присвоєння і стилізацію образу володаря виключно Галицькій землі. Концепт русофільської історії був неможливим без «образів» минулого, які мали стати основою нової народної пам'яті. Шукаючи лінію власної, окремої від поляків історії, було винайдено пам'ять про середньовічного князя Данила Романовича. «Забута» в полонофільській історичній культурі постать короля, добре підкріплена джерелами, давала дослідникам (враховуючи особливості політичної біографії володаря) найбільш широкий простір для історичних дискусій цивілізаційного характеру. Жоден правитель на сторінках «Історій» вчених-русофілів не міг похвалитися такою кількістю дослідницької уваги. «Хоробрий, добрий, мудрий, хитрий та милосердний» – русофільський образ «Данила Галицького» не відповідав літописному зображенню Данила Романовича, однак сприяв утвердженню своєї окремішності від великопольського минулого.

Створення русофілами форми пригадування Данила Романовича як князя «Данила Галицького» носило радше політичний та ідейний характер, ніж історичний. Галицька земля завжди характеризувалася своєю самостійністю й самобутністю відносно решти земель Русі. Утвердження щодо короля Русі Данила Романовича конотації «Галицький» та привласнення його образу до «нашого Галича» сприяло інтеграції Галичини до «руського», а згодом (у москвофільській ідеології) й до «русского мира». Русофільський погляд на Данила Романовича із задоволенням, для виконання своїх політичних замовлень, підхопила та розвинула російська імперська та пізніше радянська історична наука.

Русофільський образ «Данила Галицького» досить добре справився зі своєю цивілізаційною місією історичної єдності галицьких русинів з Наддніпрянською Україною та Росією. Будучи представником династії волинських Рюриковичів (для русофілів – галицьких), середньовічний правитель історично єднав Галичину із Російською імперією, де правила династія Романовичів – правонаступників московських Рюриковичів.

Образ правителя був інтегрований і до конструювання минулого українським інтелектуальним рухом у Наддніпрянщині. Однак не як історичний «rex Russiae» і не як Данило Романович – володимирський, київський князь та король Русі. Представники українських інтелектуалів Наддніпрянщини запозичили до свого історичного нарративу саме русофільського «Данила Галицького» і спробували використати цей образ для формування своєї концепції української історії Русі. Запозичення створеного русофілами образу «Данила Галицького» розв'язувало для українського народництва передовсім проблему антагонізму великопольського минулого в Галичині.

Винайдення й поширення феномену «українського П'ємонту» зумовило поступове зміщення центру національного руху до Галичини. Концепт «Данила Галицького» став особливо привабливим у колах місцевих патріотів. Українська національна ідея Наддніпрянщини хоча й запозичила до свого історичного нарративу русофільського Данила, все ж активно використовувала козацький міф. Однак

це виявилось неприйнятним моментом для галичан, адже тут феномен козаччини поширеним не був і не міг виступати як наратив національного єднання. Західноукраїнським інтелектуалам важливо було сформулювати свою концепцію минулого, яке б історично єдило Галичину з Наддніпрянською Україною.

Дослідження М. Дашкевича та М. Костомарова дали зелене світло представникам галицького українського інтелектуального руху, яке все ще було заручником історичних концепцій русофільства. Потреба концептуалізації власного минулого зумовлювала численні спроби написання національної історії. Перші реальні спроби залучення образу Данила Романовича як основи «нової історії» до наративу галицьких українофілів належать Олександрові Барвінському. Ще у 80-х рр. XIX ст. вчений наполегливо продовжував, здавалося б, невиправданий проєкт, розпочатий «Просвітою», – видання томів «Історії Русі» І. Нечуя.² За редакцію Барвінського вийшли наступні томи серії. Так, у 1880 р. товариство «Просвіта» видало третій том, через два роки – том четвертий, а у 1884 р. було видано і п'ятий том «Історії Русі».³ Тритомна робота охоплювала значний хронологічний проміжок – від захоплення руських земель Великим князівством Литовським до XVI ст. (де значний акцент зроблено на з'ясуванні культурно-релігійних відносин у польсько-литовській державі). Робота не була авторською і не висвітлювала наукових та ідейних позицій дослідника. Це було щось на кшталт компіляції передових, на той час, галицьких та наддніпрянських істориків (М. Костомарова, П. Куліша, І. Шараневича, В. Антоновича та ін.). Досліджуючи науковий доробок О. Барвінського, сучасні науковці відзначають, що «Історія», видана Барвінським, стала найбільш цілісною та доступною у своєму мовному викладі науковою працею.⁴ Однак проблема авторського ідейного бачення минулого залишалась відкритою. Адже якісна п'ятитомна, але все ж компілятивна «Історія Русі» не могла претендувати на цілісність викладу українофільського минулого.

Не зовсім вдалим, в ідейному плані, виявився проєкт так званої «Руської історичної бібліотеки». Задум першого серійного фахового видання історичної літератури українською мовою виник у О. Барвінського після зустрічі із В. Антоновичем у Києві 1885 р. Істориків непокоїла домінація русофільського та москвофільського дискурсу і поступового поширення польського концепту «*gente Rutheni, natione Poloni*».⁵ Видання історичних праць у рамках серії «Руської історичної бібліотеки» зумовлені були ідейно та практично довести єдність українських земель із своїм власним культурним простором, окремим від росіян та поляків. Саме у рамках цього проєкту вперше було винайдено назву «Русь-Україна».⁶ До видавничої серії увійшло 24 томи, більшу частину з яких редагував сам О. Барвінський. Надруковано праці В. Антоновича, Д. Багалія, М. Дашкевича, С. Качали, М. Костомарова, І. Шараневича та ін. «Руська бібліотека» повинна була стати теоретичним підґрунтям ідеології галицьких істориків-народників. Що, однак, було неможливим через слабку предметну кваліфікацію самих дослідників Галичини.

Використання концептуальних засад істориків-русофілів не задовольняло ідейних потреб представників народницького інтелектуального руху. Русофіли, спростувавши полонофільську концепцію, жодним чином не вирішували проблеми співіснування українців та росіян як «малорос»-«великорос» і висували тезу «общеруського» культурного виміру. Потреба єдиної цілісної концепції історії України залишалась актуальною. «Історична бібліотека» неспроможна була її вирішити. Велика кількість авторів серії породжувала значні суперечки у наукових підходах до висвітлення історичного процесу. Окреслені обставини стали вирішальними у мотивації написання О. Барвінським своєї «Ілюстрованої історії Русі від найдавніших до нинішніх часів».⁷ Цю книгу дослідники вважають одним із найбільших досягнень українофільської історичної науки. Робота носить логічний, змістовний та ідейний характер, охоплює великий хронологічний проміжок – від витоків Русі до середини XIX ст. Власне «Ілюстрована історія» стала першим найбільш досконалим варіантом українофільського національного бачення минулого. Вся справа в тім, що О. Барвінський розглядав давньоруський період рівноправним за своєю історичною цінністю козацькій добі. Такий підхід кардинально відрізнявся від традиційних народницьких концепцій історії.⁸

Своє бачення минулого О. Барвінський будував навколо національної окремішності русинів-малоросів проти росіян-великоросів, вказувавши суттєві відмінності в історії. Вчений значно розвинув основоположну тезу українофільства, стверджуючи, що Москва-Росія – це абсолютно інший від Русі культурний простір, в суспільно-політичних елементах якого чітко простежується домінування азіатського начала.⁹ Згідно зі своїми положеннями, О. Барвінський вважав Володимирсько-Суздальську й Московську держави самостійним цивілізаційним історичним

процесом, який жодним чином не має культурного права ототожнюватися із руською історією. Довготривалі соціокультурні, політичні та відверто конфронтаційні стосунки Росії з руськими землями вважались виявом московської агресії стосовно Русі.¹⁰ У поглядах Барвінського простежується якісна відмінність від русофільської концепції. Адже Володимирсько-Суздальське князівство, Московське царство й Російська імперія не включені в історичний наратив національної історії.¹¹ Їх історії вважались елементами зовсім іншої московсько-російської схеми, яка із руською не мала спільних культурно-просторових стосунків.¹²

Перший важливий висновок, який можна зробити, читаючи «Ілюстровану історію» Барвінського, це прагнення створити видимість неперервного історичного процесу. «Наша» Галицька земля та «наші» галицькі люди однаковими формами згадуються як у XII ст., так і в XIX ст. Історик формує свій пантеон уже українських героїв, чільне місце серед яких посів і Данило Романович. Однак перед нами не інтерпретація літописного героя, а радше його русофільська форма. Про споконвічну «галицькість» володаря О. Барвінський зазначив це під 1223 р.: «Перший раз з'явилися Татари на Русі 1223 р. і побили руских князів над рікою Калкою, де також хоробро боров ся і Данило Галицький».

Важливою рисою образу Данила була його трансформація у культурному вимірі на загальноукраїнського (у русофілів – «общеруського») героя. Барвінський став першим дослідником, який наважився окреслити діяння Данила Романовича поза межами Галичини: «Данило був не лише хоробрим лицарем, але й розумним політиком, дбав щиро і безнастанно про добро руского народу і тим з'єднав собі его любов, як перед ним Володимир Мономах».¹³

Намагаючись зрозуміти образ короля Русі в уяві історика-українофіла, помічаємо відверте захоплення життям Данила. Насамперед його державницькими досягненнями та чіткою централізаторською політикою. Такі мотиви простежуються при оцінці політичної ситуації усіх південноруських земель. О. Барвінський відверто засуджував централізаторські прагнення київських Рюриковичів починаючи з часів Володимира Святославича. А сюжети, присвячені володимирсько-суздальським князям та їх аналогічним діям, взагалі названо «азіатським деспотизмом». Однак централізаторська політика Данила Романовича відверто імпонувала історика, який раз за разом із захопленням описував формування Галицько-Волинської держави: «Щоби Русь могла стати міцнішою, треба було, щоби в ній панував один рід княжий, а всі інші князі йому підлягали. Тому то заходився Данило, щоби інші руські землі підгорнути під свою владу».¹⁴

Дослідник впевнено стверджував, що володар «з'єднав під своєю рукою всі майже землі, в котрих жили русини. Це була найбільша на той час держава в Європі».¹⁵ Така відверта ідеалізація Данила і його політики відкрито суперечила політичним поглядам історика. Адже О. Барвінський все ж був демократом за своїми переконаннями, самодержавство у роботах Барвінського було неприйнятним політичним елементом. Тоді як пояснити такий фанатизм у наративі, присвяченому Данилові?

Відповідь знаходимо у його нарисі про зародження держави Романовичів. Барвінський чітко наголошував на ключовому моменті в його українофільській концепції – здобуття Романом Мстиславичем Київського князівства: «Але Роман злучив під своєю владою не лише Волинську і Галицьку землю (Галицько-володимирське князівство). Загорнув також Київщину і з того часу Київ перестає бути осередком Русі, а вся вага перекиляється на Галич».¹⁶

Наведений фрагмент О. Барвінського демонструє нам ключову тезу українофільського руху – прямої спадкоємності історичної ролі давньокиївського періоду Галицько-Волинською державою Романовичів. Відповідно, входження Києва до сфери державницьких інтересів Романа в історичній уяві Барвінського мало важливе значення. Історик чітко усвідомлював тяглість української національної історії Київської та Галицько-Волинської держав. Такий ідейний аспект чітко відрізняв українофільський рух від русофільських поглядів минулого. Останні, у біографії Романа Мстиславича, виділяли виключно його відмову прийняти королівський титул та церковну унію. Саме тому для історика було дуже важливо показати роль Данила Романовича у створенні держави-спадкоємиці Київської Русі. І тому усі антидеспотичні ноти О. Барвінського різко закінчувались при описі політичної біографії «Данила Галицького».

Цікавою особливістю внеску О. Барвінського у дискурс про Данила Романовича було формування виключно «західного» ухилу зовнішньополітичної орієнтації володаря: «За князя Данила руське життя і просвіта набирають відмінного виразу і вдачі, бо розвішаються під впливом західної Європи, однак без шкоди руській народності»¹⁷.

Історик розвинув «західницьку» тему акцентами на низку епізодів із біографії володаря: дитячі роки Данила і Василька при угорському дворі, постійні тісні відносини із рядом західноєвропейських держав – Польщею, Угорщиною, Чехією та ін., відносна віротерпимість стосовно латинського обряду, союзницькі відносини Романовичів із П'ястами, Арпадами і, відповідно, участь у боротьбі за австрійську спадщину. Та й, зрештою, факт прийняття королівського титулу. Барвінський стверджував, що Україна завжди тяжіла до Заходу: «Галицько-Володимирська Русь могла тоді розвиватися поруч із Західною Європою, бо щодо просвіти не стояла нижче від неї, а сусідні краї, Угри і Польщу, навіть перевищувала, коли тим часом на півночі в Суздальсько-Московському князівстві панувала велика темнота».¹⁸

В описі політичної біографії Данила Романовича були помітні риси українофільського дискурсу «Україна і Росія», який став одним із основних мотивів вказаного напрямку. Барвінський прагнув показати перевагу культурного розвитку української держави Данила над російською Володимиро-Суздальщиною. Вбачав описану вище «темноту» Московії та «європеїзацію» Галицько-Волинської держави відносно татарської залежності. Різкий контраст, зображений істориком, полягав у прийнятті московсько-суздальськими князями залежності від ординських ханів, які використовували цей зв'язок задля зміцнення своїх деспотичних «азіатських» позицій. Держава Данила пішла зовсім іншим шляхом розвитку. Усвідомлюючи набагато вигідніше географічне положення у контексті конфліктів із татарами, «Данило не міг і цього приниження стерпіти» і шукав шляхів, щоб «визволитися з-під цього соромного ярма татарської орди» при допомозі коаліції саме європейських держав.¹⁹ Під знаком «європейського» вибору Данила пройшов увесь нарис біографії володаря. Сповідуючи українофільські ідеї, Барвінський був впевнений у тому, що «коли Данила так високо поважали тодішні люди, то певно, що тепер кожен русин щиро буде шанувати й поважати найсвітлішу особу стародавньої Русі».²⁰

Наукова консолідація українського інтелектуального руху в контексті пошуку концепції минулого, яке б історично єднало Галичину із Наддніпрянською Україною, була тривалим процесом. Однак популяризація праць О. Барвінського розв'язувала цю проблему. Адже національне забарвлення Данила Романовича, створене істориком, сприяло тому, що галичани отримували свою частину славетного минулого у загальному наративі української національної історії. Назва держави Данила – Галицько-Волинське князівство орієнтувало на те, що центром була саме Галичина, а Волинь стала периферією. Відповідно король Русі, незважаючи на свій володимирський (волинський) слід, переносився до галицької пам'яті.

Західноукраїнський проєкт «Данила Галицького» був прийнятним і для М. Грушевського. Вчений тривалий час очолював кафедру історії України у Львівському університеті, що змушувало його рахуватися з поглядами галицьких інтелектуалів. У свою чергу М. Грушевський намагався похитнути російську концепцію історії, протиставляючи їй власну – українську. Однак мусимо звернути увагу, що у своєму гранд-наративі «Історія України-Русі», який ототожнював поняття Русь та Україна, історик досить обережно визначив місце Данила Романовича.²¹ Прояв значної фаховості вченого та плідної й клопіткої роботи із джерелами не залишив місця для «галицькості» володаря, але зберіг усі його українофільські властивості.

Виходячи із таких обставин, можемо припустити, що запозичення русофільського образу «Данила Галицького» розв'язувало для українського інтелектуального руху Галичини одразу дві проблеми. Перша з яких – «галицькість» суверенного володаря – сприяла відчуженню антагонізму великопольського минулого у західноукраїнських землях. І, відповідно, Данило Галицький як король Русі (спільної держави українців) – історично єднав західноукраїнські землі та Наддніпрянщину.

¹ М. Волощук, *Князь і король Данило Романович у житті міста Галича 13 сторіччя* [Prince and King Danylo Romanovych in the life of the city of Halych in the 13th century], in Галич. Збірник наукових праць, ред. М. Волощук, Івано-Франківськ, Лілея-НВ, 2017, вип. 2, с. 127-146; N. Khrystan, *Drohiczyn battle: History academic discipline versus politics (the soviet historical thought of 30-80's of the 20th century)*, in Codrul Cosminului, 2017, vol. 23, p. 187-202; Н. Христан, *Данило Романович у радянській історичній уяві: князь чи король* [Danylo Romanovych in the Soviet historical imagination: Prince or King], in Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Ч. 49. Історія, Чернівці, 2017, № 1, с. 6–13.

² І. Чорновол, *Політичні аспекти народницької історіографії: від М.Костомарова до М.Грушевського* [Political aspects of populist historiography: from M. Kostomarov to M. Hrushevskiy], in Молода нація: Альманах, Київ, 2000, № 3, с. 132

³ О. Барвінський, *Історія Русь. Часть III. Русь под панованєм Литви и Польщі, аж до сполучення тих держав під володінєм Ягайлонів* [History of Rus. Part III. Rus under the rule of Lithuania and Poland, until the union of those states under the possession of the Jagailons], Львів, 1880; *Часть IV. Русь под панованєм Ягайлового роду аж до підготовлення Люблинскої Унії* [Part IV. Rus under the rule of the Jagail family until the preparation of the Union of Lublin], Львів, 1882; *Часть V. Внутрішній стан Русь під пануванєм Ягайлового роду аж до цілковитого зілляня Литви з Польщею в Люблинській Унії 1569 р.* [Part V. The internal state of Rus under the rule of the Jagail family until the complete union of Lithuania with Poland in the Union of Lublin in 1569], Львів, 1884.

⁴ І. Куций, *Українська науково-історична думка Галичини (1830-1894 рр.): рецепція національної історії* [Ukrainian scientific and historical thought of Galicia (1830-1894): reception of national history], Тернопіль, Джура, 2006, с. 74.

⁵ О. Барвінський, *Спомини з мого життя. Друга часть. (Образки з громадянського і письменського розвитку Русинів від 1871-1888 р., з додатком споминів про М. Лисенка)* [Memories from my life. The second part. (Excerpts from the civil and literary development of the Rusyns from 1871-1888, with an appendix of memories about M. Lysenko)], Львів, Накладом Галицької Накладні Я. Оренштайна в Коломиї. З печатні В.А. Шийковського, 1913, с. 323.

⁶ О. Барвінський, *Спомини з мого життя. Друга часть*, с. 323.

⁷ О. Барвінський, *Илюстрована історія Русь водь найдавнішших до нынѣшних часовъ пбсля рускихъ и чужихъ историковъ. Написавъ Олександръ Барвѣнскій, членъ товариства «Просвѣта». Зъ двома историчными картами Русь и 40 иллюстраціями* [Illustrated history of Rus from the earliest times to the present day by Rus and foreign historians. Written by Oleksandr Barvynskiy, a member of the «Prosvita society». With two historical maps of Rus and 40 illustrations], Львовѣ, Зъ друкарнѣ Товариства имени Шевченка подь зарядомъ К. Беднарского, 1890, 282 с.

⁸ І. Куций, *Українська науково-історична думка Галичини (1830-1894 рр.): рецепція національної історії*, с. 75.

⁹ О. Барвінський, *Спомини з мого життя. Друга часть*, с. 322.

¹⁰ О. Барвінський, *Спомини з мого життя. Друга часть*, с. 323.

¹¹ І. Чорновол, *Олександр Барвінський у контексті своєї і нинішньої епохи* [Oleksandr Barvynskiy in the context of his and the current era], in Олександр Барвінський (1847-1927). Матеріали конференції, Львів, 2001, с. 33.

¹² І. Куций, *Українська науково-історична думка Галичини*, с. 77.

¹³ О. Барвінський, *Илюстрована історія Русь водь найдавнішших до нынѣшних часовъ пбсля рускихъ и чужихъ историковъ*, с. 23.

¹⁴ О. Барвінський, *Илюстрована історія Русь водь найдавнішших до нынѣшних часовъ пбсля рускихъ и чужихъ историковъ*, с. 58.

¹⁵ О. Барвінський, *Илюстрована історія Русь водь найдавнішших до нынѣшних часовъ пбсля рускихъ и чужихъ историковъ*, с.58-59.

¹⁶ О. Барвінський, *Илюстрована історія Русь водь найдавнішших до нынѣшних часовъ пбсля рускихъ и чужихъ историковъ*, с. 19.

¹⁷ О. Барвінський, *Илюстрована історія Русь водь найдавнішших до нынѣшних часовъ пбсля рускихъ и чужихъ историковъ*, с. 60.

¹⁸ О. Барвінський, *Илюстрована історія Русь водь найдавнішших до нынѣшних часовъ пбсля рускихъ и чужихъ историковъ*, с. 60.

¹⁹ О. Барвінський, *Илюстрована історія Русь водь найдавнішших до нынѣшних часовъ пбсля рускихъ и чужихъ историковъ*, с.60-61.

²⁰ О. Барвінський, *Илюстрована історія Русь водь найдавнішших до нынѣшних часовъ пбсля рускихъ и чужихъ историковъ*, с. 61.

²¹ М. Грушевський, *Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства* [The usual scheme of Rus history and the matter of a rational arrangement of the history of the Eastern Slavs], in *Статті по славяноведенію*, Санкт-Петербург, 1904, вып. 1, с. 142.

References

1. O. Barvynskiy, *Istoriia Rusy. Chast III. Rus pod panovaniem Lytvy y Polshchi, azh do spoluchennia tykh derzhav pid volodiniem Yahailoniv* [History of Rus. Part III. Rus under the rule of Lithuania and Poland, until the union of those states under the possession of the Jagailons], Lviv, 1880.
2. O. Barvynskiy, *Istoriia Rusy. Chast IV. Rus pod panovaniem Yahailovoho rodu azh do pidhotovlenia Liublynskoї Unii* [Part IV. Rus under the rule of the Jagail family until the preparation of the Union of Lublin], Lviv, 1882.
3. O. Barvynskiy, *Istoriia Rusy. Chast V. Vnutrishnii stan Rusy pid panuvaniem Yahailovoho rodu azh do tsilkovytoho zilliania Lytvy z Polshcheiu v Liublynskii Unii 1569 r.* [Part V. The internal state of Rus under the

- rule of the Jagail family until the complete union of Lithuania with Poland in the Union of Lublin in 1569], Lviv, 1884.
4. O. Barvinskyi, Spomyny z moho zhytia. Druha chast. (Obrazky z hromadianskoho i pysmenskoho rozvytku Rusyniv vid 1871-1888 r., z dodatkom spomyniv pro M. Lysenka) [Memories from my life. The second part. (Excerpts from the civil and literary development of the Rusyns from 1871-1888, with an appendix of memories about M. Lysenko)], Lviv, Nakladom Halytskoi Nakladni Ya. Orenshtaina v Kolomyi. Z pechatni V.A. Shyikovskoho, 1913, 1120 s.
 5. O. Barvinskyi, Yliustrovana ystoriia Rusy vod naidavnishykh do nynishnykh chasov poslia ruskykh i chuzhykh istorikov. Napysav Oleksander Barvinskii, chlen tovarystva «Prosvita». Z dvoma istorychnymy kartamy Rusy y 40 iliustratsiyamy [Illustrated history of Rus from the earliest times to the present day by Rus and foreign historians. Written by Oleksandr Barvinskyi, a member of the «Prosvita society». With two historical maps of Rus and 40 illustrations], Lvov, Z drukarni Tovarystva imeny Shevchenka pod zariadom K. Bednarskoho, 1890, 282 s.
 6. I. Chornovol, Oleksandr Barvinskyi u konteksti svoiei i nynishnoi epokhy [Oleksandr Barvinskyi in the context of his and the current era], in Oleksandr Barvinskyi (1847-1927). Materialy konferentsii, Lviv, 2001, c. 32-45.
 7. I. Chornovol, Politychni aspekty narodnytskoi istoriohrafii: vid M. Kostomarova do M. Hrushevskoho [Political aspects of populist historiography: from M. Kostomarov to M. Hrushevskyi], in Moloda natsiia: Almanakh, Kyiv, 2000, № 3, s. 130-150.
 8. M. Hrushevskiyi, Zvychaina skhema ruskoj istorii y sprava ratsionalnoho ukladu istorii Skhidnoho Sloviaanstva [The usual scheme of Rus history and the matter of a rational arrangement of the history of the Eastern Slavs], in Staty po slavianovedenyiu, Sankt-Peterburh, 1904, vyp. 1, s. 142-143.
 9. N. Khrystan, Danylo Romanovych u radianskii istorychnii uiavi: kniaz chy korol [Danylo Romanovych in the Soviet historical imagination: Prince or King], in Naukovyi visnyk Chernivetskoho natsionalnoho universytetu imeni Yurii Fedkovycha: Ch. 49. Istoriia, Chernivtsi, 2017, № 1, c. 6-13.
 10. N. Khrystan, Drohiczyn battle: History academic discipline versus politics (the soviet historical thought of 30-80's of the 20th century), in Codrul Cosminului, 2017, vol. 23, p. 187-202.
 11. I. Kutsyi, Ukrainska naukovo-istorychna dumka Halychyny (1830-1894 rr.): retseptsiiia natsionalnoi istorii [Ukrainian scientific and historical thought of Galicia (1830-1894): reception of national history], Ternopil, Dzhura, 2006, 222 s.
 12. M. Voloshchuk, Kniaz i korol Danylo Romanovych u zhytti mista Halycha 13 storichchia [Prince and King Danylo Romanovych in the life of the city of Halych in the 13th century], in Halych. Zbirnyk naukovykh prats, red. M. Voloshchuk, Ivano-Frankivsk, Lileia-NV, 2017, vyp. 2, s. 127-146.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2023. – С. 99–106
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2023. – pp. 99–106
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2023.57.99-106>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(477.85):614

© Оксана Гучко* (Чернівці)
© Фрозіна Кузик** (Чернівці)

МЕДИКО-САНИТАРНА СЛУЖБА ПІВНІЧНОЇ ЧАСТИНИ БУКОВИНИ ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1918-1928 рр.)

У статті мова йде про основні тенденції відновлення та розвитку медико-санітарної служби на території північної частини Буковини у перше повоєнне десятиріччя (1918-1928 рр.), висвітлюються деякі аспекти санітарно-епідемічного стану населення краю. Звертається увага на те, що важкі матеріальні та побутові умови проживання, низький рівень санітарної культури викликали часті хвороби серед місцевого населення, що нерідко призводило до епідемій різних інфекційних захворювань і відповідно зростання смертності серед буковинців. Вказується, що найбільш поширеною і доступною для жителів краю залишалася народна медицина. Наводяться статистичні дані про епідемічні хвороби, вакцинації, чисельність медичних працівників та ін.

Ключові слова: Північна Буковина, санітарна служба, медична допомога, хвороби, лікар, епідемія.

Oksana Huchko (Chernivtsi)
Frozina Kuzyk (Chernivtsi)

MEDICAL AND SANITARY SERVICE OF NORTHERN PART OF BUKOVYNA AFTER THE FIRST WORLD WAR (1918-1928)

Abstract. The article deals with the main trends in the restoration and development of the medical and sanitary service in the territory of Northern Bukovyna in 1918-1928, during which martial law continued here, after which the territory became part of the Kingdom of Romania.

In the first post-war period the population of the region found itself almost entirely without healthcare. Collapsed health system could not fight the spread of epidemic diseases through the region that also led to a complicated demographic situation in the post-war Bukovyna. The enduring spread of diseases among the population and, to a certain extent, the wish of Romanian authorities to use medicine for propaganda purposes forced the start of a comprehensive work to improve health and sanitary conditions in the region.

The primary task that had to be urgently solved by the health service in the early post-war years has become the overcoming of the epidemics of infectious diseases that at the end of World War I led to great mortality among the population. Quite common among the residents of the region were dysentery, typhoid, typhus, relapsing fever, tuberculosis, and a number of pediatric respiratory infections – scarlet fever, measles, whooping cough, diphtheria, contagious parotitis, varicella and others. Some years there was an urgent need for the establishment of health centres, dispensaries.

According to the law of 1923, the Health Service was divided into two parts: sanitary and hospital. The Sanitary Service was engaged in supervision, control and study of the health status of the settlements, the use of general and special preventive measures and prevention of epidemics, to provide medical care

* к.і.н., викладач історії Чернівецького медичного фахового коледжу.

PhD in History, History Teacher, Chernivtsi Medical Applied College
orcid.org/0009-0008-2845-1352
e-mail: oigg@i.ua

** к.мед.н., директор Чернівецького медичного фахового коледжу.

PhD in Medicine, Director, Chernivtsi Medical Applied College
orcid.org/0009-0004-0491-283X
e-mail: kuzyk67@ukr.net

outside hospitals, educate the population about prevention and treatment of social diseases etc. The Hospital Service was responsible for hospital treatment and medical supervision of patients in hospitals.

Bukovyna along with Khotyn district and the northern part of Moldova was included in the VIII sanitary region under the guidance of General Sanitary Inspectorate. For the operation of health service, Bukovyna was divided into five health areas, each headed by a Chief Physician. Areas were divided into sanitary districts. At the head of each one was the district doctor who had assistants, district midwives, and health agents. The duty of medical personnel was to countercheck social diseases. In this regard, 9 infirmaries and 27 dispensaries were founded in Bukovyna within 10 years (1918-1928).

To avoid the spread of infectious diseases from abroad – an official centre «Grigore Ghica Vodă» was created to examine travellers at the border at the railway station in Nepolokivtsi.

Also, in the first post-war decade for health services of the land the Sanitary Inspectorate has founded in Chernivtsi: Regional warehouse of medical instruments and devices; Regional warehouse of drugs, serums, vaccines and bandages, and the Institute of Hygiene.

Compulsory preventive vaccination against smallpox and other infectious diseases was introduced. Doctors held free consultations in towns and villages both at home and in hospitals. At the same time, in the first post-war decade a decrease of doctors and paramedical staff is observed.

Taking into consideration the shortage of a sufficient number of hospitals, clinics, doctors, nurses, lack of medicines, vaccines, therapeutic sera in Bukovyna, it should be ascertained that the state of epidemic diseases in the region in the early post-war years remained extremely hard. Only in the mid-20s such diseases as smallpox, typhus, and dysentery had been largely overcome thanks to vaccination, organizational and educational measures taken by the authorities. However, there remained high death rate from heart diseases, pneumonia, tuberculosis, due to difficult living conditions and inaccessibility of health care to the most.

Keywords: Bukovyna, sanitary service, medical care, disease, doctor, hygiene, epidemic.

Постановка наукової проблеми та її значення. Під час Першої світової війни система медико-санітарного забезпечення населення північної частини Буковини зазнала значної шкоди. По-перше, через бойові дії, по-друге, у зв'язку зі зміною територіальної приналежності регіону, північна частина Буковини була включена до складу королівської Румунії. У перший період після війни населення краю опинилося майже повністю без медичного обслуговування. Зруйнована медико-санітарна система не могла боротися із поширенням епідемічних захворювань в краї, що призвело до складної демографічної ситуації у повоєнній Буковині. Невпинне поширення хвороб серед населення і, до певної міри, бажання румунської влади задіяти медицину у пропагандистських цілях змусили розпочати комплексну роботу з метою покращення медико-санітарного стану регіону. І тому **метою статті** є аналіз тих завдань, що постали перед санітарною службою у період перебування краю у складі королівської Румунії та шляхи їх вирішення. Адже в умовах сьогоденної війни росії проти України, коли значна частина медичних закладів прифронтових територій знищена, питання відновлення медико-санітарної служби після Першої світової війни варте уваги.

Ступінь наукової розробки теми. Проблема відновлення та розвитку в регіоні системи охорони здоров'я у міжвоєнний період ще потребує дослідження. Окремі її аспекти висвітлюються у праці С. Кобилянського, В. Пішака, Б. Дробніса¹. Питанню розвитку медицини на території краю приділив певну увагу І. Піддубний². Медико-санітарна система краю означеного періоду стала об'єктом дослідження О. Руснака³.

Найбільшповнеуявленняпроозначенупроблему дають матеріали друкованих та неопублікованих джерел Держаного архіву Чернівецької області. Серед них праці тогочасного головного санітарного інспектора краю В. Паскала⁴, спогади очевидців, звіти лікарів, анкети санітарних агентів, численні статистичні дані щодо захворюваності, вакцинації, чисельності медичних працівників та інші.

Виклад основного матеріалу. Першорядним завданням, яке необхідно було екстрено вирішувати службі охорони здоров'я у перші післявоєнні роки, стало подолання епідемій інфекційних захворювань, які на кінець Першої світової війни призвели до великої смертності серед населення. Якщо у XVII-XVIII ст. найбільш небезпечною хворобою, що лютувала у Європі, була чума, у XIX ст. – холера, то на початку XX ст., зокрема в роки Першої світової війни, це різні види тифу, важкі форми грипу, який в народі називали «іспанкою», котрі забрали велику кількість людських життів. Серед дітей виникали і поширювались дитячі інфекційні захворювання – дифтерія, скарлатина, кір, коклюш. Смертність від перших двох була досить високою і досягала в окремі роки до 15 % від захворілих. Не можна говорити, що та чи інша держава, зокрема Румунія, не проводила певних

заходів боротьби з інфекційними захворюваннями, особливо серед дітей. Загальновідомо, що найважливішим законом епідеміології є створення імунного прошарку серед певних контингентів населення. Однак у першій половині ХХ ст. широко проводилась вакцинація лише проти натуральної віспи. Нерозвинутою була також дезінфекційна справа. Не володіла медицина в той час і достатньо ефективними лікарськими засобами, вакцинами і сироватками. Тому досить розповсюдженими серед населення краю були дизентерія, черевний, висипний, поворотний тифи, туберкульоз, низка дитячих крапельних інфекцій – скарлатина, кір, коклюш, дифтерія, епідемічний паротит, вітряна віспа та ін.

Так, за даними, що наводив генеральний санітарний інспектор краю Василь Паскал, на висипний тиф на Буковині у кінці 1918 р. хворіло 275 осіб, у 1919 р. – 469, у 1920 р. – 718, а у 1921 р. – 799. Далі число таких хворих йшло на спад. У 1920 р. дизентерією на Буковині хворіло 402 особи, скарлатиною – 639, черевним тифом – 257, віспою – 167, краснухою (кір) – 215⁵. Це лише та кількість осіб, що офіційно пройшла через лікувальні установи. Насправді таких хворих було більше.

Рух епідемій на Буковині (1918-1928 рр.)

Роки	Віспа	Висипний тиф	Скарлатина	Дифтерія	Черевний тиф	Дизентерія	Коклюш	Енцефаліт	Кір	Сибірська виразка	Епідемічний паротит	Менінгіт	Лихоманка
1918	291	275	208	40	302	67	183	-	170	10	10	2	4
1919	199	469	186	40	296	74	132	-	130	7	31	4	3
1920	167	718	639	26	257	402	74	-	215	3	10	1	2
1921	86	799	676	42	172	198	177	3	93	13	7	3	4
1922	76	250	577	40	180	274	215	-	107	14	62	2	2
1923	17	152	1157	28	153	186	113	-	196	7	98	4	4
1924	-	120	437	28	191	31	129	-	58	33	78	7	5
1925	2	46	245	34	136	127	197	6	333	10	9	2	3
1926	2	14	685	76	153	121	431	3	976	12	17	16	12
1927	6	39	815	94	225	451	258	-	275	22	79	10	6
1928	-	9	286	47	28	7	419	-	51	5	255	7	4

У більшості випадків ці хвороби набували небезпечних форм. Ситуація ускладнювалася злиденністю населення, ігноруванням лікування. Залишення хворих на гострі інфекційні захворювання вдома спричиняло розповсюдження епідемій. Бідні верстви населення через платність медичної допомоги, дорожнечу ліків за медичною допомогою взагалі не звертались. А якщо звертались, то в крайніх випадках, на фініші захворювання, коли на позитивний результат лікування годі було сподіватись. Епідеміями були охоплені Кіцмань, Заставна, Кадубівці, Чуньків, Хрещатик, Вікно, Бросківці, Бобівці, Оршівці, Вижниця, Вашківці, Берегомет, Лукавець, Жадова, Станівці та інші населені пункти (комуни) північної частини Буковини.

Оскільки окремої медичної статистики у повоєнний період не велось, то важко було навіть визначити кількість всіх хворих. Загалом не було жодної комуни та міста, де ці хвороби не були зафіксовані. Відсутність кваліфікованої і вчасної допомоги хворим на інфекційні хвороби призводила до збільшення смертності серед населення. На прикладі села Банилова (тоді – Банилова-над-Сіретом) Сторожинецького повіту, за проаналізованими даними церковного архіву православної церкви, можна простежити смертність населення від деяких інфекційних хвороб⁶. Зокрема, від тифу тут протягом 1919-1921 рр. померло 52 особи, ця хвороба торкалася всіх вікових категорій, проте найбільша смертність була у людей у віці 30-70 років. Найбільше випадків захворювання фіксувалося взимку та навесні, коли особливо був поширений педикульоз. Від дизентерії у цьому ж селі у 1920-1923 рр. померло 49 осіб. Найбільша смертність була серед дітей у віці 1-5 років⁷. Це захворювання мало сезонний характер із найбільшим поширенням у літні та осінні місяці. Узимку захворюваність дизентерією майже не спостерігалася. Від кору (краснухи) у Банилові лише у 1918 р. померло 20 осіб⁸, а від скарлатини протягом 1920-1921 рр. померло 16⁹. Висока смертність від цих хвороб спостерігалася у віковій категорії від 1 до 15 років, здебільшого смертність зростала восени та взимку. Від вітрянки у 1921 р. померло 10 дітей, адже найбільша смертність припадала на вік 1-5 років. Це захворювання притаманне для всіх пір року, проте летальних випадків більше

спостерігалось навесні (квітень-травень)¹⁰. Серед інших хвороб, що мали епідемічний характер у цій місцевості, можна назвати коклюш, дифтерію та грип. Серед епідемій грипу у Банилові було зафіксовано лише іспанський грип у 1918-1919 рр., від нього померло 43 особи: 37 – у 1918 р. та 6 – у 1919 р.¹¹

У перші повоєнні роки спеціальних заходів для виявлення інфекційних хворих не проводилося. Населення залишалося здебільшого без медичного нагляду. Зазвичай хворих виявляли випадково. У кращому разі їм просто радили звернутися в лікарню. Кілька років відчувалася гостра необхідність у створенні медичних пунктів, диспансерів. Реальна медична допомога надавалася лише приватними лікарями.

У системі охорони здоров'я краю після війни певний час продовжували діяти австрійські закони, хоча виконувалися вони дедалі рідше, оскільки не відповідали вимогам нової влади. З 1921 р. на Буковині вступають у силу санітарні закони Старого Королівства 1908 та 1910 рр. Згідно з ними справа охорони здоров'я в Румунії підпорядковувалась генеральному директору, якого призначала Рада міністрів. Ним міг стати фахівець з великим досвідом лікарської та адміністративної роботи, що мав достатньо повноважень для керівництва всією санітарною службою. На допомогу йому створювалися різні комісії для ведення справ. У 1923 р. в дію вступив новий закон, відповідно до якого санітарна служба входила у структуру новоствореного Міністерства здоров'я. Відтоді система охорони здоров'я Буковини практично вже не відрізнялася від такої системи Старого Королівства.

Згідно із законом, служба охорони здоров'я ділилася на дві частини: санітарну та лікарняну. Санітарна служба займалася наглядом, контролем та вивченням стану гігієни населених пунктів, застосуванням загальних і спеціальних заходів профілактики та запобігання епідеміям; наданням медичної допомоги хворим за межами лікарень, проведенням роз'яснювальної роботи серед населення про профілактику і лікування соціальних хвороб та ін. Лікарняна служба відповідала за стаціонарне лікування, нагляд за хворими у лікарнях.

Північна частина Буковини разом з Хотинським повітом та північною частиною Молдови була включена до складу VIII санітарної області, керівництво якою здійснював Генеральний санітарний інспекторат¹². Він здійснював нагляд за дотриманням законів і регламентів у санітарній справі, займався обліком інфекційних, епідемічних, соціальних та інших захворювань, вживав заходів щодо їх ліквідації та профілактики, керував медичним обслуговуванням населення, здійснював контроль за діяльністю лікувальних і санітарних установ, аптек, приватною медичною практикою. Очолював Генеральний санітарний інспекторат – генеральний санітарний інспектор, що призначався Міністерством здоров'я. Він керував роботою інспекторату, був розпорядником фінансів установ, що підпорядковувалися інспекторату, здійснював контроль за роботою медичних та санітарних працівників, стежив за виконанням рішень повітових рад з гігієни, затверджував їхні рішення на відкриття аптек, промислових та торговельних підприємств¹³.

Для кращого функціонування санітарна служба північної частини Буковини поділялася на 5 повітів (відповідно до адміністративного поділу), керівником кожного був головний лікар. Повіти поділялися на санітарні дільниці (їх було 42). На чолі кожної перебував окружний дільничний лікар, який підпорядковувався головному повітовому лікарю. Санітарна служба охоплювала сільські дільниці в середньому по 15 000 жителів та міські дільниці – по одній в адміністративних центрах повітів, за винятком Вашківців і Заставни, які разом із навколишніми селами формували сільські дільниці. У Чернівцях було 5 дільниць¹⁴. Місто мало і головного муніципального лікаря та його помічника – міського окружного лікаря.

Кожен дільничний (міський чи сільський) лікар мав помічників: окружних акушерок та санітарних агентів. Окружні акушерки – це випускниці акушерських шкіл, що допомагали жінкам при пологах та доглядали за породіллями після народження дитини. Санітарні агенти – випускники спеціальних шкіл, головним обов'язком яких було виявлення хвороб, боротьба із соціальними хворобами, надання невідкладної допомоги до прибуття лікаря, нагляд за дотриманням лікування, що призначалося дільничним лікарем, та ін.

Згідно з чинним санітарним законодавством, набір медичного персоналу робився на основі конкурсу та іспиту, при цьому не враховувався стаж та досвід роботи. Обов'язком медичного персоналу була протидія соціальним хворобам. У зв'язку з цим в регіоні протягом 10 років (1918-1928) засновано 9 лазаретів і 27 диспансерів. Якщо кількість лікарів (повітових і міських) майже не змінилась, – вона варіювалась в різні роки від 105 до 121, то кількість медичного персоналу

побільшала суттєво, хоча дані за 1918-1920 рр. відсутні, але подальші роки показують зростання аж до 102¹⁵.

Обов'язки повітових головних лікарів, головного лікаря м. Чернівці та окружних лікарів були закріплені законом 1923 р. та визначалися спеціальними інструкціями, оскільки вони вважалися відповідальними за стан охорони здоров'я населення.

Так, згідно з Інструкцією генерального санітарного директора про обов'язки дільничних лікарів від 1926 р.¹⁶ останні зобов'язані були давати безкоштовні консультації два рази на тиждень у четвер і неділю; взимку з 9 до 12 год., влітку з 8 до 12 год. Графік режиму роботи мав бути вивішений на вікні або на дверях диспансеру. Хворі, які побажали платити лікарю гонорари, отримували консультації в ті ж дні, тільки після обіду. Платні пацієнти не мали права на безкоштовне лікування і на отримання безкоштовних ліків. Виняток становили тільки ті, у яких виявляли такі хвороби, які згідно із законами Румунії від 12 травня 1920 р. та 20 листопада 1925 р., треба було обов'язково лікувати безкоштовно (летаргічний енцефаліт, що супроводжувався температурою, пелагра, туберкульоз, сифіліс, гранульований кон'юнктивіт та інші інфекційні хвороби)¹⁷.

Інфекційних хворих у диспансері мали приймати в будь-який час, надавши їм термінову лікарську допомогу та ізолювавши від інших відвідувачів. Якщо в диспансерах було місце, щоб госпіталізувати інфекційних хворих, то лікар зобов'язаний був провідувати їх кожен день. На час відсутності лікаря санітарний агент мав його замінити, діючи згідно з вказівками лікаря.

Два дні дільничний лікар мав приймати хворих, в інші дні займатися господарством диспансеру (навесні у дворі диспансеру посадити фруктові дерева, декоративні рослини), вести дільничну документацію (облікові журнали хворих – тих, що прибули чи виписалися), щорічно підшивати справи та ін. У ці ж дні до диспансеру мали викликатися санітарні агенти та акушерки з комун певної дільниці для перевірки їхнього професійного рівня та отримання інструкції щодо подальшої роботи.

Кожна комуна повинна була придбати санітарну карету для надання швидкої допомоги. Тим дільницям, де такі карети були відсутні, рекомендували звернутися до головного повітового лікаря, щоб він допоміг їх придбати.

Одна санітарна дільниця могла включати до десяти сіл. Так, санітарна дільниця з центром у с. Веренчанка обслуговувала Веренчанку, Кадубівці, Бобівці, Бабин, Киселів, Звиняче, Кострижівку, Хрещатик, Луку, Прилипче із загальним числом жителів 18 166 осіб. Їх обслуговував один дільничний лікар, який перебував у Веренчанці, три санітарних агенти: один у Веренчанці (чисельність населення – 4178 ос.), також відповідав і за населення Кадубівців (2828 ос.), другий – у Бобівцях (1751 ос.), відповідав і за Киселів (2679 ос.) та Бабин (1602 ос.) і третій – у Звинячому, відповідав за населення Кострижівки (разом 2344 ос.), Луки (658 ос.), Хрещатика (943 ос.), Прилипче (1183 ос.) та чотири акушерки у цих же селах і окремо у Кадубівцях. В середньому один санітарний агент на початку 30-х років припадав на 6 тис. населення, одна акушерка – на 4,5 тис. населення¹⁸.

Дільничний лікар, виконуючи всі розпорядження стосовно боротьби з епідемічними захворюваннями, повинен був відвідувати комуни хоча б 1 раз на 10 днів. У інструкції говорилося, що «лікар провідує комуни тоді, коли він вважає необхідним, коли він отримає наказ головного лікаря або коли його повідомить санітарний агент, що він там потрібен»¹⁹. Прибувши у комуни, лікар мав перевірити у примарії роботу санітарного персоналу, реєстраційні журнали (повинні були зберігатися в спеціальній шафі у примарії), переглянути список хворих на сифіліс, туберкульоз, кон'юнктивіт та інші інфекційні хвороби. Хворих санітарний агент повинен був зібрати заздалегідь і показати лікарю для призначення лікування та надання консультацій. Також під час візиту у комуни дільничний лікар повинен був провести огляд громадських приміщень, школи, оглянути хворих учнів, надати поради щодо стану водних джерел, криниць стосовно використання питної води, оглянути сільські хати, зробити щеплення (особливо якщо серед населення були хворі на сибірську виразку чи сказ) та ін.

Якщо в комуні був акушерський пункт, дільничний лікар мав переглянути списки породіль з початку року і до моменту перевірки, діток до 2-х років; оглянути жінок, що народили в той день, надати поради щодо годування. Зустрічався зі священником, вчителем, проводив серед жителів комуни роз'яснювальну роботу, розповідав їм про гігієну, популярну медицину, значення сільського лікаря для боротьби з інфекційними хворобами, туберкульозом та ін.²⁰

Однак не завжди всі розпорядження Генерального санітарного інспекторату чітко виконувалися. На практиці деякі лікарі свої обов'язки виконували неохоче, формально, бо отримували невелику

платню, а в основному займались приватною практикою. Так, сторожинецький головний лікар навіть не знав дороги до комун повіту, які йому підпорядковувались. Кращою була діяльність повітового лікаря у Вижниці²¹.

З боку влади важливими у питаннях боротьби з епідеміями на той час були організаційна і просвітницька робота, що полягала у розповсюдженні листівок з рекомендаціями для населення, як уникнути епідемії, у розробленні інструкцій щодо виявлення та лікування хворих. Однак такі дії не були підсилені поліпшенням добробуту населення, добрим і повноцінним харчуванням, високими заробітками, що сприяло б цілковитому оздоровленню краю. Старше покоління населення було надто консервативним чи просто байдужим, коли йшлося про різкі зміни в побуті й особисту гігієну.

Для недопущення проникнення інфекційних хвороб з-за кордону у Неполоківцях створено офіційний пункт на залізничній станції «Grigore Ghica Vodă» для огляду мандрівників при перетині кордону. Під час війни ця станція була повністю зруйнована. У 1921 р. її реконструювали. Тут було збудовано одну з найкращих у Румунії дезінфекційну лабораторію, пункт огляду, роздягальні, лазні, палати для госпіталізації хворих на 40 ліжко-місце, житло для лікарів²². Медичний персонал цього пункту переходив проводив огляд та лікування хворих, перевіряв вантажі. Під час епідемії не дозволялося брати з собою тварин та продукти тваринного походження²³.

З метою зменшення ризику проникнення різних інфекцій через кордон 20 грудня 1922 р. у Варшаві між Польщею і Румунією було підписано Санітарну конвенцію, згідно з якою сторони зобов'язувалися негайно інформувати одна одну про виникнення вогнищ інфекційних хвороб, характер епідемії, її місце, кількість хворих та вжиті заходи²⁴. Також у перше повоєнне десятиріччя для медичних послуг краю санітарним інспектором у Чернівцях було засновано: регіональний склад медичних засобів та інструментів; регіональний склад з лікарськими препаратами, сироватками, вакцинами та перев'язувальним матеріалом, а також Інститут гігієни. Останній мав два відділення: бактеріологічне та хімічне для різних лабораторних досліджень, контролю за продуктами харчування, а також для проведення хімічних і бактеріологічних аналізів²⁵. Перші статистичні дані про діяльність бактеріологічної лабораторії у повоєнний період з'явилися у 1922 р. Відомо, що тоді було проведено всього 1973 аналізи, з яких 1200 для діагностики сифілісу (реакції Вассермана (Wassermann Reaction)), 80 для діагностики тифу (реакції Вейля-Фелікса (Weil-Felix Reaction)), 200 аналізів сечі та ін. У 1923 р. кількість проведених аналізів зросла до 2175²⁶, однак і це для краю було надто мало.

Введено обов'язкові профілактичні щеплення проти віспи та інших інфекційних захворювань. Вакцинацію населення організував інспекторат, і число вакцинованих поступово зростало. Якщо у 1918 р. у Чернівцях успішно вакциновано 2246 осіб, у Сторожинці – 1745, то у 1921 р.: у Чернівцях – 2925, у Сторожинці – 1830 осіб. У 1927 р., відповідно, – 5780 та 4400 осіб. Проте зростало число і невдалих вакцинацій: у 1921 р. у Чернівцях – 1100, у Сторожинці – 715. Всього за 10 років (1918-1928 рр.) у Чернівцях проведено 42 625 успішних щеплень, 7726 неуспішних²⁷.

Проводилися лікарями в містах і селах безкоштовні консультації як вдома, так і в диспансерах. Як свідчать статистичні дані, їх середньорічна кількість зростала. Для прикладу простежимо це по двох повітах – Чернівецькому і Сторожинецькому. Якщо за 5-річчя 1919-1923 рр. у сільській місцевості цих повітів таких консультацій надавалося щороку 2427, то у наступні 5 років 1924-1928 рр. – 3228, у міській місцевості, відповідно, 2933 і 3765, тобто збільшення у 1,3 рази.

Примітно, якщо у сільській місцевості більшість щорічних консультацій (1922) впродовж 1919-1928 рр. надавалася вдома, то меншість (841) – у диспансері. У містах, навпаки, більшість щорічних консультацій (3196) за той же період надавалася у диспансерах, а меншість (349) – вдома. Це й зрозуміло, адже диспансери діяли переважно у міській місцевості.

Значно рідше надавалися ці консультації у віддаленому Вижницькому повіті: лише у міській місцевості у 1919-1923 рр. щороку по 75, а у 1924-1928 рр. – по 30, тобто цей вид допомоги різко скорочувався²⁸.

Висновок. У перші повоєнні роки (1918-1928 рр.) населення краю опинилося майже повністю без медичного обслуговування. Системна організація санітарної служби з'явилася у 1923 р., згідно з впровадженням закону охорони здоров'я на Буковині. Погане забезпечення ліками та їхня дорожнеча не дозволяли значній частині населення ефективно отримувати належну медичну допомогу. Воднораз спостерігається зменшення кількості лікарів. Проте з'явилися санітарні медичні агенти, яких не було у довоєнний період. У свою чергу, за часів Румунії створюється мережа диспансерів, де надавалася безкоштовна медична консультація хворим, основна частина яких діяла у містах.

Їх недостатня кількість у сільській місцевості призводила до того, що ефективність боротьби з хворобами у селі була набагато нижчою. Високою залишалась смертність від захворювання на серце, пневмонію, туберкульоз, що було зумовлено важкими умовами життя та недоступністю для більшості населення медичної допомоги.

Зважаючи на брак на території північної частини Буковини достатньої кількості лікувальних закладів, диспансерів, лікарів, середніх медичних працівників, нестачу ліків, вакцин, лікувальних сироваток, варто констатувати, що ситуація з епідемічними захворюваннями у краї у перші повоєнні роки залишалася вкрай важкою. Лише на середину 20-х років завдяки вакцинаціям та організаційно-просвітницьким заходам з боку влади такі недуги, як віспа, тиф, дизентерія, в основному було подолано. В ХХІ ст. світ зіткнувся з новою епідемією *коронавірусу (COVID-19)*, і тільки вакцинація допомогла її зупинити. Боротьба з епідеміями залишається актуальною і надалі.

¹ С. Кобилянський, В. Пішак, Б. Дробніс, *Історія медицини Буковини. Цифри і факти* [History of medicine in Bukovina. Figures and facts], Чернівці, Медакадемія, 1999, 249 с.

² І. Піддубний, *Місто у міжвоєнний період* [The City in the Interwar Period], in «Чернівці: Історія і сучасність (Ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто)», Чернівці, Зелена Буковина, 2009, с. 193-194.

³ О. Руснак, *Стан і проблеми функціонування системи медико-санітарного забезпечення населення Північної Буковини та Хотинщини у 1918-1940 рр.* [The State and the Problems of Functioning of the System of Medical and Sanitary Provision of the Population of Northern Bukovina and Khotyn Region in 1918-1940], in «Питання історії України. Збірник наукових праць», Чернівці, Технодрук, 2009, Т. 12, с. 258-263; О. Руснак, *Основні тенденції розвитку системи охорони здоров'я Північної Буковини і Хотинщини у міжвоєнний період* [Main Tendencies of Healthcare System Development of Northern Bukovina and Khotyn Region During the Interwar Period], in «Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича: Історія», № 1, 2021, с. 77-89.

⁴ V. Pascal, *Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921* [The Situation of the Sanitary Service of Bukovina in 1921], București, Cultura, 1921, **61 p.**; V. Pascal, *Serviciul de sănătate publică în Bucovina 1918-1928* [Public Health Service in Bukovina 1918-1928], in «Zece ani dela unirea Bucovinei 1918-1928», p. 193-216.

⁵ V. Pascal, *Serviciul de sănătate publică în Bucovina 1918-1928*, p. 200-201.

⁶ T. Nandriș, *Din trecutul epidemiologie al comunei rurale Banila pe Ceremuș, jud. Storojineț (1814-1938)* [From the epidemiology past of the Banila rural commune on Cheremosh, Storojinet county (1814-1938)], in «Bucovina Medica», 1943, An. 1, № 2-4, p. 72-73.

⁷ T. Nandriș, *Din trecutul epidemiologie al comunei rurale Banila pe Ceremuș, jud. Storojineț (1814-1938)*, p. 75-76.

⁸ T. Nandriș, *Din trecutul epidemiologie al comunei rurale Banila pe Ceremuș, jud. Storojineț (1814-1938)*, p. 86-87.

⁹ T. Nandriș, *Din trecutul epidemiologie al comunei rurale Banila pe Ceremuș, jud. Storojineț (1814-1938)*, p. 89-90.

¹⁰ T. Nandriș, *Din trecutul epidemiologie al comunei rurale Banila pe Ceremuș, jud. Storojineț (1814-1938)*, p. 99-100.

¹¹ T. Nandriș, *Din trecutul epidemiologie al comunei rurale Banila pe Ceremuș, jud. Storojineț (1814-1938)*, p. 101-103.

¹² І. Піддубний, *Місто у міжвоєнний період*, с. 193.

¹³ С. Кобилянський, В. Пішак, Б. Дробніс, *Історія медицини Буковини. Цифри і факти*, с. 53.

¹⁴ О. Руснак, *Стан і проблеми функціонування системи медико-санітарного забезпечення населення Північної Буковини та Хотинщини у 1918-1940 рр.*, с. 260.

¹⁵ О. Гучко, *Розвиток лікарняної служби на Буковині у міжвоєнний період (1918-1940 рр.)* [Development of the hospital service in Bukovina in the interwar period (1918-1940)], in «Питання історії України. Зб. наук. праць кафедри історії України Чернівецького нац. ун-ту ім. Ю. Федьковича», Чернівці, 2016, Т. 18, с. 152-158.

¹⁶ Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО), ф. 286. Генеральний санітарний інспекторат Буковини м. Чернівці, оп. 2, *спр. 17. Інструкція генерального санітарного директора про обов'язки дільничних лікарів. 1925 р.*, арк. 1.

¹⁷ ДАЧО, ф. 286. Генеральний санітарний інспекторат Буковини м. Чернівці, оп. 2, *спр. 17. Інструкція генерального санітарного директора про обов'язки дільничних лікарів. 1925 р.*, арк. 2.

¹⁸ ДАЧО, ф. 15. Префектура Чернівецького повіту, оп. 1, *спр. 1290. Список санітарних дільниць на території Чернівецького повіту. 1926 р.*, арк. 2.

- ¹⁹ ДАЧО, ф. 286. Генеральний санітарний інспекторат Буковини м. Чернівці, оп. 2, *спр.* 17. Інструкція генерального санітарного директора про обов'язки дільничних лікарів. 1925 р., арк. 2 зв.
- ²⁰ ДАЧО, ф. 286. Генеральний санітарний інспекторат Буковини м. Чернівці, оп. 2, *спр.* 17. Інструкція генерального санітарного директора про обов'язки дільничних лікарів. 1925 р., арк. 4 зв.
- ²¹ О. Руснак, *Стан і проблеми функціонування системи медико-санітарного забезпечення населення Північної Буковини та Хотинщини у 1918-1940 рр.*, с. 259.
- ²² V. Pascal, *Serviciul de sănătate publică în Bucovina 1918-1928*, p. 198.
- ²³ О. Руснак, *Основні тенденції розвитку системи охорони здоров'я Північної Буковини і Хотинщини у міжвоєнний період*, с. 78.
- ²⁴ ДАЧО, ф. 286. Генеральний санітарний інспекторат Буковини м. Чернівці, оп. 1, *спр.* 28. Угода між Румунією та Польщею про надання взаємної допомоги в боротьбі з епідемічними захворюваннями, укладена у Варшаві 20 грудня 1922 року. 1923-1924 рр., арк. 4.
- ²⁵ V. Pascal, *Serviciul de sănătate publică în Bucovina 1918-1928*, p. 199.
- ²⁶ ДАЧО, ф. 286. Генеральний санітарний інспекторат Буковини м. Чернівці, оп. 1, *спр.* 670. Історичні довідки і звіти про роботу лікарень, диспансерів м. Чернівці з часу їх заснування по 1935 рік. 1936 р., арк. 27.
- ²⁷ V. Pascal, *Serviciul de sănătate publică în Bucovina 1918-1928*, p. 202-203.
- ²⁸ V. Pascal, *Serviciul de sănătate publică în Bucovina 1918-1928*, p. 208-211.

References

1. Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoï oblasti (dali – DАChO), f. 15. Prefektura Chernivetskoho povitu, op. 1, spr. 1290. Spysok sanitarnykh dilnyts na terytorii Chernivetskoho povitu. 1926 r., 10 ark.
2. DАChO, f. 286. Heneralnyi sanitarnyi inspektorat Bukovyny m. Chernivtsi, op. 1, spr. 28. Uhoda mizh Rumuniieiu ta Polshcheiu pro nadannia vzaiemnoi dopomohy v borotbi z epidemichnymy zakhvoriuvanniamy, ukladena u Varshavi 20 hrudnia 1922 roku. 1923-1924 rr., 22 ark.
3. DАChO, f. 286. Heneralnyi sanitarnyi inspektorat Bukovyny m. Chernivtsi, op. 1, spr. 670. Istorychni dovidky i zvity pro robotu likaren, dyspanseriv m. Chernivtsi z chasu yikh zasnuvannia po 1935 rik. 1936 r., 47 ark.
4. DАChO, f. 286. Heneralnyi sanitarnyi inspektorat Bukovyny m. Chernivtsi, op. 2, spr. 17. Instruktssiia heneralnoho sanitarnoho dyrektora pro oboviazky dilnychnykh likariv. 1925 r., 5 ark.
5. O. Huchko, Rozvytok likarnianoï sluzhby na Bukovyni u mizhvoiennyi period (1918-1940 rr.) [Development of the hospital service in Bukovina in the interwar period (1918-1940)], in «Pytannia istorii Ukrainy. Zb. nauk. prats kafedry istorii Ukrainy Chernivetskoho nats. un-tu im. Yu. Fedkovycha», Chernivtsi, 2016, T. 18, s. 152-158.
6. S. Kobylianskiy, V. Pishak, B. Drobnis, Istoriia medytyny Bukovyny. Tsyfry i fakty [History of medicine in Bukovyna. Figures and facts], Chernivtsi, Medakademiia, 1999, 249 s.
7. T. Nandriș, *Din trecutul epidemiologie al comunei rurale Banila pe Ceremuș, jud. Storojinet (1814-1938)* [From the epidemiology past of the Banila rural commune on Cheremosh, Storojinet county (1814-1938)], in «Bucovina Medica», 1943, An. 1, № 2-4, s. 70-104.
8. V. Pascal, *Serviciul de sănătate publică în Bucovina 1918-1928* [Public Health Service in Bukovina 1918-1928], in «Zece ani dela unirea Bucovinei 1918-1928», s.193-216.
9. V. Pascal, *Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921* [The Situation of the Sanitary Service of Bukovyna in 1921], București, Cultura, 1921, 61 s.
10. I. Piddubnyi, *Misto u mizhvoiennyi period* [The City in the Interwar Period], in «Chernivtsi: Istoriia i suchasnist (Iuvileine vydannia do 600-richchia pershoi pysemnoi zghadky pro misto)», Chernivtsi, Zelena Bukovyna, 2009, s. 193-194.
11. O. Rusnak, *Osnojni tendentsii rozvytku systemy okhorony zdorovia Pivnichnoi Bukovyny i Khotynshchyny u mizhvoiennyi period* [Main Tendencies of Healthcare System Development of Northern Bukovyna and Khotyn Region During the Interwar Period], in «Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu imeni Yuriiia Fedkovycha: Istoriia», № 1, 2021, s. 77–89.
12. O. Rusnak, *Stan i problemy funktsionuvannia systemy medyko-sanitarnoho zabezpechennia naseleennia Pivnichnoi Bukovyny ta Khotynshchyny u 1918-1940 rr.* [The State and the Problems of Functioning of the System of Medical and Sanitary Provision of the Population of Northern Bukovyna and Khotyn Region in 1918-1940], in «Pytannia istorii Ukrainy. Zbirnyk naukovykh prats», Chernivtsi, Tekhnodruk, 2009, T. 12, s. 258-263.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2023. – С. 107–112
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2023. – pp. 107–112
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2023.57.107-112>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94 (477):94+32.019.5

© Ірина Скакальська* (Кременець)

КРЕМЕНЕЦЬКА «ПРОСВІТА» МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ: ПУБЛІЧНА ІСТОРІЯ

У дослідженні авторка розкриває методи публічної історії, які необхідно використовувати для популяризації історії Кременецької «Просвіти» міжвоєнного періоду ХХ ст. Публічна історія надає можливості для пізнання нашого минулого для широкого кола громадян. Кременецька «Просвіта» виникла у 1918 р., але офіційно зареєстрована була у 1920 р. Достатньо швидко товариство створило розгалужену мережу філій по Кременецькому повіту Волинського воєводства. Хати-читальні були в кожному селі, мали свої невеликі бібліотеки та передплачували періодику. Сьогодні, як ніколи під час російсько-української війни, необхідна робота просвітян, особливо серед внутрішньо переміщених осіб (для вивчення української мови, історії України, популяризації української літератури тощо). Досвід просвітян міжвоєнного періоду ХХ ст. має бути корисним для сучасників. Зрозуміло, що не всі зможуть читати і вивчати академічну історію, але у пригоді стане публічна історія. Історичне знання не завжди має дотримуватися академічної форми викладу, важливо лише, аби не було фальсифікацій.

Ключові слова: товариство «Просвіта», українське шкільництво, культура, публічна історія, міжвоєнний період.

Iryna Skakalska (Kremenets)

KREMENETS «PROSVITA» OF THE INTERWAR PERIOD: PUBLIC HISTORY

Abstract. In the research the author reveals the methods of public history that must be used to popularize the history of Kremenets «Prosvita» of the interwar period of the 20th century. Public history provides opportunities to learn about our past for a wide range of citizens.

Among the latest scientific works, in which the activities of «Prosvita» are covered with varying degrees of completeness, it is necessary to name the researches of I. Zuliak, Yu. Kramar, L. Strilchuk, M. Kucherepa, and others.

The purpose of the publication is to consider the activities of Kremenets «Prosvita» with Public History, which allows not only to gain a deeper understanding of historical processes, but also to promote the achievements of the society in the present.

Kremenets «Prosvita» was founded in 1918, but was officially registered in 1920, ceased its activity in 1932, after being closed by Polish authorities. Quite quickly, the company created an extensive network of branches in Kremenets district. There were reading houses in every village, they had their own small libraries and subscribed to periodicals. Today, more than ever during the Russian-Ukrainian war; the work of enlightened people is needed, especially among internally displaced persons (for learning the Ukrainian language, Ukrainian history, popularizing Ukrainian literature, etc.). The experience of enlightened people of the interwar period of the 20th century should be useful for contemporaries. It is clear that not everyone will be able to read and study academic history, but Public History will come in handy. Historical knowledge does not always have to adhere to the academic form of presentation, just so

* д.і.н., професор, завідувач кафедри історії та методики навчання, Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка.

Doctor of History, Head of Department of History and Teaching Methods, Kremenets Taras Shevchenko Regional Academy of Humanities and Pedagogy.

orcid.org/0000-0001-8705-7971

e-mail: irunas@ukr.net

that there are no falsifications. Public History will help to get a modern idea of how enlightened people worked in Kremenets in the interwar period.

On the basis of the analysis of the numeral facts of the activities of enlightened people, it can be stated that «Prosvita» society had a significant impact on the development of national culture, education, and literature in Volyn. Among the famous educators of Kremenets district, it is necessary to promote the activities of B. Kozubskyi, S. Zhuk, M. Cherkavskyi, A. Zhyvotko, and others.

Thus, highlighting the organization of the work of Kremenets «Prosvita» in the public space with the involvement of professional historians and representatives from outside the academic history is an important step for the popularization of the association.

Keywords: *«Prosvita» society, Ukrainian schooling, culture, Public History, interwar period.*

Сьогодні, як ніколи під час російсько-української війни, особливо коли ворожа пропаганда та інформаційні атаки не припиняються, необхідна робота просвітян. Вони можуть організувати серед внутрішньо переміщених осіб вивчення української мови, історії України, популяризацію української літератури, проведення тематичних екскурсій/квестів тощо. Досвід просвітян міжвоєнного періоду ХХ ст. має бути корисним та повчальним для сучасників. Зрозуміло, що не всі зможуть читати і вивчати академічну історію, але у пригоді стане Public History. Історичне знання не завжди має дотримуватися академічної форми викладу, важливо лише, аби не було фальсифікацій. Публічна історія допоможе отримати сучасні уявлення про те, як працювали просвітяни на Кременеччині у міжвоєнний період ХХ ст. У цьому полягає актуальність дослідження.

Серед останніх наукових робіт, в яких з тією чи іншою повнотою висвітлюється просвітянська робота на території Західної Волині, є публікація М. Кучерепи «Просвіти і Просвітянські хати – українські національні культурні осередки Волині у міжвоєнний період»¹, також Л. Стрільчук «Волинська «Просвіта» у міжвоєнний період: становлення, діяльність, заборона»², І. Зуляка «Діяльність «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєнний період (1919-1939)»³. Також є низка публікацій, присвячених публічній історії. Зокрема, книга Ліз Шевченко «Публічна історія в епоху пост-правди: боротьба із запереченням через рухи пам'яті» написана доступною для широкого загалу неакадемічною мовою, яка, за задумом автора, сподобається студентам, викладачам або тим громадянам, які цікавляться публічною історією, музеями, художніми виставками⁴.

Метою публікації є розгляд діяльності Кременецької «Просвіти» в контексті Public History, що дозволяє не тільки глибше зрозуміти історичні процеси, але й пропагувати здобутки товариства у сьогоденні.

Публічні історики можуть виступати у ролі історичних консультантів, музейних працівників, архівістів, усних істориків, менеджерів культурних ресурсів, кураторів історичних проєктів, продюсерів фільмів і медіа, історичних інтерпретаторів, фахівців зі збереження історичних пам'яток, радників з питань політики, місцевих істориків та громадських активістів. В усіх є спільний інтерес і прагнення зробити історію актуальною та корисною в суспільній сфері. Public History покликана популяризувати всіма доступними методами історичні наративи, зокрема роль Кременецької «Просвіти» у міжвоєнний період ХХ ст. У теперішній час є запит на історію України серед вітчизняного і світового читача. Такий інтерес виник внаслідок війни та геноциду, який здійснюють росіяни проти українців. Публічна історія здатна популяризувати наше минуле, використовуючи історичні методи за межами традиційної академічної сфери історії. Історики, які працюють у площині публічної історії, використовують свою підготовку для задоволення потреб громади у певній інформації чи знаннях. Саме аудиторія диференціює творчість історика та виставляє йому запити. Його аудиторія може бути клієнтом, державним агентством або туристом⁵. Важливо у публічній історії, як застерігає Л. Чекаленко, позбутися такої крайності, як довільне трактування минулого⁶. Історик має йти до публіки та розповідати про минуле доступним чином, але це не мають робити політичні діячі, бо там, де є політики, з'являються конфлікти. Пропагуючи працю просвітян, варто відзначити, що вони працювали здебільшого безоплатно, як сучасні волонтери, а кошти, що заробляло товариство за рахунок оргвнесків та продажу квитків на вистави чи музичні вечори, віддавали за оренду приміщень та на передплату періодичних видань для читалень.

Public History дозволяє розповідати широкому суспільству історію, використовуючи й інтерактивні методи, які передбачають взаємодію між лектором та слухачами або між собою. Як зазначає доктор Т. Каувін, з Public History ми можемо зробити історію живою, інтерактивною. Тобто емоційне відтворення подій краще сприймається суспільством. Це в свою чергу розширює спектр

можливостей для історії та істориків⁷. У цьому контексті необхідно відтворювати історичне минуле, спілкуючись із слухачами.

Історики у сфері публічної історії вивчають уже існуючі репрезентації історичного минулого в публічному просторі, навколо яких вибудовуються образи минулого в культурі і мистецтві (наприклад, опері, театральних постановках, кінематографі, музиці, живописі, масовій літературі або комп'ютерних іграх), традиційних святах і знакових історичних подіях тощо.

Одним з інструментів публічної історії є організація лекцій, презентацій та дискусійних панелей на історичну тематику, які дозволять експертам та історикам розповісти суспільству про минулі події, їх контекст та наслідки. Публічна лекція може відбуватися в університетах, музеях, бібліотеках тощо, наприклад, на тему «Діяльність товариства «Просвіта» у 20-30-х рр. ХХ ст. на Кременеччині».

Лекція, як риба, повинна мати структуру – голову, тулуб і хвіст. Тобто вступна частина має розкрити історичний контекст міжвоєнного періоду на території Кременецького повіту, щоб усі зрозуміли, в яких умовах працювали «Просвіти». При цьому підкреслити, що на території Західної Волині були легалізовані товариства «Просвіти» в Луцьку, Рівному, Кременці, Дубно, Володимирі, Острозі, Здолбунові⁸. Для того, щоб зацікавити слухачів, можна використовувати проблемні питання. Наприклад, чи вистачало кадрів для просвітянської роботи і хто її виконував? Ініціаторами просвітянської діяльності були інструктори товариства. Інструктори були призначені для організації та керівництва просвітницькою роботою в повіті. Вони налагоджували співпрацю між повітовим товариством та читальнями, виконували важливі функції контролю та підтримки. Їхні завдання включали інформування керівництва повітової організації «Просвіта» про стан українського життя на території села, настрої населення та їхні культурні побажання. Крім того, інструктори мали забезпечувати виконання всіх вказівок та директив провідних органів «Просвіти». Інструктори викладали свої спостереження та думки у звітах та публікаціях у друкованих засобах масової інформації. Основною метою їхньої роботи було поширення ідей «Просвіти» серед українського населення, підтримка активної культурної діяльності земляків та боротьба за використання рідної мови⁹. Посади інструкторів займала українська інтелігенція, яка самовіддано служила своєму народові. Одним із найпотужніших організаторів просвітянської праці в Кременецькому повіті був Семен Жук, який розпочинав громадську діяльність на Волині як інструктор «Просвіти»¹⁰.

Основна частина лекції передбачає наведення цікавих фактів з діяльності товариства, аналіз його здобутків, перерахунок перешкод, яких зазнавало товариство у своїй праці, та причин його заборони. У підсумках лектор підкреслює, що просвітяни мали значний вплив на культурне життя Кременеччини, підтримували пластунський рух молоді та були активними учасниками українізації православної церкви на Волині.

Public History – це підхід до вивчення історії, який активно використовується для пропагування історії серед широкої громадськості. Використання засобів Public History дозволяє зробити історію доступною, зрозумілою і цікавою для людей, особливо для молодого покоління українців, застосовуючи різноманітні комунікаційні та візуальні методи. Для молоді важливо дізнатися, що одним з успішних проєктів лідерів «Просвіти» Кременеччини був молодіжний рух. Просвітяни віддавали перевагу духовному розвитку та вихованню молодого покоління. Так, у 1923 році при товаристві був створений літературно-спортивний гурток для юнацтва¹¹. Просвітяни прагнули прищепити молоді любов до рідної мови, культури, звичаїв і традицій, а також здійснювати фізичну підготовку.

Для того, щоб боротися проти ворога, відстоювати свої інтереси, українцям потрібна єдність. Це розуміла й просвітянська еліта Кременеччини міжвоєнного періоду. Тому вони розширили співпрацю з галицькими осередками товариства. Важливим кроком Кременецької «Просвіти» був вступ у члени Львівського товариства¹². Галицькі просвітяни ділились досвідом із волинянами, допомагали книгами, надавали юридичні консультації та до певної міри захищали від адміністративної сваволі польської влади.

На Західну Волинь часто приїжджали представники «Просвіти» зі Львова. Так, 24 серпня 1923 р. Голова Львівської «Просвіти» професор М. Галушинський та доктор І. Крип'якевич відвідали Кременеччину. Зацитуємо опис приїзду письменником У. Самчуком: «...великий будитель простого народу, незабутній М. Галушинський приїжджав до нашого закинутого Кременця, і там цілими годинами терпляче, спокійно і переконливо оповідав нам про те, як треба вести просвіту у село, під селянську стріху, до душі і розуму нашої людини»¹³.

Випуск журналів, книг, статей в інтернет-виданнях, публікації у соцмережах є сьогодні ефективними засобами Public History. Вони допомагають донести історичні події, ілюструючи їх зображеннями, розповідями та аналізом. Ці засоби можуть бути спрямовані на різні аудиторії. Свого часу Кременецька просвітянська еліта здійснила одну з небагатьох спроб на Західній Волині випустити періодичне видання. Просвітяни запланували видати альманах під назвою «Віра», який об'єднав би літературу та громадське життя краю. Після вирішення організаційних та фінансових питань, у травні 1923 року альманах був надрукований. Журнал був цікавим за своїм змістом, включаючи збірку поезій, спогади про козацьке повстання, описи козацьких могил під Берестечком, а також тяжке становище української інтелігенції того часу та її актуальні проблеми. На перших сторінках був надрукований вірш П. Марченка «Бандит» (про громадянську війну в Україні), а також твори А. Животка «Самостійність» та Н. Кибалюка «Меланхолійно ніжним тоном». Автор під криптонімом Д. О. написав статтю «Берімося до самопомочі», в якій розповідає про складне матеріальне й моральне становище української інтелігенції та пропонує обговорити питання створення професійної спілки української трудової інтелігенції на Волині¹⁴. Проте напередодні виходу альманаху поліція конфіскувала вже видруковані примірники та розкидала весь набір. Після цієї невдачі вся видавнича діяльність Кременецької «Просвіти» майже припинилась¹⁵. Це був сумний досвід видавничої справи і прикладом того, що польська адміністрація боялася активізації просвітянської праці. Крім того, влада практикувала виселення за межі Кременецького повіту особливо активних просвітян, осіб, які мали досвід революційної діяльності. У серпні 1922 р. вислали з Кременеччини ряд активних діячів, а поміж них і Аркадія Животка, котрий працював у Кременецькій «Просвіті», організував дитячий садок, був активним учасником культурно-освітніх заходів¹⁶.

Сьогодні суспільство діджиталізоване, тому важливо в інформаційному просторі подавати український контент на історичну тематику. Цікавим прикладом є робота історичної лабораторії Сіднейського технологічного університету (UTS HistoryLab). Це – місце, де історики та заклади культури можуть експериментувати з методами використання цифрових технологій для аналізу й викладення історій про минуле¹⁷. Інструменти публічної історії є одним із найважливіших ресурсів «м'якої сили» у суспільстві. Просвітницька праця для внутрішньо переміщених осіб особливо необхідна, щоб кожен знав історію своєї країни. Свого часу на себе таку місію брала «Просвіта». Зокрема, показовою є Кременецька «Просвіта», яка постійно налагоджувала співпрацю з іншими просвітянськими осередками Волині та Галичини (минаючи «сокальський кордон»).

На основі аналізу чисельних фактів діяльності просвітян можна стверджувати, що товариство «Просвіта» мало значний вплив на розвиток національної культури, освіти, літератури на Волині. Із відомих просвітян Кременецького повіту необхідно пропагувати діяльність Б. Козубзького, С. Жука, М. Черкавського, А. Животка та ін.

Праця просвітян є патріотичною та консолідуючою. При всій величезній кількості різноманітних друкованих матеріалів про визначного українця Тараса Шевченка стаття просвітянина С. Жука «Шевченко – поет національного відродження» показує, наскільки Великий Кобзар мав і має безмежний вплив на українців, що саме у його творах можна черпати ідеї для творення національної держави тощо. Посилаючись на поезію Кобзаря, С. Жук пише, що без власної хати надія на свою волю і правду не може здійснитись¹⁸. Далі автор наголошує, що своєю творчістю Шевченко заклав основи нашого державно-національного будівництва, вказав ті шляхи, якими мусить простувати народ український, здійснюючи власну мету, – здобуття незалежності, що сьогодні особливо є актуальною. Для просвітян Т. Шевченко є тим ідеалом, який показав усім своїм життям, як треба жити й працювати на користь рідного народу. Шевченко приніс українцям почуття власної сили, своєї національної повноцінності¹⁹. Зазначені міркування є актуальними в наш час. Public History може використовувати цитати з міжвоєнного видання у своєму контенті. Роберт Траба, зокрема, зауважує, що публічна історія – це «репрезентація минулого в сучасному», яка, на відміну від традиційної історіографії, «спрямована на сучасність, а не на минуле»²⁰.

Отже, осмислення організації роботи Кременецької «Просвіти» в публічному просторі із залученням професійних істориків та представників з-поза меж академічної історії є важливим кроком для популяризації товариства. Діяльність публічних істориків має велике значення для консолідації соціуму, іміджу держави на міжнародній арені. Проте найголовніше те, що кожен українець має знати власну історію, життєпис відомих діячів, пам'ятати знаменні дати історичного календаря.

Інформованість громадян про історію своєї країни є важливою складовою формування патріотичного настрою і збереження національної ідентичності. У сучасних умовах, коли інформаційний простір наповнений пропагандою ворога, українські історики мають активно займатися популяризацією нашого минулого. Одним з основних інструментів публічної історії є використання медіа. Історики повинні розміщувати блоги та публікації в соціальних мережах, брати участь у телевізійних і радіопередачах, створювати історичні документальні фільми та відеоконтент. Це сприятиме передавати історичні факти, події у зрозумілий спосіб для широкої публіки. Крім того, історики мають активно співпрацювати з освітніми установами, музеями, архівами та іншими інституціями культури для створення інтерактивних виставок, екскурсій, лекцій та проведення історичних заходів. Це дозволить залучити більше громадян до вивчення історії та зробити цей процес цікавим і захоплюючим. Окрім того, важливо розвивати у громадян критичне мислення, навчати їх аналізувати історичні джерела, розрізняти факти від міфів та маніпуляцій. Це допоможе запобігти поширенню дезінформації та маніпуляційної історіографії.

¹ М. Кучерепа, *Просвіти і Просвітянські хати – українські національні культурні осередки Волині у міжвоєнний період* [Prosvids and Prosvityanski houses – Ukrainian national cultural centers in Volyn in the interwar period], in «Літопис Волині», №19, 2018, с. 96-104.

² Л. Стрільчук, *Волинська «Просвіта» у міжвоєнний період: становлення, діяльність, заборона* [Volyn «Prosvita» in the interwar period: formation, activity, ban], in Товариство «Просвіта»: в обороні української ідентичності, духовності та культури (до 150-літнього ювілею), Львів, 2019, с. 210-227.

³ І. Зуляк, *Діяльність «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєнний період (1919-1939)* [Activities of «Prosvita» in Western Ukraine in the interwar period (1919-1939)], Тернопіль, 2005, 946 с.

⁴ L. Ševcenko, *Public History for a Post-Truth Era: Fighting Denial through Memory Movements*, New York, Routledge, 2022, 314 p.

⁵ E. Stanios-Korycka, «*Zagospodarowywanie przeszłości» w kulturze ponowoczesnej. Historia w kulturze ponowoczesnej. Konceptje – metody – perspektywy badawcze* [«Development of the past» in postmodern culture. History in postmodern culture. Concepts – methods – research perspectives], Kraków, 2017, 268 s.

⁶ Л.Д. Чекаленко, *Публічна історія: виклики XXI століття* [Public History: challenges of the 21st century], Київ, Видавничий дім «АртЕк», 2021, с. 8.

⁷ *Познайомтеся з UL Lafayette доктором Томасом Каувіном* [Meet UL Lafayette Dr. Thomas Cauvin], URL: <http://surl.li/bpzjs>

⁸ М.Б. Філіпович, *Луцька «Просвіта». 1918-1935 рр.* [Lutsk «Prosvita». 1918-1935], Луцьк, Вежа, 2007, с. 35.

⁹ Державний архів Тернопільської області (ДАТО), ф. 348 Товариство «Просвіта». 1920-1936 рр., оп. 2, *спр. 37 Кременецький союз кооператорів*, арк. 43.

¹⁰ І. Скакальська, Життєпис Семена Жука: PUBLIC HISTORY [Biography of Semen Zhuk: PUBLIC HISTORY], in «Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки», Острог, Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2023, вип. 34, с. 54-59.

¹¹ ДАТО, ф. 348 Товариство «Просвіта». 1920-1936 рр., оп. 1, *спр. 24 Журнал протоколів засідань повітового товариства «Просвіта» за 1923 р.*, арк. 11.

¹² ДАТО, ф. 348 Товариство «Просвіта». 1920-1936 рр., оп. 1, *спр. 12 Звіт за роботу за січень 1921 р.*, арк. 12.

¹³ У. Самчук, *На білому коні* [On a white horse], in «Дзвін», 1993, №2-3, с. 30.

¹⁴ А. Животко, *Альманах «Віра»* [Almanac «Faith»], in «Літопис Волині», №15, 1988, с. 135.

¹⁵ Б. Савчук, *Волинська «Просвіта»* [Volyn «Prosvita»], Рівне, «Ліста», 1996, с. 63.

¹⁶ Р. Давидюк, «*Весь сенс нашого перебування за кордоном – у праці для України: наддніпрянська еміграція у Східній Галичині та Західній Волині*» [«The whole meaning of our stay abroad is in work for Ukraine»: trans-Dniiper emigration in Eastern Galicia and Western Volyn], in «Проект «Україна». Галичина та Волинь у складі міжвоєнної Польщі», Харків, 2017, с. 26.

¹⁷ Т. Орлова, *Публічна історія як складова «м'якої сили» у сучасному суспільстві: з досвіду Австралії* [Public history as a component of «soft power» in modern society: from the Australian experience], in «Український історичний журнал», 2021, Ч. 5, с. 170.

¹⁸ С. Жук, *Шевченко – поет національного відродження* [Shevchenko is a poet of national revival], in «Тобі, Тарасе!», Кременець, 1923, с. 14.

¹⁹ С. Жук, *Шевченко – поет національного відродження*, с. 18.

²⁰ *Klio na wolności. Historiografia dziejów najnowszych w Polsce po 1989 r.* [Clio is on the Loose. Historiography of recent history in Poland after 1989], Lublin, 2016, 391 s.

References

1. L.D. Chekalenko, Publichna istoriia: vyklyky XXI stolittia [Public History: challenges of the 21st century], Kyiv, Vydavnychiy dim «ArtEk», 2021, 272 s.
2. DATO (Derzhavnyi arkhiv Ternopil'skoi oblasti), f. 348 Tovarystvo «Prosvita». 1920-1936 rr., op. 1, spr. 12 Zvit za robotu za sichen 1921 r., 12 ark.
3. DATO, f. 348 Tovarystvo «Prosvita». 1920-1936 rr., op. 1, spr. 24 Zhurnal protokoliv zasidan povitovoho tovarystva «Prosvita» za 1923 r., 11 ark.
4. DATO, f. 348 Tovarystvo «Prosvita». 1920-1936 rr., op. 2, spr. 37 Kremenetskyi soiuz kooperativ, 43 ark.
5. R. Davydiuk, «Ves sens nashoho perebuvannia za kordonom – u pratsi dlia Ukrainy»: naddnyprianska emihratsiia u Skhidnii Halychyni ta Zakhidnii Volyni» [«The whole meaning of our stay abroad is in work for Ukraine»: trans-Dnieper emigration in Eastern Galicia and Western Volyn»], in «Proekt «Ukraina». Halychyna ta Volyn u skladi mizhvoiennoi Polshchi», Kharkiv, 2017, 26 s.
6. M.B. Filipovych, Lutska «Prosvita». 1918-1935 rr. [Lutsk «Prosvita». 1918-1935], Lutsk, Vezha, 2007, 240 s.
7. Klio na wolności. Historiografia dziejów najnowszych w Polsce po 1989 r. [Clio is on the Loose. Historiography of recent history in Poland after 1989], Lublin, 2016, 391 s.
8. M. Kucherepa, Prosvity i Prosvitianski khaty – ukraiński natsionalni kulturni osередky Volyni u mizhvoiennyi period [Prosvits and Prosvityanski houses – Ukrainian national cultural centers in Volyn in the interwar period], in «Litopys Volyni», №19, 2018, s. 96-104.
9. T. Orlova, Publichna istoriia yak skladova «miakoi syly» u suchasnomu suspilstvi: z dosvidu Avstralii [Public history as a component of «soft power» in modern society: from the Australian experience], in «Ukrainskyi istorychnyi zhurnal», 2021, Ch. 5, s. 165-174.
10. Poznaiomtesia z UL Lafayette doktorom Tomasom Kauvinom [Meet UL Lafayette Dr. Thomas Cauvin], URL: <http://surl.li/bpzjs>
11. U. Samchuk, Na bilomu koni [On a white horse], in «Dzvin», 1993, №2-3, 30 s.
12. B. Savchuk, Volynska «Prosvita» [Volyn «Prosvita»], Rivne, «Lista», 1996, 63 s.
13. L. Ševcenko, Public History for a Post-Truth Era: Fighting Denial through Memory Movements, New York, Routledge, 2022, 314 p.
14. I. Skakalska, Zhyttypys Semena Zhuka: PUBLIC HISTORY [Biography of Semen Zhuk: PUBLIC HISTORY], in «Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii «Istorychni nauky», Ostroh, Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia», 2023, vyp. 34, s. 54-59.
15. E. Stanios-Korycka, «Zagospodarowywanie przeszłości» w kulturze ponowoczesnej. Historia w kulturze ponowoczesnej. Koncepcje – metody – perspektywy badawcze [«Development of the past» in postmodern culture. History in postmodern culture. Concepts – methods – research perspectives], Kraków, 2017, 268 s.
16. L. Strilchuk, Volynska «Prosvita» u mizhvoiennyi period: stanovlennia, diialnist, zaborona [Volyn «Prosvita» in the interwar period: formation, activity, ban], in Tovarystvo «Prosvita»: v oboroni ukraińskoi identychnosti, dukhovnosti ta kultury (do 150-litnoho yuvileiu), Lviv, 2019, s. 210-227.
17. S. Zhuk, Shevchenko – poet natsionalnoho vidrozhennia [Shevchenko is a poet of national revival], in «Tobi, Tarase!», Kremenets, 1923, 14 s.
18. A. Zhyvotko, Almanakh «Vira» [Almanac «Faith»], in «Litopys Volyni», №15, 1988, s. 134-135.
19. I. Zuliak, Diialnist «Prosvity» u Zakhidnii Ukraini v mizhvoiennyi period (1919-1939) [Activities of «Prosvita» in Western Ukraine in the interwar period (1919-1939)], Ternopil, 2005, 946 s.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2023. – С. 113–120
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2023. – pp. 113–120
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2023.57.113-120>
hj.chnu.edu.ua

УДК: 94(477.85)«1918/1940»

© Oleksandr Rusnak* (Chernivtsi)

BUKOVYNA IN THE STRUCTURE OF GOODS EXPORT OF INTERWAR ROMANIA

Abstract. *With each year of the reign of the Romanian authorities, the trade relations of the region expanded. Despite the loss of Bukovyna's niche in the trade of Austria-Hungary, after World War I it was possible to establish quickly trade circulation both in the middle of Romania and abroad. The geography of business contacts became extremely wide and was not limited to the domestic market, but also included connections with the countries of Europe, Asia and America.*

Customs in Chernivtsi and Grigore Ghica Vodă (Nepolokivtsi) became the «northern gates of Romania». Growth of trade through them caused the strengthening of the role of the commodity exchange and shops, which allowed Chernivtsi to establish itself as a commercial centre of the region. Grains, poultry, livestock, meat, eggs, skins, fruits, forest and minerals became the export items. The development of the region's export trade in the specified period was characterized by cyclicity.

Keywords: *Bukovyna, Chernivtsi, Grigore Ghica Vodă (Nepolokivtsi), interwar period, goods export.*

Олександр Руснак (Чернівці)

БУКОВИНА У СТРУКТУРІ ЕКСПОРТУ ТОВАРІВ МІЖВОЄННОЇ РУМУНІЇ

Буковина відіграла вагомую роль у формуванні внутрішніх та зовнішніх торговельних зв'язків міжвоєнної Румунії. Попри жахливі наслідки Першої світової війни для економіки краю, зміну його традиційних торговельних зв'язків після завершення бойових дій і налагодження міжнародних відносин, почалося відродження внутрішньої та зовнішньої торгівлі.

Зокрема, впродовж 1918-1940 рр. Буковина відіграла важливу роль у зовнішній торгівлі Румунії. Вся закордонна торгівля регіону йшла переважно через дві митниці: у Чернівцях та Грігорє Гіка Воде (Неполоківцях). Завдяки географічному положенню і транспортним зв'язкам Буковина була проміжною ланкою для експорту товарів з Румунії до ряду країн Європи. До того ж у Чернівцях існувала біржа, де відбувалася купівля-продаж всіх товарів, що йшли на експорт. Розвитку експортних операцій сприяла і місцева банківська інфраструктура.

Експортна торгівля Буковини почала налагоджуватися з 1919 р. З середини 1920-х до початку 1930-х рр. вона була на підйомі, що відповідало динаміці зовнішньої торгівлі Румунії. Далі, в роки світової економічної кризи в експорті окремих товарів були значні труднощі через запровадження протекціоністських законів на митницях багатьох європейських країн, що були торговими партнерами краю. Лише в середині 1930-х рр. вдалося подолати негативні наслідки «великої депресії» в сфері торгівлі. Хоча наприкінці 1930-х рр. галузь зазнала негативних впливів нової економічної кризи.

Окрім того, що через місцеві митниці у Чернівцях та Грігорє Гіка Воде (Неполоківцях) продукція місцевого виробництва збувалася в країні Європи, таким же шляхом чернівецькі комерсанти продавали товари з інших регіонів Румунії. Таким чином, край став «північними воротами»

* к.і.н., асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

PhD in History, Assistant Professor, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0003-2921-3029

e-mail: o.rusnak@chnu.edu.ua

експортної торгівлі Румунії. Звідси вивозили здебільшого зернові, птицю, худобу, м'ясо, яйця, шкури, фрукти, ліс та корисні копалини.

Ключові слова: Буковина, Чернівці, Грігоре Ґіка Воде (Неполоківці), міжвоєнний період, експорт товарів.

Formulation of scientific problem and its significance. The development of trade relations is a reflection of the state of the economy of any region. Having one of the most developed production spheres of the economy¹, transport infrastructure², and advantageous geographical position in interwar Romania, Bukovyna played an important role in the formation of internal and external trade relations of the country. Despite the terrible consequences of World War I for the region's economy, the change in its traditional trade relations after the end of hostilities and the establishment of international relations, the revival of domestic and foreign trade began.

In particular, Bukovyna played an important role in Romania's foreign trade during 1918-1940. All foreign trade of the region went mainly through two customs: in Chernivtsi and Grigore Ghica Vodă (Nepolokivtsi). Due to its geographical location and transport connections, Bukovyna was an intermediate link for the export of goods from Romania to a number of European countries³. In addition, there was a commodity exchange in Chernivtsi where all goods for export were bought and sold. The local banking infrastructure also contributed to the development of export operations⁴⁵.

Analysis of recent research. But until now, the problem remains poorly studied (we have almost a complete lack of publications)⁶. In addition, after February 24, 2024, the importance of the studied region in the export trade of Ukraine increased significantly (in connection with the reorientation of trade flows), which also contributes to the return of scientists to the experience of previous years regarding the establishment and expansion of export operations. Therefore, **the aim of our article** is to analyze the export trade that passed through Bukovyna, which was a part of Romania in the interwar period.

Presenting main material. Traditionally, the region was an intermediary in the trade of agricultural products, forest and livestock. During the Romanian rule, local merchants, investing their own funds, purchased grain, fodder, poultry, eggs, skins in production sites in different regions of Romania (primarily, in Bukovyna itself and Northern Bessarabia) and exported them at their own expense to other countries⁷.

Bukovyna's export trade began to improve in 1919⁸. Since the mid-1920s to the beginning of the 1930s, it was on the rise, which corresponded to the dynamics of Romania's foreign trade⁹. Further, during the years of the global economic crisis, there were significant difficulties in the export of certain goods due to the introduction of protectionist laws at the customs of many European countries that were trading partners of the region. It was only in the mid-1930s that it was possible to overcome the negative consequences of the Great Depression in the field of trade. Although at the end of the 1930s, the industry was adversely affected by a new economic crisis.

Let's consider the main categories of goods exported from the region. By 1927, there was an active increase in the export of grain through the customs of Northern Bukovyna to Europe. With all the chaos in the grain trade in the late 1920s and early 1930s, grain export trade was dominant in the province compared to other areas of trade¹⁰.

Grain exports were mainly concentrated in Chernivtsi, where there was a respectable community of merchants and an old commodity exchange, where most sales and purchase agreements were concluded. The main highway for the export of grain from Romania, passing through Chernivtsi, was especially actively loaded in the winter period, when navigation on the Danube was stopped due to the freezing of the channel. The export of grain by land made it possible to sell the product in smaller parts in different places. This type of export reduced the risk and did not require a lot of financial costs, in contrast to the sea, where only large batches of goods were traded in ports. Thanks to the export of grain over the years, a group of grain traders (not very rich, but very well versed in foreign markets) formed in Chernivtsi.

By 1927, grain exports were on the rise. Since 1927, the decline begins¹¹. In 1930, the consequences of the protectionist measures adopted in Germany in April were felt. The new German customs tariff provided for a sharp increase in the import duty for all types of grain. At the same time, a corn import company was created in Germany, which was a monopolist in the purchase of corn. This monopoly was introduced to prevent the importation of corn in order to make it possible to raise the consumption of rye in Germany. The export of cereals suffered greatly after the monopolization of corn imports in Germany, because it played a leading role in the Romanian export trade¹². Only during 12 months of 1930, the export of corn decreased from 1014 to 285 railway wagons (1 railway wagon – 10 tons), although compared to

the beginning of the year, an increase was observed in the export of beans, barley, bran, and sunflower at the end of the year. In total, in 1930, 8127 railway wagons of grain were sold at Chernivtsi commodity exchange. Moreover, 6145 railway wagons of them were corn. Another 1000 railway wagon of corn did not pass through the hands of Chernivtsi merchants, but directly through the customs office of Grigore Ghica Vodă (Nepolokivtsi). If we compare with 1927, when 22000 railway wagons of corn passed through Chernivtsi commodity exchange, then in 1930 – almost 3 times less¹³. In total, in 1927, more than 30000 railway wagons of grain were exported through local customs¹⁴.

In addition to the fact that the export of corn and other grains was minimal during the crisis years, grain exporters and merchants also suffered losses due to price instability, in particular, their decline¹⁵. Prices fluctuated every month, falling on average 2 times a year on foreign markets¹⁶. And domestic prices were subject to even greater fluctuations¹⁷. At the end of 1930, the law on the pricing of agricultural products was adopted, but it did not improve the situation, on the contrary, it suppressed the freedom of entrepreneurship and hindered exports¹⁸.

The crisis also contributed to the fact that businessmen began to look for alternative ways of earning. So, in addition to the traditional types of grain exported, millet, pumpkin seeds, oats, peas, buckwheat, groats, flax, poppy, mustard and rapeseed began to be exported from Chernivtsi in 1931¹⁹. After the loss of Germany as the main market for the sale of corn in 1931, it began to be exported to Czechoslovakia (4200 railway wagons), as well as to Poland (2156 railway wagons)²⁰. By 1935 there was a decline in grain exports, and in 1936 things improved. Only 6500 railway wagons were exported then. Soya began to be exported for the first time – 880 railway wagons²¹. Despite the difficulties of the economic crisis of 1937-1938 in Romania, grain exports continued to grow and amounted to 12931 railway wagons in 1937 and 10755 in 1938²².

An important category of goods export was chicken eggs. Before the war, eggs were exported mainly from Bessarabia. In different years after World War I, up to 2000 railway wagons of eggs per year were exported only from Bessarabia to Germany, Switzerland and France²³. The year 1930 became a landmark for the export of eggs not only from Northern Bukovyna and Khotyn region, but also from the whole of Romania, because on September 1 the law on standardization was adopted, which forced to raise the quality of the exported product. At that time, 220 million 575 thousand 142 eggs passed through local customs (the highest figure since the territory entered Romania). Almost everything was sent to Germany, because the prices there remained quite high. However, if during the 1920s, the export of eggs could only be hindered by Soviet commercial rivalry, then since November 1930, American eggs producers began to intervene in European markets, and for the first time exhibited their products here. But in general, this is a product that was successfully exported throughout the interwar period. In addition, thanks to the efforts of Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry, the export tax (0.25 lei per egg) was abolished, and this made it possible to increase the competitiveness of Bukovynian and Bessarabian eggs producers (until then, Romania remained the only country with such a customs tariff)²⁴. In 1931, the price of eggs fell 2 times during the year. At all 177 million 230 thousand 614 of eggs were exported in 1931, which is 20% less than in 1930²⁵. In March 1933, Germany, the main market for eggs, introduced a high tariff, due to which chicken eggs from Romania could no longer withstand competition. Their import was not profitable, so export fell by about 2 times compared to previous years. For example, if traders bought a tray of eggs from the manufacturer for 1000 lei, then due to high prices for transport services and customs duties abroad, it already cost 3000 lei²⁶. Despite the drop in exports in the following years, Chernivtsi merchants exported more than 85% of eggs from Romania²⁷. 1936 was a turning point, when thanks to the increase in demand for eggs on the markets of Great Britain, Czechoslovakia and Spain, it was possible to sell 164 million 730 thousand 655 units of products abroad²⁸. At the end of the 1930s, about 85% of the foreign trade in eggs was accounted for by Great Britain²⁹.

Poultry export was significant in terms of volume, which grew steadily during the 1920s, and even in 1930 compared to 1929, they increased by 25% (752 thousand 996 pieces in 1929 and 1 million 11 thousand 729 – in 1930). Almost all the products of the brunch were of Bessarabian origin and were exported to Germany, in particular to Berlin³⁰. At the end of 1931, an abattoir (a specially equipped enterprise for slaughtering poultry for meat) was built in Novoselytsia, which made it possible to export slaughtered poultry. During the first year of its work, 316 thousand 830 kg of chicken meat was exported. In addition to the Novoselytsia abattoir, only one in Iași was valid for the whole of Romania. Also, in 1931, the export of live poultry continued to grow, reaching 1 million 506 thousand 305 pieces³¹. In 1933, indicators for

live and slaughtered poultry amounted to 1 million 858 thousand 600 units and 563 thousand 771 kg³². In 1934, both the amount of exported poultry (live – 3 million 214 thousand 470 pieces and slaughtered – 837 thousand 681 kg) and the number of countries to which it was exported also increased (for the first time the export of chicken to Palestine was opened)³³. But the industry was not able to achieve stable indicators, because there were not enough special railway wagons³⁴.

In contrast, exports of livestock and meat, although showing growth in the 1920s, experienced certain difficulties since 1930 onwards. Traditionally, livestock and meat were exported from the region to Austria and Czechoslovakia. However, the change in customs and trade legislation in Austria in 1930 slightly reduced export to this country, but positive growth trends were maintained due to the increase in the number of livestock and meat exported to other countries and the emergence of new states that began to import products of this industry from Chernivtsi. Thus, in 1930, 16000 cows, 50000 pigs, and 750 tons of fresh meat were exported to Czechoslovakia. And to Austria – 8000 cows, 18000 pigs, 230 tons of meat; to Italy – 9000 cows and 25 tons of meat³⁵. However, already in 1931, exports decreased by 15-25%³⁶. In 1933, due to the further decrease in the export of these types of products to European countries, new markets for the sale of livestock were opened in the Middle East (Palestine and Egypt). Goods were sent there through Romanian seaports³⁷. In the following years, due to the further reduction of livestock and meat exports to the markets of Western and Central Europe, new ones were added: Greece, Syria and Malta³⁸. Strong commercial rivalry from Poland was felt in this direction of livestock export³⁹. In 1936, the brunch continued to experience difficulties. Only 32000 cattle heads were exported⁴⁰.

The impact of the economic crisis affected the export of skins, which during the 1920s was constantly growing, and already in 1930, due to the crisis in the USA and Germany, it decreased by 30% (in all 625 tons were exported)⁴¹. In 1931, 685 tons of different types of skins were exported. Most of them were of scribble and rabbit. In addition to them, skins of sheep, foxes, as well as ferrets, martens and cattle were exported⁴². The economic crisis also forced exporters to look for new sales markets, so in 1933 most of the skins were exported to London⁴³, and later to the USA, Poland and France⁴⁴. At the same time, in the reports of Chamber of Commerce and Industry in the list of exports appear feathers, down and guts for the first time⁴⁵. In general, it was not possible to reach the pre-crisis indicators even in 1935⁴⁶.

Regarding to the export of fruits, the centre of which became Chernivtsi, it depended, first of all, on the level of the harvest in the region (most of the fruits exported from Romania were grown in Northern Bukovyna and Khotyn region)⁴⁷. But dependence on the situation in foreign markets was also observed. Thanks to the existing treaty with Poland, 1930 was the most successful year since the beginning of Romanian rule. In particular, the export of grapes was on the rise: 2986 tons 870 kg in 1930, compared to the highest indicator of the 1920s – 640 tons 499 kg. The export of apples reached 1400 tons, the export of pears decreased from 666 tons 269 kg to 382 tons 850 kg. The export of fresh plums doubled. However, the export of dried products has almost completely stopped. 2000 tons of nuts were exported in 1929, then in 1930 – 5000 tons 700 kg. Fruits were mainly exported to Poland and Germany⁴⁸. Despite the deepening of the economic crisis, positive tendencies in fruit export were maintained in the following years. Thus, in 1931, 3015 tons 362 kg of grapes were exported, and Germany and Czechoslovakia were added to the importer countries of this type of product. Although the export of fresh apples decreased by a third, the export of pears increased by the same amount. The good harvest of nuts in 1931 made it possible to export 7744 tons 992 kg of nuts to Germany, Poland and Czechoslovakia⁴⁹. However, due to the weak harvest of grapes, apples, pears and nuts in 1933, their export fell sharply. Instead, apricots began to be exported to Poland⁵⁰. In 1931, merchants also began to export vegetables. In the first year, 7000 tons of them were exported, mainly to Germany⁵¹. In 1936, thanks to the assistance of the Ministry of Agriculture and the Ministry of Industry and Trade, a large part of the harvest went to the internal Romanian markets⁵². In the late 1930s, fruit export stabilized at the level of 8000-9000 tons⁵³.

Similar tendencies were observed in the timber trade, with the difference that the crisis in the timber trade began somewhat earlier – at the end of 1929. Its condition worsened even more during 1930. Especially due to the construction crisis in Germany (a sharp reduction in construction), the agrarian crisis in Romania (the fall in prices for agricultural products, which reduced the ability of peasants to buy construction timber) the industry was on the edge of disaster⁵⁴.

Thus, in 1929, 17000 of railway wagons of Bukovynian timber were exported⁵⁵, and in 1930, the demand for it on the Romanian market fell by 40% and on foreign markets by 30%. At the same time, the price also decreased by 15-25% compared to 1929. High tariffs for railway transportation did not

contribute to trade either. So, in 1930, only 10000 railway wagons of planks were taken out of the territory of Bukovyna. Most were taken to Germany, and the rest via Gdańsk – to England and other countries⁵⁶.

In 1931, the lowest export of timber from Bukovyna was recorded. 6580 railway wagons were transported by rail and 2500 – by sea. In addition to the difficulties of previous years, new requirements were added to the quality, sorting, and dimensions of timber. Because of this, a part of the firms disappeared from the market (mainly merchants who started to export timber in the early 1920s and had neither proper training nor serious monetary capital), and only those that were able to overcome the difficulties of the crisis remained⁵⁷.

In 1933, due to problems in European markets, Bukovynian timber began to be exported by sea to Palestine via Galați and Constanța. Unlike other countries, here they exported not just raw materials, but ready-made boxes⁵⁸. Since 1935, the situation began to improve (14000 railway wagons were exported), and the ratio of the amount of Bukovynian timber exported through Grigore Ghica Vodă (Nepolokivtsi) and Galați became 1:3⁵⁹. In 1936, 23448 railway wagons were exported. Despite the general decline in timber export, at the end of Romanian rule, Suceava District (formed in 1938 as a part of the counties of Northern Bukovyna and Khotyn region) accounted 38% of the Romanian timber trade⁶⁰.

Unfortunately, there are no data on the export of minerals for the 1920s, but it is known for certain that in the early 1930s, manganese ores from the deposits located in the south of Bukovyna were exported through the customs office in Grigore Ghica Vodă (Nepolokivtsi). Thus, in 1933, 3000 tons 70 kg of manganese ore were delivered to Germany, 4375 tons 500 kg to Poland, 5010 tons to Czechoslovakia and even 20 tons to Argentina. In all for the year 12405 tons 570 kg⁶¹. Zinc ore and gypsum were also exported⁶².

Conclusions. The transport system, a good geographical position and a change in territorial affiliation allowed Bukovyna to strengthen its role in European trade. In addition to the fact that through the local customs in Chernivtsi and Grigore Ghica Vodă (Nepolokivtsi), locally produced products were sold to European countries, Chernivtsi merchants sold goods from other regions of Romania in the same way. Thus, the region became the «northern gate» of Romania's export trade. Mostly grains, poultry, livestock, meat, eggs, skins, fruits, timber and minerals were exported from here.

¹ O. Rusnak, V. Tomash, *Development of Forest Industry of Northern Bukovyna and Khotyn Region in the Interwar Period*, in «History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University», 2021, № 2, p. 92; O. Rusnak, *Development of Food Industry of Northern Bukovyna and Khotyn Region in the Interwar Period*, in «History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University», 2022, № 1, p. 61.

² O. Rusnak, *Transport System of Northern Bukovyna and Khotyn Region in the Interwar Period*, in «History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University», 2019, № 2, p. 33.

³ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1930* [Report on the Progress of Commerce and Industry in the Constituency of Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry for the Year 1930], Cernăuți, Tipografia «Mercur», 1931, p. 7.

⁴ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1931* [Report on the Progress of Commerce and Industry in the Constituency of Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry for the Year 1931], Cernăuți, Glasul Bucovinei, 1932, p. 8.

⁵ O. Rusnak, *The State of the Banking System of Northern Bukovyna and Khotyn Region in the Interwar Period*, in «History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University», 2020, № 2, p. 110-112.

⁶ O. Руснак, *Розвиток торгівлі та сфери обслуговування Північної Буковини і Хотинщини у міжвоєнний період* [Development of Trade and the Sphere of Service in Northern Bukovyna and Khotyn Region in the Interwar Period], in «Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини», вип. 676-677, Чернівці, Чернівецький університет, 2013, с. 29.

⁷ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1930*, p. 7.

⁸ Державний архів Чернівецької області, ф. 6 Бюро президії міністра-делегата Буковини, м. Чернівці, оп. 1, *спр. 175 Повідомлення торгового товариства на Буковині про укладення торговельного договору з Польщею*, арк. 1.

⁹ I. Stanciu, *România în comerțul internațional din perspectiva exporturilor, în anii prosperității interbelice (1925-1929)* [Romania in International Trade from the Perspective of Exports, in the Years of Interwar Prosperity (1925-1929)], in «Revista Istorică», № 11-12, București, Editura Academiei Române, 1990, p. 933-950.

¹⁰ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1930*, p. 7.

¹¹ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1931*, p. 8.

¹² *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1930*, p. 8.

¹³ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1930*, p. 9.

¹⁴ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1935* [Report on the Progress of Commerce and Industry in the Constituency of Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry for the Year 1935], Cernăuți, Institutul de Arte grafice și Editură «Mercur», 1936, p. 11.

¹⁵ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1930*, p. 10.

¹⁶ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1930*, p. 11.

¹⁷ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1930*, p. 12.

¹⁸ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1930*, p. 13.

¹⁹ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1931*, p. 9.

²⁰ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1931*, p. 10.

²¹ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1936* [Report on the Progress of Commerce and Industry in the Constituency of Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry for the Year 1936], Cernăuți, Tipografia Universității Cernăuți, 1937, p. 10.

²² *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1938* [Report on the Progress of Commerce and Industry in the Constituency of Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry for the Year 1938], Cernăuți, Tipografia Jeremia Opreșeanu, 1939, p. 10.

²³ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1931*, p. 12.

²⁴ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1930*, p. 15.

²⁵ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1931*, p. 12.

²⁶ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1933* [Report on the Progress of Commerce and Industry in the Constituency of Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry for the Year 1933], Cernăuți, Tipografia Mitropolitul Silvestru, 1934, p. 12.

²⁷ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1935*, p. 11.

²⁸ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1936*, p. 12.

²⁹ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1938*, p. 12.

³⁰ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1930*, p. 16.

³¹ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1931*, p. 13.

³² *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1933*, p. 13.

³³ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1935*, p. 16.

³⁴ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1936*, p. 13.

³⁵ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1930*, p. 16.

³⁶ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1931*, p. 13.

³⁷ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1933*, p. 11.

³⁸ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1935*, p. 14.

³⁹ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1935*, p. 15.

⁴⁰ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1936*, p. 12.

⁴¹ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1930*, p. 16.

⁴² *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1931*, p. 13.

⁴³ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1933*, p. 13.

⁴⁴ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1935*, p. 16.

⁴⁵ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1935*, p. 16.

⁴⁶ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1936*, p. 14.

⁴⁷ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1935*, p. 17.

⁴⁸ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1930*, p. 16.

⁴⁹ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1931*, p. 14.

⁵⁰ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1933*, p. 13-14.

⁵¹ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1931*, p. 13.

⁵² *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1936*, p. 15.

⁵³ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1938*, p. 13.

⁵⁴ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1930*, p. 16.

⁵⁵ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1935*, p. 18.

⁵⁶ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1930*, p. 17.

⁵⁷ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1931*, p. 15.

⁵⁸ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1933*, p. 14.

⁵⁹ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1935*, p. 18.

⁶⁰ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1938*, p. 14.

⁶¹ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1933*, p. 14.

⁶² *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1935*, p. 18.

References

1. Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoï oblasti, f. 6 Biuro prezidii ministra-deleghata Bukovyny, m. Chernivtsi, op. 1, spr. 175 Povidomlennia torhovoho tovarystva na Bukovyni pro ukladennia torhovelnogo dohovoru z Polshcheiu, 1 ark.
2. Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1930 [Report on the Progress of Commerce and Industry in the Constituency of Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry for the Year 1930], Cernăuți, Tipografia «Mercur», 1931, 28 p.

3. Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1931 [Report on the Progress of Commerce and Industry in the Constituency of Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry for the Year 1931], Cernăuți, Glasul Bucovinei, 1932, 31 p.
4. Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1933 [Report on the Progress of Commerce and Industry in the Constituency of Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry for the Year 1933], Cernăuți, Tipografia Mitropolitul Silvestru, 1934, 36 p.
5. Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1935 [Report on the Progress of Commerce and Industry in the Constituency of Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry for the Year 1935], Cernăuți, Institutul de Arte grafice și Editură «Mercur», 1936, 45 p.
6. Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1936 [Report on the Progress of Commerce and Industry in the Constituency of Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry for the Year 1936], Cernăuți, Tipografia Universității Cernăuți, 1937, 45 p.
7. Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1938 [Report on the Progress of Commerce and Industry in the Constituency of Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry for the Year 1938], Cernăuți, Tipografia Jeremia Oprișeanu, 1939, 35 p.
8. O. Rusnak, Development of Food Industry of Northern Bukovyna and Khotyn Region in the Interwar Period, in «History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University», 2022, № 1, p. 60-67.
9. O. Rusnak, Rozvytok torhivli ta sfery obsluhovuvannia Pivnichnoi Bukovyny i Khotynshchyny u mizhvoiennyi period [Development of Trade and the Sphere of Service in Northern Bukovyna and Khotyn Region in the Interwar Period], in «Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu: Zbirnyk naukovykh prats. Istoriiia. Politychni nauky. Mizhnarodni vidnosyny», vyp. 676-677, Chernivtsi, Chernivetskyi universytet, 2013, s. 25-31.
10. O. Rusnak, The State of the Banking System of Northern Bukovyna and Khotyn Region in the Interwar Period, in «History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University», 2020, № 2, p. 107-117.
11. O. Rusnak, V. Tomash, Development of Forest Industry of Northern Bukovyna and Khotyn Region in the Interwar Period, in «History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University», 2021, № 2, p. 87-95.
12. O. Rusnak, Transport System of Northern Bukovyna and Khotyn Region in the Interwar Period, in «History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University», 2019, № 2, p. 32-41.
13. I. Stanciu, România în comerțul internațional din perspectiva exporturilor, în anii prosperității interbelice (1925-1929) [Romania in International Trade from the Perspective of Exports, in the Years of Interwar Prosperity (1925-1929)], in «Revista Istorică», № 11-12, București, Editura Academiei Române, 1990, p. 933-950.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2023. – С. 121–129
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2023. – pp. 121–129
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2023.57.121-129>
hj.chnu.edu.ua

УДК 930:323.2 | (477.85)«1940/1947»

© Яна Бестанчук* (Чернівці)

ІСТОРИОГРАФІЯ ВЗАЄМИН РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ТА МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ І ХОТИНЩИНИ У 1940-1947 рр.

У статті подано всебічний аналіз історіографії теми відносин радянської влади та місцевого населення, впровадження процесів радянзації на території Північної Буковини та Хотинщини впродовж 1940-1947 рр.

Автор розкриває різні типи підходу до висвітлення проблематики, яскравих представників та їхні праці й аналіз видів історіографії та їхню роль у сучасних дослідженнях.

У статті наголошується, що різноманітні дослідження, представлені як радянськими, зарубіжними, так і сучасними істориками, надають різнобічну картину того, як процеси радянзації вплинули на життя і настрої населення, політичну ситуацію, економічний розвиток та культурну сферу регіону. Радянська історіографія підкреслювала «переваги» радянської системи та заслуги радянської влади у розвитку економіки, освіти, культури. Зарубіжна історіографія часто використовувала альтернативні джерела та методи дослідження для отримання більш комплексного розуміння історичних подій. Українська історіографія глибше розглядала окремі аспекти життя території Північної Буковини та Хотинщини, спираючись на значно ширшу джерельну базу. Вона досліджує проблеми репресій, переселень та насильства щодо різних етнічних груп, зокрема українців, євреїв, поляків та інших.

Ключові слова: Буковина, історіографія, сучасні дослідження.

Yana Bestanchuk (Chernivtsi)

HISTORIOGRAPHY OF RELATIONS BETWEEN THE SOVIET GOVERNMENT AND THE LOCAL POPULATION IN THE TERRITORY OF NORTHERN BUKOVYNA AND KHOTYN REGION IN 1940-1947

Abstract. *The article provides a comprehensive analysis of the historiography of the topic of relations between Soviet authorities and local population, the instruction of Sovietization processes in the territory of Northern Bukovyna and Khotyn region during 1940-1947.*

The study of relationship between Soviet authorities and local population is quite unexplored and requires further scientific study. There was no comprehensive study. In the scientific literature, this issue is highlighted in the form of a diverse thematic spectrum and concerns current political, economic, household and educational and cultural issues. During the last decades, depending on socio-political conditions and the available base of historical sources, the approach to the coverage of the mentioned issues has changed.

The conclusion emphasizes that modern Ukrainian historiography, relying on a much wider source base, examines in more depth certain aspects the life of population in the territory of Chernivtsi region.

Soviet historiography in Ukraine was strongly influenced by communist ideology and censorship, which had a significant impact on the study of the history of Bukovyna. The problems and achievements of Soviet industrial construction, the collectivization of agriculture, and the development of industry and transport infrastructure were studied. Special attention was paid to Soviet land reform policies and national policy regarding Bukovyna national minorities.

* аспірантка кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Researchers are forced to work within the approved historical concept and maintain a positive image of Soviet government. This approach significantly limited the possibility of conducting objective research and analysis of the history of Bukovyna in the specified period.

Foreign historiography of the history of Bukovyna was aimed at a detailed study of the events and processes of that time, in particular in the context of national issues using available sources and archival materials.

Ukrainian historiography of the history of Bukovyna sought to understand and analyze the complex events of that time, focusing on the political, socio-economic and cultural aspects of life in Bukovyna, as well as on the role of Ukrainian population in the struggle for freedom and national independence.

Thus, during the half-century period of studying the problems of the entry of Northern Bukovyna territory into the USSR, the interaction of local population and the Soviet authorities, the literature is not sufficiently systematized and does not cover the problems as a whole, a lot of works have a limited source base, because access to information on this topic was provided only at the end of the 20th century.

Keywords: Bukovyna, historiography, modern studies.

Історія Чернівецької області в 40-х роках ХХ століття є однією з найскладніших. Спочатку приєднання до УРСР, пізніше – Друга світова війна і повернення румунської влади, визволення Чернівців у 1944 році та відновлення і формування процесів радянзації у повоєнні роки.

Вивчення питання відносин радянської влади та місцевого населення є доволі недослідженим та потребує подальшого наукового опрацювання. Комплексного вивчення на сьогодні ще не було. В науковій літературі означену проблематику висвітлено у вигляді різноманітного тематичного спектру, який стосується актуальних політичних, економічних, побутових та освітньо-культурних питань. Упродовж останніх десятиліть залежно від суспільно-політичних умов та доступної бази історичних джерел змінювався підхід до висвітлення зазначеної проблематики.

Мета статті полягає у всебічному аналізі історіографії проблеми відносин радянської влади та місцевого населення в контексті суспільно-політичного, економічного та культурного життя.

Історіографію з цієї проблематики можна умовно поділити на п'ять типів: радянську, українську, діаспорну, зарубіжну та сучасну українську.

Радянська історіографія вважається доволі специфічною темою для вивчення. Її особливість полягає в тому, що висвітлення будь-якої проблематики радянські учені були зобов'язані робити, спираючись на вчення марксистсько-ленінської ідеології, теорії класової боротьби, цитування класиків та партійних діячів і рішень партійних з'їздів.

Радянські дослідники описували подані події в тому руслі, у якому диктувала радянська влада, тому важко назвати їх об'єктивними, проте вони вміщують значний фактичний матеріал, який варто використовувати. Радянська пропагандистська література мала на меті, не нагромаджуючи надмірної кількості сторінок, донести до читача основну ідею – всенародного блага та історичної значущості процесу приєднання. Відкидалися будь-які факти про численні репресії, лише зверталася увага на соціально-побутове становище місцевого населення

Значний інтерес становлять монографії І. Компанійця¹ та О. Носенка², Д. Гапія³, які розглядали процес взаємодії з місцевим населенням як підготовку його активу до включення території Північної Буковини до складу СРСР. Однак ці роботи написані в дусі комуністичної ідеї, тому інтерес, виключно, складають наративні та статистичні дані.

За умов панування в Україні комуністичного режиму об'єктивна історія цього періоду не могла знайти правдивого наукового дослідження. Окремі праці були присвячені процесу встановлення радянської влади на території Чернівецької області⁴. Насамперед варто відзначити роботи В. Курила⁵, який у своїй монографії детально розглядає діяльність перших політичних партій комуністичного спрямування, котрі впродовж 20-30-х років ХХ ст. проводили пропагандистську діяльність, агітацію через періодичні видання, різноманітні зустрічі, які відіграли значну роль у поширенні радянської ідеології на місцеве населення⁶. Також значною є праця Н. Сироти, який розкриває основні аспекти розвитку культури на території Північної Буковини⁸.

Основну увагу радянські автори звертали на історичний розвиток комуністичної партії та революційної боротьби Буковини. Типовими в цьому плані є дослідження Л. Васюка⁹ та Є. Городецького¹⁰.

Наприкінці 60-х років ХХ ст. вийшла з друку 26-томна «Історія міст і сіл Української РСР», де окремий том був присвячений Чернівецькій області. Значна увага в ньому приділена саме періоду

становлення радянської влади та кардинальним «позитивним» змінам у розвитку регіону після її утвердження¹¹.

Утвердження радянської влади на території Північної Буковини трактувалось як суцільний позитив. Такі важливі питання, як політичні репресії, масові депортації, заборона та ліквідація політичних партій не комуністичного спрямування, національно-культурних та спортивних товариств, становлення диктатури однієї партії, нав'язування комуністичної ідеології, руйнування церкви, винищення української інтелігенції, русифікація суспільства тощо, не порушувалися. Особливу цінність становить стаття В. Парсаданової¹², яка описує депортації населення Північної Буковини як один з елементів репресивної політики влади.

Після входження до складу СРСР в 1940 р., наукова спільнота Чернівецької області час від часу проводила конференції, присвячені річницям «Входження Північної Буковини до складу Української РСР». У цей час значна кількість науковців займалася вивченням проблем, що пов'язані з економічним, соціальним та частково культурним життям місцевого населення впродовж усього періоду початкового етапу радянзації, що, безсумнівно, було зумовлено цензурою, адже дослідження іншого характеру не були б опубліковані і могли б принести вченому серйозні неприємності. Сюди відносимо напрацювання І. Гриценка¹³, який звернув увагу на першочергові заходи радянської влади впродовж 1940-1941 рр. М. Ліщенко¹⁴, Д. Щербина¹⁵, М. Сирота¹⁶ приділили увагу розвитку культурно-освітньої політики на території Північної Буковини впродовж 1940-1947 рр.

У 80-х роках ХХ століття, у зв'язку з розширенням доступу до закритих раніше джерел, відбувся відхід від традиційного написання наукових праць. Починається більш ґрунтовне вивчення політичної історії Буковини. У зв'язку з цим цікавою для нас є колективна праця «Нариси з історії Північної Буковини»¹⁷, де на основі вивчення архівних матеріалів і друкованих джерел висвітлюється процес «боротьби трудящих за возз'єднання» з УРСР.

Отже, у другій половині ХХ ст. вийшла значна кількість публікацій, присвячених різним процесам, що відбувались на території Північної Буковини впродовж 1940-1947 рр. Радянська історіографія з-поміж інших відрізняється заангажованістю поглядів, підвищеною ідеологізацією, а тому однобоко та тенденційно висвітлює події. Вона може не враховувати політичні репресії, які супроводжувалися масовими депортаціями та репресіями проти непокірних елементів і політичних опонентів. Також могли бути замовчані етнічні конфлікти та національні питання, які були можливі на Північній Буковині.

Окремо варто зазначити історіографію української діаспори, яка відрізняється від радянської історіографії, оскільки вона розвивалася за межами радянської системи, їхні роботи не підлягали цензурі, а тому виходили за рамки партійної ідеології. Дослідники української діаспори вивчали політичні, етнічні та соціальні наслідки радянзації Північної Буковини. Вони звертали увагу на репресії проти української інтелігенції, активістів та національних громадських організацій. Також досліджувалася ситуація з українською культурою, освітою та мовою в умовах радянзації.

Окрім того, українська діаспора зосереджувалася на дослідженні вимушених переселень, включаючи депортації, еміграцію та репатріацію українців з Буковини. Дослідники з діаспори звертали увагу на питання збереження української культури, мови та традицій серед української діаспори, яка утворилася після Другої світової війни. Важливе місце в історіографії проблеми займає праця істориків української діаспори «Буковина, її минуле і сучасне»¹⁸, видана у 1956 році. У ній науковці критично оцінювали результати радянських перетворень в області у 1940-1941 рр. та 1944-1947 рр., вперше зазначаючи, що зміни, які принесла з собою радянська влада, негативно відбилися на буковинських українцях. Варто відзначити також монографію А. Жуковського «Історія Буковини»¹⁹, в частині другій якої описано процеси включення краю до складу СРСР та становлення радянської влади, а також радянизаційні процеси в новоствореній області. Цікаво до дослідження теми радянсько-українських відносин на побутовому рівні підійшла М. Рудницька у праці «Західня Україна під большевиками»²⁰, у якій авторка висвітлює всі рівні сприйняття приходу нової влади, розкриваючи при цьому реакцію різних верств суспільства.

Зарубіжна історіографія історії Північної Буковини в 1940-х роках ХХ століття також має свої особливості. З огляду на те, що територія Чернівецької області стала частиною СРСР в 1940 році, історики з різних країн, зокрема із Західної Європи та США, досліджували політичні та соціальні зміни, які відбулися в регіоні після входження до складу СРСР. Зокрема, це польські, західні та російські автори. Ці дослідження продовжились і до нашого часу.

Польські дослідники звертали увагу на проблеми радянзації Західної України. Варто відзначити

праці В. Бонусяка²¹, Я. Гроса²², А. Гловацького²³, які звернули увагу на депортації та переслідування поляків радянською владою.

Деякі відомі західні історики займалися дослідженнями сталінської епохи. Зокрема, Роберт Конквест²⁴, чий дослідження були важливим внеском у розуміння політичних репресій під час сталінського періоду. Важливу роль відіграють праці Тімоті Снайдера²⁵, який досліджував тоталітарні режими, включаючи сталінізм, і звертав увагу на політичні та соціальні наслідки цього періоду. Книги Енни Епплбаум²⁶ є вагомим додатком до зарубіжної історіографії про історію Буковини та сусідніх регіонів у 1940-1950 роках, зосереджуючись на політичних та соціальних наслідках радянської влади. Вона досліджує процеси радянської влади, політичну репресію, соціальні зміни та загальну систему контролю, які були характерними для цього періоду.

Ці автори, разом з багатьма іншими, принесли нові погляди й аналізи до розуміння сталінської епохи та її наслідків. Їхні дослідження допомагають збагатити наші знання про політичні репресії, економічні трансформації та соціальні зміни, які сталися під час цього періоду в історії Східної Європи та Радянського Союзу.

Серед російських дослідників, які займалися цією проблематикою, варто назвати М. Бугая²⁷ та О. Чубаяна²⁸.

Не менш важливими є праці сучасних українських істориків, що були написані вже після розпаду СРСР і здобуття Україною незалежності. У зв'язку зі скасуванням цензури було ліквідовано односторонній підхід до висвітлення подій, тому українська історіографія отримала змогу розробляти нові теми досліджень. Встановлення радянського тоталітарного режиму в Північній Буковині вивчали здебільшого буковинські дослідники, переважно історики – В. Ботушанський, С. Гакман, Ю. Макар, І. Піддубний, В. Холодницький, І. Мусієнко та ін. Об'єктом їхніх зацікавлень були міжнародні, військові, соціально-політичні та економічні аспекти проблеми.

Варто звернути увагу на праці, що висвітлювали процеси приєднання Північної Буковини та Хотинщини до СРСР, а також радянської влади в краю. У 1998 році виходить ґрунтовна колективна монографія «Буковина: історичний нарис»²⁹, підготовлена науковцями В. Ботушанським, О. Добржанським, Ю. Макаром та ін. У цій праці здійснено систематизований виклад історії Буковини, Хотинщини, Чернівецької області з найдавніших часів до середини 90-х років ХХ століття. Розділ п'ятий розкриває позитивні та негативні сторони приєднання краю до СРСР і радянських процесів в області. Уперше на основі нових архівних джерел автори розкрили трагічні моменти буковинської історії радянського періоду.

Цікаві аспекти радянської системи освіти на Буковині розкрито у статті С. Герогової, де на основі архівних документів проведено аналіз політики радянської влади щодо культурно-освітньої ситуації.

Значну увагу сучасних дослідників привертають проблеми депортацій та репресій. Варто виокремити роботи І. Фостія, який звертає увагу на репресії з боку комуністичного режиму, що проводилися впродовж 1940-1941 рр. проти сільського населення³⁰, інтелігенції, політичних партій³¹ задля придушення національно-визвольного руху. Крім того, важливою є стаття про діяльність ОУН на Буковині³², де розкривається пасивний спротив української організації встановленню радянської влади впродовж 1940-1947 рр. Дослідженням політичних репресій займалася також І. Мусієнко³³, яка на основі документальних даних та архівних джерел зуміла відтворити напрями, методи, етапи репресивних заходів, які активно застосовував радянський уряд, щоб приборкати невдоволення серед місцевого населення. Окремо питанням депортацій займалися О. Романів та І. Федущак, які на основі архівних документів описали перебіг примусового переселення місцевого населення на Схід³⁴. Історико-інформаційні аспекти побудови радянського режиму розкрито Ю. Сайфуліною³⁵.

Цінною працею є наукове видання М. Литвина і П. Науменка «Сталін і Західна Україна: 1939-41», яка вміщує цінну інформацію про перші етапи радянської влади в західних областях УРСР³⁶.

Вагомий внесок у дослідження проблеми буковинських німців зробили місцеві історики С. Осадчук, В. Заполовський В. та Холодницький, які видали колективну монографію під назвою «Додому в Райх»³⁷, де на основі архівних матеріалів, фото- й кінодокументів вони зуміли вивчити процес переселення буковинських німців на територію Німеччини.

Із загальних праць з історії Буковини заслуговує уваги колективна робота відділення пошуково-видавничого агентства «Книга пам'яті України» під назвою «Реабілітовані історією»³⁸ та праця за редакцією В. Ботушанського, де наведено дані, що підкріплені відповідною документацією.

Належну увагу необхідно звернути на наукові доробки О. Гуменюк³⁹, яка розкриває реакцію місцевого населення на запровадження радянської системи на території Чернівецької області. Вагомий внесок становлять наукові дослідження В. Холодницького⁴⁰, який описує становище національних меншин під протекторатом радянської влади⁴¹. Окремі аспекти діяльності українських, радянських політичних партій, висвітлення проблеми українського націоналістичного руху досліджує О. Яремко⁴². Значний внесок у дослідження пропагандистського впливу радянської влади зробила Ю. Левіна⁴³, яка розкрила проблему інформаційно-пропагандистської політики радянської влади в період її становлення в західних областях УРСР.

Отже, сучасна українська історіографія, спираючись на значно ширшу джерельну базу, глибше розглядає окремі аспекти життя населення на території Чернівецької області.

Висновки. За період вивчення проблем входження території Північної Буковини до складу СРСР, взаємодії місцевого населення і радянської влади література не досить систематизована і не охоплює проблеми загалом, дуже багато праць має обмежену джерельну базу, адже доступ до інформації з означеної теми надали лише наприкінці ХХ століття.

Різноманітні дослідження істориків, представлених як радянськими, так і зарубіжними фахівцями, надають різнобічну картину того, як ці зміни вплинули на життя і настрої населення, політичну ситуацію, економічний розвиток та культурну сферу регіону.

Радянська історіографія ставила акцент на «позитивні» аспекти радянського режиму, пропагувала ідею просування соціалістичних перетворень та досягнень, підкреслювала «переваги» радянської системи та заслуги радянської влади у розвитку економіки, освіти, культури та інфраструктури в регіоні. Зокрема, було наголошено на колективізації сільського господарства та індустріалізації, які, заради комуністичних ідеалів, приносили, на думку радянської історіографії, благополуччя та процвітання. Радянська історіографія акцентувала увагу на національному питанні, адже, за її даними, усі народи в СРСР жили у мирі та злагоді під покровительством радянської влади. Проте, цей тип історіографії замовчував про репресії, масові депортації, порушення прав людини та інші злочини сталінського режиму. Багато фактів, які не вписувалися у пропагандистський наратив, були замовчані або спотворювалися. Тому тлумачення подій варто розглядати з критичним підходом і порівнювати з іншими джерелами для отримання більш об'єктивної картини минулого.

Історики зарубіжної історіографії, зокрема західні та українські дослідники, звертали увагу на політичні репресії, масові депортації, колективізацію сільського господарства та їх наслідки для населення регіону. Вони намагалися звернути увагу на негативний вплив радянського режиму на місцеве населення. Також зарубіжна історіографія звертає увагу на проблему етнічних відносин на території Північної Буковини, зокрема на масові переселення населення різних етнічних груп; намагається дати більш об'єктивну та повну картину того періоду, зосереджуючись на різних аспектах конфлікту, репресій та наслідків війни. Вона часто використовує альтернативні джерела та методи дослідження для отримання більш комплексного розуміння історичних подій.

Українська історіографія глибше розглядала окремі аспекти життя території Північної Буковини та Хотинщини, спираючись на значно ширшу джерельну базу. Вона досліджує проблеми репресій, переселень та насильства щодо різних етнічних груп, зокрема українців, євреїв, поляків та інших. Крім того, українська історіографія розглядає розвиток культурного життя та освіти на території Північної Буковини в 40-х роках. Вона висвітлює зусилля української інтелігенції у збереженні української мови, культурних традицій та освіти в умовах радянської влади.

¹ І. Компанієць, *Боротьба за Радянську владу на Буковині* [The struggle for Soviet power in Bukovyna], Київ, Держполітвидав, 1950, 62 с.

² О. Носенко, *Радянська Буковина* [Soviet Bukovyna], Київ, Політвидав УРСР, 1941, 32 с.

³ Д. Гапій, *Соціалістичні перетворення на Буковині* [Socialist transformations in Bukovyna], Чернівці, Радянська Буковина, 1949, 62 с.

⁴ *Борьба трудящихся Бессарабии за свое освобождение и воссоединение с Советской Родиной (1918-1940 гг.)* [The struggle of the workers of Bessarabia for their liberation and reunification with the Soviet Motherland (1918-1940)], Кишинев, 1970, 736 с.

⁵ В. Курило, *У боротьбі за визволення 1922-1940* [In the struggle for liberation 1922-1940], Львів, Вища школа, 1977, 182 с.

⁶ В. Курило, *В авангарді революційного руху трудящих: [До 70-річчя утворення Компартії Буковини]* [In the vanguard of the revolutionary movement of workers: [To the 70th anniversary of the formation of the Communist Party of Bukovyna]], in «Український історичний журнал», №11, 1988, с. 16-27.

⁷ В. Курило, *Історична зумовленість возз'єднання Північної Буковини з Українською РСР* [Historical conditioning of the reunification of Northern Bukovyna with the Ukrainian SSR], in «Український історичний журнал», №9, 1983, с. 55-66.

⁸ Н. Сирота, *Розвиток культури Радянської Буковини* [Development of the culture of Soviet Bukovyna], Станіслав, 1961, 119 с.

⁹ Л. Васюк, *Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху на Північній Буковині (1917-1920)* [The influence of the Great October Socialist Revolution on the development of the revolutionary movement in Northern Bukovyna (1917-1920)], in «40 років возз'єднання Північної Буковини і колишніх Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії з Радянською Україною в складі СРСР» республіканська наук. конф., 15-17 травня 1980 р., тези доп., Чернівці, 1980, с. 22-23.

¹⁰ Е. Городецький, *Революційна боротьба трудящих Північної Буковини в 1929-1930 рр.* [The revolutionary struggle of the workers of Northern Bukovyna in 1929-1930], in «Український історичний журнал», №10, 1973, с. 113-119.

¹¹ *Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Том 25. Чернівецька область* [History of cities and villages of the Ukrainian SSR: in 26 volumes. Volume 25. Chernivtsi region], Київ, Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969, 706 с.

¹² В. Парсаданова, *Депортації населення из Західної України и Західної Белоруссии в 1939-1941 гг.* [Deportations of the population from Western Ukraine and Western Belarus in 1939-1941], in «Новая и новейшая история», №2, 1989, с. 30-32.

¹³ І. Гриценко, *Перші успіхи соціалістичної перебудови економіки і культури міста Чернівці (1940-1941 рр.)* [The first successes of the socialist reconstruction of the economy and culture of the city of Chernivtsi (1940-1941)], in «Тези доповідей міжвузівської ювілейної наукової конференції присвяченій 25-річчю возз'єднання Північної Буковини з Українською РСР», Чернівці, 1965, с. 67-69.

¹⁴ М. Ліщенко, *Культурне будівництво на Радянській Буковині в 1940-1941 рр.* [Cultural construction in Soviet Bukovyna in 1940-1941.], in «П'ятдесят років возз'єднання Північної Буковини і Хотинського повіту Бессарабії з Радянською Україною у складі СРСР» тези доповідей та повідомлень обласної історико-краєзнавчої наукової конференції, Чернівці, 1990, с. 158-159.

¹⁵ Д. Щербина, *Розвиток народної освіти на Буковині за роки радянської влади* [The development of public education in Bukovyna during the years of Soviet power], in «Тези доповідей міжвузівської ювілейної наукової конференції присвяченій 25-річчю возз'єднання Північної Буковини з Українською РСР», Чернівці, 1965, с. 60-64.

¹⁶ М. Сирота, *Розвиток культурно-освітніх закладів і творчих організацій радянської Буковини (1940-1965 рр.)* [Development of cultural and educational institutions and creative organizations of Soviet Bukovyna (1940-1965)], in «Тези доповідей міжвузівської ювілейної наукової конференції присвяченій 25-річчю возз'єднання Північної Буковини з Українською РСР», Чернівці, 1965, с. 64-65.

¹⁷ *Нариси з історії Північної Буковини* [Essays on the history of Northern Bukovyna], Київ, Наук. думка, 1980, 339 с.

¹⁸ *Буковина, її минуле і сучасне* [Bukovyna, its past and present], Париж-Філадельфія-Детройт, Зелена Буковина, 1956, 655 с.

¹⁹ А. Жуковський, *Історія Буковини* [History of Bukovyna], Чернівці, Час, 1993, 224 с.

²⁰ М. Рудницька, *Західня Україна під большевиками* [Western Ukraine under the Bolsheviks], Нью-Йорк, НТШ, 1958, 181 с.

²¹ W. Bonusiak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna ZSRR na okupowanych ziemiach polskich w latach 1939-1941 («Zachodnia Ukraina» i «Zachodnia Białoruś»)*, Rzeszów, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2006, 475 s.

²² J. Gross, *Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's western Ukraine and Western Byelorussian*, New Jersey, Princeton University Press, 1988, 218 p.

²³ A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939-1941*, Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1997, 696 s.

²⁴ R. Conquest, *The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties. Front Cover*, Macmillan, 1969, 633 p.

²⁵ Т. Снайдер, *Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним* [Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin], Київ, Грані-Т, 2011, 448 с.

²⁶ A. Applebaum, *Iron Curtain: The Crushing of Eastern Europe, 1944-1956*, Allen Lane, 2012, 614 p.

²⁷ М. Бугай, *Депортації народів з України в 30 – 50-ті роки* [Deportations of peoples from Ukraine in the 1930s and 1950s], in «Український історичний журнал», №10, 1990, с. 20-26.

- ²⁸ А. Чубарьян, *Канун трагедии: Сталин и международный кризис. Сентябрь 1939 – июнь 1941 года* [The Law of Tragedy: Stalin and the International Crisis. September 1939 – June 1941], Москва, 2008, 476 с.
- ²⁹ *Буковина: історичний нарис* [Bukovina: a historical essay], Чернівці, Зелена Буковина, 1998, 416 с.
- ³⁰ І. Фостій, *Репресії комуністичної влади проти заможного буковинського селянства у 1940-1947 роках* [Repressions of the communist authorities against the wealthy Bukovynian peasantry in 1940-1947], in «Реабілітовані історією у 27 томах», Чернівці, 2010, с. 21-26.
- ³¹ І. Фостій, *Північна Буковина і Хотинщина у Другій світовій війні 1939-1945 рр.* [Northern Bukovina and Khotynshchyna in the Second World War 1939-1945], Чернівці, Книга Пам'яті України, 2004, 368 с.
- ³² І. Фостій, *Діяльність ОУН на Буковині у 1940-1941 рр.* [Activities of the OUN in Bukovina in 1940-1941], in «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ № 2/4 (13/15)», 2000, с. 454-471.
- ³³ І. Мусієнко, *Етнічний склад репресованих на Північній Буковині в 40-50-х рр. XX ст.* [The ethnic composition of the repressed in Northern Bukovina in the 1940s and 1950s], in «Матеріали до української етнології, № 6(9)», 2007, с. 103-109.
- ³⁴ О. Романів, І. Федущак, *Західноукраїнська трагедія 1941* [The Western Ukrainian tragedy of 1941], Львів, Нью-Йорк, Наукове товариство ім. Шевченка, Фондація Українського Вільного Університету в США, 2002, 429 с.
- ³⁵ Ю. Сайфуліна, *Встановлення і розбудова радянського державного режиму в Північній Буковині в 1940-1947 рр.: історико-правове дослідження* [Establishment and development of the Soviet state regime in Northern Bukovina in 1940-1947: a historical-legal study], автореферат дисертації канд. юрид. наук: 12.00.01, Львів, Національний університет ім. І. Франка, 2009, 20 с.
- ³⁶ М. Литвин, *Сталін і Західна Україна. 1939-1941 рр.* [Stalin and Western Ukraine. 1939-1941], Київ, 2010, 80 с.
- ³⁷ С. Осачук, В. Заполовський, В. Холодницький, *«Додому в Райх!». Переселення німців з Північної Буковини 1940 року* [«Home to the Reich!». Resettlement of Germans from Northern Bukovina in 1940], Науково-дослідницький центр буковинознавства при Чернівецькому національному університету ім. Ю. Федьковича, Чернівці, Золоті литаври, 2004, 130 с.
- ³⁸ *Реабілітовані історією. В 27 т. Т. 26, книга друга. Чернівецька область* [Rehabilitated by history. In 27 vol. Vol. 26, book two. Chernivtsi region], Чернівецьке обласне відділення пошуково-видавничого агентства «Книга пам'яті України», Чернівці, Чернівецька обласна друкарня, 2010, 830 с.
- ³⁹ О. Гуменюк, *Запровадження нових радянських порядків на новоприєднаних землях Північної Буковини (червень 1939-червень 1941 рр.)* [Introduction of new Soviet orders in the newly annexed lands of Northern Bukovina (June 1939 – June 1941)], in «Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії»», Рівне, 2006, Вип. 7, с. 45-49.
- ⁴⁰ В. Холодницький, *З історії діяльності буковинських поляків під час Другої світової війни* [From the history of the activities of Bukovina Poles during the Second World War], in «Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Історія», Чернівці, Рута, 2000, Вип. 96-97, с. 201-210.
- ⁴¹ В. Холодницький, *З історії переселення буковинських німців у 1940-1941 рр.* [From the history of resettlement of Bukovynian Germans in 1940-1941], in «Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Історія», Чернівці, ЧДУ, 2000, Вип. 73-74, с. 154-167.
- ⁴² О. Яремко, *Політичні партії Буковини (кінець XIX ст. – 1940 р.)* [Political parties of Bukovina (end of the 19th century – 1940)], автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України», Чернівці, 2011, 21 с.
- ⁴³ Ю. Левіна, *Первинний інформаційний вплив радянської влади на місцеве населення Буковини в період її становлення* [The primary informational influence of the Soviet government on the local population of Bukovina in the period of its formation], in «Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини», 2012, Вип. 607-609, с. 100-104.

References

1. A. Applebaum, *Iron Curtain: The Crushing of Eastern Europe, 1944-1956*, Allen Lane, 2012, 614 p.
2. W. Bonusiak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna ZSRR na okupowanych ziemiach polskich w latach 1939-1941 («Zachodnia Ukraina» i «Zachodnia Białoruś»)*, Rzeszów, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2006, 475 s.
3. *Borba trudiashchikhsia Bessarabi za svoe osvobozhdenie i vossoedinenie s Sovetskoi Rodinoi (1918-1940 gg.)* [The struggle of the workers of Bessarabia for their liberation and reunification with the Soviet Motherland (1918-1940)], Kishinev, 1970, 736 s.
4. М. Бухай, *Deportatsii narodiv z Ukrainy v 30 – 50-ti roky* [Deportations of peoples from Ukraine in the 1930s and 1950s], in «Ukrainsky istorychnyi zhurnal», №10, 1990, s. 20-26.
5. *Bukovyna, ii mynule i suchasne* [Bukovina, its past and present], Paryzh-Filadelfia-Detroit, Zelena Bukovyna, 1956, 655 s.

6. Bukovyna: istorychnyi narys [Bukovyna: a historical essay], Chernivtsi, Zelena Bukovyna, 1998, 416 s.
7. A. Chubarian, Kanun trahedyi: Stalin i mezhdunarodnyi krizis. Sentiabr 1939 – iun 1941 goda [The Law of Tragedy: Stalin and the International Crisis. September 1939 – June 1941], Moskva, 2008, 476 s.
8. R. Conquest, The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties. Front Cover, Macmillan, 1969, 633 p.
9. I. Fostii, Diialnist OUN na Bukovyni u 1940-1941 rr. [Activities of the OUN in Bukovina in 1940-1941], in «Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB № 2/4 (13/15)», 2000, s. 454-471.
10. I. Fostii, Pivnichna Bukovyna i Khotynshchyna u Druhii svitovii viini 1939-1945 rr. [Northern Bukovyna and Khotynshchyna in the Second World War 1939-1945], Chernivtsi, Knyha Pamiati Ukrainy, 2004, 368 s.
11. I. Fostii, Represii komunistychnoi vlady proty zamozhnoho bukovynskoho selianstva u 1940-1947 rokakh [Repressions of the communist authorities against the wealthy Bukovynian peasantry in 1940-1947], in «Reabilitovani istoriieiu u 27 tomakh», Chernivtsi, 2010, s. 21-26.
12. A. Głowacki, Sowiesi wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939-1941, Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1997, 696 s.
13. J. Gross, Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's western Ukraine and Western Byelorussian, New Jersey, Princeton University Press, 1988, 218 p.
14. D. Hapii, Sotsialistychni peretvorennia na Bukovyni [Socialist transformations in Bukovyna], Chernivtsi, Radianska Bukovyna, 1949, 62 s.
15. E. Horodetskyi, Revoliutsiina borotba trudiashchykh Pivnichnoi Bukovyny v 1929-1930 rr. [The revolutionary struggle of the workers of Northern Bukovyna in 1929-1930], in «Ukrainskyi istorychnyi zhurnal», №10, 1973, s. 113-119.
16. I. Hrytsenko, Pershi uspihky sotsialistychnoi perebudovy ekonomiky i kultury mista Chernivtsi (1940-1941 rr.) [The first successes of the socialist reconstruction of the economy and culture of the city of Chernivtsi (1940-1941)], in «Tezy dopovidei mizhvuzivskoi yubileinoi naukovoï konferentsii prysviachenii 25-richchii vozziednannia Pivnichnoi Bukovyny z Ukrainskoiu RSR», Chernivtsi, 1965, s. 67-69.
17. O. Humeniuk, Zaprovadzhenia novykh radianskykh poriadkiv na novopryiednanykh zemliakh Pivnichnoi Bukovyny (cherven 1939-cherven 1941 rr.) [Introduction of new Soviet orders in the newly annexed lands of Northern Bukovyna (June 1939 – June 1941)], in «Naukovi zapysky Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu "Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoï istorii"», Rivne, 2006, Vyp. 7, s. 45-49.
18. Istoriiia mist i sil Ukrainskoi RSR: v 26 t. Tom 25. Chernivetska oblast [History of cities and villages of the Ukrainian SSR: in 26 volumes. Volume 25. Chernivtsi region], Kyiv, Holovna redaktsiia URE AN URSR, 1969, 706 s.
19. V. Kholodnytskyi, Z istorii diialnosti bukovynskykh poliakiv pid chas Druhoï svitovoi viiny [From the history of the activities of Bukovyna Poles during the Second World War], in «Naukovi visnyk Chernivetskoho universytetu: Zbirnyk naukovykh prats. Istoriiia», Chernivtsi, Ruta, 2000, Vyp. 96-97, s. 201-210.
20. V. Kholodnytskyi, Z istorii pereselenia bukovynskykh nimtsiv u 1940-1941 rr. [From the history of resettlement of Bukovynian Germans in 1940-1941], in «Naukovi visnyk Chernivetskoho universytetu: Zbirnyk naukovykh prats. Istoriiia», Chernivtsi, ChDU, 2000, Vyp. 73-74, s. 154-167.
21. I. Kompaniits, Borotba za Radiansku vladu na Bukovyni [The struggle for Soviet power in Bukovyna], Kyiv, Derzhpolityvdav, 1950, 62 s.
22. V. Kurylo, Istorychna zumovlenist vozziednannia Pivnichnoi Bukovyny z Ukrainskoiu RSR [Historical conditioning of the reunification of Northern Bukovyna with the Ukrainian SSR], in «Ukrainskyi istorychnyi zhurnal», №9, 1983, s. 55-66.
23. V. Kurylo, U borotbi za vyzvolennia 1922-1940 [In the struggle for liberation 1922-1940], Lviv, Vyshcha shkola, 1977, 182 s.
24. V. Kurylo, V avanhardi revoliutsiinoho rukhu trudiashchykh: [Do 70-richchia utvorennia Kompartii Bukovyny] [In the vanguard of the revolutionary movement of workers: [To the 70th anniversary of the formation of the Communist Party of Bukovyna]], in «Ukrainskyi istorychnyi zhurnal», №11, 1988, s. 16-27.
25. Yu. Levina, Pervynnyi informatsiinyi vplyv radianskoi vlady na mistseve naselennia Bukovyny v period yii stanovlennia [The primary informational influence of the Soviet government on the local population of Bukovyna in the period of its formation], in «Naukovi visnyk Chernivetskoho universytetu. Istoriiia. Politychni nauky. Mizhnarodni vidnosyny», 2012, Vyp. 607-609, s. 100-104.
26. M. Lishchenko, Kulturne budivnytstvo na Radianskii Bukovyni v 1940-1941 rr. [Cultural construction in Soviet Bukovyna in 1940-1941.], in «Piatdesiat rokiv vozziednannia Pivnichnoi Bukovyny i Khotynskoho povitu Bessarabii z Radianskoiu Ukrainoiu u skladi SRSR» tezy dopovidei ta povidomlen oblasnoi istoryko-kraieznavchoï naukovoï konferentsii, Chernivtsi, 1990, s. 158-159.
27. M. Lytvyn, Stalin i Zakhidna Ukraina. 1939-1941 rr. [Stalin and Western Ukraine. 1939-1941], Kyiv, 2010, 80 s.
28. I. Musiienko, Etnichni sklad represovanykh na Pivnichnii Bukovyni v 40-50-kh rr. XX st. [The ethnic composition of the repressed in Northern Bukovyna in the 1940s and 1950s], in «Materialy do ukrainskoi etnologii, № 6(9)», 2007, s. 103-109.

29. Narysy z istorii Pivnichnoi Bukovyny [Essays on the history of Northern Bukovyna], Kyiv, Nauk. dumka, 1980, 339 s.
30. O. Nosenko, Radianska Bukovyna [Soviet Bukovyna], Kyiv, Polityvydav URSS, 1941, 32 s.
31. S. Osachuk, V. Zapolovskyi, V. Kholodnytskyi, «Dodomu v Raikh!». Pereselennia nimtsiv z Pivnichnoi Bukovyny 1940 roku [«Home to the Reich!». Resettlement of Germans from Northern Bukovyna in 1940], Naukovo-doslidnytskyi tsentr bukovynoznavstva pry Chernivetskomu natsionalnomu universytetu im. Yu. Fedkovycha, Chernivtsi, Zoloti lytavry, 2004, 130 s.
32. V. Parsadanova, Deportatsyy naselenyia yz Zapadnoi Ukrayny y Zapadnoi Belorussyy v 1939-1941 hh. [Deportations of the population from Western Ukraine and Western Belarus in 1939-1941], in «Novaia y noveishaia ystoriia», №2, 1989, s. 30-32.
33. Reabilitovani istoriieiu. V 27 t. T. 26, knyha druha. Chernivetska oblast [Rehabilitated by history. In 27 vol. Vol. 26, book two. Chernivtsi region], Chernivetske oblasne viddilennia poshukovo-vydavnychoho ahentstva «Knyha pamiaty Ukrainy», Chernivtsi, Chernivetska oblasna drukarnia, 2010, 830 s.
34. O. Romaniv, I. Fedushchak, Zakhidnoukrainska trahediia 1941 [The Western Ukrainian tragedy of 1941], Lviv, Niu-York, Naukove tovarystvo im. Shevchenka, Fundatsiia Ukrainskoho Vilnoho Universytetu v SShA, 2002, 429 s.
35. M. Rudnytska, Zakhidnia Ukraina pid bolshevykamy [Western Ukraine under the Bolsheviks], Niu-York, NTSh, 1958, 181 s.
36. Yu. Saifulina, Vstanovlennia i rozbudova radianskoho derzhavnogo rezhymu v Pivnichnii Bukovyni v 1940-1947 rr.: istoryko-pravove doslidzhennia [Establishment and development of the Soviet state regime in Northern Bukovyna in 1940-1947: a historical-legal study], avtoreferat dysertatsii kand. yuryd. nauk: 12.00.01, Lviv, Natsionalnyi universytet im. I. Franka, 2009, 20 s.
37. D. Shcherbyna, Rozvytok narodnoi osvity na Bukovyni za roky radianskoi vlady [The development of public education in Bukovyna during the years of Soviet power], in «Tezy dopovidei mizhvuzivskoi yuvileinoi naukovoï konferentsii prysviachenii 25-richchiu vozziednannia Pivnichnoi Bukovyny z Ukrainskoiu RSR», Chernivtsi, 1965, s. 60-64.
38. T. Snaider, Kryvavi zemli: Yevropa pomizh Hitlerom ta Stalynym [Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin], Kyiv, Hrani-T, 2011, 448 s.
39. M. Syrota, Rozvytok kulturno-osvitnikh zakladiv i tvorchykh orhanizatsii radianskoi Bukovyny (1940-1965 rr.) [Development of cultural and educational institutions and creative organizations of Soviet Bukovyna (1940-1965)], in «Tezy dopovidei mizhvuzivskoi yuvileinoi naukovoï konferentsii prysviachenii 25-richchiu vozziednannia Pivnichnoi Bukovyny z Ukrainskoiu RSR», Chernivtsi, 1965, s. 64-65.
40. N. Syrota, Rozvytok kultury Radianskoi Bukovyny [Development of the culture of Soviet Bukovyna], Stanislav, 1961, 119 s.
41. L. Vasiuk, Vplyv Velykoi Zhovtnevoi sotsialistychnoi revoliutsii na rozvytok revoliutsiinoho rukhu na Pivnichnii Bukovyni (1917-1920) [The influence of the Great October Socialist Revolution on the development of the revolutionary movement in Northern Bukovyna (1917-1920)], in «40 rokiv vozziednannia Pivnichnoi Bukovyny i kolyshnykh Khotynskoho, Akermanskoho ta Izmailskoho povitiv Bessarabii z Radianskoiu Ukrainoiu v skladi SRSR» respublikanska nauk. konf., 15-17 travnia 1980 r., tezy dop., Chernivtsi, 1980, s. 22-23.
42. O. Yaremko, Politychni partii Bukovyny (kinets XIX st. – 1940 r.) [Political parties of Bukovyna (end of the 19th century – 1940)], avtoreferat dysertatsii na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk: spets. 07.00.01 «istoriia Ukrainy», Chernivtsi, 2011, 21 s.
43. A. Zhukovskyi, Istoriiia Bukovyny [History of Bukovyna], Chernivtsi, Chas, 1993, 224 s.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2023. – С. 130–137
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2023. – pp. 130–137
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2023.57.130-137>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(477.8) «1944-1953»

© Лілія Сосницька* (Lutsk)

ІСТОРИЧНА ОСВІТА В ШКОЛАХ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 40-х – ПОЧАТОК 50-х рр. ХХ ст.)

Наукова розвідка присвячена цікавій і мало досліджуваній проблемі вивчення історії в школах Волинської області в 1944–1953 рр. У дослідженні зроблено спробу проаналізувати стан викладання цього предмета в складних повоєнних умовах, що характеризувалися цілим рядом особливостей.

У статті наголошується на особливостях досліджуваного періоду для Волинської області, що пов'язані як з відбудовчими процесами після Другої світової війни, так і з другою хвилею процесу «радянської». Повний державний контроль над усіма сферами суспільно-політичного життям в краї позначився і на становищі освіти.

Авторка зауважує на труднощах, які виникли у викладанні історії в досліджуваній період. Перш за все це відсутність навчальних програм, підручників, навчальної наочності (історичних карт, таблиць, схем), нестача необхідної кількості кваліфікованих учителів тощо.

Встановлено, що історія як шкільний предмет займала вагомe місце в навчальних планах закладів освіти, проте в умовах тоталітарної радянської держави залишалася ідеологічно перевантаженою.

Ключові слова: історія, Волинь, освіта, навчання, вчителі, ідеологія, школа.

Liliia Sosnytska (Lutsk)

HISTORICAL EDUCATION IN SCHOOLS OF VOLYN REGION (THE SECOND PART OF 40s – THE BEGINNING OF 50s OF THE 20th CENTURY)

Abstract. Today, school education in Ukraine is under major transformations designed to bring it to a qualitatively new level in order to ensure the sustainable development of Ukrainian society. Soviet state, Ukraine was a part of which for a long time, put school education under its full control, making it a kind of «factory» for the production of a «Soviet person». Among all the subjects taught in Soviet schools, the study of history, especially the history of the Motherland, was of the utmost importance for the formation of a communist worldview and loyalty to the state, its leader and party.

The research is devoted to the interesting and understudied problem of studying history in schools of Volyn region in 1944 – 1953. The aim of the study is to characterize the issue of studying history in schools of Volyn region in the post-war period.

The article emphasizes the peculiarities of the period under study for Volyn region, which are related to both: the reconstruction processes after the Second World War and the second wave of «Sovietisation» process. The full state control over all spheres of social and political life in the region also affected the situation of education.

The author points out the difficulties that arose in teaching history during the period under study. First of all, it is the lack of curricula, textbooks, visual aids (historical maps, tables, and diagrams), the lack of the necessary number of qualified teachers, etc.

History remained one of the most important subjects in Ukrainian schools during the first post-war decade. The example of Volyn region shows the difficulties that the authorities had to overcome in order to establish the educational process and the teaching of history in particular. The value of the subject was determined by the heavy ideological load. It were teachers of history who were supposed to demonstrate to

* аспірантка кафедри всесвітньої історії Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Postgraduate Student, Department of World History, Lesya Ukrainka Volyn National University.

orcid.org/0000-0002-9329-1681

e-mail: lilisosnytska1990@gmail.com

students the advantages of a socialist state over capitalist states, spread the works of Marxism-Leninism, and form a communist worldview among young people. Teachers in the totalitarian Soviet state were forced to follow the party narrative, while being unable to convey the historical truth to students.

Keywords: *history, Volyn, education, learning, teachers, ideology, school.*

Постановка наукової проблеми та її значення. Сьогодні в Україні шкільна освіта перебуває на шляху великих трансформацій, що покликані вивести її на якісно новий рівень, аби забезпечити сталий розвиток українського суспільства. Радянська держава, частиною якої тривалий час була і Україна, поставила шкільну освіту під свій повний контроль, зробивши її своєрідною «фабрикою» з виготовлення «радянської людини». З усіх предметів, що викладалися в радянській школі, найважливіше значення для формування комуністичного світогляду, відданості державі, її вождю та партії мало вивчення історії, особливо історії вітчизняної.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Дослідженням шкільної освіти на західноукраїнських землях у післявоєнний період займався ряд вчених, серед них С. Сворак¹, Н. Мащенко² та В. Старжець³. Окремі аспекти шкільної освіти в міжвоєнний період висвітлено в роботах волинської науковиці І. Сушик⁴. Щодо історичної освіти в школах УРСР в 40-50 рр. XX ст. маємо роботи дослідниці О. Лаврут⁵.

Формування мети та завдання статті. Варто зауважити, що питання вивчення історії в школах Волинської області у післявоєнний період практично не розглядалося, що й спонукає нас до дослідження цієї проблеми.

Виклад основного матеріалу. Зі звільненням Волині від нацистських військ у 1944 р. в область уже вдруге повернулася радянська влада, цього разу з чітким усвідомленням необхідності міцно укорінитися в краї. Зрештою, швидка інтеграція територій УРСР стала головним завданням другої хвилі процесу «радянзації» в Західній Україні. Чи не найвагомим інструментом цієї політики була освіта, в якій особлива увага приділялася викладанню суспільних дисциплін як пріоритетних у справі ідейно-політичного виховання молоді. Вивчення історії, на глибоке переконання партійців, «дає нашій молоді розуміння законів історичного розвитку суспільства, виховує в молоді гарячу любов до великої партії Леніна-Сталіна, до творців та організаторів нашої соціалістичної держави»⁶.

Відновлення роботи навчальних закладів у звільнених районах Волинської області відбулося з 4 чверті 1943 – 1944 н. р. На кінець березня 1944 р. у восьми районах вже працювало 152 школи, якими було охоплено 12468 учнів. Школи м. Луцька розпочали свою роботу 17 квітня. Проте переважна більшість шкіл Волині не змогли відчинити двері для школярів⁷. Серед причин: близькість передових позицій фронту, відсутність шкіл чи будь-яких інших придатних для навчання дітей приміщень, недостатня кількість вчителів.

Отож, першочерговим завданням радянської влади в системі відбудови народної освіти стало відновлення мережі шкіл, забезпечення їх матеріальної бази, укомплектування педагогічними кадрами. Водночас цей процес мав відбуватися в тісному тандемі з насадженням ідеологічних наративів нової влади. У цьому контексті В. Старжець пише про підміну національного виховання комуністичною системою цінностей⁸.

Постанови ЦК ВКП(б) «Про журнали «Звезда» і «Ленінград», «Про репертуар драматичних театрів і заходи до їх покращення», постанова ЦК КП(б)У про ідеологічні викривлення в історії української літератури та історії України, постанова ЦК КП(б)У від 29.08.1947 р. про поліпшення викладання історії СРСР та історії України – стали бойовою програмою в ідеологічній кампанії проти «українського буржуазного націоналізму» та у насадженні нової моделі шкільної історичної освіти в першому повоєнному десятилітті⁹. Окрім ідеологічних питань, влада мала вирішити ряд проблем, пов'язаних з відсутністю у перші повоєнні роки навчальних програм, підручників, навчальної наочності та й самих учителів.

У перший повоєнний 1944 – 1945 н. р. викладання історії в 5-7-х класах області було розпочато за програмами 1941 р. Проте через відсутність підручників та почасти й вчителів, в деяких районах протягом першого півріччя цей навчальний курс не викладався зовсім. На кінець навчального року лише в незначній кількості шкіл Волині курс програми з історії було виконано. В інших школах 5-7 класи змогли опрацювати тільки програму давньої та середньовічної історії. Деякі не закінчили вивчення й цього матеріалу¹⁰. Така ситуація склалася в селах Городище, Мельники та Адамчуки Шацького району. Крім того, курс історії в 5-6 класах, відповідно до перехідних програм, був дуже великим за обсягом, тому що містив повторення курсу історії СРСР з початкової школи. В умовах,

які склалися на Волині, це повторення здебільшого зводилося до нового вивчення матеріалу, бо учні історію СРСР раніше не вивчали. Найгіршою ситуація залишалася в школах Прилуцького, Заболотівського, Седлищанського та Ратнівського районів, там історія в 4-х класах зовсім не викладалася через відсутність вчителів¹¹.

Відсутність навчальних програм та підручників у перші повоєнні роки ставила процес викладання історії в школах області під загрозу зриву. Підручник був головним носієм історичної інформації, засобом навчання, інструментом розвитку та виховання особистості учня в дусі марксистсько-ленінської ідеології. В 1944 – 1945 н. р. волинські школи не отримали жодного підручника з історії та не були забезпечені наочним приладдям, насамперед картами¹². Вчителі використовували ті матеріали, які вціліли після війни, та переважно виготовляли наочність вручну. Зазвичай це були таблиці та схеми, які використовували на уроках та в позакласній роботі. Недостатня кількість підручників змушувала учнів вести об'ємні конспекти, на що витрачалося багато часу, окрім того, не всі конспекти перевірялися, тому в них, окрім граматичних помилок, траплялися перекручування історичних фактів і помилки в датах історичних подій¹³.

У 1947–1948 н. р. ситуація із забезпеченням підручниками стала дещо кращою, проте проблемою залишалася нерівномірність у їх завезенні. Для прикладу, підручника історії А. Шестакова для 4-го класу міських шкіл у першому півріччі не вистачало, а в другому завезли майже по 2-3 на кожного учня. В малій кількості завезено історії СРСР – I, II та III частини авторства А. Панкратової¹⁴.

Варто зауважити, що причиною проблеми була не лише відсутність підручників, а й критично низька кількість педагогів. Історію в 1944 – 1945 н. р. в школах Волинської області викладали вчителі з середньою освітою та не за фахом¹⁵. У Любитівській семирічній школі Ковельського району історію в 6-7 класах викладала вчителька біології, у м. Ковелі – учитель мови та літератури¹⁶. Це безумовно впливало на якість викладання та засвоєння учнями начального матеріалу. Напередодні 1944 – 1945 н. р. Волинь потребувала додатково 2177 педагогів. Школам переважно не вистачало вчителів початкових класів – 1660 осіб, вчителів 5-10 класів – 517. Кількість необхідних вчителів історії серед них становила 100 педагогів¹⁷.

Питання укомплектування шкіл вчителями історії продовжувало залишатися актуальним і в наступні роки. Так, на початок 1945 – 1946 н. р. з 311 вчителів-предметників, істориків потрібно було 79¹⁸, в 1946 – 1947 н. р. – 36¹⁹, а в 1948 – 1949 н. р. – 48 педагогів²⁰. Така значна потреба в істориках пояснюється відсутністю в краї педагогів з якісною радянською марксистсько-ленінською педагогічною підготовкою, необхідністю для впровадження нових програм з історії та цінністю самого предмета, який комуністична влада визначила як «неоцінений»²¹.

Вчитель історії часто виявлявся повністю незамінним і відсутність його на роботі так само могла спричинити відставання у виконанні навчальних програм. Так, у 1947 – 1948 н. р. в 5 класі середньої школи № 3 м. Ковеля на кінець 3 чверті було відставання з історії на 12 годин, а в 10 класі на 10 годин. Все через тривалу хворобу викладача Малишева. А от в 4 класі середньої школи № 6 м. Володимир-Волинського відставання з історії було спричинене переміщенням вчителів²².

Навчальний план початкових та середніх шкіл з українською мовою навчання на 1946–1947 н. р. передбачав вивчення історії в 4 класі в кількості 3-2 год. на тиждень, в 5-7 класах – по 2 год. та у 8-10 класах по 4 год. щотижня²³. Як бачимо, вивчення історії було обов'язковим з початкової школи, що свідчить про новий зміст історичної освіти. Відповідна постанова про введення до навчальних планів початкової і неповної середньої школи елементарного курсу історії СРСР ухвалена ЦК ВКП(б) та РНК СРСР у червні 1934 р. Цей курс охоплював період від первісного суспільства до 30-х років XX століття.

Проте у викладанні такого курсу в 4-х класах вже з перших років було виявлено ряд недоліків. Перш за все – це складність навчального матеріалу та великий його обсяг. Аби учні 4-го класу мали змогу успішно оволодівати навчальним матеріалом з історії, у 1-3 класах дітей потрібно було озброїти найпростішими поняттями й уявленнями суспільно-історичного характеру. Так з'явився курс історичної пропедевтики – пояснювальне читання історичного матеріалу²⁴.

Зазвичай на таких уроках вчителі читали учням оповідання чи статті історичного змісту, а потім проводили бесіду. Метою таких уроків, окрім формування елементарних історичних знань школярів, було забезпечення правильного комуністичного виховання радянської молоді. На думку очільників освіти, «саме в початковій школі закладаються основи комуністичної моралі, прищеплюється любов до праці, почуття колективізму»²⁵. Так, на уроці пояснювального читання вчителька 3-го класу Голобської середньої школи Степанюк З. Н. при читанні статті «Богдан Хмельницький»

поставила учням запитання: «В якому році Україна була приєднана до Росії?». Один з учнів відповів, що «Україна до Росії була приєднана Богданом Хмельницьким у 1654 р. на Переяславській раді, для того, щоб українському народу разом з російським було легше жити і краще оборонятися від ворогів». У звіті Волинського ОблВНО така відповідь учня характеризувалася як свідчення того, що «вчителька забезпечила глибоке розуміння учнями суті минулих історичних подій»²⁶.

Проте варто зауважити, що навчальний матеріал з історії за програмою 4-го класу для глибокого та свідомого засвоєння всіма учнями виявився досить складним. У багатьох випадках школярі змішували історичний матеріал, складно орієнтуючись у хронології та термінології. До прикладу, в 1948 – 1949 н. р. вчитель Горохівської середньої школи Грушківський Х. І., розповідаючи учням 4-го класу про реформи Петра I, повідомив про видання в Росії за європейським зразком першої друкованої газети «Відомості». Один із учнів класу запитав, чи це така газета, як «Руська Правда», що виходила при Ярославі²⁷.

Звіт про роботу шкіл Волинської області за 1946 – 1947 н. р. повідомляє також про труднощі в опануванні учнями 5-7 класів курсу стародавньої історії та історії середніх віків через переобтяженість програми й підручників фактами, датами і подіями. Учням складно було розібратися в своєрідності держав цих періодів та опанувати складну термінологію²⁸. Без належного пояснення вчителя знання дітей лишалися фрагментарними та не глибокими. Саме тому на іспиті з історії в 7 класі Шельпівської семирічної школи Локачівського району на запитання – розповісти про інквізицію учень відповів, що «спалення на кострах називається інквізицією»²⁹.

Впродовж першого повоєнного десятиліття партійна номенклатура вела боротьбу за високу ідейно-політичну спрямованість при викладанні історії. Для цього здійснювався постійний контроль з боку директорів шкіл, керівників районних та обласних відділів народної освіти. Чисельні звіти таких контролюючих структур повідомляли про допущення вчителями «грубих та ворожих буржуазно-націоналістичних помилок». Історики «не викривають згубної антиурядової теорії норманського походження Київської держави, неглибоко з'ясовують історичну дружбу російського та українського народів на всіх етапах історичного розвитку, недостатньо показують переваги радянського ладу над капіталістичним»³⁰.

Окрім боротьби проти буржуазно-націоналістичних перекохань, керівництво освітою зобов'язувало викладачів історії викривати реакційну роль релігії в суспільстві. Не всі вчителі добре виконували це завдання. Комісія, що перевіряла роботу Луцької середньої школи № 8 у вересні 1948 р., відвідала урок історії в 4-му класі на тему «Князь Володимир та прийняття християнства». Як зазначено у звіті, розповідаючи про прийняття християнства, вчитель наголосив на його «прогресивному характері на початковому етапі (грамота, книги, культура), але не відмітив його реакційної ролі як засобу експлуатації та пригнічення народу на наступних етапах історичного розвитку»³¹.

Були, звісно, й ті вчителі, кого влада ставила у приклад для наслідування, закликаючи переймати їх передовий педагогічний досвід. На сторінках газети «Радянська Волинь» знаходимо статтю, яка описує хороший, на думку державних та партійних чиновників, урок історії в жіночій середній школі № 3 м. Луцька. «В 10 класі сьогодні на уроках всі 40 учениць. До уроку вже все готове. І коли викладач історії Розалія Ісаківна Фельдман увійшла до класу, їй не довелося витратити багато часу на «організаційні моменти».

Через хвилину біля її стола учениця Наталія Моргаєвська вже розповідала про дворянську революцію в Росії. Всебічно розкрила вона тему, ілюструючи її цитатами з творів Леніна. Заслуженою п'ятіркою було оцінено знання учениці. Так само високо оцінена була відповідь учениці Ніни Чміль на питання «Посилення національно-колоніального гніту». Цей матеріал учениця підкріпила багатьма цитатами з творів Сталіна.

Опитування закінчено. Вчителька приступає до подачі нової теми. Вона розповідає про морозовський страйк і перші марксистські гуртки в Росії. Виключна структурність, чіткість і послідовність в розповіді теми, широке використання твору Леніна «Розвиток капіталізму в Росії», «Короткого курсу історії ВКП(б)» та брошурного матеріалу робило її розповідь глибокою, науковою і в той же час зрозумілою для учениць»³².

Як бачимо зі статті, головною на уроці була ідеологічна підкованість як самого вчителя, так і учениць. Використання цитат з праць Леніна та Сталіна робили відповіді дівчат довершеними, що в свою чергу було оцінено найвищою оцінкою. Тому, аби відповідати вимогам освітянського керівництва, бути підкованими в ідеологічних питаннях, педагоги області проходили необхідну

підготовку на семінарах, кущових методичних об'єднаннях та курсах. У 1952 – 1953 н. р. для викладачів історії та Конституції СРСР і УРСР було проведено чотири обласних та дев'ять районних семінарів. На них обговорювали різні питання методичної роботи, серед яких: «Використання наочності на уроках історії», «Робота історичного гуртка», «Виховання радянського патріотизму на уроках історії»³³. Окрім питань з методики, розглянутих на подібних заходах, в архівних документах натрапляємо і на питання суто ідеологічного напрямку, як-от «Партія більшовиків – творець радянської держави», «Велика Жовтнева Соціалістична революція – визволителька України від соціального та національного гноблення», «Великий російський народ – видатна і корінна нація серед народів СРСР»³⁴.

Отримані знання педагоги використовували як в урочній, так і в позаурочній діяльності, де основною формою роботи були гуртки. Переважно це були історичні гуртки краєзнавчого спрямування, в яких учні досліджували історію свого міста чи села. В середній жіночій школі № 1 м. Володимир-Волинський вчитель історії Охріменко Н. М. організував історичний гурток, на якому учні виготовляли художні історичні малюнки та журнал «Історія м. Володимир-Волинський»³⁵. Учениця цієї школи виготовила макет зимової оселі князя Володимира³⁶. Для виховання в молоді «політично зрілих поглядів та патріотичних почуттів» в усіх семирічних та середніх школах Волинської області в 1948 – 1949 н. р. вчителями історії були організовані гуртки з вивчення учнями старших класів біографій Леніна та Сталіна³⁷.

Проте, звісно, головною в школі залишалася навчальна діяльність школярів, її якість ставала предметом обговорення педагогічних рад, серпневих та січневих нарад учителів районного та обласного рівнів, приводом для гордості одним та потоком критики для інших.

Одним з важливих заходів, спрямованих на поліпшення якості навчання в школі, було запровадження випускних і перевідних іспитів на атестат зрілості в школах Радянського Союзу у 1945 р. Рада Міністрів СРСР у лютому 1950 р. затвердила нове «Положення про перевідні та випускні екзамені в початковій, семирічній і середній школах та екзамен на атестат зрілості»³⁸. За новим Положенням іспити з історії були відмінені у 6 та 8 класах. Також були внесені зміни і в екзамені на атестат зрілості. Що стосується історії, то обсяг навчального матеріалу скоротили і на екзамен виносилася тільки історія СРСР³⁹.

З весни шпальти головної газети області «Радянська Волинь» рясніли заголовками про початок підготовки до іспитів, а згодом про їх хід з результатами: «Організовано провести іспити та екзамені в школах Волині»⁴⁰, «Вчора в школах Волині почалися перевідні та випускні екзамені»⁴¹, «Готові звітувати перед державою»⁴².

Така велика увага до проведення та головне – результатів іспитів з боку періодики пояснюється необхідністю демонстрації чергових перемог соціалістичного устрою в радянській державі, де кожен учень мав пам'ятати – «оцінка «5» робить честь тобі, твоїй Батьківщині і школі»⁴³.

У кожній школі для успішної підготовки до іспитів були організовані спеціальні кімнати. В цих кімнатах було все необхідне для самостійної роботи учнів: історичні карти, хронологічні таблиці, схеми, діаграми та підручники. Тут учителі проводили консультації та додаткові заняття, аби допомогти учням повторити навчальний матеріал та згодом добре скласти іспити⁴⁴.

Предметом гордості було потрапити в когорту тих вчителів-професіоналів, ім'я яких, як приклад для наслідування, буде назване на вчительських семінарах та конференціях чи потрапить на шпальту газети. Так, одна зі статей «Радянської Волині» за 22 травня 1951 р. розповідає про успішне проведення іспиту з історії в 9 класі Княгининської середньої школи Луцького району. Жоден учень класу не отримав «двійки», а відповіді тих, хто отримав оцінку «5», були «ілюстровані яскравими фактами та переконливими прикладами» і свідчили про «ґрунтовні знання, глибоке розуміння і любов до історії». Заслуга в цьому вчителя історії Королькової Н. О.⁴⁵.

В перший повоєнний 1944 – 1945 н. р. іспити у Волинській області провели лише в 23 четвертих класах, в 3 сьомих та одному десятому класі. Це були ті класи, в яких вдалося повністю виконати навчальні програми та провести повторення вивченого⁴⁶.

Успішність з історії в перші повоєнні роки була не високою. За результатами іспитів у 1946 – 1947 н. р. іспит з історії склали 92% учнів 5-10 класів. Цього року тими, хто не встигає в навчанні з історії, були 1154 школярі із 14581 учня⁴⁷.

Покращення результатів успішності з історії та уникнення другорічництва стає одним з пріоритетних у цей період. На глибоке переконання освітянських керівників, у радянській школі

не повинно бути дітей, які не встигають, дітей, що залишаються на другий рік, а другорічництво оголошувалося «шкідливою, лженауковою та буржуазною теорією»⁴⁸.

В наступні роки ситуація зі станом успішності з історії покращилася і складала 96,5% в початковій школі та 94,8% в 5-10 класах шкіл Волині за результатами 1948 – 1949 н. р.⁴⁹. У 1952 – 1953 н. р. успішність з історії в області вже складала 96,39%. Найкращі результати продемонстрували школи м. Луцька – 99,5% та м. Ковеля – 99,3%. Далі з результатом 97% йшли школи Устилузького, Луцького, Торчинського, Турійського та Ківерцівського районів. Найгірші результати з історії були в школах Шацького, Головнянського та Заболоттівського районів, там відсоток успішності складав 93,1%, 93,7% та 93,9% відповідно. Варто зауважити, що з усіх учнів-десятикласників, що склали екзамен на атестат зрілості в школах Волині в згаданому навчальному році, не склав іспиту з історії лише один учень.⁵⁰

Висновки. Отже, історія залишалася одним з найбільш важливих предметів у школах УРСР в перше повоєнне десятиліття. На прикладі Волинської області бачимо, які труднощі доводилося долати владі, аби налагодити навчальний процес та викладання історії зокрема. Цінність предмета визначалася великим ідеологічним навантаженням. Саме вчителі історії мали якомога ширше продемонструвати школярам переваги соціалістичної держави перед державами з капіталістичним устроєм, поширювати вчення марксизму-ленінізму та сформувані в молоді комуністичний світогляд.

¹ С. Сворак, *Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період* [Education in western Ukraine in the post-war period], in «Український історичний журнал», 1997, № 2, с. 28-42.

² Н. Машенко, *Шкільна освіта у Ровенській області в 1944-1964 рр.* [School education in Rovne region during 1944-1964], дис. канд. іст. наук: 07.00.01, Східноєвропейський нац. ун-т ім. Лесі Українки, Луцьк, 2018, 264 с.

³ В. Старжець, *Заходи радянської влади щодо відновлення шкільної освіти в Західній Україні у післявоєнний період* [Measures of the Soviet authorities regarding the restoration of school education in the Western Ukraine in the post-war period], in «Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія», 2022, № 10/52, с. 164-179.

⁴ І. Сушик, *Волинь повоєнна: соціально-економічні та культурні процеси 40-50 рр. ХХ ст.* [Post-war Volyn: socio-economic and cultural processes in 40-50s of the 20th century], Луцьк, Вежа-Друк, 2019, 276 с.

⁵ О. Лаврут, *Вивчення української літератури та історії в школах УРСР в перше повоєнне десятиліття* [The study of the Ukrainian literature and history at USSR schools in the first post-war decade], in «Педагогічний процес: теорія і практика», Київ, Вид-во Київського університету імені Бориса Грінченка, Благодійний фонд імені Антона Макаренка, 2013, № 4, с. 118-124.

⁶ Державний архів Волинської області (ДАВО), ф. Р-59 Управління освіти Волинської обласної державної адміністрації, оп. 9, *спр. 7 Звіт про роботу шкіл Волинської області за 1950-1951 навчальний рік*, арк. 163.

⁷ ДАВО, ф. Р-59 Управління освіти Волинської обласної державної адміністрації, оп. 3, *спр. 1 Звіт про роботу шкіл Волинської області за 1943-1944 навчальний рік*, арк. 4.

⁸ В. Старжець, *Заходи радянської влади щодо відновлення шкільної освіти в Західній Україні у післявоєнний*, с. 173.

⁹ ДАВО, ф. Р-59 Управління освіти Волинської обласної державної адміністрації, оп. 6, *спр. 3 Звіт про роботу шкіл Волинської області за 1947-1948 навчальний рік*, арк. 96.

¹⁰ ДАВО, ф. Р-59 Управління освіти Волинської обласної державної адміністрації, оп. 3, *спр. 5 Звіт про роботу шкіл Волинської області за 1944-1945 навчальний рік*, арк. 72.

¹¹ ДАВО, ф. Р-59, оп. 3, *спр. 5*, арк. 24.

¹² ДАВО, ф. Р-59, оп. 3, *спр. 5*, арк. 17.

¹³ ДАВО, ф. Р-59 Управління освіти Волинської обласної державної адміністрації, оп. 4, *спр. 2 Звіт про роботу шкіл Волинської області за 1946-1947 навчальний рік*, арк. 108.

¹⁴ ДАВО, ф. Р-59, оп. 6, *спр. 3*, арк. 27.

¹⁵ ДАВО, ф. Р-59, оп. 3, *спр. 5*, арк. 72.

¹⁶ ДАВО, ф. Р-59, оп. 3, *спр. 5*, арк. 29.

¹⁷ ДАВО, ф. Р-59, оп. 3, *спр. 1*, арк. 8, 9.

¹⁸ ДАВО, ф. Р-59, оп. 3, *спр. 5*, арк. 19.

¹⁹ ДАВО, ф. Р-59, оп. 4, *спр. 2*, арк. 32.

- ²⁰ ДАВО, ф. Р-59 Управління освіти Волинської обласної державної адміністрації, оп. 7, *спр. 4* *Звіт про роботу шкіл Волинської області за 1948-1949 навчальний рік*, арк. 29.
- ²¹ *Про викладання суспільних дисциплін в школі* [About teaching social studies at the school], in «Радянська Волинь», 1951, 7 грудня, с. 3.
- ²² ДАВО, ф. Р-59, оп. 6, *спр. 3*, арк. 59.
- ²³ О. Лаврут, *Вивчення української літератури та історії в школах УРСР в перше повоєнне десятиліття*, с. 124.
- ²⁴ О. Жосан, *Підручники і посібники для загальної середньої освіти у 1921-1991 роках* [Textbooks and manuals for general secondary education in 1921-1991], Кропивницький, Ексклюзив-Систем, 2021, с. 104-106.
- ²⁵ ДАВО, ф. Р-59, оп. 7, *спр. 4*, арк. 52.
- ²⁶ ДАВО, ф. Р-59, оп. 7, *спр. 4*, арк. 56.
- ²⁷ ДАВО, ф. Р-59, оп. 7, *спр. 4*, арк. 65.
- ²⁸ ДАВО, ф. Р-59, оп. 4, *спр. 2*, арк. 104.
- ²⁹ ДАВО, ф. Р-59, оп. 4, *спр. 2*, арк. 104, 105.
- ³⁰ *Успішно завершити друге півріччя навчального року* [Successfully complete the second semester of the academic year], in «Радянська Волинь», 1953, 22 березня, с. 3.
- ³¹ ДАВО, ф. Р-59, оп. 7, *спр. 4*, арк. 103.
- ³² *Трудовий день однієї середньої школи* [Labour day of one high school], in «Радянська Волинь», 1947, 14 лютого, с. 3.
- ³³ ДАВО, ф. Р-59 Управління освіти Волинської обласної державної адміністрації, оп. 11 Т.1, *спр. 19* *Звіт Волинського облвню про роботу шкіл за 1952-1953 навчальний рік*, арк. 74.
- ³⁴ ДАВО, ф. Р-59, оп. 6, *спр. 3*, арк. 48.
- ³⁵ ДАВО, ф. Р-59, оп. 6, *спр. 3*, арк. 177.
- ³⁶ *Вивчають історію Волині* [They study the history of Volyn], in «Радянська Волинь», 1953, 12 квітня, с. 4.
- ³⁷ ДАВО, ф. Р-59, оп. 7, *спр. 4*, арк. 99-100.
- ³⁸ В. Мічуда, *Радянська система освіти у повоєнний період (1945-1950 роки)* [Soviet system of education in the post-war period (1945-1950 years)], in «Молодий вчений», № 12.1 (40), грудень, 2016, с. 269.
- ³⁹ *Більше уваги підготовці і проведенню екзаменів* [More attention to preparation and conducting of exams], in «Радянська Волинь», 1950, 16 травня, с. 3.
- ⁴⁰ *Організовано провести іспити та екзамени в школах Волині* [It is organized to conduct exams in Volyn schools], in «Радянська Волинь», 1948, 18 травня, с. 3.
- ⁴¹ *Вчора в школах Волині почалися перевідні та випускні екзамени* [Yesterday, transfer and final exams began in Volyn schools], in «Радянська Волинь», 1951, 22 травня, с. 1.
- ⁴² *Глибокі і міцні знання* [Deep and solid knowledge], in «Радянська Волинь», 1951, 22 травня, с. 1.
- ⁴³ *Глибокі і міцні знання*, с. 1.
- ⁴⁴ *Організовано провести іспити та екзамени в школах Волині*, с. 3.
- ⁴⁵ *Глибокі і міцні знання*, с. 1.
- ⁴⁶ ДАВО, ф. Р-59, оп. 3, *спр. 5*, арк. 42.
- ⁴⁷ ДАВО, ф. Р-59, оп. 4, *спр. 2*, арк. 109.
- ⁴⁸ *Школам Волині – постійну увагу громадськості* [Volyn schools receive constant attention from the public], in «Радянська Волинь», 1948, 22 серпня, с. 1.
- ⁴⁹ ДАВО, ф. Р-59, оп. 7, *спр. 4*, арк. 241-242.
- ⁵⁰ ДАВО, ф. Р-59, оп. 11 Т.1, *спр. 19*, арк. 75, 78.

References

1. *Bilshе uvahy pidhotovtsi i provedenniu ekzameniv* [More attention to preparation and conducting of exams], in «Radianska Volyn», 1950, 16 travnia, s. 3.
2. DAVO (Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti), f. R-59 Upravlinnia osvity Volynskoi oblasnoi derzhavnoi administratsii, op. 3, spr. 1 *Zvit pro robotu shkil Volynskoi oblasti za 1943-1944 navchalnyi rik*, 16 ark.
3. DAVO, f. R-59 Upravlinnia osvity Volynskoi oblasnoi derzhavnoi administratsii, op. 3, spr. 5 *Zvit pro robotu shkil Volynskoi oblasti za 1944-1945 navchalnyi rik*, 93 ark.
4. DAVO, f. R-59 Upravlinnia osvity Volynskoi oblasnoi derzhavnoi administratsii, op. 4, spr. 2 *Zvit pro robotu shkil Volynskoi oblasti za 1946-1947 navchalnyi rik*, 198 ark.
5. DAVO, f. R-59 Upravlinnia osvity Volynskoi oblasnoi derzhavnoi administratsii, op. 6, spr. 3 *Zvit pro robotu shkil Volynskoi oblasti za 1947-1948 navchalnyi rik*, 239 ark.
6. DAVO, f. R-59 Upravlinnia osvity Volynskoi oblasnoi derzhavnoi administratsii, op. 7, spr. 4 *Zvit pro robotu shkil Volynskoi oblasti za 1948-1949 navchalnyi rik*, 242 ark.

7. DAVO, f. R-59 Upravlinnia osvity Volynskoi oblasnoi derzhavnoi administratsii, op. 9, spr. 7 Zvit pro robotu shkil Volynskoi oblasti za 1950-19451 navchalnyi rik, 232 ark.
8. DAVO, f. R-59 Upravlinnia osvity Volynskoi oblasnoi derzhavnoi administratsii, op. 11 T.1, spr. 19 Zvit Volynskoho oblvno pro robotu shkil za 1952-1953 navchalnyi rik, 126 ark.
9. Hlyboki i mitsni znannya [Deep and solid knowledge], in «Radianska Volyn», 1951, 22 travnia, s. 1.
10. O. Lavrut, Vychennia ukrainskoi literatury ta istorii v shkolakh URSR v persh povoienne desiatylittia [The study of the Ukrainian literature and history at USSR schools in the first post-war decade], in «Pedahohichni protses: teoriia i praktyka», Kyiv, Vyd-vo Kyivskoho universytetu imeni Borysa Hrinchenka, Blahodiynnyi fond imeni Antona Makarenka, 2013, № 4, s. 118-124.
11. N. Mashchenko, Shkilna osvita u Rovenskiy oblasti v 1944-1964 rr. [School education in Rovne region during 1944-1964], dys. kand. ist. nauk: 07.00.01, Skhidnoevropeyskyi nats. un-t im. Lesi Ukrainky, Lutsk, 2018, 264 s.
12. V. Michuda, Radianska systema osvity u povoyennyi period (1945-1950 roky) [Soviet system of education in the post-war period (1945-1950 years)], in «Molodyi vchenyi», № 12.1 (40), hruden, 2016, s. 269
13. Orhanizovano provesty ispyty ta ekzameni v shkolakh Volyni [It is organized to conduct exams in Volyn schools], in «Radianska Volyn», 1948, 18 travnia, s. 3.
14. Pro vykladannia suspilnykh dystsyplin v shkoli [About teaching social studies at the school], in «Radianska Volyn», 1951, 7 hrudnia, s. 3.
15. Shkolam Volyni – postiinu uvahu hromadskosti [Volyn schools receive constant attention from the public], in «Radianska Volyn», 1948, 22 serpnia, s. 1.
16. V. Starzhets, Zakhody radyanskoï vlady shchodo vidnovlennya shkilnoi osvity v Zakhidnii Ukraini u pisliavoyennyi period [Measures of the Soviet authorities regarding the restoration of school education in the Western Ukraine in the post-war period], in «Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriia Istorii», 2022, № 10/52, s. 164-179.
17. I. Sushyk, Volyn povoienna: sotsialno-ekonomichni ta kulturni protsesy 40-50 rr. XX st. [Post-war Volyn: socio-economic and cultural processes in 40-50s of the 20th century], Lutsk, Vezha-Druk, 2019, 276 s.
18. S. Svorak, Osvita na zakhidnoukrainskykh zemliakh u povoiennyi period [Education in western Ukraine in the postwar period], in «Ukrainskyi istorychnyi zhurnal», 1997, № 2, s. 28-42.
19. Trudovyi den odniiei serednoi shkoly [Labour day of one high school], in «Radianska Volyn», 1947, 14 liutoho, s. 3.
20. Uspishno zavershyty druhe pivrichchia navchalnoho roku [Successfully complete the second semester of the academic year], in «Radianska Volyn», 1953, 22 bereznia, s. 3.
21. Vchora v shkolakh Volyni pochalysia perevidni ta vypusknii ekzameni [Yesterday, transfer and final exams began in Volyn schools], in «Radianska Volyn», 1951, 22 travnia, s. 1.
22. Vychaiut istoriiu Volyni [They study the history of Volyn], in «Radianska Volyn», 1953, 12 kvitnia, s. 4.
23. O. Zhosan, Pidruchnyky i posibnyky dlia zahalnoi serednoi osvity u 1921-1991 rokakh [Textbooks and manuals for general secondary education in 1921-1991], Kropyvnytskyi, Eksklyuzyv-Cystem, 2021, s. 104-106.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2023. – С. 138–149
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2023. – pp. 138–149
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2023.57.138-149>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(48):27-055.2]«07/10»

© Іван Воротняк* (Чернівці)

РЕВНИТЕЛЬКИ ХРИСТИЯНСЬКОГО БЛАГОЧЕСТЯ У СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ СКАНДИНАВІЇ: ВИПАДОК ҐУДРІД ТОРБ'ЯРНАРДОТТІР

Стаття присвячена характеристиці одного з головних жіночих персонажів, представлених у вінландських сагах, – Ґудрід Торб'ярнардоттір, яка була уособленням ідеальної благочестивої християнки. Такий образ був притаманний т. зв. *exemplum* – різновиду художньої оповіді, котрому властиві моралізаторські наративи, реальні або вигадані, що використовувались як типові взірці для унаочнення подій і фактів.

Посилена увага упорядників саг до образу Ґудрід пояснюється тим, що в останній частині обох саг вона визнається праматір'ю трьох ісландських єпископів XII ст. Очевидно, що ці саги були написані з метою складання славетного родоводу для майбутнього ісландського святого – єпископа Ісландії Бйорна Гілсона (1163–1201). Як вважають науковці, автор (переписувач) «Саги про гренландців» був наближеним до єпископа Бранда Семундссона (1163–1201) – одного з правнуків Ґудрід Торб'ярнардоттір, або ж сам ієрарх записав текст розповіді. Отже, історію та діяння праматері перших ісландських єпископів необхідно було використовувати, проповідуючи мирянам, якими повинні бути добродішні християнки.

Ключові слова: середньовічна Скандинавія, вінландські саги, жіночі персонажі, Ґудрід Торб'ярнардоттір.

Ivan Vorotniak (Chernivtsi)

ZEALOTS OF CHRISTIAN PIETY IN MEDIEVAL SCANDINAVIA: THE CASE OF GUDRID THORBARNARDÓTTIR

Abstract. This article studies the characteristics of one of the main female characters presented in the Vinland sagas – Gudrid Thorbjarnardóttir, who was the personification of an ideal pious Christian.

Such an image was characteristic of the so-called *exemplum* – a variety of artistic narration, which is characterized by moralistic narratives, real or illusory, that were used as typical models to visualize events and facts.

Contemporary scientists consider the image of Gudrid Thorbjarnardóttir as the keeper of the pagan tradition and the intermediary between the old and new worlds (Paganism and Christianity).

Gudrid's sharing of a pagan ritual is interpreted as the result of the saga scribe's interest in the past, who wishes to depict a magnificent image of the past. Consequently, Greenland is depicted in the texts of the sagas as a kind of «wild land», where Christianity slowly spread among the settlers.

* к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

PhD in History, Associate Professor, Department of World History, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0003-2383-0202

e-mail: i.vorotnyak@chnu.edu.ua

The profound attention of the saga compilers to the image of Gudrid is explained by the fact that in the last part of both sagas she is recognized as the progenitor of three Icelandic bishops of the 12th century. It is apparent that these sagas were written in order to compile glorious nobility for the future Icelandic saint – the bishop of Iceland, Björn Gilsson. According to scientists, the author (transcriber) of the Saga of the Greenlanders was close to Bishop Brand Semundsson (1163–1201), one of the great-grandsons of Gudrid Thorbjarnardóttir, or the hierarch himself wrote down the text of the story.

Hence, the history and deeds of the foremother of the first Icelandic bishops were used to preach to the congregation what virtuous Christian women should be.

Keywords: *medieval Scandinavia, Vinland sagas, female characters, Gudrid Thorbjarnardóttir.*

Історія Скандинавії епохи вікінгів висвітлюється науковцями зазвичай на «чоловічих» прикладах (герої, конунги, бонди), при тому що висновки поширюються на тогочасне суспільство загалом. Такі узагальнення видаються дещо однобічними і спотворюють загальну «історичну картину», хоча, певною мірою, є справедливими для патріархального вікінгського соціуму. Середньовічна Скандинавія, на відміну від континентальної частини Західної Європи, у «гендерному питанні» вирізнялася більш високим соціальним статусом жінки і її вагомішою роллю в усіх сферах життя¹.

В наукових колах і нині залишається безапеляційним твердження, що світ ісландської саги – це, передусім, «світ чоловіків». Саме оповідання про їхні діяння, мужність, водночас описи психологічних портретів героїв наповнюють тексти саг. Цей факт виявляє і унаочнює засади гендерних стосунків. З іншого боку, в сагах здебільшого розповідається про жінок крізь призму їхніх взаємин із чоловіками – як у родині глави сімейства, так і поза межами сім'ї. Однак трапляються й тексти, присвячені жінці як особистості, здебільшого коли мова йде про дівчину шлюбного віку чи «погану жінку»².

Чималий пласт інформації, пов'язаної з поширенням християнства в Ісландії та Гренландії (варто наголосити, що літературний канон саг був остаточно сформований вже в період утвердження християнської релігії в середньовічній Скандинавії), наявний у т. зв. вінландських сагах. Ця назва закріпилася за двома текстами саг – «Саги про гренландців» і «Саги про Ейріка Рудого», де в усіх подробицях висвітлені подорожі гренландських колоністів та ісландців до Вінланда³.

Аналізуючи сучасну історіографію, присвячену «жіночому питанню» в епоху вікінгів, варто згадати магістерську дисертацію К. Кавалері⁴, в якій дослідниця подала комплексну характеристику ключових жіночих персонажів вінландських саг з точки зору їхньої взаємної протилежності. В роботі наголошується на тому, що таке протиставлення здійснене з метою унаочнення діянь благочестивої Гудрід на відміну від Фрейдіс (доньки Ейріка Рудого – першовідкривача Гренландії. – І. В.), поведінка якої була зумовлена приналежністю до язичництва.

У своєму дослідженні, присвяченому місцю Гренландії в середньовічних ісландських сагах, Дж. Грув⁵ вважає, що їхні упорядники-християни прагнули зобразити острів як такий собі «театр», де відбувалися конфлікти релігійного характеру, пов'язані з утвердженням в колоніях ісландців (Західному і Східному поселеннях. – І. В.) нової релігії.

З'ясуванню особливостей поетики давньоісландської новели Є. Гуревич відвела у своїй монографії окремий розділ, в якому розглянула жіночі образи, представлені у «Пасмі про Івара, сина Інгімунда», при цьому зауважуючи, що в ісландських сагах жінки завжди беруть активну участь у діях чоловіків. Як доводить дослідниця, статус жінки залежав від статусу чоловіка, а також наголошує, що традиційна сфера жіночих функцій, наявних в аналізованих текстах, а також – домінуючий в них образ героїні, доволі далекий від жіночих персонажів західноєвропейської словесності доби Середньовіччя⁶.

У вітчизняній історіографії відсутні праці з означеної проблематики. Винятком може бути лише стаття С. Хведчені⁷, де науковець наводить історію з паломництвом Гудрід до Рима, вміщену в текст «Саги про гренландців», порівнюючи її діяльність з місією Торвальда Кодранссона (Мандрівника) і саксонського єпископа Фридрека в Ісландії (981–985) у справі пропагування ідей християнства. Метою нашої статті є характеристика образу Гудрід Торб'ярнардоттір, а також з'ясування питання – чому упорядники вже згадуваних саг приділяли посилену увагу згаданому персонажу?

Вінландські саги, як відомо, пройшли через низку різноманітних літературних редакцій, більшість з яких наразі важко визначити. Усні версії саг фактично неможливо простежити й тому невідомо, скільки таких варіантів взагалі існувало. В означеному контексті можемо висловити припущення, що перші усні форми таких переказів виникли в період поширення християнства

у північно-західній Атлантиці; відповідно, релігійні сюжети сформувалися не пізніше часу їхнього писемного запису⁸. Перша писемна фіксація текстів саг сягає XIV ст., тобто приблизно через чотириста років після християнізації більшості населення в середньовічній Скандинавії. К. Кавалері висловлює припущення, що християнські мотиви набули поширення ще тоді, коли саги залишались складовою усної традиції. Дослідниця акцентує на тому, що це сталося в той час, коли сформувалася стала сюжетна канва таких текстів. На момент текстуальної фіксації їх включили в певний літературний канон⁹.

Давньоісландські родові перекази являють собою «унікальне поєднання язичницької спадщини та християнських надбань»¹⁰. Ця суміш представлена у вінландських сагах і, серед іншого, вона виявляється в ознаках толерантності з боку християнських авторів-переписувачів, коли вони репрезентують своїх прашурів-язичників. Зазвичай переписувачі проявляли достатню об'єктивність у своїх творах і утримувалися від наведення будь-яких суджень стосовно описуваних подій та людей¹¹.

Вінландські саги підтверджують означену вище думку про те, що головна увага в ісландській середньовічній наративній традиції приділяється чоловічим персонажам. За підрахунками дослідників, найчастіше в «Сазі про Ейріка Рудого» згадується сам Ейрік Рудий (65 разів), Торфінн Карлсефні (39), Лейф Ейрікссон (26), тоді як ім'я Гудрід Торб'ярнардоттір згадується 25 разів. Частота в «Сазі про гренландців» схожа: Лейф Щасливий згадується 48 разів, Торфінн Карлсефні 32 рази, Гудрід – 30¹².

Всі чоловіки, які найчастіше фігурують у вінландських сагах, так чи інакше пов'язані з Гудрід: Ейрік Рудий – друг її батька, а в подальшому – свекор; Торстейн Ейрікссон і Торфінн Карлсефні – її чоловіки; Лейф Ейрікссон – дівер, який серед гренландських колоністів користувався беззаперечним авторитетом. Саме він сприяв поширенню християнства в Гренландії й відкрив нові землі – Хеллюланд, Маркланд і Вінланд¹³.

Родовід Гудрід представлений у «Книзі про заселення Ісландії»: «Сином Вівіля був Торбьорн, батько Гудрід, з якою одружився Торстейн, син Ейріка Рудого [а пізніше Торфінн Карлсефні]. Їхнім сином був Бьорн, батько Стейнунн, матері Кетіля, батька Торлака, батька священника Кетіля, батька Хельги, з якою одружився Сноррі, син Маркуса. Торбьорн, син Вівіля, одружився на Халльвейг, доньці Ейнара, сина Сігмунда з Купального Схилу. Від них пішли єпископи Бьорн, Торлак і Бранд»¹⁴.

Хальвейг, мати Гудрід, була вихована в язичницьких традиціях, тоді як Гудрід, як вважає Д. Джосенс, могла прийняти християнство від свого батька – Торбьорна, онука Вівіля, кельта за походженням, який у статусі раба прибув з Піктавії (Шотландії) до Ісландії наприкінці IX ст.¹⁵ Його звільнила власниця – Ауд Глибокомудра, яка походила з відомої норвезької династії¹⁶ і була християнкою. На переконання дослідниці, Гудрід вдалося зберегти кельтське християнство, яке проникло в Ісландію за чотири покоління до її народження¹⁷. Варто зауважити, що етимологію імені «Гудрід» (ісл. Guðrīðr) вчені виводять від «gud» (ісл. – Бог), маючи на увазі саме християнську традицію¹⁸.

Деякі історики, допускаючи історичність Гудрід Торб'ярнардоттір у визначенні часу її народження, вдаються до генеалогічних розрахунків, виходячи з інформації про роки життя її нащадків від третього шлюбу з Торфінном Карлсефні, серед яких були ісландські єпископи. Отже, Торлак Рунольфссон, єпископ Скальхотта, представник третього покоління Гудрід Торб'ярнардоттір і Торфінна Карлсефні, народився у 1086 р. Торарін Йонссон, батько Торварда і Одда, належав до сьомого покоління нащадків Гудрід і Торфінна й народився близько 1200 р. Кольбейнн Арнорссон також належав до вказаної вище генерації й народився у 1208 р. Гудмунд Ормссон зі Свянфелля народився у 1234 р.; він – представник вже восьмого покоління. Якщо спробувати розрахувати на підставі цих даних приблизний час народження Гудрід і Торфінна, з урахуванням тридцятирічного інтервалу між кожним поколінням, то у підсумку вийде період між 994–995 рр.¹⁹

Укладач «Саги про Ейріка Рудого» писав про Гудрід, що вона «була вродливою і вправною в усьому, що вона робила»²⁰. Згідно зі свідченнями саги, вона виросла на ісландському півострові Снайфедльснес; в її родоводі були ірландські раби та нащадки переселенців зі Скандинавії. Нам не відомо, наскільки заможним був її рід попервах, але на момент подій саги батько Гудрід – Торбьорн стає «великим чоловіком», оскільки він «заволодів містом і жив на широку ногу»²¹. Описуючи вдачу дівчини, оповідач використовує слово «*skörungur*». В буквальному сенсі воно означає кочергу, а в переносному – примхливий характер Гудрід²², яку також називають у тексті «перебірливою»²³. В «Сазі про гренландців» зазначається, що вона «була жінкою статною і розумною, і добре вміла обходитися з чужими людьми»²⁴. Інакше кажучи, Гудрід була досить вигідною партією²⁵.

У розповідь «Саги про гренландців» Гудрід вводиться через порятунок Лейвом Ейрікссоном (бл. 970-х – 1019/1025) людей, які рятувалися на шхерах після кораблетроці; вона була серед них разом зі своїм першим чоловіком – норвежцем Торіром. Як вважає О. Хальдорссон, Торір був норвезьким купцем, якого норвезький конунг Олаф Харальдссон (бл. 890–934) відправив до Гренландії у супроводі священника з вантажем будівельного лісу для спорудження церкви²⁶. Якщо слідувати логіці такого припущення, стає зрозуміло, чому після цього Лейва Ейрікссона стали називати Щасливим²⁷. Враховуючи те, що сага була записана християнськими монахами, можемо припустити: своїм прізвиськом син Ейріка Рудого завдячував тим, що серед врятованих була благочестива християнка, яка у подальшому стала родоначальницею ісландських єпископів.

Персонаж Гудрід легітимізує християнство в Гренландії; ця земля стала для неї місцем підвищення її соціальної ролі порівняно зі становищем в Ісландії (онука вільновідпущеника)²⁸. Другий шлюб Гудрід з Торстейном Ейрікссоном – сином першовідкривача Гренландії вводить її у найавторитетнішу родину в Західному поселенні (Братгаліді – ісл. Крутий схил). Після смерті Торстейна його батько Ейрік Торвальдссон (Рудий) взяв на себе опіку над удовою²⁹. Вхідження Гудрід під протекцію свекра, на думку М. Хіплі, ще більше посилює позиції християнства в середовищі гренландських колоністів³⁰.

З точки зору християнської етики, Гудрід постає ідеальною жінкою: вона відмовилась брати участь у магічному ритуалі, який виконувала жінка на ім'я Торбьйорг; останню також називали «Малою Вьольвою»³¹. Як повідомляє оповідач, у Торбьйорг «була звичка ходити взимку по бенкетах»³². Як можна зрозуміти з тексту, вона дуже стара; це не лише є констатацією її похилого віку, а й певним натяком на те, що язичницькі традиції вже відживають свій вік³³. Гренландці впродовж тривалого часу переживають різного роду негаразди, які врешті-решт починають підточувати їхній моральний дух.

Один із землевласників на ім'я Торкель розуміє, що його люди ось-ось впадуть у відчай, тому він запрошує до себе додому Торбьйорг. Жінку приймають з великою пошаною: «Їй було приготовано почесне сидіння, і на нього покладена подушка, яка, як належало, була набита курячим пір'ям»³⁴. Наступного ранку після застілля та проведеної у будинку ночі Торбьйорг просить, «щоб їй допомогли жінки, які знають пісню, необхідну для ворожіння»³⁵. Спочатку охочих знайти не вдається, але зрештою допомогти у ворожінні погоджується Гудрід: вона зізнається, що вивчила потрібні пісні у дитинстві від Халльдіс – своєї прийомної матері³⁶.

Як вже зазначалося, Гудрід була побожною християнкою. Вона не виявляє особливого бажання брати участь у ритуалі, але незабаром поступається вмовлянням господаря садиби. Гудрід співає настільки добре, що «всі, хто зібрався, вражені її талантом»³⁷. (Цей факт, на думку Й. Фріксдоттір, є свідченням того, що вона навчалася чаклунству в юному віці)³⁸. Ритуал проходить успішно: духи, з якими спілкується Торбьйорг, повідомляють їй добрі звістки, які вона прилюдно озвучує. Всі присутні задоволені, а незабаром покращується і погода, поклавши кінець періоду негараздів, що затягнувся.

Крім того, про своє майбутнє дізнались і деякі присутні поселенці. Як зауважує В. Бандейра-Аморім, Гудрід поступалася чаклунці в сенсі соціального статусу (як свідчить «Сага про Ейріка Рудого»), «коли вона [Торбьйорг. – І. В.] увійшла до будинку, всі вважали своїм обов'язком шанобливо її вітати, а вона приймала вітання від кожного залежно від того, наскільки він був їй приємний»³⁹), однак відсутнє пряме домінування Торбьйорг над нею: мова йде про паритет і допомогу у виконанні ритуалу⁴⁰.

Вочевидь, що в даній ситуації «релігійний компроміс» був найкращим рішенням для всіх, оскільки криза, що охопила поселення, вимагала негайного вирішення: індивідуальні релігійні переконання залишались другорядним елементом; вони не повинні були переважати спільне благо⁴¹. Той факт, що Гудрід знала язичницькі пісні, не викликав жодного громадського осуду чи звинувачення в ересі, що було б цілком очікуваною реакцією у Західній Європі. Зазначимо: цей епізод викликав посилений інтерес з боку дослідників. На думку В. Бандейри-Аморім, вищеописане дійство демонструє, наскільки тісно переплелися поганські та християнські вірування у середньовічній Скандинавії⁴².

Дж. Лангер схильний бачити в образі Гудрід Торб'ярнардоттір хранительку язичницької традиції та посередницю між старим і новим світом (язичництвом і християнством, враховуючи її паломництво на схилі літ до Рима й те, що від неї вели родовід ісландські єпископи)⁴³. На думку О. Хальдорссона, участь Гудрід у згаданому ритуалі свідчить: ця подія відбулася до того, як Лейв Ейрікссон почав пропагувати серед гренландських колоністів християнство⁴⁴.

Гудрід віщунка повідомила наступне: «Ти вступиш тут, у Гренландії, у найпочесніший шлюб, але він не буде довгим, бо всі шляхи твої ведуть до Ісландії, там від тебе піде великий і славний рід, і над твоїм потомством просяє яскраве світло»⁴⁵.

Яку мету ставив перед собою автор, точніше, переписувач саги (він був християнином), подаючи детальний опис язичницького ритуалу? Ця розповідь, безсумнівно, виділяється серед інших повідомлень про окремих осіб у давньоскандинавській літературі. Найбільш вірогідною причиною могло бути бажання продемонструвати потужний контраст між старою і новою релігією в образі двох жінок як уособлень язичництва та християнства⁴⁶. Згадувана подія потрібна оповідачеві для того, щоб підкреслити святість Гудрід, незважаючи на її участь у язичницькому ритуалі. В кінці саги вказано, що деякі нащадки Гудрід стали єпископами.

Отже, видіння Торбьйорг підкреслює важливість Гудрід та її нащадків для поширення християнства в Ісландії⁴⁷. Описаний випадок зіштовхує, водночас, язичництво та нову віру, але замість того, щоб протиставляти їх, оповідач підкреслює певну наступність: Торбьйорг зображується саме як добра віщунка, а не відьма чи ворожка-обманниця, оскільки її приймають як важливу гостю. Вік обох героїнь відіграє символічну роль: молода Гудрід уособлює майбутнє, а «Мала Вьольва» – зникаюче минуле⁴⁸. В даному випадку, за твердженням С. Гронлі, мова йде не про згасання жіночої сили, як вважали деякі дослідники, а швидше про її передачу від язичницької вьольви до її «доньки» – Гудрід.

У християнській літературі є багато сцен, де чоловіки-ясновидці говорять про перспективу приходу нової та кращої віри, яка, зрештою, затьмарить їхню власну⁴⁹. Як вважають деякі науковці, вищеописана сцена може бути результатом інтересу переписувача саги до минувшини; він воліє відтворити грандіозну картину минулих часів. Тому в тексті постає «екзотичний» образ язичницької Гренландії – «дикої землі», де серед поселенців повільно поширювалось християнство⁵⁰.

Як і належить добродішній християнці, Гудрід дозволила Лейву Щасливому (Ейрікссону) відповісти за неї під час сватання Торфінна Карлсефні⁵¹. Вона здійснила паломницьку подорож до Рима, долаючи велику як на той час відстань (особливо для жінки); Гудрід вирушила у таку далеку дорогу для того, щоб згодом стати черницею⁵². Цілком очевидно: таке завершення життєвого шляху відображало тогочасні погляди на істинне призначення добродішного християнина, який пізнав справжню Віру й приніс її своїм співвітчизникам⁵³.

За версією «Саги про Ейріка Рудого», коли Гудрід разом зі своїм чоловіком Торфінном Карлсефні та сином Сноррі повернулись до Ісландії, в сади на Горобиновому Мисі, «його мати вважала, що він погано одружився і не жила вдома першу зиму. Але коли зрозуміла, яка Гудрід достойна жінка, вона повернулася додому і вони з нею добре ладнали»⁵⁴. Власне й такий фінал розповіді є свідченням того, що образ Гудрід вписувався в канон мудрої та розважливої жінки-християнки, яка своєю поведінкою доволі швидко завойовувала повагу та авторитет.

Християнська високоморальність Гудрід Торб'ярнардоттір, проте, на практиці (в тогочасних реаліях) несумісна із соціальним статусом інших жінок, образи яких фігурують в текстах саг. Важливими так само є описи зустрічі Гудрід з надприродним (потойбічним), оскільки її поведінка у такому випадку стає прикладом того, що вважалося Церквою достойним, – коли людина в середньовічній Ісландії мала справу з інфернальним світом⁵⁵.

Гудрід виступає в ролі «сполучної ланки» між язичництвом і християнством. Цю тезу можна проілюструвати на прикладі історії, описаної в шостому розділі «Саги про Ейріка Рудого», де переплелася язичницька й християнська тематика⁵⁶. У згаданому сюжеті описується смерть другого чоловіка Гудрід – Торстейна Ейрікссона. Тіло небіжчика сідає на ліжку і звертається до Гудрід – явно не типовий для християнства сюжет. Втім, його слова стосуються саме нової релігії. Він звертається до своєї дружини з проханням поховати його за християнським звичаєм: «Погано, що тут, у Гренландії, відколи прийшла християнська віра, ховають людей у неосвяченій землі й майже без відспівування. Я хочу, щоб мене віднесли до церкви, а також інших людей, які померли тут...»⁵⁷. Він так само наказав їй віддати їхні гроші церкві чи роздати бідним.

Опинившись у важкій ситуації, Гудрід оголосила, що перебуває під захистом Бога⁵⁸ і довірилась Божому милосердю. Можливо, приписуючи такі слова жінці XI ст., автори-упорядники саг XIII ст. дещо додали від себе, але очевидно, що Гудрід вдалося зберегти свою віру в складних умовах, у яких вона перебувала в Гренландії, а згодом – у Вінланді, і їй навіть вдалося виховати у християнському дусі свого сина Сноррі, який народився у Вінланді⁵⁹. На думку Ш. Гронлі, той факт, що Гудрід побачила на обличчі свого чоловіка сльози⁶⁰, могло свідчити про його повернення з чистилища⁶¹.

У двох місцях «Саги про Ейріка Рудого», де Гудрід віщує велике майбутнє, наявні елементи язичницьких та християнських практик, однак сюжетно вони різняться: якщо в 4-му розділі Гудрід поступається своїми принципами ревнительки християнського благочестя і бере участь у виконанні язичницького обряду, то в 6-му розділі вона вже діє згідно з нормами нової релігії, демонструючи непохитну віру в заступництво Бога. Отже, позиція (й поведінка) Гудрід у вищеописаних випадках свідчить, що християнство поступово стає домінуючою релігійною практикою в Гренландії⁶².

Віщування Торбьйорг, водночас, перегукується зі словами Торстейна Ейрікссона: стара провидиця і чоловік-небіжчик пророкують подорож Гудрід до Ісландії та появу авторитетних і шанованих нащадків: «Потомство багаточисельне і достойне, світле і багатославне, солодке і запашне»⁶³, схоже з «прогнозом» Торбьйорг: «Від тебе піде великий і славний рід, і над твоїм потомством просяє яскраве світло»⁶⁴. Ці фрази натякають на те, що серед майбутніх нащадків буде свята людина.

О. Хальдорссон висловив гіпотезу: ці одкровення були вміщені в матеріалі, який почали збирати ще за життя єпископа Бйорна Гілссона (1163–1201), з метою подальшої канонізації й створення образу святого покровителя діоцезу Холара. Головний аргумент науковця полягає в тому, що вчені люди не будуть вживати слова «знаменитий», «солодкий» і «яскравий промінь світла» відносно когось іншого, крім святих людей⁶⁵.

Герої саг, які пророкують Гудрід велике майбутнє, об'єднані однією спільною рисою, уособлюючи владу – Торбьйорг виступає втіленням жіночої потестарності, оскільки вона є шанованою чаклункою, яка використовує магію, щоб віщувати майбутнє. Торстейн – сильний і знатний вікінг, який після смерті приходиться до своєї дружини, щоб розрадити її, й так само прорікає славу та визначне потомство. Отже, він є символом чоловічої сили⁶⁶.

Яскравим взірцем поведінки Гудрід Торб'ярнардоттір як справжньої християнки є випадок, описаний в «Сазі про гренландців», коли вона зустріла свого «двійника» під час перебування у Вінланді: «Гудрід сиділа в дверях будинку біля колиски свого сина Сноррі. Раптом на двері впала тінь і увійшла жінка у вузькому чорному вбранні, невеликого зросту, з пов'язкою на світло-русявому волоссі. Обличчя в неї було бліде, а очі величезні, такі, яких не побачиш на людському обличчі. Вона підійшла до Гудрід і промовила:

- Як тебе звати?
- Мене звуть Гудрід, а як твоє ім'я?
- І мене звуть Гудрід, – відповідає та.

Тоді Гудрід, дружина Карлсефні, простягнула їй руку, щоб посадити поруч із собою. Але раптом пролунав страшний гуркіт і жінка зникла, і в ту ж мить один з людей Карлсефні вбив скрелінга, який намагався вкрасти якусь зброю»⁶⁷.

В даному випадку мова йде про фульгію (дослівно – «хтось, хто супроводжує»); у скандинавській міфології це надприродна істота, яка супроводжує людину. Зазвичай вона з'являлася у вигляді тварини, уві сні. Однак описані випадки, коли вони з'являлися людям, які не спали, віщуючи їм неминучу смерть. Як вважає Х. Родерік Елліс⁶⁸, якщо шукати в скандинавській літературі концепцію душі, то варто звертатися саме до цього персонажа.

Духи, з якими стикається Гудрід, не становлять для неї жодної загрози. Навпаки, дух її покійного чоловіка Торстейна Ейрікссона приносить їй гарну новину стосовно її майбутнього, і жінка, яка відвідує її дім під час перебування у Вінланді, можливо, захистила Гудрід та сина Сноррі від людей Карлсефні й тубільців (скрелінгів), між якими спалахнула сутичка, тобто захистила їх від смертельної загрози.

Зі свого боку С. Рівенбарк припускає: дух померлого чоловіка постав перед Гудрід для того, щоб вона не прийняла поспішного рішення і не вийшла заміж за «помилкового» чоловіка – Торстейна Чорного (останній втратив дружину, що, однак, не завадило йому залицятися до Гудрід: «[Він] всіляко заспокоював і втішав її, обіцяючи, що поїде з нею до Ейрікового Фьорду з тілом її чоловіка та тілами його супутників. – І я привезу сюди ще людей, – каже він, – щоби втішити тебе і розважити»⁶⁹). Ці духи, як вважає дослідниця, повинні були захистити честь Гудрід і дарувати їй надію. Поведінка Гудрід в цій ситуації є стриманою, оскільки вона зберігає спокій під час контактів з надприродними силами, не впадає у відчай, не втрачає свідомості. Автори ісландських саг особливо схвально відгукуються про жінок, які контролюють свої емоції⁷⁰.

Досвід перебування Гудрід у Вінланді переконує читача, що ці терени не є тим місцем, де можливе існування суспільства. Лише після повернення з Вінланда Гудрід, як бачимо, повертається

й до свого звичного способу життя. Отже, Вінланд не підходив для постійного місця проживання, незважаючи на всю привабливість його природних ресурсів⁷¹.

Закономірно постає ще одне питання: чому вінландські саги приділяють багато уваги Гудрід? Найбільш прийнятним поясненням цього факту є те, що в останній частині обох саг, як вже зазначалося, вона визнається праматір'ю трьох ісландських єпископів XII ст., згаданих в кінці «Саги про гренландців»⁷² і «Саги про Ейріка Рудого»⁷³. Архієреї Бранд, Торлак і Бьорн – це єпископ півночі Ісландії Бранд Семундарссон (1163–1201), єпископ півдня Ісландії Торлак Рунольвссон (1118–1133) і єпископ півночі Ісландії Бйорн Гілссон (1163–1201). Той факт, що в «Сазі про Ейріка Рудого» Бранд названий Брандом Першим, вказує на те, що цей твір був написаний в той час, коли єпископську кафедру обіймав Бранд Другий, тобто Бранд Йонссон (1263–1264 рр.)⁷⁴.

Беручи до уваги ту обставину, що обидві саги серед нащадків Торфінна і Гудрід вказують ісландських єпископів, – то цілком вірогідно, що вони були складені з метою створення славетного родоводу для майбутнього ісландського святого – єпископа Ісландії Бйорна Гільссона⁷⁵. Як вважає Х. Бессансон, автор (або переписувач) «Саги про гренландців» був наближеним до єпископа Бранда Семундссона – одного з праонуків Гудрід Торб'ярнардоттір, або ж сам ієрарх записав текст розповіді⁷⁶.

Торфінн Карлсефні, як родоначальник вищезгаданих єпископів, відіграє не менш важливу роль у «Сазі про гренландців». Він був далеким нащадком легендарного Рагнара Лодброка (пом. 865 р.)⁷⁷, праоном ірландського короля Кербалла мак Муйрекайна (885–909), а також Ауд (Унн) Глибокомудрої – удови конунга Олава Білого (бл. 851 – бл. 871/873)⁷⁸. Звернемо увагу й на те, що його прізвище також відповідало високому статусу та благородному походженню і означало «[той], з якого вийде [справжній, видатний] чоловік»⁷⁹.

З точки зору Т. Паролі, персонаж Гудрід виступає в сагах як важливий «династичний перехідний елемент», який дав можливість переписувачам вінландських саг пов'язати народжених нею нащадків від третього чоловіка – Торфінна Карлсефні з родиною і, отже, з подвигами Ейріка Рудого (хай навіть і формально). Проте з останнім вона більше не мала жодних родинних зв'язків після передчасної смерті свого другого чоловіка – Торстейна Ейрікссона, стриженев «функція» якого, як вважає дослідниця, полягала у поєднанні двох родоводів – першовідкривачів Гренландії і церковних ієрархів Ісландії⁸⁰. В нащадках Гудрід Торб'ярнардоттір і Торфінна Карлсефні змішалась кров кельтських християн (з боку Гудрід) та родовитих і заможних норвежців (з боку Торфінна Карлсефні)⁸¹. Таке припущення підтверджується змістом «Саги про гренландців»: Торфінн, після одруження з Гудрід, очолив експедицію до Вінланда з амбітною метою – оселитися там, якщо це видасться можливим⁸².

Незважаючи на те, що скандинавам не вдалося закріпитися на нових землях через конфлікт з переважаючим місцевим населенням (скрелінгами), в комерційному відношенні плавання виявилось вдалим: судно, на якому прибули нормани, завантажили колодами, заготовленими в місцевому лісі⁸³. Деревина, як відомо, користувалася значним попитом як в Гренландії, так і в самій Ісландії, зважаючи на обмеженість місцевих ресурсів. Крім того, вони взяли із собою «багато цінного добра – виноградну лозу, виноград та хутра»⁸⁴. Ця вигадана генеалогічна тяглість представлена в останніх абзацах саг, де, зокрема, зазначається, що нащадки Карлсефні очолювали єпархії в Ісландії впродовж усього XII століття.

Генеалогія нащадків Гудрід Торб'ярнардоттір, яка завершує «Сагу про Ейріка Рудого», поєднує більш віддалене минуле (переселення і набуття землі Ауд Глибокомудрою, родовід самої Гудрід тощо) з нещодавнім минулим; це підкреслює актуальність і важливість для ісландців XIII ст. їхньої ранньої історії, яка впливала на формування національної ідентичності⁸⁵.

Отже, зафіксовані в церковному середовищі саги мали на меті прославити перших єпископів Ісландії шляхом розповіді про минуле їхньої родини⁸⁶, що цілком узгоджувалось із традицією, за якою в середовищі вікінгів великим авторитетом користувались мандрівники, а тим більше – першовідкривачі нових земель; такими, як відомо, був Ейрік Рудий і його сини.

Х. Торлакссон переконаний: «Сагу про Ейріка Рудого» можна розглядати як історію, розраховану на читання черницям бенедиктинського монастиря в Рейніснессі (Ісландія), і як практичні настанови для знатних жінок загалом⁸⁷ (у даному сенсі сагу можна порівнювати із середньовічною агіографічною літературою). Якщо «Сага про гренландців» старша з двох саг, як переконані більшість вчених, можна вибудувати такий «сценарій»: «Сага про Ейріка Рудого» була написана з ініціативи тих людей, хто розумів, що для заснування жіночої святої обителі в Рейніснессі з'явився

хороший привід: з метою демонстрації ролі Гудрід, від імені якої можна було б вивести престижну передісторію для нового монастиря, а також – послугувати аргументом у піднесенні авторитету настоятельки Хальбери Торстейндоттір (пом. у 1330 р.), – засновниці монастиря (1295)⁸⁸.

Отже, у вінландських сагах з'являється новий тип художньої оповіді, що сформувався в добу Середньовіччя, т. зв. *exemplum* – моралізаторські наративи, реальні або вигадані, що мали поширення як типові приклади для унаочнення історичних подій та фактів. Такий напрям середньовічної літератури зазвичай використовувався при складанні життєписів відомих особистостей, щоб прояви моральності підсилювали хороші чи погані риси їхнього характеру. *Exempla*, в рамках християнської дидактики, так само могли використовуватись під час виголошення проповідей, для ілюстрації офіційної церковної доктрини тощо. Сюжети таких творів найчастіше бралися з народних оповідань або реальних історій. Саме до цього літературного жанру, як вважає К. Кавалері, належить Гудрід Торб'ярнардоттір⁸⁹. Історію Гудрід можна було залучати, проповідуючи мирянам, – якими повинні бути справжні добродієсні християнки.

¹ Чёрная Л. В., *Скандинавская женщина эпохи викингов* [Viking age Scandinavian woman], in Вестник Томского Государственного Университета, 2005, № 288, с. 41.

² Сванидзе А. А., *Викинги – люди саги: жизнь и нравы* [The Vikings: the men of sagas. Their life and habits], Москва, Новое литературное обозрение, 2014, с. 213.

³ Holman K., *Historical Dictionary of the Vikings*, Lanham-Maryland-Oxford, The Scarecrow Press inc., 2003, p. 281.

⁴ Cavaleri C., *The Vinland Sagas as Propaganda for the Christian Church: Freydis and Gudríd as Paradigms for Eve and the Virgin Mary*, Master Thesis in Nordic Viking and Medieval Studies Department of Linguistics and Scandinavian Studies Faculty of Humanities, University of Oslo, May 2008, 75 p.

⁵ Grove J., *The place of Greenland in Medieval Icelandic Saga Narrative*, in Journal of the North Atlantic, 2009, Norse Greenland: Selected Papers from the Hvalsey Conference 2008, Special Volume № 2, p. 30-51.

⁶ Гуревич Е. А., *Скандинавская новелла. Поэтика «Прядей об исландцах»* [Old Norse novella. A study of genre in the tales of Icelanders], Москва, Наука, 2004, 424 с.

⁷ Хведченя С. Б., *Давньоісландські саги як джерело з історичної географії: подорож Торвальда Кодранссона у Святу землю і його перебування на теренах Русі (початок XI ст.)* [Old Icelandic sagas as a source of historical geography: Torvald Kodransson's journey to the Holy Land and his stay in the territory of Rus (beginning of the 11th century)], in Український історичний журнал, 2009, № 5, с. 200-214.

⁸ Cavaleri C., *The Vinland Sagas as Propaganda for the Christian Church*, p. 38.

⁹ Cavaleri C., *The Vinland Sagas as Propaganda for the Christian Church*, p. 38.

¹⁰ Bessason H., *New Light on Vinland from the Sagas*, in Mosaic: An Interdisciplinary Critical Journal, 1967, Vol. 1, No. 1, Literature and History, p. 64.

¹¹ Bessason H., *New Light on Vinland from the Sagas*, p. 64.

¹² Þorsteinsdóttir S. H., *Biskupamóðir í Pálfagarði. Mynd Guðríðar Þorbjarnardóttur í skáldskap og veruleika. Ritgerð til MA-prófs í íslenskum fræðum*, Háskóli Íslands, 2013, p. 23.

¹³ Þorsteinsdóttir S. H., *Biskupamóðir í Pálfagarði*, p. 23.

¹⁴ *Landnámabók, or the Book of Settlements, in Origines Islandicae. A collection of the more important sagas and other native writings relating to the settlement and early history of Iceland*, Edited and translated by Gudbrand Vigfusson and F. York Powell, Vol. I, Oxford, Clarendon press, 1905, p. 79-80.

¹⁵ Jochens J., *Gudrid Thorbjarnardottir. Une globe-trotteuse de l'an mil*, in Clio. Histoire, femmes et sociétés, 2008, Vol. 28, p. 52.

¹⁶ *Сага об Эйрике Рыжем* [The Saga of Eirik the Red], in Исландские саги. Ирландский эпос, Москва, Художественная литература, 1973, с. 105.

¹⁷ Jochens J., *Gudrid Thorbjarnardottir. Une globe-trotteuse de l'an mil*, p. 52.

¹⁸ Hanselmann V., *Perifera representationer. Vinlandssagorna: «det andra» och representationens strategier*, in Arkiv för nordisk filologi, 2005, Vol. 120, p. 100.

¹⁹ Halldórsson Ó., *The conversion of Greenland in written sources*, in Proceedings of the Eighth Viking Congress. Århus, 24-31 August 1977, Odesne, 1981, p. 213.

²⁰ *Сага об Эйрике Рыжем*, с. 107.

²¹ *Сага об Эйрике Рыжем*, с. 107.

²² Фрикسدоттир Й. К., *Валькирии. Женщины в мире викингов* [Valkyrie: The Women of the Viking World], Москва, АСТ, 2022, с. 105.

- ²³ *Saga об Эйрике Рыжем*, с. 107.
- ²⁴ *Saga о гренландцах* [Saga of the Greenlanders], in *Исландские саги. Ирландский эпос*, Москва, Художественная литература, 1973, с. 97.
- ²⁵ Фриксдоттир Й. К., *Валькирии. Женщины в мире викингов*, с. 105.
- ²⁶ Halldórsson Ó., *Lost Tales of Guðriðr Þorbjarnardóttir*, in *Sagnaskemmtun. Studies in Honour of Hermann Pálsson*, Wien, Böhlau, 1986, p. 245.
- ²⁷ *Saga о гренландцах*, с. 94.
- ²⁸ Tulinius T. H., *Je est un Autre. Le Groenland dans l'imaginaire des Islandais du Moyen Âge*, in *Études Germaniques*, 2021/1, N°301, p. 26.
- ²⁹ *Saga об Эйрике Рыжем*, с. 117.
- ³⁰ Hieple M., *Redefining Modernism: An Exploration of Modernist Possibilities in Icelandic Saga*, in *SLC Writing Contest Winners*, 2018, Vol. 1., URL: <https://journals.lib.sfu.ca/index.php/slc-uw/article/view/189>
- ³¹ *Saga об Эйрике Рыжем*, с. 110.
- ³² *Saga об Эйрике Рыжем*, с. 110.
- ³³ Фриксдоттир Й. К., *Валькирии. Женщины в мире викингов*, с. 237.
- ³⁴ *Saga об Эйрике Рыжем*, с. 110.
- ³⁵ *Saga об Эйрике Рыжем*, с. 111.
- ³⁶ *Saga об Эйрике Рыжем*, с. 111.
- ³⁷ *Saga об Эйрике Рыжем*, с. 111.
- ³⁸ Friðriksdóttir J. K., *Women's Weapons. A Re-Evaluation of Magic in the Islendingasögur*, in *Scandinavian studies: publication of the Society for the Advancement of Scandinavian Study*, 2008, Vol. 81, p. 420.
- ³⁹ *Saga об Эйрике Рыжем*, с. 111.
- ⁴⁰ Bandeira-Amorim V., *O papel social da mulher medieval nas sociedades ocidentais pré-cristãs: uma análise da personagem Thorbjörg e do misticismo medieval na saga de Eiríkr Vermelho em três sagas islandesas*, Curitiba, 2017, p. 30.
- ⁴¹ Maraschi A., *Eaten hearts and supernatural knowledge in Eiríks Saga Rauða*, in *Scandia. Journal of Medieval Norse Studies*, 2018, No1, p. 32.
- ⁴² Bandeira-Amorim V., *Representações de gênero no medievo: mulheres, literatura e história nas Sagas Islandesas*, Dissertação apresentada ao curso de PósGraduação em Letras, Setor de Estudos Literários, da Universidade Federal do Paraná, como requisito parcial à obtenção do título de Mestre em Estudos Literários. Curitiba, 2022. p. 108.
- ⁴³ Langer J., *Seiðr e magia na Escandinávia medieval: reflexões sobre o episódio de Þorbjörg na Eiríks saga Rauða*, in *Revista Signum*, 2010, Vol. 11, n. 1, p. 193.
- ⁴⁴ Halldórsson Ó., *Lost Tales of Guðriðr Þorbjarnardóttir*, p. 240.
- ⁴⁵ *Saga об Эйрике Рыжем*, с. 112.
- ⁴⁶ Jolly K., Raudvere C., Peters E., *Witchcraft and Magic in Europe. The Middle Ages*, London, The Athlone press, 2002, p. 126.
- ⁴⁷ Polinelli L., «*En mér eru nú margir þeir hlutir auðsýnir*». *Prophecy as Literary Motif and Historical Source in the Vinland sagas*, MA-Thesis in Viking and Medieval Norse Studies, Reykjavík, Háskóli Íslands, 2020, p. 33.
- ⁴⁸ Фриксдоттир Й. К., *Валькирии. Женщины в мире викингов*, с. 239.
- ⁴⁹ Grønlie S., «*No Longer Male and Female*»: *Redeeming Women in the Icelandic Conversion Narratives*, in *Medium Aevum*, 75/2, 2006, p. 308.
- ⁵⁰ Jolly K., Raudvere C., Peters E., *Witchcraft and Magic in Europe. The Middle Ages*, p. 126.
- ⁵¹ *Saga о гренландцах*, с. 99.
- ⁵² *Saga о гренландцах*, с. 98.
- ⁵³ Хведченя С. Б., *Давньоісландські саги як джерело з історичної географії*, с. 202.
- ⁵⁴ *Saga об Эйрике Рыжем*, с. 127.
- ⁵⁵ Rivenbark S. E., «*Ek Skal Hér Ráða*»: *Themes of female honor in the Icelandic Sagas*. A Thesis Submitted to the Graduate School Appalachian State University in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts, May 2011. Department of History, Appalachian State University, Boone, NC, 2011. p. 71.
- ⁵⁶ Hieple M., *Redefining Modernism: An Exploration of Modernist Possibilities in Icelandic Saga*, URL: <https://journals.lib.sfu.ca/index.php/slc-uw/article/view/189>
- ⁵⁷ *Saga об Эйрике Рыжем*, с. 116.
- ⁵⁸ *Saga об Эйрике Рыжем*, с. 116.
- ⁵⁹ Jochens J., *Guðríd Þorbjarnardóttir. Une globe-trotteuse de l'an mil*, p. 52.
- ⁶⁰ *Saga об Эйрике Рыжем*, с. 116.
- ⁶¹ Grønlie S. E., *The Saint and the Saga Hero. Hagiography and Early Icelandic Literature*, Cambridge, D. S. Brewer, 2017, p. 158.

- ⁶² Hieple M., *Redefining Modernism: An Exploration of Modernist Possibilities in Icelandic Saga*, URL: <https://journals.lib.sfu.ca/index.php/slc-uwc/article/view/189>
- ⁶³ *Saga o grenlandцах*, с. 98
- ⁶⁴ *Saga об Эйрике Рыжем*, с. 112.
- ⁶⁵ Halldórsson Ó., *Lost Tales of Guðriðr Þorbjarnardóttir*, p. 243.
- ⁶⁶ Poole A. M., «*There are Few Things More Powerful than Destiny*»: *Gender, Power and Foresight in The Sagas of the Icelanders (Thirteenth and Fourteenth Centuries)*. A Thesis presented to the University of Guelph In partial fulfilment of requirements for the degree of Master of Arts in History, Guelph, Ontario, 2018, p. 56.
- ⁶⁷ *Saga o grenlandцах*, с. 100.
- ⁶⁸ Roderick Ellis H., *The road to hel. A Study of the Conception of the Dead in Old Norse Literature*. Ph. D. Thesis, New York, Greenwood press, 1968, p. 130.
- ⁶⁹ *Saga o grenlandцах [Saga of the Greenlanders]*, с. 98.
- ⁷⁰ Rivenbark S. E., «*Ek Skal Hér Ráða*»: *Themes of female honor in the Icelandic Sagas*, p. 73.
- ⁷¹ Timbs A., «*All the Foundation of the Earth becomes Desolate*». *Tracing Icelandic and Anglo-Saxon connections through a Shared Literary Frontier*. A thesis presented to the faculty of the Department of Literature and Language East Tennessee State University, 2018, p. 38.
- ⁷² *Saga o grenlandцах*, с. 104.
- ⁷³ *Saga об Эйрике Рыжем*, с. 127.
- ⁷⁴ Стеблин-Каменский С. М., *Исландские саги. Примечания [Icelandic sagas. Notes]*, in *Исландские саги. Ирландский эпос*, Москва, Художественная литература, 1973. с. 803.
- ⁷⁵ Grønlie S. E., *The Saint and the Saga Hero. Hagiography and Early Icelandic Literature*, p. 22.
- ⁷⁶ Bessason H., *New Light on Vinland from the Sagas*, p. 64.
- ⁷⁷ Iverslie P., *Gustav Storms Studier over Vinlandsreiserne*, Minneapolis, 1912, p. 28.
- ⁷⁸ Ulff-Møller J., *The Origin of Book of Settlement and Celtic Christianity in Iceland*, in *Studi e Materiali di Storia delle Religioni*, 2016, Vol. 82/2, p. 894.
- ⁷⁹ Стеблин-Каменский С. М., *Исландские саги. Примечания*, с. 804, прим. 12.
- ⁸⁰ Paróli T., *Bishops and Explorers: On the Structure of the Vinland Sagas*, in *Sagnaþing helgað Jónasi Kristjánssyni sjötugum Sagnaþing helgað Jónasi Kristjánssyni sjötugum*, 10 april 1994, Síðari hluti, Reykjavík, 1994, p. 650.
- ⁸¹ Tulinius T. H., *Je est un Autre. Le Groenland dans l'imaginaire des Islandais du Moyen Âge*, p. 26.
- ⁸² *Saga o grenlandцах*, с. 99.
- ⁸³ *Saga o grenlandцах*, с. 99.
- ⁸⁴ *Saga o grenlandцах*, с. 101.
- ⁸⁵ Phelpstead C., *An Introduction to the Sagas of Icelanders*, Florida, University Press of Florida, 2020, p. 120.
- ⁸⁶ Paróli T., *Bishops and Explorers: On the Structure of the Vinland Sagas*, p. 648.
- ⁸⁷ Þorláksson H., *The Vinland Sagas in a Contemporary Light*, in *Approaches to Vinland: a conference on the written and archaeological sources for the Norse settlements in the North-Atlantic region and exploration of America: the Nordic House, Reykjavik 9-11 Augstust 1999*, Reykjavík, Sigurpur Nordal Institute, 2001, p. 68.
- ⁸⁸ Þorláksson H., *The Vinland Sagas in a Contemporary Light*, p. 70.
- ⁸⁹ Cavaleri C., *The Vinland Sagas as Propaganda for the Christian Church*, p. 37.

References

1. V. Bandeira-Amorim, O papel social da mulher medieval nas sociedades ocidentais pré-cristãs: uma análise da personagem Thorbjörg e do misticismo medieval na saga de Eiríkr Vermelho em três sagas islandesas, Curitiba, 2017, 50 p.
2. V. Bandeira-Amorim, Representações de gênero no medievo: mulheres, literatura e história nas Sagas Islandesas. Dissertação apresentada ao curso de PósGraduação em Letras, Setor de Estudos Literários, da Universidade Federal do Paraná, como requisito parcial à obtenção do título de Mestre em Estudos Literários, Curitiba, 2022, 137 p.
3. H. Bessason, New Light on Vinland from the Sagas, in *Mosaic: An Interdisciplinary Critical Journal*, 1967, Vol. 1, No. 1, Literature and History, p. 52-65.
4. C. Cavaleri, The Vinland Sagas as Propaganda for the Christian Church: Freydís and Guðríd as Paradigms for Eve and the Virgin Mary. Master Thesis in Nordic Viking and Medieval Studies Department of Linguistics and Scandinavian Studies Faculty of Humanities, University of Oslo, May 2008, 75 p.
5. L. V. Chyornaya, Skandinavskaya zhenschina epohi vikingov, in *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta [Viking age Scandinavian woman]*, 2005, № 288, s. 41-48.

6. Y. K. Friksdottir, Valkirii. Zhenschinyi v mire vikingov [Valkyrie: The Women of the Viking World], Moskva, AST, 2022, 320 s.
7. J. K. Friðriksdottir, Women's Weapons. A Re-Evaluation of Magic in the *Islendingasögur*, in *Scandinavian studies: publication of the Society for the Advancement of Scandinavian Study*, 2008, Vol. 81, p. 409-436.
8. S. Grønlie, «No Longer Male and Female»: Redeeming Women in the Icelandic Conversion Narratives, in *Medium Aevum*, 75/2, 2006, p. 293-318.
9. S. Grønlie, *The Saint and the Saga Hero. Hagiography and Early Icelandic Literature*, Cambridge, D. S. Brewer, 2017, 306 p.
10. J. Grove, The place of Greenland in Medieval Icelandic Saga Narrative, in *Journal of the North Atlantic*, 2009, Norse Greenland: Selected Papers from the Hvalsey Conference 2008, Special Volume № 2, p. 30-51.
11. E. A. Gurevich, *Skandinavskaya novella. Poetika «Pryadey ob islandtsah» [Old Norse novella. A study of genre in the tales of Icelanders]*, Moskva, Nauka, 2004, 424 s.
12. Ó. Halldórsson, *Lost Tales of Guðríðr Þorbjarnardóttir*, in *Sagnaskemmtun. Studies in Honour of Hermann Pálsson*, Wien, Böhlau, 1986, p. 239-246.
13. Ó. Halldórsson, The conversion of Greenland in written sources, in *Proceedings of the Eighth Viking Congress, Århus, 24-31 August 1977*, Odesne, 1981, p. 203-2016.
14. V. Hanselmann, *Perifera representationer. Vinlandssagorna: «det andra» och representationens strategier*, in *Arkiv för nordisk filologi*, 2005, Vol. 120, s. 83-110.
15. M. Hieple, *Redefining Modernism: An Exploration of Modernist Possibilities in Icelandic Saga*, in *SLC Writing Contest Winners. 2018. Vol. 1.*, URL: <https://journals.lib.sfu.ca/index.php/slc-uwc/article/view/189>
16. K. Holman, *Historical Dictionary of the Vikings*, Lanham-Maryland-Oxford, The Scarecrow Press inc., 2003, 383 p.
17. S. B. Hvedchenya, *DavnoIslandski sagi yak dzherelo z istorichnoyi geografii: podorozh Torvalda Kodranssona u Svyatu zemlyu i yogo perebuvannya na terenah Rusi (pochatok XII st.) [Old Icelandic sagas as a source of historical geography: Torvald Kodransson's journey to the Holy Land and his stay in the territory of Rus (beginning of the 11th century)]*, in *Ukrayinskiy Istorichniy zhurnal*, 2009, № 5, s. 200-214.
18. P. Iverslie, *Gustav Storms Studier over Vinlandsreiserne*, Minneapolis, 1912, 122 p.
19. J. Jochens, *Gudrid Thorbjarnardottir. Une globe-trotteuse de l'an mil*, in *Clio. Histoire, femmes et sociétés*, 2008, Vol. 28, p. 39-57.
20. K. Jolly, C. Raudvere, E. Peters, *Witchcraft and Magic in Europe. The Middle Ages*, London, The Athlone press, 2002, 280 p.
21. *Landnama-book, or the Book of Settlements*, in *Origines Islandicae. A collection of the more important sagas and other native writings relating to the settlement and early history of Iceland*. Edited and translated by Gudbrand Vigfusson and F. York Powell, Vol. I, Oxford, Clarendon press, 1905, p. 14-237.
22. J. Langer, *Seiðr e magia na Escandinávia medieval: reflexões sobre o episódio de Þorbjörg na Eiríks saga Rauða*, in *Revista Signum*, 2010, Vol. 11, n. 1, p. 177-202.
23. A. Maraschi, *Eaten hearts and supernatural knowledge in Eiríks Saga Rauða*, in *Scandia. Journal of Medieval Norse Studies*, 2018, No 1, p. 25-47.
24. T. Paróli, *Bishops and Explorers: On the Structure of the Vinland Sagas*, in *Sagnaþing helgað Jónasi Kristjánssyni sjötugum Sagnaþing helgað Jónasi Kristjánssyni sjötugum*, 10 april 1994, Síðari hluti, Reykjavík, 1994, p. 648-658.
25. C. Phelpstead. *An Introduction to the Sagas of Icelanders*, Florida, University Press of Florida, 2020, 204 p.
26. L. Polinelli, «En mér eru nú margir þeir hlutir auðsýnir». *Prophecy as Literary Motif and Historical Source in the Vinland sagas*. MA-Thesis in Viking and Medieval Norse Studies, Reykjavík, Háskóli Íslands, 2020, 66 p.
27. M. Poole, «There are Few Things More Powerful than Destiny»: *Gender, Power and Foresight in The Sagas of the Icelanders (Thirteenth and Fourteenth Centuries)*. A Thesis presented to the University of Guelph In partial fulfilment of requirements for the degree of Master of Arts in History, Guelph, Ontario, 2018, 107 p.
28. S. E. Rivenbark, «Ek Skal Hér Ráða»: *Themes of female honor in the Icelandic Sagas*. A Thesis Submitted to the Graduate School Appalachian State University in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts, May 2011, Department of History, Appalachian State University, Boone, NC, 2011, 94 p.
29. H. Roderick Ellis, *The road to hel. A Study of the Conception of the Dead in Old Norse Literature*. Ph. D. Thesis, New York: Greenwood press, 1968, 208 p.
30. *Saga o grenlandtsah [Saga of the Greenlanders]*, in *Islandskie sagi. Irlandskiy epos*, Moskva, Hudozhestvennaya literatura, 1973, s. 87-104.
31. *Saga ob Eyrike Ryizhem [The Saga of Eirik the Red]*, in *Islandskie sagi. Irlandskiy epos*, Moskva, Hudozhestvennaya literatura, 1973, s. 105-127.

32. S. M. Steblin-Kamenskiy, *Islandskie sagi. Primechaniya [Icelandic sagas. Notes]*, *Islandskie sagi. Irlandskiy epos*, Moskva, Hudozhestvennaya literatura, 1973, s. 795-821.
33. A. Svanidze, *Vikingi – lyudi sagi: zhizn i nravyi [The Vikings: the men of sagas. Their life and habits]*, Moskva, Novoe literaturnoe obozrenie, 2014, 800 s.
34. *The book of the Icelanders*, in *Íslendingabók – Kristni saga. The book of the Icelanders – The story of the Conversion*. Viking Society for Northern Research, London, University College, 2006, p. 3-14.
35. H. Þorláksson, *The Vinland Sagas in a Contemporary Light*, in *Approaches to Vinland: a conference on the written and archaeological sources for the Norse settlements in the North-Atlantic region and exploration of America: the Nordic House, Reykjavik 9-11 Augstust 1999*, Reykjavík, Sigurpur Nordal Institute, 2001, p. 63-77.
36. S. H. Þorsteinsdóttir, *Biskupamóðir í Páfagarði. Mynd Guðríðar Þorbjarnardóttur í skáldskap og veruleika. Ritgerð til MA-prófs í íslenskum fræðum*, Háskóli Íslands, 2013, 140 s.
37. A. Timbs, «All the Foundation of the Earth becomes Desolate». *Tracing Icelandic and Anglo-Saxon connections through a Shared Literary Frontier. A thesis presented to the faculty of the Department of Literature and Language East Tennessee State University*, 2018, 76 p.
38. T. H. Tulinus, *Je est un Autre. Le Groenland dans l'imaginaire des Islandais du Moyen Âge*, in *Études Germaniques*, 2021/1 N° 301, p. 17-30.
39. J. Ulf-Møller, *The Origin of Book of Settlement and Celtic Christianity in Iceland*, in *Studi e Materiali di Storia delle Religioni*, 2016, Vol. 82/2, p. 887-915.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2023. – С. 150–158
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2023. – pp.150–158
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2023.57.150-158>
hj.chnu.edu.ua

УДК 323.13 (=411.16)+329.14](430) «18»

© Олександр Безаров* (Чернівці)

ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ У КОНЦЕПЦІЇ СОЦІАЛІСТИЧНОГО СІОНІЗМУ МОЗЕСА ГЕССА

Досліджено ідеї розв'язання єврейського питання в країнах Європи у концепції відомого німецького соціаліста XIX ст. Мозеса Гесса, котрий вважав, що політика емансипації єврейського народу в західноєвропейських державах загрожувала євреям асиміляцією та антисемітизмом. На думку М. Гесса, на Сході Європи вищезазначені явища не набули характеру відвертого протистояння між євреями та неєвреями в силу слабо розвинутого національного чинника та помітного впливу традицій. Власне остання обставина надихнула Гесса в його концепції соціалістичного сіонізму. Релігійна ідея колективного безсмертя єврейського народу незабаром повинна втілитися у «земному Єрусалимі», тобто в єврейській державності на теренах Палестини. Однак майбутня єврейська республіка, згідно із задумами М. Гесса, неодмінно буде соціалістичною, адже традиційне суспільство євреїв, особливо у Східній Європі, було соціалістичним, тобто колективістським. М. Гесс був одним із перших західноєвропейських мислителів, які попереджали про небезпеку антисемітизму в країнах Західної Європи у другій половині XIX століття. У контексті революційних процесів у розвитку єврейського суспільства Східної Європи на початку XX ст., доктрина соціалістичного сіонізму М. Гесса виявилася справжнім пророцтвом, а створення єврейської держави у середині того ж століття було закономірним результатом складного процесу національного відродження єврейського народу.

Ключові слова: Мозес Гесс, єврейське питання, соціалізм, сіонізм, криза ідентичності євреїв.

Oleksandr Bezarov (Chernivtsi)

THE JEWISH QUESTION IN THE CONCEPT OF SOCIALIST ZIONISM BY MOSES HESS

Abstract. The famous German revolutionary activist and publicist of Jewish origin Moses (Moritz) Hess (1812–1875) left a noticeable mark in the history of the formation of the ideology of Zionism, being one of the first to formulate the socialist principles of the future Jewish state.

The relevance of the study is determined by the fact that the concept of socialist Zionism, which M. Hess substantiated in the 1860s, was several decades ahead of the development of the ideology of Zionism itself, and also at the beginning of the 20th century determined the emergence of the ideas of Jewish socialism, which were reflected in the activities of the relevant revolutionary parties, especially in the Russian Empire (Poalei Zion, Zionist Socialist Workers Party, Socialist Jewish Workers Party, Tseirei Zion and others). Considering the importance of the conceptual ideas of M. Hess in the further development of the ideology of Jewish nationalism and socialism, it is worth analyzing the evolution of the ideas of M. Hess and determining his views on the solution of the Jewish question in the Western European countries of that time.

The conclusions state that the emancipation policy applied by Western European states to the Jewish population in the first half of the 19th century, according to Hess, could not solve the Jewish question. Emancipation only created tension in the relations between Jews and non-Jews, because the latter chose

* д.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Doctor of History, Associate Professor, Department of World History, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0002-8467-0647

e-mail: alex.bezarov@gmail.com

the national principle of development. The non-Jewish society of Western Europe generally excluded Jews from its ideology of national culture. Hess rightly noted the contradictions of the policy of emancipation, which was based on the civilization ideas of the Great French Revolution, but was carried out under the condition of the national elevation of the European peoples. However, in the agrarian societies of Eastern Europe, the above-mentioned phenomena did not acquire the character of an open confrontation between Jews and non-Jews due to the weakly developed national factor and the noticeable influence of traditions. It was the last circumstance that inspired Hess in his concept of socialist Zionism. The religious idea of the collective immortality of the Jewish people should soon be embodied in «earthly Jerusalem», that is, in Jewish statehood on the territory of Palestine. However, the future Jewish republic, according to Hess's ideas, will certainly be socialist, because the traditional society of Jews, especially in Eastern Europe, was socialist, that is, collectivist. The historical significance of Hess's ideas was that he was one of the first Western European thinkers to warn of the dangers of the policy of emancipation of the Jewish people, which hid the threat of assimilation on the one hand, and racial anti-Semitism on the other hand. In the second half of the 19th century anti-Semitism in the countries of Western Europe became a noticeable factor not only in the development of national movements, but also influenced the ideological and political debate within socialist groups and parties, whose leaders were forced to take into account the national characteristics of the revolutionary struggle for the ideals of social justice. If we evaluate the concept of Hess through the prism of the revolutionary processes in the development of the Jewish people of Eastern Europe at the beginning of the 20th century, we can state that his ideas turned out to be a true prophecy, and the creation of the Jewish state in the middle of the same century was a natural result of the complex process of the national revival of the Jewish people.

Keywords: Moses Hess, Jewish question, socialism, Zionism, Jewish identity crisis.

Постановка наукової проблеми та її значення. Відомий німецький революційний діяч і публіцист єврейського походження Мозес (Моріц) Гесс (1812–1875 рр.) залишив помітний відбиток в історії становлення ідеології сіонізму, одним із перших сформулював соціалістичні принципи майбутньої єврейської держави.

М. Гесс, котрий був провісником класичного марксизму, на початку 1840-х рр. навернув молодого Ф. Енгельса у комунізм, натомість ніколи не зрікався свого єврейства і підкреслював неможливість асиміляції в єврейській діаспорі західноєвропейських країн у ХІХ столітті. К. Маркс із підозрою поставився до пророцтва «пізнього» М. Гесса з приводу політичного значення єврейського націоналізму (сіонізму), хоча й усвідомлював небезпеку від асиміляції євреїв, яка загрожувала її жертвам національною трагедією. На наш погляд, саме М. Гесс змусив К. Маркса відреагувати на кризу ідентичності, що охопила німецьких євреїв у середині ХІХ ст., власною стратегією її подолання у своєму революційному віровченні¹. Щоправда, на противагу К. Марксу, М. Гесс не вихрестився, хоча, як зауважують сучасні дослідники, був готовим до хрещення². Зрештою, відома стаття К. Маркса «До єврейського питання» була написана також під впливом ідей М. Гесса, а Ф. Енгельс у травні 1890 р., відповідаючи на запитання читачів органу австрійських соціал-демократів *Arbeiter Zeitung*, зазначав, що «...ми євреям багато у чому зобов'язані. Крім Гейне і Берне, Маркс був чистокровним євреєм; євреєм був Лассаль. Чимало з наших найкращих людей – євреї...»³. Очевидно, що першим у «переліку найкращих людей» за Ф. Енгельсом, мав би бути М. Гесс. Водночас концепція соціалістичного сіонізму, яку М. Гесс обґрунтував у 1860-х рр., по-перше, на декілька десятиліть випередила розвиток самої ідеології сіонізму, а по-друге, зумовила на початку ХХ ст. виникнення ідей єврейського соціалізму, що знайшли своє відображення у діяльності відповідних революційних партій, особливо у Російській імперії (Поалей Ціон, Сіоністська соціалістична робітничка партія, Соціалістична єврейська робітничка партія, Цеїрей Ціон та інші). Враховуючи значущість концептуальних ідей М. Гесса у наступному розвитку ідеології єврейського націоналізму та соціалізму, варто проаналізувати еволюцію ідей М. Гесса та визначити його погляди з приводу розв'язання єврейського питання у тогочасних країнах Західної Європи. Об'єктом дослідження у статті є концепція соціалістичного сіонізму М. Гесса, а предметом – еволюція поглядів М. Гесса з єврейського питання.

Аналіз останніх досліджень. З-поміж небагатьох сучасних дослідників, які вивчали творчий доробок М. Гесса, варто відзначити Ш. Авінері, Й. Френкеля та В. Лакера. Як справедливо зауважив ізраїльський політолог Ш. Авінері, «в особистості і діяльності Мозеса Гесса зустрілися дві потужні течії, що захопили перше покоління емансипації: соціалізм і сіоністська думка, які нерозривно

сплелися в його мисленні»⁴. На думку Ш. Авінері, певною «несподіванкою для тогочасних соціалістів» у творчості їхнього соратника став твір Гесса «Рим та Єрусалим», який вперше було опубліковано у 1862 році. Однак Ш. Авінері не погоджувався із твердженням критиків творчості Гесса з приводу того, що, мовляв, відомий німецький соціаліст після публікації цього твору розчарувався у соціалістичній доктрині і захопився концепцією єврейського націоналізму, щоби протиставити єврейське питання ідеям соціалістичної революції. Насправді, зазначав Ш. Авінері, єврейське питання завжди було наскрізною темою у творчості Гесса, який переконував, що «національна єврейська республіка, яка буде створена на історичній батьківщині єврейського народу, має бути соціалістичною»⁵. Ш. Авінері слушно зауважив про антибуржуазний, соціалістичний характер сіоністської концепції Гесса, в якій «єврейська республіка в Ерец-Ізраель буде відповіддю на важке становище єврейських мас у Східній Європі...»⁶. Отже, на думку Ш. Авінері, розв'язання єврейського питання у теорії соціалістичного сіонізму Гесса «узгоджується з його соціалістичним світоглядом», «ми знаходимо тут не суперечність соціалізму, а втілення ідеї соціалістичного звільнення» єврейського народу⁷.

Деяку іншу думку стосовно інтерпретації Гессом єврейського питання висловив співвітчизник Ш. Авінері, відомий історик єврейського революційного руху Й. Френкель, котрий, зокрема, зауважував, що у середині 1840-х рр. зацікавленість Гессом проблемами єврейського народу, як у позитивному, так і в негативному сенсі, себе вичерпала, адже він повністю захопився ідеями європейських революцій 1848–1849 років⁸. Повернення Гесса до «перехрестя 1840 р.», за словами Й. Френкеля, сталося вже після написання ним твору «Рим та Єрусалим», в якому його автор «спробував поєднати соціалістичне та єврейське месіанство»⁹. Очевидно, що таким перехрестям для Гесса стало єврейське питання, яке було насамперед питанням політичної емансипації євреїв¹⁰. Й. Френкель ґрунтовно вивчив творчий шлях Гесса, проаналізував його ідеї та дійшов висновку, що своєрідним апофеозом у розвитку соціалістичної доктрини Гесса, яка, щоправда, не була позбавлена ідейних суперечностей, став «Рим та Єрусалим», який був більше схожим на сповідь його автора, ніж на маніфест національного відродження єврейського народу¹¹. Як зазначав Й. Френкель, Гесс подолав усі етапи становлення тогочасного єврейського революціонера: від анархіста до соціаліста, щоби, зрештою, стати «комуністичним рабином» усіх євреїв, але, мабуть, не тільки їх одних¹².

Англійський історик сіонізму В. Лакер справедливо зауважив про значення ідей Гесса у становленні ідеології сіонізму, порівняв погляди К. Маркса і М. Гесса на єврейське питання. На противагу Марксу, Гесс вважав соціалізм передусім моральною необхідністю. Як теоретик і несистематичний мислитель Гесс, звісно, поступався Марксу, проте його дослідження з єврейського питання, на думку В. Лакера, було більш реалістичним і менш абстрактним за відповідний аналіз у концепції Маркса¹³. В. Лакер переконаний у тому, що висвітлені Гессом проблеми, які хвилювали тогочасних, за словами дослідника, «пострелігійних євреїв», мали надзвичайно важливе значення у процесах розвитку сіонізму, а засновник сіоністського руху Т. Герцль був змушений визнати істинність пророчтва Гесса¹⁴.

Виклад основного матеріалу. Теоретичні міркування Гесса з приводу місця та ролі єврейського народу у процесах майбутньої світової революції ґрунтувалися на критичному аналізі філософських ідей Б. Спінози та Г. Гегеля. Зокрема, у своїх перших філософських творах Гесс зобразив схематичний процес розвитку людства за гегелівською тріадою: у собі, від себе й на шляху до себе. «Перші люди жили у злагоді, адже усі вони були вільними та рівними...» – зазначав він¹⁵; однак «...ми лише очікуємо на прихід тих, хто насправді штурмуватиме небо»¹⁶. На думку Гесса, епоха християнства, середні віки були перехідним етапом від старого порядку до нового, а християни сподівалися на пришестя Царства правди, на «новий Єрусалим»¹⁷. Християнство виникло з іудаїзму й було чоловічим началом, яке відокремилася від жіночого, щоби знову об'єднатися з ним. Тобто єврейська релігія, за словами Гесса, згуртувала євреїв завдяки єдиному пізнанню Бога. Євреї не вирізняли заповіти релігії серед заповітів політики, для них не було відмінностей «поміж обов'язками стосовно Бога і обов'язками стосовно кесаря»¹⁸.

Революційний буревій у Франції буде підхоплений народами Німеччини та Англії, які мусять зупинити «нецивілізовану Росію» в її намаганнях нав'язати варварство Європі. Європейська триархія (Франція, Німеччина та Англія) мають об'єднатися із західноєвропейським єврейством заради перемоги у світовій революції за цінності загальноєвропейської цивілізації. Євреї мають бути жалом у тілі західного суспільства, бо вони, за словами Гесса, були «ферментом західної цивілізації», її «закваскою»¹⁹. Він закликав євреїв поважати і любити Францію, бо вона дала їм

свободу і рівноправність. Ба більше, на його думку, вимога про емансипацію євреїв стала загальним правилом політики, а власне «емансипація євреїв» була суттєвим моментом емансипації духу²⁰. Хоча, з іншого боку, країною, де єврейське питання буде розв'язане у позитивному як для євреїв сенсі, Гесс вважав Англію, а не Францію. «Якщо Німеччина – створила Реформацію, а Франція – країна революції, – міркував він, – то в Англії ці два начала з'єднуються. Там ми шукатимемо своє майбутнє»²¹.

Очевидно, що «ранній» Гесс шукав шляхи розв'язання єврейського питання не в Палестині, але у центрі Європи. Євреї, на його думку, силою свого духу мали звести «Новий Єрусалим» на теренах «давньої» Європи, яка прагнула «священної конституції», що просякнута «людським генієм» сучасної цивілізації. На противагу давнім римлянам, євреї покликані подолати язичництво тогочасної Європи не силою руки, але силою добродетності свого духу, завдяки якому євреї врятувалися як народ, адже їхній дух виявився невловимим, а отже, незнищуваним. У підсумку, молодий Гесс зауважив, що зі старого світу, який перебував у хаосі, народиться новий, в якому пануватиме царство розуму та закони «людського генія»²². Найкращим прикладом для тих із євреїв, які намагалися звести «Новий Єрусалим» в Європі, мав бути приклад Б. Спінози, котрий перший порвав кайданки середньовічного гетто, відкинув традиційні умовності єврейської автономії і перетворився на громадянина світу. Розв'язання єврейського питання було можливим тільки за умови всезагальної емансипації, визнання конституційної норми про єдність людського розуму.

Однак у процесі становлення національних рухів європейських народів, а особливо після резонансної «Дамаської справи» 1840 р., Гесс вже не був упевненим у своєму оптимізмі з приводу результатів емансипації для євреїв, яким він, як виявилось згодом, необачно запропонував об'єднатися у «Новому Єрусалимі» Європи.

Нагадаємо, що «Дамаська справа» пов'язана з подіями 5 лютого 1840 р., коли у Дамаску (Сирія) зник настоятель монастиря капуцинів з острова Сардинія о. Томас, котрий зухвало поведився із мусульманами. Католики Дамаску вирішили скористатися цим випадком для звинувачення місцевих євреїв у ритуальному вбивстві. Їм навіть вдалося залучити на свій бік дамаського губернатора Шеріфа-пашу. Взяття заручників, арешти євреїв, погроми єврейських кварталів бажаного результату не принесли. Підозрювані євреї своєї провини не визнали. Тоді влада Дамаску методом залякування змусила турка, який служив у одного з підозрюваних, дати неправдиві свідчення проти свого господаря, котрий нібито за наказами місцевих євреїв убив о. Томаса. На підставі цих свідчень було заарештовано ще кількох поважних євреїв Дамаску, у тому числі й трьох рабинів. Після катувань декілька заарештованих євреїв померли. Ситуація у Дамаску загострилася після того, як антиєврейські заворушення розпочалися на о. Родос. У Франції та Німеччині здійнялася хвиля юдофобії. Натомість А. Крем'є, М. Монтефіоре, Н. Ротшильд та інші впливові західноєвропейські євреї звернулися до лідерів європейських країн із закликом припинити погроми і цькування євреїв Дамаску та Родоса. Проте звернення відомих лідерів західноєвропейського єврейства зустріло жорстку реакцію з боку прем'єр-міністра Франції А. Тьера, котрий власне й наказав своїм консулам у Сирії сфабрикувати справу дамаських євреїв. Щоправда, Англія та Австрія, які були незадоволені активністю французів на Сході, пообіцяли М. Монтефіоре вплинути на єгипетського правителя Мехмед-Алі, щоби той призначив судові розслідування з приводу цієї справи за посередництва консулів Англії, Австрії, Росії та Пруссії, але без участі французів. Це викликало незадоволення з боку Франції, у парламенті якої відбулися гострі дебати між єврейськими та християнськими депутатами. Ба більше, католицькі кола Франції, Бельгії та Італії об'єдналися у своїх звинуваченнях проти дамаських євреїв. Ситуація набула характеру міжнародного скандалу. Єврейські громади Александрії, Константинополя, Бейрута закликали європейських політиків втрутитися у криваві події у Дамаску. А. Крем'є і М. Монтефіоре створили особливий комітет допомоги гнаним євреям Дамаску та призначили винагороду в 1 тис. ф. ст. тому, хто викриє справжні причини цього конфлікту, тобто знайде вбивцю о. Томаса. Майже усі європейські держави, крім Франції, виступили на захист дамаських євреїв. Зрештою, лише після того, як Сирія була повернута Туреччині, а Мехмеда-Алі повалено, М. Монтефіоре і А. Крем'є у листопаді 1840 р. вдалося ухвалити остаточне рішення про заборону ритуальних процесів у Туреччині.

Очевидно, що Гесс був вражений не стільки самою «Дамаською справою», але тим, що вона не викликала у широких колах західноєвропейського єврейства особливої реакції. На шпальтах «*Rheinische Zeitung*», в якій Гесс фактично виконував функції головного редактора, він критикував не лише небажання прусського уряду, за прикладом Франції або Норвегії, надати

євреям рівноправність, але водночас намагався переосмислити єврейське питання з точки зору загальноєвропейських інтересів, що, зрештою, на думку Й. Френкеля, взагалі віддалило Гесса від єврейських справ²³. Гесс, мабуть, усвідомлював проблему освіченої частини, зокрема німецького єврейства, представники якої цуралися своїх побожних одновірців, які, з точки зору перших, були невігласами. З цього приводу символічним був приклад Ротшильда, котрий дав три сотні талерів на завершення будівництва кафедрального собору в Кельні і лише десять талерів на реконструкцію синагоги у Лейпцигу²⁴.

Проте європейські революції 1848–1849 рр. змусили Гесса зосередитися на проблемах ідентичності євреїв. Він звертався до освічених німецьких євреїв, які були «щедрими на красиві фрази з приводу гуманізму та просвітництва», але фактично зрадили інтересам свого народу. «Пустими є ваші прагнення! Ані філософське, ані географічне алібі не врятує вас. Змінійте скільки завгодно ваші імена, звичаї, одержу, побут і релігію, – ваше інкогніто буде викрито і ви для всіх будете лише євреями»²⁵. За прикладом Гесс навіть звернувся до ситуації, в якій опинився Л. Берне, котрий безуспішно намагався подолати кризу ідентичності. Гесс викривав «німецький патріотизм» Л. Берне і зазначив про те, що щирі німецькі патріоти ніколи не пробачать відомому німецькому письменнику його єврейського походження²⁶.

Однак проблеми національної ідентичності, мабуть, хвилювали Гесса не менше за Л. Берне. Наприклад, коли Гесс наприкінці 1841 р. редагував перший номер «Rheinische Zeitung», йому натякнули на «єврейське панування» у німецькому виданні, через що він був змушений відмовити своїм колегам-євреям у членстві в редакції²⁷. Ставлення до розв'язання єврейського питання у тогочасному західноєвропейському суспільстві визначалося крізь призму власного буття та особистого самовизначення. Як слушно зауважив із цього приводу Ш. Авінері, Гесс відчув кризу ідентичності вже на початку своєї творчості, а отже можна зрозуміти, якими були наслідки для його світогляду від щонайменшої невдалої спроби емансипації євреїв²⁸. Сподівання німецьких євреїв на визнання німцями їх удаваного німецького патріотизму виявилися марними, а тому євреям варто стати єврейськими, а не німецькими патріотами, адже, за словами Гесса, «навіть хрещений єврей залишатиметься євреєм, як би він не сперечався»²⁹.

З іншого боку, Гесс не міг ігнорувати той факт, що революційна хвиля «весни народів» у підсумку привела до визнання принципу емансипації у політиці багатьох західноєвропейських держав. Наприклад, вже у 1848 р. євреї були у складі республіканського уряду Франції, Франкфуртських установчих зборів, а у 1860 р. вони стали урядовцями Голландії. У 1858 р. до парламенту Великої Британії було обрано першого єврея; у 1870 р. євреї отримали право вступати до англійських університетів³⁰. Однак практичне здійснення принципу емансипації обумовлювалося вимогою про національну асиміляцію. Ліберальні політики західноєвропейських держав наголошували, що євреї були релігійною, а не національною групою, що, звісно, викликало непорозуміння не тільки у самих євреїв, але передусім у їхньому неєврейському оточенні. У багатонаціональних країнах, особливо в імперії Габсбургів, проблема національної ідентичності євреїв ставала ще гострішою. Католицькі клерикали і монархи вперто не бажали надавати євреям рівноправність, а поширення, зокрема, ідеології «тевтонського шовінізму» у Німеччині зводило нанівець демократичний ентузіазм німецьких євреїв з приводу ідеї об'єднання країни.

Отже, після революції у Німеччині євреї знову були позбавлені права посідати державні посади (бути судьями чи бургомістрами), вільно пересуватися та обирати сферу діяльності. Зрештою, чимало євреїв, які розчарувалися в успіху європейських революцій, були змушені емігрувати до Америки, але ті, що залишалися, мали визначатися з приводу власної ідентичності: бути їм, наприклад, німецькими або французькими євреями чи євреями з Німеччини або Франції; поступитися національною самобутністю заради здобуття громадянських свобод чи зберегти і розвинути єврейську національну автономію, але без надії на визнання своїх політичних прав з боку держави.

Натомість для Гесса вищезазначений вибір був очевидним. На його думку, єврейський народ поставав не релігійною, а національною групою. Подібно до інших народів (християн і мусульман), євреї міцно спали під вагою могильного каміння, на яких рукою різних проповідників були зроблені написи, що присипляли, але співи галльського півня розбудили сонне царство, а солдати прогресу – французи – почали руйнувати надгробне каміння, і народи стали виходити зі своїх могил, а тому Рим (від часів Римського папи Інокентія III – місто вічного сну) став містом вічного життя. Проте звільнений та відроджений Рим вабив до себе Єрусалим. Хвилі Тибру розбудили євреїв і відлуння

від заклику перемоги вільної Італії пролунало у горах відродженої Іудеї. Однак у той час, зазначав Гесс, коли єврейський народ лише прокинувся після «зимової сплячки середньовіччя»³¹, зусилля німецьких релігійних реформістів спрямовані на те, аби перетворити «національний і гуманний іудаїзм на нове християнство, ... створити щось на кшталт його двійника, взірець якого давно вже у занепаді»³². Очевидно, зауважував Гесс, що реформа іудаїзму не здатна повернути єврейському народові його справжню ідентичність. Єврейство, для якого передбачена висока місія, має змужніти, аби зажити повноцінним національним життям. Але це можливо лише в Єрусалимі, на рідній землі єврейського народу – у Палестині. Звісно, що Гесс сподівався на допомогу Франції у здійсненні його задумів з приводу єврейської колонізації палестинських земель. Однак, як нам видається, тогочасні сіоністські ідеї Гесса за тогочасних політичних умов життя єврейського народу не мали особливої практичної ваги. Наприклад, коли Гесс зазначав про плани заснування єврейських колоній на Близькому Сході, то він не мав на увазі масову еміграцію до Палестини, адже навіть після заснування майбутньої єврейської держави більшість євреїв, які тоді жили у Західній Європі, на його думку, залишатимуться там і надалі. Однак, як зауважував він, доти, доки немає єврейської держави, євреї мають обов'язково здобути рівноправність у тих країнах, в яких вони жили³³. Тобто, якщо єврейська державність була справою майбутнього, то національне відродження єврейського народу поставало необхідною передумовою для такої державності і гарантією збереження ідентичності євреїв.

Власне ідеологія єврейського питання – це концепція національного розвитку єврейського народу в діаспорі до моменту відновлення єврейської державності на березі Йордану. На думку Гесса, «Земний Єрусалим» (єврейська держава) неможливий без національної ідеї єврейського народу, адже національний рух євреїв так чи інакше пов'язаний з проблемою їх національної ідентичності, розв'язати яку за допомогою загальних фраз про користь доброчинності не вдасться³⁴. Доктрина про колективне безсмертя усіх євреїв як представників народу ізраїльського, в якій ідентичність кожного з євреїв утілювала ідею відродженого Ізраїлю, визначалася архетипом євреїв, який водночас поставав їхнім релігійним началом, адже, за словами Гесса, «іудаїзм – це передусім нація», а тому «єврейська концепція безсмертя уподібнюється до національно-гуманітарної віри у пришестя Месії...»³⁵. «Кожний єврей створений з матеріалу, з якого зроблений Месія...», а отже, завданням єврейського націоналізму було перетворення угорського або французького єврея на власне «єврейського єврея»³⁶. У цьому полягала запорука успішного революційного оновлення єврейського народу.

Думку про колективне безсмертя єврейського народу Гесс запозичив у Б. Спінози, котрий зазначав, що безсмертя існує не лише після нашої смерті: воно як Бог – існує завжди³⁷. Оскільки євреї, міркував Гесс, завжди відчували, що боротьба інших народів за своє національне відродження була водночас їхньою боротьбою, то вони скрізь добровільно долучалися до соціально-політичних рухів... Проте настав час, коли євреям варто замислитися щодо власного відродження. Щоправда, одне не суперечить іншому³⁸. Якщо добродієсному єврею доведеться робити вибір між емансипацією та єврейською ідентичністю (єврейським націоналізмом), то він очевидно мав вибрати останнє, тобто пожертвувати емансипацією заради національності³⁹. Звісно, що це буде непростий вибір для кожного з євреїв, а тому, зауважував Гесс, «відродження єврейського царства буде залежати тільки від мужності єврейського народу»⁴⁰.

Оскільки Німеччина, на думку Гесса, була не найкращою країною для національного відродження євреїв (мабуть, він так і не зміг пробачити німцям їхнього пихатого «мовчання» з приводу «Дамаської справи»), то свій заклик він адресував передусім до східноєвропейських євреїв, які, з його точки зору, не втратили релігійного почуття, зберегли давнє співтовариство євреїв – синагогу, яка існуватиме доти, доки не завершиться національне відродження іудаїзму⁴¹. На протипагу «культурним» західноєвропейським євреям, які потопали у розкоші, злиденні єврейські маси Східної Європи очікували на своє остаточне звільнення з-під ярма двотисячолітнього вигнання⁴². Майбутнє революційне оновлення всього єврейства мало не тільки характер національного, але водночас і соціального відродження єврейського народу.

Гесс нещадно викривав буржуазний характер зашкарублого тогочасного єврейського суспільства Західної Європи, несамовито критикував «примару єврея, що заблукав»⁴³, який втратив свою ідентичність заради ілюзії власного збагачення. «Ми п'явки, які ссуть кров один одного...»⁴⁴. Щоби не перетворитися зрештою на зграю хижаків, які прагнуть лише одного – грошей, Гесс закликав усіх євреїв долучитися до справи світової соціалістичної революції, адже «усім нам доведеться нести тягар Царства Небесного»⁴⁵. Гесс був переконаним у тому, що майбутнє належить соціалізму,

який буде створений національними державами, і за цією логікою єврейському народові доведеться відіграти активну роль, тобто доведеться відновлювати свою національну державу.

Звісно, зауважував Гесс у 1850 р. у своєму листі до відомого російського соціаліста О. І. Герцена, що загальна перемога соціальної революції буде справою не одного дня й не однієї нації, але «я сподіваюся, що Росія і слов'яни так само, як Англія і Північна Америка, не залишаться поза революцією, коли вона насправді розпочнеться»⁴⁶.

Однак відомо, що Гесс не надто довіряв російським соціалістам, яких він підозрював у захопленні панславизмом і навіть шпигунстві на користь самодержавства. Загалом, як уже зазначалося вище, Гесс не вирізнявся своїм слов'янофільством. Щоправда, російські революціонери відповіли йому взаємністю. Наприклад, відомий російський анархіст М. О. Бакунін з обуренням зазначав про підступність усіх німецьких євреїв, а особливо «так званого соціаліста Гесса», котрий безпідставно звинуватив його та О. І. Герцена у тому, що вони, мовляв, були «агентами російського уряду»⁴⁷. Якщо у 1850 р. Гесс лише дорікнув останньому у тому, що він нібито мав недостатню революційність, а він, Гесс, поставав, за його словами, справжнім «апостолом революції», то через двадцять років Гесс публічно «викрив», як йому здавалося, провокаторську діяльність відомих російських революціонерів. Очевидно, що брудна кампанія проти М. О. Бакуніна була реакцією єврейських соціалістів Німеччини з приводу антисемітських висловлювань останнього⁴⁸. Так, 2 жовтня 1869 р. Гесс, котрий був німецьким делегатом на Базельському конгресі І Інтернаціоналу, опублікував у паризькій газеті «Reveil» статтю, в якій він пообіцяв викласти таємну історію конгресу та викрити «змову» М. О. Бакуніна, цього разу на користь німецького уряду⁴⁹. Однак усі підозри Гесса видавалися необґрунтованими і недолугими, адже майже половина складу Генеральної ради І Інтернаціоналу, на думку сучасного українського дослідника Д. С. Шимановського, були євреями, яких фінансували їхні «класові вороги» – єврейські банкіри Ротшильди, Б. Аронс, промисловці П. Зінгер і Г. Крам'є⁵⁰. Як би там не було, але наклеп Гесса залишив гіркий присмак у російських соціалістів, незважаючи навіть на те, що О. І. Герцен засудив антисемітизм М. О. Бакуніна⁵¹, а останній визнав значний вплив Гесса на «науковий розвиток Маркса»⁵². Загалом варто зауважити, що Гесс був одним із перших соціалістів, які звернули увагу на важливість національного чинника у розвитку соціалістичного руху. На початку ХХ ст. чимало єврейських соціалістів, особливо у Східній Європі, в умовах поширення сіоністських ідей були змушені переглядати стратегію своєї революційної боротьби.

Натомість участь Гесса у бурхливій полеміці, що вирувала тоді на шпальтах соціалістичних видань західноєвропейських країн, не завадила йому наголосити на очевидності історичної місії євреїв у майбутній соціальній революції. На його думку, «за останньою катастрофою, наближення якої виблискує безумовними спалахами часу, єврейський народ разом з іншими народами знову зможе скористатися своїми правами», а «Ізраїль повинен виконати свою місію в історії: стати вчителем народів»⁵³.

Висновки. Отже, політика емансипації, застосована західноєвропейськими державами щодо єврейського населення у першій половині ХІХ ст., на думку Гесса, не могла розв'язати єврейське питання. Емансипація лише посилила напруженість у взаєминах євреїв і неєвреїв, адже останні обрали національний принцип розвитку. Неєврейське суспільство Західної Європи взагалі виключало євреїв зі своєї ідеології національної культури. Гесс справедливо зауважив про суперечності політики емансипації, що ґрунтувалася на цивілізаційних ідеях Великої французької революції, але здійснювалася за умови національного піднесення європейських народів. Щоправда, в аграрних суспільствах Східної Європи вищезазначені явища не набули характеру відвертого протистояння між євреями та неєвреями в силу слабо розвинутого національного чинника та помітного впливу традицій. Власне остання обставина надихнула Гесса в його концепції соціалістичного сіонізму. Релігійна ідея колективного безсмертя єврейського народу незабаром повинна втілитися у «земному Єрусалимі», тобто в єврейській державності на теренах Палестини. Однак майбутня єврейська республіка, відповідно до задумів Гесса, неодмінно буде соціалістичною, адже традиційне суспільство євреїв, особливо у Східній Європі, було соціалістичним, тобто колективістським. Історичне значення ідей Гесса полягало у тому, що він був одним із перших західноєвропейських мислителів, які попереджали про небезпеку політики емансипації єврейського народу, що приховувала у собі загрозу асиміляції, з одного боку, та расового антисемітизму, з другого. Антисемітизм у країнах Західної Європи у другій половині ХІХ ст. став помітним чинником не тільки у розвитку національних рухів, але й впливав на ідейно-політичну дискусію всередині соціалістичних груп і партій, лідери яких

були змушені враховувати національні особливості революційної боротьби за ідеали соціальної справедливості. Якщо оцінювати концепцію Гесса крізь призму революційних процесів у розвитку єврейського суспільства Східної Європи на початку ХХ ст., то можна констатувати, що його ідеї виявилися справжнім пророцтвом, а створення єврейської держави у середині того ж століття було закономірним результатом складного процесу національного відродження єврейського народу.

¹ О. Безаров, «Єврейський антисемітизм» Карла Маркса [«Jewish antisemitism» of Karl Marx], in «Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича: Історія», Чернівці, 2017, № 1, с. 75–82.

² В. Лакер, *История сионизма* [History of Zionism], Москва, Крон-пресс, 2000, с. 73.

³ Д. Шимановский, «Мы евреям очень обязаны». 200 лет родился Фридрих Энгельс [«We owe a lot to the Jews». 200th Anniversary of Friedrich Engels born], in «Еврейский обозреватель. Информационно-аналитическое издание Еврейской конфедерации Украины», 2020, 11 ноября (335), URL: <https://jew-observer.com/imya/my-evreyam-ochen-mnogim-obyazany/>

⁴ Ш. Авинери, *Основные направления в еврейской политической мысли* [Major trends in Jewish political thought], Иерусалим, Библиотека-Алия, 1983, с. 58.

⁵ Ш. Авинери, *Основные направления в еврейской политической мысли*, с. 61.

⁶ Ш. Авинери, *Основные направления в еврейской политической мысли*, с. 68.

⁷ Ш. Авинери, *Основные направления в еврейской политической мысли*, с. 72.

⁸ Й. Френкель, *Пророчество и политика. Социализм, национализм и русское еврейство, 1862–1917* [Prophesy and Politics. Socialism, Nationalism and Russian Jewry, 1862–1917], Иерусалим, Гешарим, Москва, Мосты культуры, 2008, с. 40.

⁹ Й. Френкель, *Пророчество и политика*, с. 51.

¹⁰ Й. Френкель, *Пророчество и политика*, с. 33.

¹¹ Й. Френкель, *Пророчество и политика*, с. 43.

¹² Й. Френкель, *Пророчество и политика*, с. 45.

¹³ В. Лакер, *История сионизма*, с. 72.

¹⁴ В. Лакер, *История сионизма*, с. 82.

¹⁵ М. Гесс, *Священная история человечества в изложении ученика Спинозы* [The sacred history of mankind as presented by the disciple of Spinoza], in «Моше Гесс. Рим и Иерусалим. Избранное», Иерусалим, Библиотека-Алия, 1991, с. 20.

¹⁶ М. Гесс, *Священная история человечества в изложении ученика Спинозы*, с. 54.

¹⁷ М. Гесс, *Священная история человечества в изложении ученика Спинозы*, с. 64.

¹⁸ М. Гесс, *Священная история человечества в изложении ученика Спинозы*, с. 67.

¹⁹ М. Гесс, *Европейская триархия* [European triarchy], in «Моше Гесс. Рим и Иерусалим. Избранное», Иерусалим, Библиотека-Алия, 1991, с. 96.

²⁰ М. Гесс, *Европейская триархия*, с. 104.

²¹ М. Гесс, *Европейская триархия*, с. 108.

²² М. Гесс, *Священная история человечества в изложении ученика Спинозы*, с. 72.

²³ Й. Френкель, *Пророчество и политика*, с. 34–35.

²⁴ В. Лакер, *История сионизма*, с. 43.

²⁵ М. Гесс, *Рим и Иерусалим. Последний национальный вопрос* [Rome and Jerusalem. Last national question], in «Моше Гесс. Рим и Иерусалим. Избранное», Иерусалим, Библиотека-Алия, 1991, с. 177.

²⁶ М. Гесс, *Рим и Иерусалим*, с. 190.

²⁷ Й. Френкель, *Пророчество и политика*, с. 34.

²⁸ Ш. Авинери, *Основные направления в еврейской политической мысли*, с. 65.

²⁹ М. Гесс, *Рим и Иерусалим*, с. 195.

³⁰ В. Лакер, *История сионизма*, с. 43, 45.

³¹ М. Гесс, *Рим и Иерусалим*, с. 147.

³² М. Гесс, *Рим и Иерусалим*, с. 194.

³³ М. Гесс, *Рим и Иерусалим*, с. 341.

³⁴ М. Гесс, *Рим и Иерусалим*, с. 151–152.

³⁵ М. Гесс, *Рим и Иерусалим*, с. 156–157.

³⁶ М. Гесс, *Рим и Иерусалим*, с. 374.

³⁷ М. Гесс, *Рим и Иерусалим*, с. 159.

³⁸ М. Гесс, *Рим и Иерусалим*, с. 160.

³⁹ М. Гесс, *Рим и Иерусалим*, с. 166.

⁴⁰ М. Гесс, *Рим и Иерусалим*, с. 167.

- ⁴¹ М. Гесс, Рим и Иерусалим, с. 197.
- ⁴² М. Гесс, Рим и Иерусалим, с. 229.
- ⁴³ М. Гесс, *Страшный суд* [Last Judgment], in «Моше Гесс. Рим и Иерусалим. Избранное», Иерусалим, Библиотека-Алия, 1991, с. 143.
- ⁴⁴ М. Гесс, *О сущности денег* [On the essence of money], in «Моше Гесс. Рим и Иерусалим. Избранное», Иерусалим, Библиотека-Алия, 1991, с. 122.
- ⁴⁵ М. Гесс, Рим и Иерусалим, с. 249.
- ⁴⁶ М. Гесс, *Письма Искандеру* [Letters to Iskander], in «Моше Гесс. Рим и Иерусалим. Избранное», Иерусалим, Библиотека-Алия, 1991, с. 387.
- ⁴⁷ М. Бакунин, *Письмо интернационалам Болоньи* [Letter to the Internationals of Bologna], in «Бакунин М. А. Интернационал, Маркс и евреи: (Polemique contre les juifs)», Москва, Вече, АЗ (Знатнов), 2008, с. 146–147.
- ⁴⁸ М. Бакунин, *Письмо интернационалам Болоньи*, с. 135.
- ⁴⁹ Ф. Меринг, *Карл Маркс. История его жизни* [Karl Marx. History of his life], Москва, Государственное издательство политической литературы, 1957, с. 445.
- ⁵⁰ Д. Шимановский, «Мы евреям очень обязаны». 200 лет родился Фридрих Энгельс, URL: <https://jew-observer.com/imya/my-evreyam-ochen-mnogim-obyazany/>
- ⁵¹ Ф. Меринг, *Карл Маркс. История его жизни*, с. 446.
- ⁵² К. Маркс, *Конспект книги Бакунина «Государственность и анархия»* [Synopsis of Bakunin's book «Statehood and Anarchy»], in «К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. Т. 18», Москва, Государственное издательство политической литературы, 1961, с. 608.
- ⁵³ М. Гесс, Рим и Иерусалим, с. 261, 269.

References

1. Sh. Avineri, *Osnovnyye napravleniya v evreyskoy politicheskoy mysli* [Major trends in Jewish political thought], Ierusalim, Biblioteka-Aliya, 1983, 320 s.
2. M. Bakunin. *Pismo internatsionalam Boloni* [Letter to the Internationals of Bologna], in «Bakunin M. A. Internatsional. Marks i evrei: (Polemique contre les juifs)», Moskva, Vechе, AZ (Znatnov), 2008, s. 131–148.
3. O. Bezarov, «Ievreyskiy antysemitizm» Karla Marksa [«Jewish antisemitism» of Karl Marx], in «Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu imeni Yuriiа Fedkovychа: Istoriia», Chernivtsi, 2017, № 1, s. 75–82.
4. M. Gess, *Rim i Ierusalim. Izbrannoye* [Rome and Jerusalem. Favorites], Ierusalim. Biblioteka-Aliya, 1991, 423 s.
5. V. Laker, *Istoriya sionizma* [History of Zionism], Moskva, Kron-press, 2000, 842 s.
6. F. Mering, *Karl Marks. Istoriya ego zhizni* [Karl Marx. History of his life], Moskva, Gosudarstvennoye izdatelstvo politicheskoy literatury, 1957, 602 s.
7. Y. Frenkel, *Prorochestvo i politika. Sotsializm, natsionalizm i russkoye evreystvo, 1862–1917* [Prophecy and Politics. Socialism, nationalism and Russian Jewry, 1862–1917], Ierusalim, Gesharim, Moskva, Mosty kultury, 2008, 838 s.
8. D. Shimanovskiy. «My evreyam ochen obyazany». 200 let rodilsya Fridrikh Engels [«We owe a lot to the Jews». 200th Anniversary of Friedrich Engels born], in «Evreyskiy obozrevatel. Informatsionno-analiticheskoye izdaniye Evreyskoy konfederatsii Ukrainy», 2020, 11 noyabryа (335), URL: <https://jew-observer.com/imya/my-evreyam-ochen-mnogim-obyazany/>

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2023. – С. 159–164
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2023. – pp. 159–164
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2023.57.159-164>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(47+ 57)(569.4) «194/195»

© Денис Парамонов * (Луцьк)

ЕВОЛЮЦІЯ ІЗРАЇЛЬСЬКО-РАДЯНСЬКИХ ВІДНОСИН КІНЦЯ 40-х – ПОЧАТКУ 50-х рр. ХХ ст.: ПОЛІТИКА ТА ІДЕОЛОГІЯ

У статті досліджується становлення та еволюція ізраїльсько-радянських відносин кінця 40-х – початку 50-х років ХХ століття, періоду, коли відбувається утвердження Держави Ізраїль на міжнародно-політичній арені. Процес та наслідки створення Держави Ізраїль викликали величезні протиріччя як у регіоні Близького Сходу, так і у світових міжнародних відносинах.

Радянський Союз намагався використати зміну геополітичної ситуації на Близькому Сході як можливість розширення власного політичного впливу у регіоні, що особливо актуалізувалося в умовах наростання протистояння у «холодній війні». На сучасному історичному етапі досліджується наукова проблема не має однозначних оцінок як у вітчизняній, так і у зарубіжній історіографії. Автором статті аналізуються головні внутрішньополітичні та зовнішньополітичні фактори політики Ізраїлю і СРСР, котрі призвели до кризи двосторонніх відносин. Важливу роль у цьому процесі відіграли ідеологічні протиріччя та антисемітська політика в СРСР. Розпочавшись із взаємної зацікавленості та підтримки, радянсько-ізраїльські відносини кінця 40-х – початку 50-х років зазнали політичного фіаско.

Ключові слова: Ізраїль, СРСР, США, Близький Схід, зовнішня політика, співробітництво, протистояння, ідеологія, конфронтація, «холодна війна».

Denys Paramonov (Lutsk)

THE EVOLUTION OF ISRAEL-SOVIET RELATIONS IN THE LATE 1940s – EARLY 1950s: POLITICS AND IDEOLOGY

Abstract. *The presented scientific article is devoted to the interesting and multifaceted topic of international relations, which, at the current historical stage, does not have unambiguous assessments in both domestic and foreign historiography. The article examines the process of evolution of interstate relations between the USSR and the State of Israel, which appeared on the political map of the world after the Second World War. Chronologically, the article covers the time period from the end of the Palestine War of 1948-1949 to the official termination of diplomatic relations between the studied countries in 1953.*

The Soviet Union tried to use the change in the geopolitical situation in the Middle East as an opportunity to expand its own political influence in the region, which was especially relevant in the conditions of increasing confrontation in the «Cold War». The article focuses on tracking and analyzing the main domestic and foreign policy factors of Israel and the USSR, which led to the crisis of bilateral relations. Ideological contradictions and anti-Semitic policy in the USSR played an important role in this process.

It was established that the Israel-Soviet relations of the studied period were a complex mixture of ideological orientations, pragmatic economic and political interests, and geopolitical priorities of both countries. Historical experience has shown sharp ideological contradictions between Zionism and communism. Israel's claims for emigration of the Jewish population from the USSR and, finally, the pro-American orientation of the Israeli leadership, has become incompatible with the normal development of bilateral relations. Beginning with mutual interest and support, Soviet-Israel relations in the late 1940s and early 1950s suffered a political fiasco.

Keywords: Israel, USSR, USA, Middle East, foreign policy, cooperation, confrontation, ideology.

Постановка наукової проблеми та її значення. Завершення Другої світової війни та геополітичні зміни, що відбулися як її наслідок, привели до величезних зрушень політичного характеру і на Близькому Сході. Мандатна система, яка підтримувалася Лігою Націй у міжвоєнний період, була

* здобувач наукового ступеня кафедри всесвітньої історії Волинського національного університету імені Лесі Українки.

замінена новою позицією створеної наприкінці війни ООН і зводилася до підтримки права кожного із народів на самовизначення. У зв'язку із цим значно послабилися позиції Великої Британії та Франції як колоніальних держав загалом та їхній вплив на Близькому Сході зокрема. Поряд із цим наростають арабо-ізраїльські протиріччя, відбувається загострення міжарабських відносин. На політичній мапі світу з'являється нова держава – Ізраїль. Ця обставина була сприйнята Радянським Союзом як можливість розширення політичного впливу на Близькому Сході, що особливо актуалізувалося в умовах наростання протистояння у «холодній війні». За умов нинішньої агресії російської федерації супроти України історичний досвід Ізраїлю може бути корисним у сучасних реаліях.

Формулювання мети та завдань запропонованої статті. Метою, що ставить перед собою автор, є з'ясування ролі Ізраїлю у близькосхідній стратегії СРСР наприкінці 40-х – на початку 50-х років XX століття та простеження динаміки радянсько-ізраїльських відносин у зазначений період. Серед завдань є визначення головних ідеологічних факторів, що зумовили політичне позиціонування СРСР щодо Ізраїлю.

Історіографія проблеми. Безумовно, що питання протистояння СРСР та США на Близькому Сході крізь призму Ізраїлю досліджувалося ізраїльськими та американськими науковцями. Тому аналізуючи історіографію досліджуваної проблеми, найперше варто згадати ізраїльських дослідників Й. Бар-Шимон-Тара, А. Бен-Ціві, Й. Глассмена, Ф. Канделя¹. Особливості та наслідки політичного проникнення в регіон Близького Сходу Радянського Союзу та зіткнення інтересів СРСР і США досліджували американські вчені Г. Мейер, І. Альтерас, Дж. Бадо, Р. Олдріч, М. Холланд, І. Еренбург², В. Рукер³ та ін.

У вітчизняній історичній науці, на жаль, порушену у статті наукову проблему комплексно ніхто із вчених не досліджував. Проте серед українських науковців, які у 90-х роках XX – на початку XXI століття здійснили поодинокі публікації, що є дотичними до досліджуваної теми, можна назвати харківського дослідника К. Каштанова⁴ та волинських істориків Ю. Оксамитного і Л. Стрільчук⁵. У другій половині XX століття означена наукова проблематика широко розроблялася головним чином російськими вченими, такими як Г. Акопян, І. Звягельська, А. Яковлев, К. Иванов та інші.

Із найновіших праць, які є близькими тематично та хронологічно до тематики запропонованої статті, варто відзначити монографію польського дослідника К. Рендзіватра «На Західному березі без змін»⁶, що побачила світ у 2016 році. Названа наукова розвідка побудована на величезному фактичному та статистичному матеріалі і є широко цитованою у представленій статті.

Виклад основного матеріалу. Геополітичні зміни, що відбулися на Близькому Сході наприкінці 40-х років XX століття, стали причиною активізації зовнішньої політики СРСР у цьому регіоні. Важливою складовою радянської зовнішньополітичної стратегії у регіоні стало завдання «остаточного удару» по британських колоніальних позиціях на Близькому Сході. Переслідуючи цю мету, Союз РСР підтримав по дипломатичній та військовій лінії Ізраїль під час Палестинської війни 1948 – 1949 років⁷.

Проізраїльська позиція Радянського Союзу набула широкого резонансу як на рівні ізраїльських урядових кіл, так і євреїв Палестини. Ілюстративною у цьому сенсі стала доповідь очільника МЗС Ізраїлю М. Шерета у жовтні 1948 року, зокрема міністр зазначив: «У більшості випадків у нас надзвичайно гарні стосунки з СРСР... В Раді Безпеки ООН радянські представники працюють не просто як наші союзники, а навіть як наші емісари»⁸.

Така активізація радянсько-ізраїльських відносин, звісно ж, передбачала широкі перспективи для їх подальшого розширення, однак доволі швидко стало очевидним, що двосторонній «альянс», як його влучно охарактеризував американський вчений В. Рукер⁹, був приречений на швидку кризу та розпад. Його слова виявилися пророчими, бо уже невдовзі проявилися перші ознаки кризи радянсько-ізраїльських відносин, що чітко окреслилися восени 1948 року, коли декілька тисяч євреїв зібрались у Москві під хоральною синагогою на зустріч із першим послом Ізраїлю в СРСР Г. Меїр. Проблема полягала у тому, що згадане зібрання порушило один із основних принципів сталінізму, який допускав тільки ті прояви «стихійності», що організовувалися владою. Остання ж сприйняла ці події як «підривному діяльність» існуючого устрою в СРСР. І, як не парадоксально, але саме після цього випадку радянським керівництвом було переглянуто місце Ізраїлю у стратегічних інтересах Союзу РСР на Близькому Сході¹⁰.

Впродовж останніх років перебування при владі Й. Сталіна ідеологічний чинник був визначальним у виборі зовнішньополітичного курсу СРСР. Уже в 1950 році Й. Сталін висловлюється про те, що «сіонський фактор, що лежить в основі відродження Ізраїлю, є ворожою до робітничого

руху буржуазною, реакційною течією»¹¹. Що ж послугувало зміні у риторичі щодо Ізраїлю з боку радянського керівництва? На думку Ю. Оксамитного та Л. Стрільчук, корінь цього лежить у пошуках керівниками сіонських організацій прикладів близькості та схожості сіонізму з марксистсько-ленінською ідеологією. Останні, намагаючись заручитися підтримкою Радянського Союзу, усе частіше проводили паралелі між сіонізмом та марксизмом-ленінізмом, часто вдаючись також до космополітизму та нігілізму¹². Й. Сталін категорично не приймав такого порівняння, а тому висновок, що наведені факти вплинули на його особисту позицію, цілком мають логіку.

Ідеологічний чинник, утім, урівноважувався політичними та економічними інтересами СРСР на Близькому Сході, особливо у світлі послаблення в цьому регіоні британських позицій. Поряд із цим постає ще один важливий фактор, що впливав на радянсько-ізраїльські відносини, це – проблема репатріації єврейського населення із Східної Європи. Власне, еміграція євреїв була однією з основоположних ідей сіонізму і, водночас, офіційним курсом ізраїльського керівництва¹³.

Уроки Палестинської війни на адресу радянського керівництва надходять численні листи-звернення радянських євреїв з проханням дозволити еміграцію до Ізраїлю, однак усі вони наштовхувалися на категоричні відмови. Неодноразово аналогічне прохання з'являлося на рівні керівництва Ізраїлю¹⁴. Паралельно, у цей же час виникають численні громадські організації, що створювалися євреями з метою проведення «пропагандистсько-політичної агітації серед євреїв на переїзд до Ізраїлю»¹⁵. Така активність радянських євреїв викликала роздратування у радянського керівництва, яке, звісно ж, допустити еміграцію з СРСР не могло, оскільки це завдавало відчутного ідеологічного удару по міфу «про прекрасне життя у найкращій країні соціалізму»¹⁶. Окрім того, в Радянському Союзі, згідно з офіційною точкою зору, національне питання було відсутнє, а еміграція спростувала б цю тезу. Тому питання еміграції євреїв з Союзу РСР до Ізраїлю загострювало радянсько-ізраїльські взаємини.

Протидія еміграційним настроям радянських євреїв розпочалася із ідеологічного тиску. Так, у жовтні 1948 року в газеті «Правда» виходить стаття радянського публіциста єврейського походження І. Ерінбурга під назвою «З приводу одного листа...», у якій автор розкритикував «буржуазний характер Ізраїлю, котрий покріпає єврейських трударів» і заявив про те, що «громадяни вільного соціалістичного суспільства ніколи не переселяться до держави, що живе у ярмі капіталістичного визискування»¹⁷. Риторика радянських партійних діячів зводилася, фактично, до тих самих тез: заперечення національного гніту і відсутності нерівноправного становища євреїв в СРСР.

Ідеологічні протиріччя між сіонізмом та комунізмом, активізація єврейського руху в СРСР та заклики з боку Ізраїлю до еміграції радянських євреїв на «історичну батьківщину» в сумі переважили економічні та політичні інтереси Союзу РСР у регіоні Близького Сходу. Фактично рівень довіри, який встановився між СРСР та Ізраїлем у перші роки від утворення останнього, виявився надто хистким. Двосторонні відносини були приречені на кризу.

Окрім того, аналізуючи радянсько-ізраїльські взаємини, необхідно враховувати зовнішньополітичні пріоритети обох держав, які у досліджуваний період зазнали відчутної еволюції. Зокрема, керівництво Ізраїлю проголошує курс на нейтралітет, паралельно збільшуючи інтенсивність діалогу із Заходом. Щодо нейтралітету, то ще з часів Палестинської війни Ізраїль у категоричній формі декларує позицію неприєднання до жодних військово-політичних блоків, у наступні роки було сформульовано нову концепцію зовнішньої політики, основою якої було дотримання нейтралітету як з країнами Заходу, так і з країнами соцтабору.

Намагання Ізраїлю переконати радянське керівництво у цілковитому нейтралітеті у відносинах із великими державами Заходу мало зворотний ефект – недовіра з боку Радянського Союзу до Ізраїлю лише зростає. Це підтверджує заява тогочасного радника місії СРСР в Ізраїлі М. Мухіна, котрий охарактеризував ізраїльський уряд «маскувальним», тобто таким, що до влади «прийшов на гребені міжнародних подій», і запевнив у ворожому ставленні Ізраїлю до Союзу РСР¹⁸. Звісно, що сутність висловлювання М. Мухіна, як, власне, і його погляди, можна було б ревізувати або ж, щонайменше, списати на загальну риторичку. Однак зважаючи на те, що риторика Радянського Союзу у роки протистояння із Заходом ґрунтувалася на дихотомічному баченні світового політичного процесу та несприйнятті нейтралітету країн «третього світу», можна зробити переконливий висновок, що заява радника місії СРСР в Ізраїлі М. Мухіна цілком реально відображала погляди СРСР на геополітичне позиціонування Ізраїлю.

До того ж підстав не довіряти Ізраїлю у радянського керівництва стає дедалі більше. Особливо виразилися ці підстави на рубежі 40-50-х років ХХ століття, коли розпочинається зближення Ізраїлю та США. Гостра необхідність збереження територіальної цілісності, зростаюча потреба

у залученні іноземних інвестицій у ізраїльську економіку у сумі із потужним проізраїльським лобі у правлячих колах США, по суті, стали визначальними причинами розширення ізраїльсько-американських контактів¹⁹. На фоні відмови Радянського Союзу надати економічну допомогу Ізраїлю та протидія еміграції радянських євреїв «на історичну батьківщину» співпраця із Сполученими Штатами видавалася політичному керівництву Ізраїлю значно перспективнішою.

Неабияку стурбованість радянських дипломатів викликала прийнята у 1950 році Троїста декларація, підписана Великою Британією, Францією та США. У одному із пунктів декларації йшлося про необхідність постачання зброї Державі Ізраїль та арабським країнам з метою зміцнення їхньої безпеки. Звісно, що в умовах жорсткого протистояння Ізраїлю з арабськими країнами декларація не могла бути сприйнятою однозначно. І якщо серед арабських країн документ не знайшов підтримки, то Ізраїль позитивно сприйняв декларацію і скористався гарантіями безпеки, які вона надавала, та можливістю постачання зброї²⁰. Останній факт остаточно переконав радянське керівництво у зближенні країн Заходу та Ізраїлю й ще більше посилив недовіру до ізраїльського уряду.

Уже на початку 50-х років ХХ століття в ідеологічних орієнтирах, що визначалися з'їздами комуністичної партії СРСР, з'являються тези про «заміну британського ярма американським» для народів Близького Сходу, «військове та економічне поневолення країн Близького Сходу, що стало частиною загального плану, націленого на встановлення світового панування американського імперіалізму»²¹. У наступні роки теоретично обґрунтована теза щодо «агресивних намірів» США стосовно Радянського Союзу стала визначальною у радянській близькосхідній політиці, а контакти з Ізраїлем сприймалися як співпраця з ідеологічним супротивником²².

Подальше поглиблення кризи радянсько-ізраїльських відносин стало наслідком проамериканської орієнтації Ізраїлю у зовнішній політиці. Останній, намагаючись посилити власну безпеку, усе чіткіше висловлював бажання укладення оборонного договору з США. У міру активізації зусиль ізраїльського МЗС на досягнення згаданої мети симетрично поглиблюється радянська ворожість до єврейської держави, що чітко можна постежити на прикладі радянської пропаганди, яка розгорнулася у тогочасній пресі.

І. Луцький, фахівець з проблематики Близького Сходу, наприкінці жовтня 1949 року у статті, опублікованій у журналі «Проблеми економіки», зазначив, що керівництво Держави Ізраїль «відчинило двері своїй країні американському економічному впливу і готове разом з Великою Британією та США приєднуватися до агресивного Середземноморського блоку». Найбільш гостра критика І. Луцького була спрямована проти урядової партії МАПАЙ, яка, за його словами, «займає прозахідну позицію, тим самим граючи роль агентів американського імперіалізму»²³.

Фактично розпочавшись із статті І. Луцького, ідеологічне цькування Ізраїлю продовжилося як на рівні радянських політичних діячів, пропагандистів, так і радянських вчених-сходознавців. Як зауважує К. Каштанов, дослідник близькосхідної політики Радянського Союзу, риторика зводилася до звинувачень у «ворожій позиції Ізраїлю до СРСР», «беззаперечній підтримці Ізраїлем політики великих агресивних імперіалістичних держав»²⁴ і т.п.

Врешті, остаточним та вирішальним фактором, який призвів до підриву радянсько-ізраїльських відносин, стала нова хвиля антисемітизму, що охопила Союз РСР. Прикриваючись гаслами «боротьби з космополітизмом», який сприймався владою як ворожий радянському суспільству світогляд, ідеологічна кампанія в Радянському Союзі насправді спрямовувалася насамперед проти євреїв. В СРСР, у рамках ідеологічної кампанії «боротьби проти космополітів» та «сіоністських агентів», пройшли величезні чистки, які охопили фактично усі сфери суспільно-політичного та культурного устою держави, зачепивши, у тому числі, і партійний апарат.

Кульмінацією ідеологічного переслідування євреїв соцтабору стала судова справа над Генеральним секретарем ЦК Комуністичної партії Чехословаччини Р. Сланським. Останнього звинувачували у підтримці в країні сіоністів²⁵. Ще одним показовим прикладом переслідування євреїв може слугувати судова «справа лікарів» 1953 року, при розслідуванні та розгляді якої було репресовано чимало радянських лікарів єврейської національності²⁶.

Звісно, що антисемітська політика, здійснювана в СРСР та країнах соцтабору, не була таємницею для Ізраїлю. З боку політичного керівництва останнього неодноразово звучали стримані, але досить однозначні заяви із засудженням такого стану речей.

Ще одним свідченням кризи радянсько-ізраїльських відносин або свого роду відповіддю на антисемітську політику СРСР, стала позиція Ізраїлю щодо Корейської війни 1950-1953 років. У жовтні 1950 року міністр закордонних справ Ізраїлю М. Шарет виступив із гострою критикою

пропозиції Радянського Союзу щодо виведення американських військ з Кореї. Фактично Ізраїль офіційно приєднується до противників радянського проекту резолюції із питань мирної конференції. У січні 1951 року СРСР відхилив запропонований ізраїльською делегацією план, який передбачав негайне виведення усіх іноземних військових сил із території Кореїського півострова²⁷.

Як відомо, у березні 1953 року помирає очільник СРСР Й. Сталін. З приходом до влади М. Хрущова відбуваються політичні зміни не лише у внутрішній політиці Радянського Союзу, але й дещо змінюється зовнішньополітичний курс. Це яскраво увиразнює позиція СРСР у близькосхідному протистоянні. Суецька криза 1956 року продемонструвала, що Радянський Союз не облишив своїх намірів втручатися у міжнародні відносини на Близькому Сході²⁸. Втім, це уже окрема тема для дослідження.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що наведені вище факти та аналіз розвитку радянсько-ізраїльських відносин рубежу 40-50-х років ХХ століття засвідчують, що міждержавні відносини Ізраїлю та СРСР еволюціонували в руслі зростаючої взаємної недовіри та напруги. 9 лютого 1953 року, коли на території місії СРСР вибухнула бомба, стало переломною точкою, після якої відбувся розрив дипломатичних відносин між країнами. У ноті протесту, що її направив Союз РСР Ізраїлю, відповідальність за терористичний акт, звісно ж, покладалася на Ізраїль.

Радянсько-ізраїльські відносини досліджуваного періоду являють собою складну суміш ідеологічних орієнтирів, прагматичних економічних та політичних інтересів та геополітичних пріоритетів обох країн. Підтримка Ізраїлю Радянським Союзом наприкінці 40-х років ХХ століття мала на меті посилити власні позиції на Близькому Сході та підірвати «імперіалістичні позиції» США на фоні розгортання «холодної війни». Однак, як засвідчив історичний досвід, гострі ідеологічні протиріччя між сіонізмом та комунізмом, ізраїльські претензії на еміграцію єврейського населення з СРСР і, нарешті, проамериканська орієнтація ізраїльського керівництва призвели до кризи міждержавних відносин.

¹ Ф. Кандель, *Книга времён и событий* [Book of times and events], in «История евреев Советского Союза», Т. 6, Москва-Иерусалим, 2007, 560 с.

² I. Ehrenburg, *Answer to a letter*, URL: <http://chss.montclair.edu/english/fur/pol/erenburganswer.pdf>.

³ В. Рукер *Вибрані аспекти радянсько-ізраїльського «альянсу» рубежу 40-50-х років ХХ століття* [Selected aspects of the Soviet-Israel «alliance» at the turn of the 40s and 50s of the 20th century], in «Історія та географія», 2003, № 21, с. 102-127.

⁴ К. Каштанов, *Еволюція інтересів Радянського Союзу на Близькому Сході (1952-1956 рр.)* [Evolution of the interests of the Soviet Union in the Middle East (1952-1956)], in «Історія та географія», 2018, № 55, с. 116-125; К. Каштанов, *Еволюція відносин СРСР щодо Близького Сходу на матеріалах газети «Правда» (1953-1956 рр.)* [The evolution of the USSR's relations with the Middle East based on the materials of the Pravda newspaper (1953-1956)], in «Дні науки історичного факультету: матеріали X Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених», Київ, 2017, с. 195-199; К. Каштанов, *Єгипет у близькосхідній політиці СРСР (1957-1961 рр.)* [Egypt in the Middle Eastern policy of the USSR (1957-1961)], in «Аналітично-інформаційний журнал «Схід»». (Історичні науки), 2018, № 4 (156), с. 41-48.

⁵ Ю. Оксамитний, Л. Стрільчук, *Радянсько-ізраїльські відносини в кінці 40-х – на початку 50-х рр. ХХ ст.* [Soviet-Israel relations in the late 1940s – early 1950s of the 20th century], in «Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія», Вип. 26, Ужгород, 2011, с. 161-166; Л. Стрільчук, Ю. Оксамитний, *Суецька криза 1956 р. у світлі перебігу арабо-ізраїльського протистояння: витоки, еволюція, наслідки конфлікту* [The Suez crisis of 1956 in the light of the course of the Arab-Israel confrontation: origins, evolution, consequences of the conflict], in «Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки», № 11, Луцьк, 2008, с. 156-162.

⁶ К. Pędziwiatr, *Na Zachodnim Brzegu bez zmian* [No change in the West Bank], Warszawa, Instytut Wydawniczy Książka i Prasa, 2016, 370 s.

⁷ К. Каштанов, *Еволюція відносин СРСР щодо Близького Сходу на матеріалах газети «Правда» (1953-1956 рр.)*, с. 195-199.

⁸ *Советско-израильские отношения. Сборник документов* [Soviet-Israel relations. Collection of documents], Т. 1, кн. 1, 1941 – май 1949, Москва, Международные отношения, 2000, с. 414.

⁹ В. Рукер, *Вибрані аспекти радянсько-ізраїльського «альянсу» рубежу 40-50-х років ХХ століття*, с. 117.

¹⁰ Ю. Оксамитний, Л. Стрільчук, *Радянсько-ізраїльські відносини в кінці 40-х – на початку 50-х рр. ХХ ст.*, с. 161.

¹¹ *Советско-израильские отношения*, с. 457.

- ¹² Ю. Оксамитний, Л. Стрільчук, *Радянсько-ізраїльські відносини в кінці 40-х – на початку 50-х рр. XX ст.*, с. 162.
- ¹³ К. Pędziwiatr, *Na Zachodnim Brzegu bez zmian*, s. 105.
- ¹⁴ *Советско-израильские отношения*, с. 389.
- ¹⁵ Ф. Кандель, *Книга времён и событий*, с. 132-141.
- ¹⁶ L. Strilchuk, *Reasons for the compulsory nature of the ukrainians' repatriation, from the western zones of occupation to the USSR, after the Second World War (1945-1951)*, in «Codrul Cosminului», Vol. XXII, № 2, Decembrie 2016, p. 267-284.
- ¹⁷ I. Ehrenburg, *Answer to a letter*, URL: <http://chss.montelair.edu/english/fur/pol/erenburganswer.pdf>.
- ¹⁸ *Советско-израильские отношения*, с. 344.
- ¹⁹ К. Pędziwiatr, *Na Zachodnim Brzegu bez zmian*, s. 216.
- ²⁰ Ю. Оксамитний, Л. Стрільчук, *Радянсько-ізраїльські відносини в кінці 40-х – на початку 50-х рр. XX ст.*, с. 163-164.
- ²¹ К. Каштанов, *Еволюція відносин СРСР щодо Близького Сходу на матеріалах газети «Правда» (1953-1956 рр.)*, с. 197.
- ²² I. Ehrenburg, *Answer to a letter*, URL: <http://chss.montelair.edu/english/fur/pol/erenburganswer.pdf>.
- ²³ К. Каштанов, *Еволюція інтересів Радянського Союзу на Близькому Сході (1952-1956 рр.)*, с. 120-121.
- ²⁴ К. Каштанов, *Еволюція відносин СРСР щодо Близького Сходу на матеріалах газети «Правда» (1953-1956 рр.)*, с. 198.
- ²⁵ Ю. Оксамитний, Л. Стрільчук, *Радянсько-ізраїльські відносини в кінці 40-х – на початку 50-х рр. XX ст.*, с. 164.
- ²⁶ Ю. Оксамитний, Л. Стрільчук, *Радянсько-ізраїльські відносини в кінці 40-х – на початку 50-х рр. XX ст.*, с. 165.
- ²⁷ К. Pędziwiatr, *Na Zachodnim Brzegu bez zmian*, s. 279-281.
- ²⁸ Л. Стрільчук, Ю. Оксамитний, *Суецька криза 1956 р. у світлі перебігу арабо-ізраїльського протистояння: витоки, еволюція, наслідки конфлікту*, с. 158.

References

1. I. Ehrenburg, *Answer to a letter*, URL: <http://chss.montelair.edu/english/fur/pol/erenburganswer.pdf>.
2. F. Kandel, *Knyha vremen i sobytii* [Book of times and events], in «Istoriya evreev Sovet-skoho Soyuz», T. 6, Moskva-Ierusalym, 2007, 560 s.
3. K. Kashtanov, *Evolutsiya interesiv Radyanskoho Soyuzu na Blyzkomu Skhodi (1952-1956 rr.)* [Evolution of the interests of the Soviet Union in the Middle East (1952-1956)], in «Istoriya ta heohrafiya», 2018, № 55, s. 116-125.
4. K. Kashtanov, *Evolutsiya vidnosyn SRSR shchodo Blyzkoho Skhodu na materialakh hazety «Pravda» (1953-1956 rr.)* [The evolution of the USSR's relations with the Middle East based on the materials of the Pravda newspaper (1953-1956)], in «Dni nauky istorychnoho fakultetu: materialy X Mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi studentiv, aspirantiv ta molodykh uchenykh», Kyiv, 2017, s. 195-199.
5. K. Kashtanov, *Yehypet u blyzkoskhidniy politytsi SRSR (1957-1961 rr.)* [Egypt in the Middle Eastern policy of the USSR (1957-1961)], in «Analitichno-informatsiynyy zhurnal "Skhid"». (Istorychni nauky), 2018, № 4 (156), s. 41-48.
6. Yu. Oksamytnyy, L. Strilchuk, *Radyansko-izrayilski vidnosyny v kintsi 40-kh – na pochatku 50-kh rr. XX st.* [Soviet-Israel relations in the late 1940s – early 1950s of the 20th century], in «Naukovyy visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriya: Istoriya», Vyp. 26, Uzhhorod, 2011, s. 161-166.
7. K. Pędziwiatr, *Na Zachodnim Brzegu bez zmian* [No change in the West Bank], Warszawa, Instytut Wydawniczy Książka i Prasa, 2016, 370 s.
8. V. Ruker, *Vybrani aspekty radyansko-izrayilskoho «alyansu» rubezhu 40-50-kh rokiv XX stolittya* [Selected aspects of the Soviet-Israel «alliance» at the turn of the 40s and 50s of the 20th century], in «Istoriya ta heohrafiya», 2003, № 21, s. 102-127.
9. *Sovetsko-yzrayl'skiye otnosheniya. Sbornik dokumentov* [Soviet-Israel relations. Collection of documents], T. 1, kn. 1, 1941 – may 1949, Moskva, Mezhdunarodnye otnosheniya, 2000, s. 414.
10. L. Strilchuk, Yu. Oksamytnyy, *Suetska kryza 1956 r. u svitli perebihu arabo-izrayil'skoho protystoyannya: vytoky, evolyutsiya, naslidky konfliktu* [The Suez crisis of 1956 in the light of the course of the Arab-Israel confrontation: origins, evolution, consequences of the conflict], in «Naukovyy visnyk Volynskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrayinky. Istorychni nauky», № 11, Lutsk, 2008, s. 156-162.
11. L. Strilchuk, *Reasons for the compulsory nature of the ukrainians repatriation, from the western zones of occupation to the USSR, after the Second World War (1945-1951)*, in «Codrul Cosminului», Vol. XXII, № 2, Decembrie 2016, p. 267-284.

ЮВІЛЕЇ

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2023. – С. 165–171
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2023. – pp. 165–171
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2023.57.165-171>
hj.chnu.edu.ua

УДК 902(477)(092)Михайлина

© Сергій Пивоваров* (Львів)
© Віталій Калініченко** (Чернівці)

70

ДОСЛІДНИК ЦИВІЛІЗАЦІЇ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН (ДО 70-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Л.П. МИХАЙЛИНИ)

Стаття присвячена ювілею Любомира Павловича Михайлини – дослідника із світовим

* доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Doctor of History, Professor, Senior Researcher, I. Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Sciences of Ukraine.

orcid.org/0000-0003-2303-4476

e-mail: pyvovarov.sergiy@gmail.com

** кандидат історичних наук, асистент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

PhD in History, Assistant Professor, Department of World History, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0002-0808-1613

e-mail: v.kalinichenko@gmail.com

ім'ям, українського археолога, доктора історичних наук, провідного наукового співробітника Національного заповідника «Києво-Печерська лавра», краєзнавця, історика, пам'яткознавця, а також невтомного пошуковця слов'янських старожитностей. Науковець відомий широкому загалу численними археологічними відкриттями, дослідженнями Хотинської фортеці, відновлювальними роботами та українознавчими студіями в Києво-Печерській лаврі.

Проаналізовано науковий доробок Любомира Павловича Михайлини. Закцентовано увагу на новаторських дослідженнях питань слов'янської археології узагальнених в індивідуальних та колективних монографіях «Населення Верхнього Попруття VIII-X ст.» (1997), «Буковина. Історичний нарис» (1998), «Слов'яни VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами» (2007), «Нариси з історії Хотинської фортеці. Факти, легенди, гіпотези» (2011), «Археолог, який став легендою» (2019).

Ключові слова: Любомир Павлович Михайлина, слов'янська археологія, Національний заповідник «Києво-Печерська лавра», Хотинська фортеця, археологічні відкриття.

Serhii Pyvovarov (Lviv)
Vitalii Kalinichenko (Chernivtsi)

RESEARCHER OF THE CIVILIZATION OF THE ANCIENT SLAVS (TO THE 70th ANNIVERSARY OF THE BIRTHDAY OF L.P. MYKHAILYNA)

Abstract. The article is dedicated to the anniversary of Liubomyr Pavlovych Mykhailylna – a world-renowned researcher, Ukrainian archaeologist, doctor of historical sciences, leading researcher of the National Preserve «Kyiv-Pechersk Lavra», local-lore historian, historian, a connoisseur of monuments, as well as a tireless searcher of Slavic antiquities. The scientist is known to the general public for numerous archaeological discoveries, studies of the Khotyn fortress, restoration works and Ukrainian studies at the Kyiv-Pechersk Lavra.

The scientific work of Liubomyr Pavlovych Mykhailylna was analyzed. Attention was focused on innovative research on issues of Slavic archaeology summarized in individual and collective monographs «Population of the Upper Poprutia of the 8th-10th Centuries» (1997), «Bukovyna. Historical Essay» (1998), «Slavs of the 8th-10th Centuries between the Dnieper and the Carpathians» (2007), «Essays on the History of the Khotyn fortress. Facts, Legends, Hypotheses» (2011), «The Archaeologist Who Became a Legend» (2019).

During the years of work, Liubomyr Mykhailylna trained thousands of first-class history teachers, for many of whom archaeology and local-lore history became not only a passion for the whole life, but also determined their future scientific destiny. He established cooperation with local history teachers, which made it possible to protect effectively archaeological antiquities on the territory of Bukovyna from damage and destruction. A number of young scientists received a ticket to great science from the light hand of the scientist; in particular, researchers of archaeological antiquities Bohdan Ridush, Yuliia Mysko and Maryna Yagodynska successfully defended their PhD theses under his guidance.

Currently, Liubomyr Mykhailylna has several individual and collective monographs, more than two hundred scientific articles, reports, and reviews. We wish Liubomyr Pavlovych Mykhailylna good health, many years and new scientific achievements and the realization of all plans.

Keywords: Liubomyr Pavlovych Mykhailylna, Slavic archaeology, National Preserve «Kyiv-Pechersk Lavra», Khotyn Fortress, archaeological discoveries.

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича дав світу чимало вчених, які внесли вагомий вклад у дослідження різноманітних галузей природничих і гуманітарних наук. До їх числа по праву належить дослідник із світовим ім'ям, археолог, краєзнавець, історик, пам'яткознавець, невтомний пошуковець слов'янських старожитностей, колишній директор Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» – Любомир Павлович Михайлина.

Науковець відомий широкому загалу численними археологічними відкриттями, дослідженнями Хотинської фортеці, відновлювальними роботами та українознавчими студіями в Києво-Печерській лаврі¹.

Любомир Михайлина народився 17 червня 1953 р. у м. Чернівцях в сім'ї науковців і педагогів Павла Васильовича та Петрини Павлівни. Він змалку виховувався в атмосфері взаємоповаги та зацікавленості українською й світовою історією². Його батько Павло Васильович (1923-2012) – відомий український історик, доктор історичних наук, дослідник історії середньовічних міст України та козаччини, перший завідувач кафедри історії України в ЧДУ.

Після закінчення школи в 1970 р., Л. Михайлина подав документи на історичний факультет Чернівецького державного університету (сьогодні Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича). Вже навчаючись на I курсі він захопився вивченням археології й давньої історії України. Під керівництвом відомого українського археолога Б.О. Тимошука, Л. Михайлина бере участь у численних археологічних експедиціях й розкопках ряду пам'яток празько-корчакської, райковецької та давньоукраїнської культур на Чернівеччині. Він також проводить самостійні розвідки по виявленню й обстеженню різночасових городищ і поселень на території регіону.

Захоплення археологією визначили долю випускника вузу й пов'язали її з науковою, викладацькою та педагогічною роботою в університеті. Спочатку Л. Михайлина працює старшим лаборантом кафедри історії СРСР та УРСР, а з 1976 до 1979 рр. навчається в аспірантурі при кафедрі стародавнього світу та середніх віків. У цей період він приймає активну участь у роботі археологічних експедицій по вивченню слов'янських старожитностей Верхнього Попруття та Середнього Подністров'я. Розкопки жител, господарських та ремісничих споруд, оборонних конструкцій, камеральна обробка знахідок, наукова фіксація виявлених об'єктів дозволяють молодому науковцю здобути необхідний досвід по вивченню пам'яток слов'ян райковецької культури. Все це сприяє появі його перших наукових статей, тез конференцій, краєзнавчих розвідок у місцевій пресі, тощо³.

Підсумком наукової діяльності Л. Михайлини того часу (1984 р.) став захист кандидатської дисертації під керівництвом д.і.н., професора В.Д. Барана, офіційні опоненти П.П. Толочко та В.В. Ауліх на тему «Слов'янські старожитності Верхнього Попруття VIII-X ст.⁴. В його дисертаційному дослідженні було переконливо доведено, що в VIII-X ст. на території регіону проживали носії слов'янської райковецької археологічної культури. Остання виникла на підґрунті празько-корчакської культури, що доводить проживання на цих територіях східнослов'янського населення від V по X століття. За особливостями матеріальної культури (керамічні комплекси, специфічні риси житлового, господарського і фортифікаційного будівництва) науковець виділив «прикарпатський» локальний варіант райковецької культури, який пов'язав із східнослов'янським племінним угрупованням хорватів «Повісті минулих літ».

Після закінчення аспірантури Л. Михайлина розпочинає свою науково-педагогічну діяльність в університеті: спочатку як викладач, старший викладач, а пізніше й доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків. Певний час він очолював цю кафедру. Л. Михайлина читає ряд нормативних курсів на історичному факультеті, зокрема, «Археологію» та «Історію первісного суспільства», веде спецкурси та спецсемінари, на яких розглядаються актуальні питання давньої історії Східної Європи, керує археологічною експедицією ЧДУ, навчальними практиками, курсовими та дипломними роботами (фото 1). Він активно включається у міжнародну діяльність університету й очолює студентські археологічні практики Чернівецького та Сучавського (Румунія) університетів. Зокрема, практики чернівецьких студентів у м. Тиргу-Фрумос й приймає студентів із Сучави в Ревному і Хотині⁵.

За роки роботи у вузі Л. Михайлина підготував тисячі першокласних вчителів-істориків, для багатьох з яких археологія й краєзнавство стали не тільки захопленням на все життя, а й визначила подальшу наукову долю (фото 2). Він налагодив співпрацю з вчителями історії на місцях, що дозволило ефективно охороняти археологічні пам'ятки на території Буковини від пошкоджень та руйнування.

Плідно працює Любомир Михайлина і на науковій ниві. Він проводить археологічні розкопки на Ревнянському гнізді поселень VIII-X ст. (райковецька культура), де вивчає структуру оборонних споруд, житлові, ремісничі та господарські будівлі, безкурганний могильник, культові об'єкти тощо. Завдяки його роботам було уточнено датування пам'ятки, виділенні періоди її функціонування, складена типологія керамічних комплексів й охарактеризована господарська діяльність, побут й духовна культура місцевого східнослов'янського населення. На думку вченого Ревнянський комплекс слов'янських поселень являв собою племінний центр східних хорватів, який припинив свої існування після прилучення регіону до Київської Русі.

Результатом археологічних досліджень вченого стає написання ним розділу в колективній праці «Буковина. Історичний нарис» та одноосібної монографії «Населення Верхнього Попруття VIII-X ст.», яка побачила світ у 1997 р.⁶. В останній роботі були узагальнені матеріали із слов'янських пам'яток регіону. На особливу увагу в дослідженні заслуговують розроблені автором принципи датування та хронологія слов'янських старожитностей, зокрема, еволюція місцевого керамічного комплексу⁷.

У 1996 р. Любомир Михайлина ініціює створення Буковинського центру археологічних досліджень при ЧДУ ім. Ю. Федьковича, який на перших порах очолює. Ця наукова інституція розгортає широкомасштабну діяльність із виявлення та охорони археологічних пам'яток регіону та видання наукової літератури, зокрема, щорічника «Археологічні студії» (вийшло 5 випусків). Активна діяльність науковця із популяризації та збереження археологічної спадщини приводить до створення на базі Центру базового осередку Українсько-Румунської комісії з історії, археології, етнології та фольклористики при НАН України і проведення її засідань у Чернівцях. До того ж Центр стає регіональною філією Національного комітету Міжнародної унії слов'янської археології. Згодом Л. Михайлина очолює Чернівецьку філію державного підприємства НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України⁸.

Із легкої руки вченого отримали путівку в велику науку ряд молодих вчених, зокрема, під його керівництвом успішно захистили кандидатські дисертації дослідники археологічних старожитностей Богдан Рідуш, Юлія Мисько та Марина Ягодинська. Л. Михайлина тривалий час був членом спеціалізованої ради по захисту дисертацій при Інституті археології НАН України. Він опонував на захистах 13 кандидатських та 3 докторських дисертацій й «благословив» дисертантів у велику науку.

Свої наукові інтереси Л. Михайлина зосередив на вивченні старожитностей райковецької слов'янської культури VIII-X ст. н.е. на землях межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра. Завдяки його дослідженням були отримані нові матеріали з життя стародавнього населення Буковини, аргументовано доведено автохтонність слов'янського населення краю, простежено його еволюцію протягом тисячоліть⁹. Значну увагу дослідник приділив питанням виникнення Чернівців й розробив концепцію формування міського осередку протягом VI-XIII ст.

Наукову та педагогічну діяльність Л. Михайлина поєднував із громадсько-політичною та державною. Певний час він працював в апараті Чернівецької облдержадміністрації, Міністерстві праці та соціальної політики та в апараті Ради національної безпеки та оборони України.

Від 2003 р. працював в Інституті археології НАН України, спочатку старшим науковим співробітником відділу археології ранніх слов'ян, а з 2008 по 2010 рр. завідував Польовим комітетом. В той же час він входив до складу Кваліфікаційної ради з питань дослідження археологічної спадщини України та Українського національного комітету Міжнародної ради з питань пам'яток і видатних місць (ICOMOS)¹⁰.

Робота в державних структурах й організаціях вимагали чимало зусиль і часу, але у вільні хвилини Л. Михайлина продовжував дослідження старожитностей райковецької археологічної культури напередодні державного утворення східних слов'ян – Київської Русі. Логічним підсумком наукового доробку дослідника стала монографія «Слов'яни VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами», яка вийшла в світ у 2007 р. та докторська дисертація «Слов'яни VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами (райковецька культура)» захищена в 2008 р. (офіційні опоненти Р.В. Терпиловський, О.Б. Бубенок, Л.В. Войтович)¹¹.

У монографії та дисертації вчений вперше у вітчизняній історичній науці узагальнив матеріали райковецької археологічної культури на території України. Детальний аналіз досліджених пам'яток і об'єктів дозволив Л. Михайлині встановити, що культура виникла на основі ранньослов'янських культур попереднього часу і пройшла у своєму розвитку три періоди: (ранній) кінець VII-VIII ст., (середній) IX – початок X ст., (пізній) X століття. Основними категоріями пам'яток культури, на його думку, є городища, могильники, культові місця та селища, причому останні складають найчисленнішу групу пам'яток і часто розташовуються гніздами. Ним також доведено, що основним типом житла у носіїв культури були напівземлянки каракасно-стовпової, рідше зрубною конструкції з печами-кам'янками чи глинобитними печами в одному з кутів.

Вивчення комплексу сільськогосподарських знарядь праці, палеоботанічних матеріалів, спостереження за топографією поселень дало змогу науковцю з'ясувати землеробський характер слов'янського господарства, простежити його перехід від перелогової до парової системи рільництва та встановити основні види ярих і озимих зернових культур. Йому також вдалося значно повніше, ніж його попередники, охарактеризувати ремісничу діяльність та торгово-економічні зв'язки у слов'ян напередодні утворення держави.

Досить важливими є спостереження Л. Михайлини над соціальною структурою слов'янського суспільства, а саме виділення на базі археологічних джерел общини-верви, відомої за даними

писемних пам'яток. Він довів, що найнижчою її ланкою (мінімальна община) була патріархальна сім'я (лінідж), а декілька таких сімей утворювали медіальну общину (селище). В свою чергу об'єднання останніх (гніздо поселень) утворювало самодостатній соціальний організм – плем'я, в якому поєднувалася етнічна спільність з політичною структурою на чолі з вождем (чіфдом, або вождівство). Наступною ланкою в соціальній організації слов'ян стали союзи, племінні княжіння на чолі з князем, які створили передумови для виникнення східнослов'янської державності і в подальшому історичному розвитку своїм об'єднанням утворили Київську державу¹².

У 2011 р. Л. Михайлина став директором Державного історико-архітектурного заповідника «Хотинська фортеця». Перебуваючи на цій посаді він перетворив пам'ятку в один із кращих туристичних об'єктів України. Проведені там наукові конференції, зокрема, міжнародний симпозіум, видані матеріали та документи про Хотинську війну стали вагомим внеском у вивчення історії України початку XVII ст. Своєрідним підсумком дослідницької роботи у фортеці стала робота «Нариси з історії Хотинської фортеці. Факти, легенди, гіпотези», в якій були зібрані маловідомі матеріали з минулого «твердині на Дністрі» та проаналізовані історіографічні міфи про Хотинську фортецю¹³.

Успішна робота та вагомі результати в заповіднику продемонстрували організаторський хист й ділові якості Любомира Павловича й з 2012 по 2017 роки він очолював головний заповідник України, пам'ятку, яка внесена до Списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО. За роки його каденції заповідник отримав чітку структуру й значно поповнився науковими кадрами. В ньому була започаткована плідна дослідницька робота з історії різних періодів Києво-Печерської лаври, стали регулярними конференції та круглі столи, покращилась виставкова діяльність та екскурсійна робота.

Саме за його керівництва розпочався позитивний процес повернення Лаври українському народу. Перш за все у вересні 2014 р. був встановлений бронзовий пам'ятний знак в заповіднику, на місці, де Т.Г. Шевченко змальовував Всіхсвятську церкву (фото 3). Далі у 2017 р. в заповіднику була відкрита виставка «Князі Острозькі: європейський вимір української історії»¹⁴ (фото 4). Серед експонатів якої вперше вітчизняному відвідувачу була продемонстрована картина «Битва під Оршею 1615 р.», в якій були розгромлені московські війська та макет пам'ятника К.І. Острозькому в Успенському соборі¹⁵. До речі, завдяки діяльності Л. Михайлини проект по відродженню пам'ятника, знищеного разом із собором у 1941 р., увінчався успіхом. Сьогодні він стоїть в натуральну величину в Успенському соборі, попри всі спроби московського духовенства не допустити його відбудови.

Наступним вагомим кроком ініційованим Л. Михайлиною став проект створення музею, присвяченого гетьману Івану Мазепі та його доби в Києво-Печерській лаврі. Для цього були розпочаті роботи по реставрації Онуфрійівської вежі. В заповіднику була розроблена загальна концепція музею, яка передбачала наповнення його, як оригінальними, так і копійними експонатами та матеріали пов'язаними із життям та діяльністю українського гетьмана¹⁶. Тоді ж за безпосередньої участі вченого було проведено ряд заходів, зокрема, організовано виставки «Іван Мазепа і Києво-Печерська лавра» та проведено круглий стіл «Іван Мазепа та його епоха». І хоча з різних причин роботи по відкриттю музею загальмувалися, «мазепинський дух» міцно оволодів свідомістю багатьох киян та гостей столиці.

Сьогодні Л. Михайлина продовжує працювати в заповіднику на посаді провідного наукового співробітника й займається дослідженнями з історії Києво-Печерської лаври та археології ранніх слов'ян. Ним опубліковано ряд новаційних матеріалів про походження, господарську діяльність, військову справу, мистецтво та вірування слов'ян у другій половині V-IX ст.¹⁷. Особливий інтерес та резонанс серед науковців викликала його нещодавня стаття про символічні знаки на ліпному слов'янському горщику з поселення Гореча II на території Чернівців¹⁸. Не забуває дослідник про пам'ятки й дослідників Буковини. До 100-річчя від дня народження відомого археолога й його учителя Б.О. Тимощука була видана праця «Археолог, який став легендою», в якій підсумовано вклад вченого у вивчення старожитностей регіону, України та Східної Європи¹⁹.

На даний час в активі Л. Михайлини декілька одноосібних і колективних монографій, понад дві сотні наукових статей, розвідок, рецензій тощо. Плекаємо надію, що ці дослідження будуть продовжуватися. Бажаємо Любомиру Павловичу Михайлині міцного здоров'я, многая літ й нових наукових звершень та здійснення всіх задумів.

¹ Н. Абашина, С. Пивоваров, *Дослідник слов'янської минушини* [Researcher of the Slavic past], in «Археологія», № 4, 2013, с. 137-136; *До 60-річчя Любомира Павловича Михайлини* [To the 60th birthday of Liubomyr Pavlovych Mukhailyna], in «Вісник Інституту археології», вип. 8, 2013, с. 335-336; *Енциклопедія сучасної України* [Encyclopaedia of modern Ukraine], т. 20, 2018, с. 561; *Інститут археології Національної академії наук України. 1918-2014* [Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. 1918-2014], Київ, 2015, с. 514-515; О. Масан, *Два ювілеї (до 90-річчя Павла Михайлини і 60-річчя Любомира Михайлини)* [Two anniversaries (to the 90th birthday of Pavlo Mukhailyna and the 60th birthday of Liubomyr Mukhailyna)], in «Доба», № 24 (863), 2013; Г. Мезенцева, *Дослідники археології України. Енциклопедичний словник-довідник* [Researchers of Ukrainian archaeology. Encyclopaedic dictionary-reference], Чернівці, 1997, с. 144; *Михайлина Л.П.* [Mukhailyna L.P.], in «Факультет історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (1940-2011 рр.)», Чернівці, 2012, с. 200-201; С. Пивоваров, *Ювілей дослідника слов'янських старожитностей (до 60-річчя Любомира Павловича Михайлини)* [Anniversary of the researcher of Slavic antiquities (for the 60th birthday of Liubomyr Pavlovych Mukhailyna)], in «Археологічні студії», вип. 5, 2014, с. 8-24.

² *Михайлина Л.П.*, с. 200-201.

³ Л. Михайлина, И. Русанова, Б. Тимошук, *Раскопки славянского города на р. Прут* [Excavations of a Slavic city on the Prut River], in «Археологические открытия 1977 г.», Москва, 1978, с. 368; Л. Михайлина, Б. Тимошук, *Славянские памятники бассейна Верхнего Прута VIII-X вв.* [Slavic sites of the Upper Prut basin in 8th-10th cent.], in «Славяне на Днестре и Дунае», Київ, 1983, с. 205-219; И. Русанова, Б. Тимошук, Л. Михайлина, *Поселение Кодын II в бассейне р. Прут* [Kodyn II settlement in the basin of the Prut River], in «Археологические открытия 1976 г.», Москва, 1977, с. 364-365; Б. Тимошук, И. Русанова, Л. Михайлина, *Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины V-X вв.* [The results of the study of 5th-10th cent. Slavic sites of Northern Bukovina], in «Советская археология», № 2, 1981, с. 80-93.

⁴ Л. Михайлина, *Славянские древности Верхнего Попрутья VIII-X вв. Автореф. дисер. к.и.н.* [Slavic antiquities of the Upper Poprutia of the 8th-10th cent. Author's abstract of the Candidate of Historical Sciences dissertation], Київ, 1984, 23 с.

⁵ *Михайлина Л.П.*, с. 200-201.

⁶ Л. Михайлина, *Населення Верхнього Попрутья VIII-X ст.* [Population of Upper Poprutia 8th-10th cent.], Чернівці, 1997, 143 с.

⁷ С. Пивоваров, *Ювілей дослідника слов'янських старожитностей (до 60-річчя Любомира Павловича Михайлини)*, с. 10.

⁸ С. Пивоваров, *Ювілей дослідника слов'янських старожитностей (до 60-річчя Любомира Павловича Михайлини)*, с. 9-10.

⁹ С. Пивоваров, *Ювілей дослідника слов'янських старожитностей (до 60-річчя Любомира Павловича Михайлини)*, с. 10-11.

¹⁰ *Інститут археології Національної академії наук України. 1918-2014* [Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. 1918-2014], Київ, 2015, с. 514-515.

¹¹ Л. Михайлина, *Слов'яни VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами* [Slavs in 8th-10th cent. between the Dnipro and the Carpathians], Київ, 2007, 300 с.; Л. Михайлина, *Слов'яни VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами (райковецька культура). Автореф. дисер. д.і.н.* [Slavs in 8th-10th cent. between the Dnipro and the Carpathians (raikovetska culture). Author's abstract of the Doctor of Historical Sciences dissertation], Київ, 2008, 27 с.

¹² С. Пивоваров, *Ювілей дослідника слов'янських старожитностей (до 60-річчя Любомира Павловича Михайлини)*, с. 11.

¹³ Л. Михайлина, С. Пивоваров, *Нариси з історії Хотинської фортеці. Факти, легенди, гіпотези* [Essays on the history of the Khotyn fortress. Facts, legends, hypotheses], Хотин, 2011, 127 с.

¹⁴ Л. Михайлина, *Настав час актуалізувати роль Острозьких у загальноєвропейській історії* [The time has come to actualize the role of the Ostrozky family in European history], in «Антиквар: Князі Острозькі. Європейський вимір української історії», № 7-8 (103), 2017, с. 16-19.

¹⁵ Н. Абашина, Л. Михайлина, *Проблеми збереження надгробка князя К.І. Острозького в Успенському соборі (XIX – поч. XX ст.)* [Problems of preserving the tombstone of prince K.I. Ostrozky in the Assumption Cathedral (19th – early 20th cent.)], in «Церква-наука-суспільство: питання взаємодії», Київ, 2021, с. 96-101; Л. Михайлина, *Князь Костянтин Іванович Острозький – «...благоверний и христолюбивий»* [Prince Kostiantyn Ivanovych Ostrozky – «...pious and Christ-loving»], in «Могилянські читання», Київ, 2019, с. 65-70.

¹⁶ Л. Михайлина, Н. Абашина, *Археологічні дослідження комплексу «Мазепиних» мурів Києво-Печерської лаври* [Archaeological research of the «Mazepa» archaeological complex of the walls of the Kyiv-Pechersk Lavra], in «Іван Мазепа та його епоха», Київ, 2019, с. 49-64.

¹⁷ *Історія цивілізації. Україна. Т. I* [History of civilization. Ukraine. T. I], Харків, 2020, с. 361-379; 440-445; 491-498; 515-520; 558-563.

¹⁸ Л. Михайлина, «Пейзаж» родючості й достатку [«Landscape» of fertility and abundance], in «Марія повсякдення давніх слов'ян. Нариси», Київ, 2022, с. 43-51.

¹⁹ Л. Михайлина, С. Пивоваров, *Археолог, який став легендою* [An archaeologist who became a legend], Київ, 2019, 98 с.

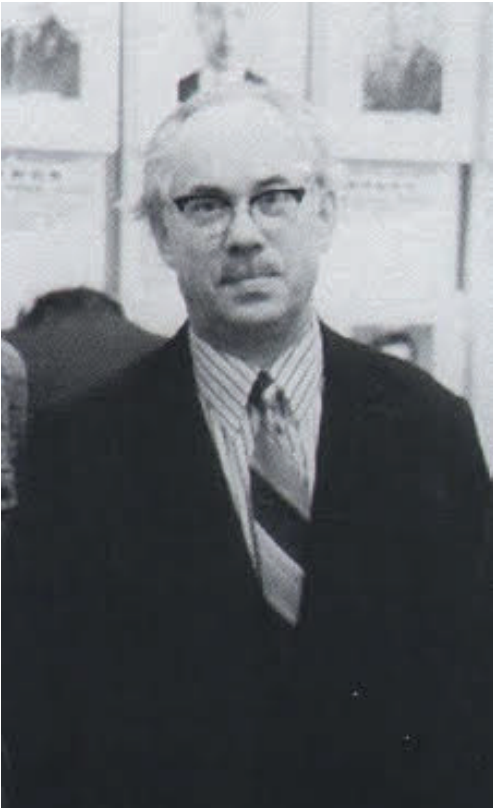
References

1. N. Abashyna, L. Mykhailyna, Problemy zberezhennia nadhrobka kniazia K.I. Ostrozkohto v Uspenskomu sobori (XIX – poch. XX st.) [Problems of preserving the tombstone of prince K.I. Ostrozky in the Assumption Cathedral (19th – early 20th cent.)], in «Tserkva-nauka-suspilstvo: pytannia vzaïemodii», Kyiv, 2021, s. 96-101.
2. N. Abashyna, S. Pyvovarov, Doslidnyk slovianskoi mynuvshyny [Researcher of the Slavic past], in «Arkheolohiia», № 4, 2013, s. 137-136.
3. Do 60-richchia Liubomyra Pavlovycha Mykhailyny [To the 60th birthday of Liubomyr Pavlovych Mykhailyna], in «Visnyk Instytutu arkheolohii», vyp. 8, 2013, s. 335-336.
4. Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy [Encyclopaedia of modern Ukraine], t. 20, 2018, s. 561.
5. Instytut arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1918-2014 [Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. 1918-2014], Kyiv, 2015, 668 s.
6. Istorii tsyvilizatsii. Ukraina. T. I [History of civilization. Ukraine. T. I], Kharkiv, 2020, 586 s.
7. O. Masan, Dva yuvilei (do 90-richchia Pavla Mykhailyny i 60-richchia Liubomyra Mykhailyny [Two anniversaries (to the 90th birthday of Pavlo Mykhailyna and the 60th birthday of Liubomyr Mykhailyna)], in «Doba», № 24 (863), 2013.
8. H. Mezentseva, Doslidnyky arkheolohii Ukrainy. Entsyklopedychnyi slovnyk-dovidnyk [Researchers of Ukrainian archaeology. Encyclopaedic dictionary-reference], Chernihiv, 1997, s. 144.
9. L. Mihajlina, I. Rusanova, B. Timoshuk, Raskopki slavyanskogo goroda na r. Prut [Excavations of a Slavic city on the Prut River], in «Arheologicheskie otkrytiya 1977 g.», Moskva, 1978, s. 368.
10. L. Mihajlina, Slavyanske drevnosti Verhnego Poprutya VIII-X vv. Avtoref. diser. k.i.n. [Slavic antiquities of the Upper Poprutia of the 8th-10th cent. Author's abstract of the Candidate of Historical Sciences dissertation], Kyiv, 1984, 23 s.
11. L. Mihajlina, B. Timoshuk, Slavyanske pamyatniki basejna Verhnego Pruta VIII-X vv. [Slavic sites of the Upper Prut basin in 8th-10th cent.], in «Slavyane na Dnestre i Dunae», Kyiv, 1983, s. 205-219.
12. Mykhailyna L.P. [Mykhailyna L.P.], in «Fakultet istorii, politolohii ta mizhnarodnykh vidnosyn Chernivetskoho natsionalnoho universytetu imeni Yurii Fedkovycha (1940-2011 rr.)», Chernivtsi, 2012, s. 200-201.
13. L. Mykhailyna, N. Abashyna, Arkheolohichni doslidzhennia kompleksu «Mazepnykh» muriv Kyievo-Pecherskoi lavry [Archaeological research of the «Mazepa» archaeological complex of the walls of the Kyiv-Pechersk Lavra], in «Ivan Mazepa ta yoho epokha», Kyiv, 2019, s. 49-64.
14. L. Mykhailyna, Kniaz Kostiantyn Ivanovych Ostrozkyi – «...blahoverni y khrystoliubyvyi» [Prince Kostiantyn Ivanovych Ostrozky – «...pious and Christ-loving»], in «Mohylianski chytannia», Kyiv, 2019, s. 65-70.
15. L. Mykhailyna, Naselennia Verkhnoho Poprutia VIII-X st. [Population of Upper Poprutia 8th-10th cent.], Chernivtsi, 1997, 143 s.
16. L. Mykhailyna, Nastav chas aktualizuvaty rol Ostrozkykh u zahalnoievropeiskii istorii [The time has come to actualize the role of the Ostrozky family in European history], in «Antykvary: Kniazii Ostrozki. Yevropeiskiy vymir ukrainskoi istorii», № 7-8 (103), 2017, s. 16-19.
17. L. Mykhailyna, «Peizazh» rodiuchosti y dostatku [«Landscape» of fertility and abundance], in «Mahiia povsiakdennia davnykh slovian. Narisy», Kyiv, 2022, s. 43-51.
18. L. Mykhailyna, S. Pyvovarov, Arkheoloh, yakyi stav lehendoiu [An archaeologist who became a legend], Kyiv, 2019, 98 s.
19. L. Mykhailyna, S. Pyvovarov, Narisy z istorii Khotynskoi fortetsi. Fakty, lehendy, hipotezy [Essays on the history of the Khotyn fortress. Facts, legends, hypotheses], Khotyn, 2011, 127 s.
20. L. Mykhailyna, Sloviany VIII-X st. mizh Dniprom i Karpatamy (raikovetska kultura). Avtoref. dyser. d.i.n. [Slavs in 8th-10th cent. between the Dnipro and the Carpathians (raikovetska culture). Authors abstract of the Doctor of Historical Sciences dissertation], Kyiv, 2008, 27 s.
21. L. Mykhailyna, Sloviany VIII-X st. mizh Dniprom i Karpatamy [Slavs in 8th-10th cent. between the Dnipro and the Carpathians], Kyiv, 2007, 300 s.
22. S. Pyvovarov, Yuvilei doslidnyka slovianskykh starozhytnosti (do 60-richchia Liubomyra Pavlovycha Mykhailyny) [Anniversary of the researcher of Slavic antiquities (for the 60th birthday of Liubomyr Pavlovych Mykhailyna)], in «Arkheolohichni studii», vyp. 5, 2014, s. 8-24.
23. I. Rusanova, B. Timoshuk, L. Mihajlina, Poselenie Kodyn II v bassejne r. Prut [Kodyn II settlement in the basin of the Prut River], in «Arheologicheskie otkrytiya 1976 g.», Moskva, 1977, s. 364-365.
24. B. Timoshuk, I. Rusanova, L. Mihajlina, Itogi izucheniya slavyanskykh pamyatnikov Severnoj Bukoviny V-X vv. [The results of the study of 5th-10th cent. Slavic sites of Northern Bukovina], in «Sovetskaya arheologiya», № 2, 1981, s. 80-93.

IN MEMORYUM

© Олександр Сич (Чернівці)

ВЧИТЕЛЬ, НАУКОВЕЦЬ, ІНТЕЛІГЕНТ (ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПРОФЕСОРА ІВАНА МИХАЙЛОВИЧА ТЕОДОРОВИЧА)

Іван Михайлович Теодорович народився у польському місті Тересполі Люблінського воєводства 6 червня 1923 року в родині службовців. До початку Другої світової війни він встиг закінчити гімназію в Перемишлі. З лютого 1940 р. вчився на 6-місячних учительських курсах у місті Ліда Барановичської області Білорусії (водночас вчителював у початковій школі), а після їх закінчення працював учителем Вавюрської неповної середньої школи Лідського району. Через частковий параліч лівої руки та кульгавість однієї ноги (внаслідок перенесеної в дитинстві хвороби став інвалідом другої групи) І. М. Теодорович був звільнений від служби у лавах Червоної Армії. Під час війни був учителем вечірньої школи у місті Барановичі. З жовтня 1944 р. навчався у Барановичському вчительському інституті, водночас викладаючи історію та географію в 5 – 10 класах Залізничної вечірньої школи робітничої молоді. У листопаді 1945 р., з огляду на переїзд батьків на постійне місце проживання до Львова, Іван Михайлович поступив на другий курс історичного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка.

Здобувши фах історика, у жовтні в 1949 р. вступив до аспірантури при кафедрі нової і новітньої історії Львівського університету. Поряд із науковою роботою брав активну участь у суспільно-політичному житті: був депутатом районної ради Залізничного району м. Львова, виконував окремі доручення партбюро університету і факультету, працював викладачем районної партійної школи.

Після закінчення аспірантури Іван Михайлович був направлений на роботу до університету в м. Чернівці. Наказом ректора Чернівецького державного університету проф. Леутського К. М. за № 204 його було зараховано викладачем кафедри нової історії з 1 вересня 1952 р. Тут він розпочав читати курс історії південних і західних слов'ян, а також спецкурс з історіографії нової історії зарубіжних країн Заходу. Цікаво, що тоді історія південних і західних слов'ян читалася ним у рамках курсу «Історія середніх віків», але згідно з інструктивним листом Міністерства вищої освіти СРСР від 15 вересня 1956 р. № 4-100 та за рекомендацією вченої ради історичного факультету історію південних і західних слов'ян з 1956 – 1957 навчального року вирішено перетворити на окремий курс [Холодницький В. Становлення та діяльність кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького державного університету в 1940-1955 рр. // Історична панорама: Збірник наукових статей ЧНУ. Спеціальність «Історія». Чернівці: Видавництво Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича «Рута», 2008. Випуск 6. С. 90].

Вже незабаром І. М. Теодорович справив приємне враження на колег по факультету та керівництво університету. Він набув неабиякого авторитету й репутації гарного викладача й талановитого науковця, який володів польською, російською, українською, білоруською та меншою мірою німецькою мовами. Також усім впадали в око його людська порядність, інтелігентність і надзвичайна доброзичливість.

У 1953 р. у Львівському університеті ім. Івана Франка він успішно захистив кандидатську дисертацію на тему «Польське питання в політиці імперіалістичних держав в останній рік першої світової війни». Як науковцю, йому були притаманні такі риси, як критичність, об'єктивність, принциповість, ретельність у роботі з джерелами. Про це може свідчити, наприклад, такий епізод. 24 вересня 1954 р. на засіданні кафедри, де працював Іван Михайлович, проходило обговорення рецензії, яку підготував тодішній завідувач кафедри, канд. іст. наук, доц. М. К. Алекберлі на книгу К. О. Джеджули «Історія Франції». Названим доробком київський історик прагнув утвердитися як доктор історичних наук. Однак членами кафедри його праця була розкритикована. І. М. Теодорович відверто заявив, що не може вважати цю книгу науковою працею й, зокрема, підкреслив, що «...цей підручник є суцільною компіляцією і як докторська дисертація вважатися не може». Крім того, ним було запропоновано низку інших суттєвих поправок до рецензії, яка в основному з доповненнями та пропозиціями була затверджена кафедрою [Холодницький В. Становлення та діяльність кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького державного університету в 1940-1955 рр. // Історична панорама: Збірник наукових статей ЧНУ. Спеціальність «Історія». Чернівці: Видавництво Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича «Рута», 2008. Випуск 6. С. 93].

Керівництво університету оцінило педагогічну майстерність і наукові здобутки перспективного викладача. У характеристиці за підписом ректора К. М. Леутського і секретаря партбюро ЧДУ М. С. Коптева від 20 травня 1955 р. зазначалося, що І. М. Теодорович лекції читає на вузівському рівні і цілком відповідає посаді, яку займає [Холодницький В. Становлення та діяльність кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького державного університету в 1940-1955 рр. // Історична панорама: Збірник наукових статей ЧНУ. Спеціальність «Історія». Чернівці: Видавництво Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича «Рута», 2007. Випуск 4. С. 175]. Тому з 1 вересня 1955 р. І. М. Теодорович перейшов на посаду доцента. А коли на початку 1955 – 1956 навчального року його кафедру об'єднали з кафедрою стародавньої історії в одну кафедру, саме йому довірили виконувати обов'язки завідувача цієї нової кафедри, яка з грудня 1955 року стала називатися *кафедрою загальної історії*.

31 жовтня 1959 р. він отримав вчене звання доцента і міг тепер претендувати, так би мовити, на «повноцінну» посаду завідувача кафедри. Після обрання за конкурсом І. М. Теодорович з 7 липня 1960 р. став завідувачем кафедри загальної історії й займав цю посаду до кінця 1965 р. Протягом цього часу він читав курс лекцій з нової та новітньої історії, історії слов'ян, історіографії нової історії, вів спецкурси й водночас плідно займався науковою роботою. Його статті друкувалися на шпальтах таких поважних наукових видань, як «Вопросы истории», «Советское славяноведение», «Український історичний журнал», «Питання нової та новітньої історії», «Українське слов'янознавство». Він став одним із авторів вузівського підручника «Історія південних і західних слов'ян» (до речі, виданого українською мовою в Києві у 1966 р.), зокрема ним написаний розділ «Польща 1865 – 1965». Для колективної монографії «Перша світова війна 1914 – 1918 рр.» (вийшла друком у Москві, у видавництві «Наука» в 1968 р.) він підготував розділ «Розробка урядом Німеччини програми завоювань на Сході в 1914 – 1915 рр.».

У другій половині 1960-х рр. Іван Михайлович на деякий час відійшов від адміністративної роботи й зосередився на роботі над завершенням докторської дисертації, проте у листопаді 1970 р. знову був обраний за конкурсом завідувачем кафедри загальної історії. У січні 1972 р. І. М. Теодорович успішно захистив докторську дисертацію на тему «Загарбницька політика Німеччини та Австро-Угорщини на Сході в 1914 – 1918 рр.», а у грудні 1973 р. отримав диплом доктора історичних наук. Чернівецький науковець ставав знаним у Радянському Союзі істориком-славистом.

У 1974 р. він проходив тримісячне стажування на кафедрі історії південних і західних слов'ян Московського державного університету. Там завдяки його зусиллям і авторитету була досягнута домовленість і зроблена підготовча роботи з проведення в 1975 р. чергової наукової конференції істориків-славистів на базі Чернівецького університету. Таким чином він фактично був ініціатором і одним із організаторів VII Всесоюзної наукової конференції істориків-славистів, успішне проведення якої в Чернівецькому університеті у червні 1975 р. надовго запам'яталося її учасникам. Проте як і запам'яталася буковинська гостинність і культурно-пізнавальна програма (знайомство з архітектурним ансамблем університету, екскурсія містом, поїздка до Вижниці та бази відпочинку у с. Виженка).

У середині 1970-х рр. науково-педагогічний потенціал історичного факультету помітно зріс, що дало підстави для створення на базі кафедри загальної історії двох нових кафедр – кафедри історії стародавнього світу та середніх віків і кафедри історії нового та новітнього часу. До речі, назву останньої запропонував саме Іван Михайлович. Хоча зазначити, що така назва не тільки відрізнялася від типової для тодішніх університетів назв подібних кафедр – «кафедра нової та новітньої історії», але й у перспективі, зокрема у контексті сучасних наукових уявлень про вказані історичні періоди, виявилася більш точною за змістом і методологічним обґрунтуванням.

Вченою радою університету в 1976 році І. М. Теодорович був обраний на посаду завідувача кафедри історії нового та новітнього часу (переобраний у вересні 1981 р.), на якій і перебував до листопада 1986 р. У лютому 1978 р. він отримав вчене звання професора. Багато років проф. Теодорович І. М. був членом вченої ради нашого університету, керівником методологічного семінару історичного факультету. Незважаючи на свої незаперечні наукові й педагогічні досягнення, Іван Михайлович постійно вдосконалював свою фахову майстерність, продовжував наукові дослідження. Так, під час стажування в Московському державному університеті в 1981 р. він працював в Архіві зовнішньої політики СРСР (куди, до речі, дуже нелегко було потрапити), брав участь у славнозвісних Ломоносівських читаннях, гідно представляючи наш університет.

Важливою цариною діяльності очолюваної ним кафедри завжди була наукова робота. Важливим і фактично провідним напрямком її наукових досліджень, який започаткував саме проф. Теодорович І. М., можна вважати *проблеми слов'янознавства та історії Першої світової війни*. Глибоко досліджуючи історію Першої світової війни та міжнародних відносин, Іван Михайлович, по суті, заклав основи наукової школи слов'янознавства та вивчення різних аспектів історії Першої світової війни в Чернівецькому університеті. Цю проблематику розробляли, захистивши кандидатські і докторські дисертації, такі науковці кафедри, як Є. В. Сахновський, В. П. Фісанов, С. В. Троян, С. Д. Попик, Н. В. Нечаєва-Юрійчук.

У дуже складні часи становлення незалежної України він був звільнений з університету (30 червня 1994 р.). Проте вже з 1 лютого 1995 р. поновлений на роботі й працював на пів ставки до 30 червня 1995 р. І далі викладав на історичному факультеті до кінця 1990-х рр. Також він став членом створеної в 1994 р. за ініціативи проф. Макара Ю. І. спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських і докторських дисертацій у нашому університеті. Припинив викладання в червні 1999 р. у зв'язку з виходом на пенсію.

Помер Іван Михайлович Теодорович 11 березня 2000 р.

Непересічна особистість Івана Михайловича закарбувалася в пам'яті багатьох поколінь студентів, які слухали його лекції, та викладачів – його колег по педагогічній ниві. Їх враження й спомини є цінними свідченнями для розуміння, якою була ця людина, що залишила помітний слід в історії становлення та розвитку історичного факультету нашого університету.

Доц. Сахновський Євген Васильович, кандидат історичних наук: «Іван Михайлович відразу видався мені чесною й порядною людиною й справжнім науковцем, що й підтвердилося в наступні роки. Останнє я хотів би особливо підкреслити, бо це (тобто справжній учений) впадало в око на тлі інших викладачів факультету, здавалося б, досвідчених і ґрунтованих доцентів і професорів, які, викладаючи свої курси, банально перерахували перед студентами текст тих або інших наукових монографій. Це вплинуло на мене не кращим чином, я навіть на якийсь час втратив інтерес до навчання й зайнявся самоосвітою, багато читав (тоді не тільки я, але й інші студенти допізна сиділи у бібліотеці, бо тягнулися до знань). Так от, на тлі доволі нудних лекцій багатьох тодішніх викладачів факультету курс, який читав нам І. М. Теодорович (а це була історія південних і західних слов'ян), був справді оригінальним. У нас на курсі всі з повагою ставилися до нього, ніколи не було, щоби хтось його перебивав чи кидав репліки. Він читав лекції спокійним, навіть трохи тихим голосом,

на відміну від інших викладачів, не гнався за дешевою популярністю у студентів, не загравав з аудиторією якимось жартом або анекдотом. Зазвичай студенти часто-густо дають своїм викладачам різні прізвиська, не уникнув цього й Іван Михайлович, але в цьому не було нічого образливого, скоріше воно мало доброзичливе забарвлення, бо нас вразило, як легко він вимовляв ім'я одного з балканських князів, у якому було аж 5(!) приголосних поспіль – Твртко. Нам, мабуть, подобалося відповідати на питання «До кого йдеш на лекцію?» – «До Твртка».

Проф. Теодорович І. М. був людиною спокійною, витриманою, доброзичливою. Лише один раз я бачив його дуже розгніваним, коли лаборант його кафедри почав, грубо кажучи, просто лізти у науку, нахабно проштовхуючи свою дисертацію, яка, з точки зору Івана Михайловича (а він її читав), була негодящою. Така реакція, мабуть, пояснюється тим, що сам І. М. Теодорович був чесним і дуже сумлінним науковцем, який багато працював в архівах, написав фундаментальну докторську дисертацію тощо, тому й, як кажуть, на дух не переносив халтурників і кар'єристів від науки. Його постать відповідала моїм уявленням про те, яким має бути професор університету».

Проф. Фісанов Володимир Петрович, доктор історичних наук: «З Іваном Михайловичем доля звела мене відразу після вступу на історичний факультет Чернівецького державного університету. Нас, студентів-першокурсників, вразила тоді його ерудиція, вишукана інтелігентність, доброзичливість і, найголовніше, вміння донести до слухачів власні роздуми про минуле, про долю науки та освіти у сучасному світі. Пізніше, вже на третьому та четвертому курсах, І. М. Теодорович читав нам один із засадничих курсів «Історія південних і західних слов'ян». Читаючи цей предмет, він як вчений акцентував на особливостях розвитку слов'янських народів та їхньому протиборстві насамперед з германським світом. І квінтесенцією цього геополітичного протистояння, зрозуміло, була Перша світова війна. Ось мене на все життя і «зачепила» наукова глибина та скрупульозність, з котрою Іван Михайлович, будучи ученим європейського рівня, підходив до аналізу її причин, неоднозначних аспектів воєнно-політичного протиборства та довгострокових наслідків для міжнародної політики.

Особливо відзначу методичний вишкіл І. М. Теодоровича. Він вмів і любив працювати з історичним документом і прищеплював повсякденно це вміння нам – молодим історикам. Тоді, до речі, існувала така, на жаль, давно призабута форма навчання як факультатив з науково-дослідної роботи студентів старших курсів. Саме під час цих занять, під керівництвом вченого, я навчився вдумливої роботи над дипломатичними документами доби Нового часу, цікавою мемуарною літературою, котра давала змогу відчутти, як кажуть, «биття пульсу» яскравих минулих подій та явищ. Завжди, коли йшлося про написання якогось чистового наукового тексту, Іван Михайлович казав, що, проаналізувавши необхідні джерела та літературу, справжній дослідник може «видавати на гора» не більше однієї сторінки чистового тексту за день. Тобто золотим правилом наукової праці вдумливого ученого має стати: поспішай повільно.

Ще один аспект, який закарбувався у пам'яті, це те, що професор Теодорович, аналізуючи перебіг новітньої історії слов'янських країн, ніколи не уникав критичного, об'єктивно вивіреного аналізу складних політичних проблем, чи то йшлося про події Празької весни 1968 р., чи мова заходила про карколомні події у Польській Народній республіці і постання «Солідарності» у 1980 році, чи йшлося про особливу позицію соціалістичної Югославії й особисто Йосипа Броз Тіто у багатьох питаннях розвитку соціалізму і тодішньої міжнародної політики.

Без перебільшення можу сказати, що Іван Михайлович як людина і науковець був і залишається взірцем наукової чесності, котрий будучи знаним славістом, виховав когорту молодих науковців, які продовжують і сьогодні його справу підготовки фахівців-істориків як на нашому факультеті, так і за його межами.

Доц. Холодницький Василь Федорович, кандидат історичних наук: «Закінчивши перший курс історичного факультету, ми, студенти-другокурсники, вже втягнулися в студентське життя, ознайомилися з деякими особливостями навчання на історичному факультеті, склали відповідні заліки, іспити з ряду історичних дисциплін, які читали нам викладачі факультету і, звісно, познайомилися із самими викладачами. Це давало нам підстави вважати себе досвідченими студентами. Та в розмовах із старшокурсниками Степаном Олексюком, Василем Максимівим, з якими проживав разом зі своїм однокурсником Афанасієм Скакуном в одній гуртожитській кімнаті, з'ясувалось, що ми ще не проходили такого контролю знань, як колоквіум, який застосовує у своїй практиці професор І. М. Теодорович. «Ось дійдете ви до курсу історії слов'ян, якого читає Іван Михайлович Теодорович, тоді й узнаете, що собою являє колоквіум», – говорили наші старші колеги.

Ні, нас ніхто не залякував ні предметом, ні викладачем, який читав цей предмет. Навпаки, про Івана Михайловича тепло відгукувалися наші старшокурсники. Малось на увазі, що найкращий вчитель – це власна практика. Тобто потрібно було дочекатися того моменту, коли особисто опинишся перед необхідністю складати чергове випробування в тій чи іншій формі.

І ось настав той довгоочікуваний момент. Після прочитання певної частини свого курсу Іван Михайлович заздалегідь повідомив нам про день складання колоквиуму і теми, з яких ми будемо вести розмову. І тут все закрутилось, завертілось... Готувались, як завжди, серйозно. Прийшовши в аудиторію в наперед визначений час, вловивши нашу напруженість, з ледь помітною посмішкою Іван Михайлович у звичному для нього спокійному тоні озвучував ті чи інші питання, на котрі ми мали почергово давати відповідь. І ми, підтримуючи запропонований лектором темп, стали коротко відповідати. Яким було наше здивування, коли пройшло, може, якихось 30 – 40 хвилин, і Іван Михайлович оголосив про успішне завершення колоквиуму. Після цього продовжив читати планову лекцію. Тобто весь наш курс, а це близько 50-ти осіб, склав черговий контроль знань у надзвичайно легкій і спокійній формі.

Так, Іван Михайлович був талановитим викладачем, майстром своєї справи. Він добре знав студентів, розумів студентську психологію. Завжди підтягнутий, при належному зовнішньому вигляді, всебічно ерудований, відмінний знавець свого предмета він приваблював увагу студентів не тільки до себе, але й до курсу, який читав. Його лекції були цікавими, завжди відрізнялися глибоким змістом, новизною, аргументованістю.

Студентські роки швидко промайнули, і ми роз'їхалися хто куди за відповідним державним розподілом. І хоча мені не довелося далеко їхати, оскільки було запропоновано роботу на одній із кафедр суспільних наук нашого ж університету, але то вже була інша атмосфера, інше оточення, шалене навантаження, виконання котрого не залишало часу на спілкування з Іваном Михайловичем. Наші зустрічі були випадковими і короткими. Він завжди був уважний до випускників факультету. При зустрічах не проминав розпитувати про стан особистих справ.

Не можу сказати, що щось особливо змінилося у наших стосунках після того, як я знову повернувся на історичний факультет в 1989 р. вже як доцент кафедри історії СРСР. Хоча ми працювали на різних кафедрах, та робота на одному факультеті дозволяла нам частіше зустрічатися не тільки в університетських коридорах, але й на спільних засіданнях вченої ради факультету, на профспілкових зборах, зборах трудового колективу тощо.

Як і в юні студентські роки, я вслухався в кожне мудре слово, мовлене Іваном Михайловичем. У своїх вчинках і судженнях він почувався досить впевнено, висловлював свою власну незалежну думку з тієї чи іншої проблеми чи ситуації, незважаючи на особистості. Пригадується одне із засідань ДЕКу, де Іван Михайлович виступав рецензентом дипломної роботи одного з випускників його ж кафедри (щоправда, на той час за віком і станом здоров'я він не керував кафедрою, а був рядовим професором). Несподівано для присутніх, незважаючи на іменитого керівника, він розбив цю роботу в пух і прах, висловивши здивування з того, як взагалі можна було допускати її до захисту. Воднораз він не наполягав на знятті цієї роботи із захисту. Та, власне, це не було в його компетенції. Комісія вирішила заслухати самого дипломанта, який, як мені здається, витягнув роботу на позитивну оцінку.

І. М. Теодорович був безкомпромісним не тільки стосовно інших, але насамперед стосовно самого себе та свого ближнього оточення. Щодо цього я мав можливість переконатися неодноразово. Наведу лише один приклад. Якимсь я з подивом дізнався, що його внучка успішно закінчила наш історичний факультет. Показовим є те, що за роки її навчання Іван Михайлович не обмовився жодним словом про присутність внучки на факультеті, яка носила до того ж інше прізвище. А вона складала в мене і заліки, і екзамени.

Воднораз може закрастися в когось думка про те, що таким він став уже на завершальному етапі своєї педагогічної діяльності. Та ні, з впевненістю можу сказати, що таким він був завжди. Якимсь при написанні історії кафедри, а згодом і історії факультету, я занурився в архівні матеріали і підняв не тільки особову справу Івана Михайловича, але й звіти та протоколи засідань кафедри історії нового часу, на котрій він працював в університеті з перших місяців і років. І там зустрів немало фактів його принципової позиції, про що я раніше повідомляв у ряді публікацій. Тобто це була скромна людина, людина *високої честі, моралі і гідності*. І впродовж всього життя, на мою думку, він ні на йоту не поступався цими принципами, попри жодні обставини. А вони були непростими.

Так, 90-ті роки минулого століття були неймовірно важкими, зокрема й у матеріальному плані. Мізерні зарплати якщо платили, то з великим запізненням. Постійно проходили різного роду пертурбації, які вели до перманентних скорочень ставок. Був період, коли на ряді кафедр факультету викладачі працювали на 0,5, 0,6, 0,75, а то й 0,25% ставки. А в них були сім'ї, малі діти... Тобто мова йшла про реальне виживання. Не краще жилося і пенсіонерам.

Пригадую одне із засідань приймальної комісії університету, котре зазвичай проходило в кабінеті ректора С. С. Костишина. Він був великим поборником збереження колективу університету, росту його в науковому плані і т. п. Так ось, перед початком засідання, відірвавшись від своїх поточних справ, ректор з досадою сказав: «Колеги, хочете отримувати пенсію в 49 гривень, захищайте докторські дисертації». З'ясувалося, що щойно він отримав інформацію про розмір пенсії професора. Звісно, з часом ситуація дещо змінилася.

Але в той період якось не зручно було запитувати Івана Михайловича, який у нього розмір пенсії. Та з огляду на сказане вище, потреби в постановці такого питання у мене не було. Виживав він важко. Думаю, він не володів великими сумами і банківських рахунків теж не мав. Якщо навіть і мав якісь заощадження, то всі вони пропали в перші місяці незалежності, як і в переважній більшості громадян України. Він був дуже економним і закликав нас, молодших колег, до бережливості.

Якось зустрілися ми в черговий раз і він звернув увагу на мій костюм, який був, на його думку, в чудовій формі і дуже личив мені. «Бережіть його, – сказав він. – Нового в найближчі часи не придбаєте». Справді, це був період не тільки безгрошів'я, але й суцільного дефіциту. Здається, по профспілковій лінії розподіляли талони, за якими можна було придбати щось із взуття чи одягу. У такий спосіб я отримав можливість придбати пристойний костюм і експлуатував його впродовж тривалого часу, виконуючи застереження Івана Михайловича щодо бережливості.

Після виходу Івана Михайловича на пенсію ми продовжували час від часу зустрічатися або на Соборній площі, або біля його будинку на вул. Івана Котляревського. Ці зустрічі були, як і раніше, короткотермінові, так би мовити «на зустрічних курсах»: я спішив на роботу, а він раненько вже повертався з Червоноармійського ринку (тепер ринок Центральний). Та це не заважало нам виділити декілька хвилин для обміну певними новинами.

Пригадується одна із типових розмов, котра стосувалася продуктів, які він купував на ринку. «Ось несучи столовий бурячок і чотири грецькі горішки. Це мій денний і раціон, і мої ліки, – з жалем у голосі говорив Іван Михайлович і продовжував далі: – Я б міг спожити і більше, і щось інше, та можливості не дозволяють».

Іншого разу заговорили про здоров'я. Він себе дуже кепсько почував. А тієї весни, ще перед виходом на пенсію, у нього було чергове загострення хвороби. Та він не претендував на якісь заморські ліки. «Мені дуже допоміг би цвіт каштана, та зірвати його не можу», – заявив він мені при черговій зустрічі. В той же день я попросив кількох студентів після занять піти в парк, нарвати цвіту каштана і занести за вказаною мною адресою. Під час чергової зустрічі Іван Михайлович дякував за увагу до його персони.

Та час невблаганний. Скористатися пенсійним життям повною мірою йому не судилося. Через декілька місяців після виходу на пенсію нашого вчителя і колеги не стало. Залишилася світла пам'ять про нього, котра зберігається в наших серцях до сьогоднішнього дня».

Мусієнко Юрій Володимирович, випускник історичного факультету 1978 року: «Я чекав лекції І. М. Теодоровича, бо ще в школі мене цікавила історія Польщі. Ім'я його я чудово знав і раніше, Іван Михайлович був одним з авторів університетського підручника з історії західних і південних слов'ян, виданого в Києві в 1968 році. Стриманий, мовчазний і серйозний Іван Михайлович нам, студентам, здавався високим «асом» науки. В 1975 році в нашому університеті відбулася Всесоюзна конференція істориків-славистів. Приємно, що наш університет представляв такий авторитетний вчений, яким був І. М. Теодорович, визнаний у країні фахівець зі слов'янознавства.

Пригадую, що лекції Іван Михайлович читав суворо, серйозно, вони були насичені цікавим матеріалом, і в них, як і в його розмовах з нами, часто була присутня іронія й скепсис. На перервах він йшов коридорами з аудиторії на кафедру, трохи кульгаючи. Студенти шановно перед ним розступались.

Більш яскраво пригадую я захист диплома. Професор був у державній комісії. Тема моєї дипломної роботи «Виникнення християнства» тоді, в 1978 році, здавалась новою й незвичною. Зрозуміло, це викликало багато запитань у членів комісії. Я запам'ятав одне запитання Івана Михайловича: «Чи брали участь релігійні установи в консолідації держав?». Я почав розповідати про Володимира,

князя Новгород-Київського, про Хлодвіга, короля франків та інше. Іван Михайлович перервав мене: «Відповідь правильна, достатня, хоча хотів почути інше!». До цього часу не знаю, що він мав на увазі. Можливо, треба було казати про князя Мешко Пяста, що в 965 році прийняв християнство в Польщі. Можливо! Знаю впевнено тільки одне – чудові вчителі були у нас, у наш час!»

До вшанування світлої пам'яті Івана Михайловича долучилися колишні студенти-історики (випускники 1974 р.), які також поділилися своїми спогадами.

Бурак Іван Стахович, відмінник народної освіти УРСР (1987): «Слухаючи і конспектуючи лекції Івана Михайловича Теодоровича, мріяв про те, щоб бути хоча б трішки схожим на нього, і стати знаючим, інтелігентним, привітно-усміхненим учителем історії».

Думенко (Терентьєва) Світлана Дмитрівна, підполковник, ветеран ЗСУ, кандидат історичних наук: «Іван Михайлович майстерно володів методикою викладання свого предмета. Його лекції з історії західних і східних слов'ян були чітко розраховані по часу. Залишав декілька хвилин на можливі запитання від студентів, і світився вдячною усмішкою, коли від викладача прагнули про щось дізнатися. Якщо когось із нас зацікавлювала конкретна тема, поглиблено характеризував той чи інший процес.

Іван Михайлович був неординарною особистістю. Він не був кон'юнктурником, проблемні питання міг висвітлити у ракурсі відходу від офіціозу. Пам'ятаю, як на одній з лекцій професор Теодорович І. М. розглядав проблему західних і східних слов'ян у контексті передумов вибуху Другої світової війни. Наголосив на безрезультатності тристоронніх перемовин щодо укладання угоди про взаємодопомогу у разі агресії з боку Німеччини (СРСР, Великобританія, Франція, квітень-серпень 1939 р.). Торкаючись підписаного радянсько-німецького договору про ненапад 23 серпня 1939 р., в іронічній формі натякнув на ймовірність існування таємних домовленостей між Москвою та Берліном. Принагідно зазначу, що лише 1989 року, у часи горбачовської перебудови, оприлюднено наявність додаткового таємного протоколу пакту Молотова-Ріббентропа щодо розмежування сфер обопільних інтересів у Східній та Південно-Східній Європі і встановлення їхніх меж. Позаяк ця недомовка пролунала на лекції професора ще на початку 1970-х років.

Світла пам'ять і вдячність Івану Михайловичу Теодоровичу за закладені навички критично-аналітичного підходу до вивчення розмаїття питань історії. Він відчиняв двері до знань і спонукав їх здобувати».

Івануса Галина Павлівна, відмінник освіти України (1999): «Івану Михайловичу була притаманна пунктуальність: чіткий початок і завершення лекції. Одразу після дзвоника заходив до нашої аудиторії № 1 центрального V корпусу університету, вітався. Злегка накульгуючи, зупинявся біля кафедри, на яку з портфеля викладав свої нотатки. Лагідно усміхаючись крізь окуляри, оголошував тему лекції. Упродовж розкриття її змісту майже не заглядав у текст своєї лекції, лише за необхідності процитувати конкретний документ. Умів нас зацікавити, поєднуючи аналіз глобальних проблем з детальним висвітленням їх нюансів. Говорив лагідно-розміреною мовою, щоб студенти встигали записати лекцію, адже конспектування тоді було обов'язковим.

Вшановуючи пам'ять доктора історичних наук, професора Теодоровича Івана Михайловича та з огляду на століття з дня його народження, пропоную назвати його іменем кафедру всесвітньої історії факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича».

Клименко Олег Олександрович, полковник, ветеран ЗСУ, кандидат історичних наук: «Серед знакових постатей історичного факультету ЧДУ, які відіграли визначну роль у моєму професійному становленні як історика, моїх колег-випускників 1974 р., є незабутній Іван Михайлович Теодорович. Надзвичайна інтелігентність, стриманість, дивовижна порядність, підкреслена гідність, духовний аристократизм – це лише кілька штрихів до портрета професора Теодоровича, які асоціюються з цією яскравою особистістю. Усміхненість Івана Михайловича супроводжували легка жартівливість і тонка іронія, за якими, очевидно, ховався не лише глибокий розум, але й душевна вразливість.

Вплітаючи у вінок пам'яті Івана Михайловича і свої спогади, наголошу, що вже тоді за окремими висловлюваннями, натяками проглядався яскравий тип українського патріота. Україноцентризм його був іманентним, природним, сформованим нехай і радянським, але західноукраїнським середовищем. Найсильнішою зброєю його лекцій були документи і факти. Мене не перестав дивувати його дар у потрібний момент стати на рівень студента. Педагог від Бога, мав видатний хист: давав поради, ніби дотиком колонкового пензля; створював ауру людяності, доброти, до якої завше тягнулося студентство.

Був він людиною доступною: йому таланило розкривати історичні постаті в несподіваних ракурсах. Пам'ятаю, з якими деталями він розповідав про Олександра Баттенберга – першого князя Болгарії, котрого царському урядові Росії вдалося посадити на болгарський трон, щоб відірвати від європейського впливу. Життєва мудрість Івана Михайловича Теодоровича, яку він нам передав, завжди є актуальною у нашому науковому житті».

Куліковська Віта Йосипівна, викладачка історії, правознавства та естетики: «Кожна наступна лекція вражала можливостями діапазону пам'яті Івана Михайловича. Дивувалася переліком назв князівств, неймовірної кількості прізвищ чи псевд правителів, специфіки аспектів розвитку західно- та південнослов'янських народів, їхніх держав від виникнення до занепаду; національно-визвольних рухів у різних історичних епохах тощо. Він ніколи не давав студентам жодної підстави відчувати сумнів щодо глибоких знань, тим паче хоча б незначного приводу насміхатися над викладачем.

До цього часу пам'ятаю обставини свого іспиту з «Історії південних і західних слов'ян» на четвертому курсі. Навчалася на підвищену стипендію, оскільки з батьками були молодші сестра і брат. Однак за суб'єктивних причин не підготувалася належним чином до його здачі. Вимушена була вперше скористатися наданою шпорою-підказкою. Відповідь на всі питання білета і додаткове «відскакувала від зубів». Ура! Здала на «п'ятірку», гордо вийшовши з аудиторії. Заглянувши у залікову книжку, побачила «четвірку»... Миттю промайнула думка про те, що Іван Михайлович все-таки помітив, що я списувала. Припускаю, що він ознайомився з моїми результатами інших іспитів за попередні сесії. Позаяк тактовному викладачеві сумління не дало право поставити «відмінно» і водночас не зауважив різко, чи вигнати з іспиту... Як не поважати такого наставника?».

Сологуб Галина Федорівна, відмінник освіти України (1994); заступник міського голови з питань діяльності виконавчих органів м. Чернівці (2002-2006): «Іван Михайлович Теодорович запам'ятався надзвичайно ерудованим, серйозним, виваженим, вимогливим і водночас справедливим в оцінюванні знань кожного студента на іспиті. Звертався з повагою до студента на «Ви», з доброзичливою усмішкою. Ніколи не було у талановитого педагога конфліктів зі студентами, його на курсі поважали за тактовність».

Буркут Ігор Григорович, кандидат історичних наук: «Багато поколінь чернівецьких істориків слухало глибокі й змістовні лекції І. М. Теодоровича, оволодіваючи азами своєї майбутньої професії. Історію південних і західних слов'ян Іван Михайлович знав чудово і намагався поділитися своїми знаннями із студентською аудиторією. На відміну від деяких блискучих лекторів, котрі захоплюють слухачів риторикою і цікавими прикладами, він читав лекції у класичній університетській манері, намагаючись дати студентам якомога більше матеріалів для роздумів. Щоб зрозуміти ці лекції, треба було докласти чимало зусиль. Ті слухачі, які змогли подолати труднощі сприйняття, відкрили для себе захоплюючий світ наукової думки, справжньої творчості. Науковець відзначався увагою до людей, він завжди підтримував талановитих студентів і намагався залучити їх до серйозних занять наукою. (...)

Науковець мав широкі, енциклопедичні знання, але зовнішні обставини часто не дозволяли йому друкувати те, що він міг би написати. Задовго до горбачовської перебудови від нього можна було почути гострі оцінки Брестського миру, укладеного більшовиками, і навіть замовчувані тоді факти про роль Парвуса у налагодженні контактів Леніна з німецьким командуванням. Звичайно, надрукувати такі речі тоді було неможливо.

Як і личить справжньому вченому, професор Теодорович мав власну точку зору на події суспільного життя і висловлював її, незважаючи на політичну кон'юнктуру. Після розпаду СРСР він дуже критично сприймав крайнощі в оцінках історичного минулого, які увійшли в моду на початку 90-х рр., і не приховував свого негативного ставлення до зайвої політизації студентського і викладацького середовища, що заважала нормальному процесу навчання. З неприхованим болем досвідчений педагог сприймав падіння загального рівня знань, характерне для періоду глибокої суспільної кризи. Для високоморальної й дуже порядної людини, якою був Іван Михайлович, процеси деморалізації в суспільстві були особливо трагічними. На його очах руйнувалося те, чому він присвятив своє життя, і вчений по-справжньому переживав за долю обкрадених і обдурених поколінь. Все це вкоротило віку людині, котра до останнього зберігала ясність розуму і бажання працювати на благо науки, великим трудівником якої він був протягом свого життя» [Буркут І. Перші Теодоровичевські читання. Буковинський журнал. 2003. № 3. С. 165 – 166].

*Відкриття VII Всесоюзної наукової конференції істориків-славістів.
Мармурова зала. Чернівецький державний університет (1975)*

*На зустрічі декана історичного факультету Чернівецького державного університету Ю. І. Макара
з деканами Саскачеванського університету (1978)*

І. М. Теодорович і Ю. І. Макар під час ІХ Всесоюзної наукової конференції істориків-славістів у м. Ужгород (1982)

З колегами по факультету під час наукової конференції в Ужгороді (1982 р.)

© Юрій Макар (Чернівці)

ДО СТОЛІТТЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ МИКОЛИ ЛІЩЕНКА

Хотів би відразу зауважити, що Микола Опанасович був одним із провідних фундаторів тодішнього *Історичного факультету* (тепер – *Факультет історії, політології та міжнародних відносин*), віддавши його розбудові пів століття свого життя. Він народився 15 грудня 1923 року в селі Липки Корнинського району Житомирської області, за тодішнім адміністративно-територіальним поділом.

Але про все за порядком. Очевидно, що цей допис не є традиційним науковим дослідженням, а швидше – моїм спогадом про Людину, з якою три десятиліття співпрацював і як підлеглий, і як колега, а також підтримував добрі стосунки, сказав би навіть, товариські – зі старшим Колегою. Свій допис не супроводжую документальними посиланнями, бо побудував його виключно на власних щоденниках, які дотепер веду. Використав їх для написання та опублікування 2019 року власної сповіді *Університети мого життя. Спогади* – книги обсягом понад 600 сторінок та 80 сторінок чорно-білих і кольорових світлин. Безумовно, в ній належне місце відведено й особі Миколи Ліщенко. Крім того, використав публікацію 2012 року *Факультет історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (1940-2011 рр.)*, яка побачила світ завдяки зусиллям нинішнього декана, професора Олександра Добржанського.

Дитячі, юнацькі роки, зрештою й подальше життя Миколи Ліщенко склалися в умовах тодішньої невтішної радянської дійсності, згодом Другої світової війни та повоєнних років. Юнак 1941 року закінчив середню школу у місті Фастові. Відразу ж вступив до Київського артилерійського училища, навчання закінчив у сибірському місті Красноярську після евакуації туди навчального закладу. Наприкінці того ж таки року потрапив на фронт, де був важко поранений. Після довготривалого лікування, у травні 1943 року демобілізований і як інвалід знятий з військового обліку. Якийсь час працював на території РРФСР. А коли з'явилась можливість, повернувся в Україну.

Протягом 1944-1949 років навчався у *Київському державному університеті*, здобувши фах історика. Там же закінчив аспірантуру, здобувши науковий ступінь кандидата історичних наук. Усе подальше життя науковця пов'язане з *Чернівецьким університетом*. Як достеменно відомо, доцент Ліщенко у 1952-1955 роках працював на посаді старшого викладача *Кафедри історії СРСР*. З 1955 по 1990 рік був доцентом *Кафедри історії СРСР та УРСР*, а з 1990 по 1999 рік працював доцентом створеної у 1990 році *Кафедри історії України*. Протягом 1968-1971 та 1976-1980 років очолював *Кафедру історії СРСР і УРСР*. Двічі – у 1954-1958 та 1971-1975 роках очолював *Історичний факультет*.

У червні 1971 року мене обрали на посаду старшого викладача *Кафедри загальної історії*, однієї з двох діючих на факультеті. Тоді я і познайомився з деканом Григорієм Габом, Миколою

Ліщенко, проректором Володимиром Курилом, прийняв мене також ректор Костянтин Червінський. Зустрівся тоді також з доцентом *Кафедри загальної історії* Іваном Теодоровичем, якому цього року також виповнюється століття з дня народження. З ним я познайомився роком раніше у Харкові на конференції. Він, до речі, повідомив мені, що звільняється місце викладача, на яке я й подав документи. Згідно з процедурою, з 1 вересня приступив до виконання своїх обов'язків. Кафедрою тоді завідував доцент Вітольд Шаповалов. На цій посаді невдовзі його змінив Теодорович. На кафедрі і факультеті мене сприйняли добре.

Повернімося одначе до того, про кого стаття. Миколу Опанасовича того таки року обрали деканом. Проте так склалося, що я відразу, на чергових виборах, потрапив до складу партійного бюро факультету, а з наступного року його очолив. Тож декан постійно залучав мене до факультетських справ, згідно з моїми компетенціями. Мені не склала труднощів перебудова з праці у школі на роботу в університеті. У навчальній та громадській роботі я поступово, під впливом Миколи Опанасовича набиралася досвіду відповідної праці. Він, на моє глибоке переконання, користувався великою повагою серед викладачів та студентів. Поводив себе неодмінно коректно як з колегами, так і стосовно тих, хто навчався. Умів дати завдання так, ніби ти сам хотів його отримати. Так сталося, наприклад, після першого року моєї праці, коли я одержав завдання поїхати на сільгоспроботи у тодішній Сокирянський район ще з одним викладачем, але з усіма студентами факультету, яких набралось з півтори сотні. Під час виконання тих робіт декан, незважаючи на інвалідність, відвідав нас, провів з нами два дні, ознайомився з проживанням, харчуванням і працею студентів.

Коли надійшли чергові вибори декана, то партбюро факультету висунуло його кандидатуру, а він – мою. У передвиборчій кампанії Микола Опанасович переконав колег, що його за станом здоров'я не доцільно переобирати на цю посаду. Цікаво нагадати такий кумедний епізод: коли я через багато років передав посаду декана вже своєму наступникові, Олександру Добржанському, два високопосадовці області при зустрічі нам обом жартома сказали, що ми їх позбавляємо роботи, бо не конфліктуємо. Веду до того, що певною мірою, завдяки моєму попередникові протягом понад пів століття у колективі факультету відсутні, як колись казали, «антагоністичні протиріччя», що власне є запорукою ритмічної діяльності.

Досвідом роботи декана Микола Опанасович щедро ділився зі мною, коли я замінив його на цій посаді. Передусім це стосується особливостей праці у тодішніх ідеологічних умовах. А *Історичний факультет*, хоч і невеликий, був ідеологічним обличчям цілого університету, бо готував тоді кадри для партійних, радянських органів влади, а також для силових структур, через відсутність *Юридичного факультету*, закритого ще 1940 року. Попередник підтримував мої зусилля щодо ширшого виходу на українську чи загальносоюзну арену. Сам, викладаючи нову та новітню історію України, намагався всіляко підняти рівень вивчення місцевої, тобто буковинської історії, яка в часи австрійського, а потім румунського правління у краї вивчалась доволі глибоко. Тому він всіляко підтримував вивчення історії Буковини у навчальному процесі, хоч у ті часи то могло розглядатися як прояв якогось місцевого націоналістичного сепаратизму. Всіляко сприяв проведенню наукових досліджень, присвячених ювілейним датам з історії Буковини тощо. Дослідження завершувалися проведенням викладацьких і студентських конференцій, присвячених важливим подіям у житті Буковинського краю чи всієї України. Це, зокрема, стосується Хотинської битви. Популярними у радянські часи були узагальнення тих чи інших суспільно-політичних перетворень, пов'язаних із входженням Буковини до складу УРСР.

Час йшов, підхід до розв'язання проблем навчального процесу, наукової роботи, поза сумнівом, змінювався. Це стало особливо помітно починаючи з другої половини 80-х років, коли слабшало надмірне цензурування в усіх сферах життя суспільства. А із здобуттям Україною незалежності настав час докорінних змін, у тому числі й у діяльності університетів. Хочу підтвердити, що Микола Опанасович, незважаючи на вік та стан здоров'я, практично до останніх днів свого життя активно і плідно працював на *Кафедрі історії України*.

Що ж до мене, то маю сказати, що від Миколи Опанасовича я багато перейняв з того, що потрібне було у повсякденній роботі декана, а згодом і завідувача кафедри. За багато років він ні разу не відмовив у пораді, але й ніколи не нав'язував своєї думки, а з притаманною йому тактовністю радив, що можна б зробити так чи інакше у конкретній ситуації. У цьому плані також можна б згадати про підвищення фахового рівня викладачів у тих формах, які у радянські часи застосовувалися. Для викладачів загальної історії, а я власне таким був, чи не найбажанішим було підвищення кваліфікації у *Московському університеті*. На це склалися, як на мене, дві причини.

По-перше, московські лектори могли собі дозволити сказати значно більше і ширше, ніж це могли зробити в Україні. І це зрозуміло. А по-друге, можна було скористатися з можливості попрацювати у книгосховищах та архівах, хоч це й обмежувалося певними заборонами. Але знаходилися шляхи до подолання перепон.

На час мого перебування на такому стажуванні восени 1975 року у *Московському університеті* організували чергову всесоюзну нараду-семінар деканів історичних факультетів і завідувачів кафедр. Тоді до МДУ прибули декан Микола Ліщенко і завідувач *Кафедри всесвітньої історії* Іван Теодорович. Утрох впродовж тижня брали участь у тому семінарі.

Оскільки ми проживали в одному приміщенні, то і тут я мав можливість отримати певні настанови від Миколи Опанасовича, оскільки він збирався невдовзі передати мені посаду декана. То був не єдиний подібного типу семінар. А згадав я його для того, щоб підкреслити дбайливість свого попередника щодо підготовки собі заміни.

Так, на жаль, склалося, що важке поранення під час Другої світової війни суттєво знизило можливості Миколи Опанасовича здійснювати робочі подорожі, тому він здебільшого працював на місці. Суттєво підтримувала його діяльність дружина Катерина Федорівна – дуже розсудлива жінка. На жаль, рано пішла з життя. На *Кафедрі історії України*, де Ліщенко працював десяток років, уже як доцент, він повністю віддавав себе роботі зі студентами, всіляко сприяв зростанню молодих кадрів. Зокрема, серед підготовлених ним кандидатів наук був і нинішній керівник факультету Олександр Добржанський. Останні роки Микола Опанасович проживав неподалік від мого помешкання, а по сусідству – два доценти його рідної кафедри Борис Білецький і Гадей Яценюк. Тож ми навідувались до нього і мали з ним тривалі розмови про перспективи розвитку незалежної України. То були цікаві задушевні бесіди, під час яких ми продовжували збагачуватись багаторічним досвідом Ветерана.

Прошли роки, настали нові випробування долі. Але ми повинні зберігати і плекали пам'ять про фундаторів нашого факультету, яким довелось пройти не менш складні випробування. Передусім маю на увазі Миколу Ліщенка, оскільки цих декілька сторінок присвячую століттю від дня його народження.

Викладачі факультету у 1950-х роках
(крайній з права – М.Ліщенко)

М.Ліценко під час роботи Державної екзаменаційної комісії (1958 р.)

М.Ліценко проводить заняття зі студентами

*На одному з суботників 1970-х років
(зліва направо Ю.Макар, М.Ліценко, І.Теодорович)*

*Семінар в МДУ, грудень 1975 р.
(зліва направо Ю.Макар, М.Ліценко,
І.Теодорович)*

© Андрій Федорук (Чернівці)

ВИЗНАЧНИЙ ДОСЛІДНИК РАНЬНОМОДЕРНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (До 100-річчя від дня народження Павла Васильовича Михайлини)

Поміж представників української історичної науки другої половини ХХ – початку ХХІ ст. професор П. В. Михайлина належить до визначних і шанованих фахівців, який зробив значний внесок у дослідження низки проблем вітчизняної ранньомодерної історії, відіграв загально визнану роль в організації академічних історичних студій в Чернівецькій області, сприяв піднесенню такого напрямку в українознавстві, який нині більше відомий як буковинознавство. Проте у центрі уваги науковця завжди була загальноукраїнська, в першу чергу урбаністична проблематика в контексті історичного розвитку українських земель. Зокрема, його праці про міста та міське населення в Україні у другій половині ХVІ – середині ХVІІ ст. зайняли поважне місце в українській історіографії поряд з книгами інших визначних дослідників ранньомодерної доби в історії рідного народу.

Павло Васильович народився 25 січня 1923 року як другий син у селянській родині, котра мешкала в селі Винятинці Заліщицького повіту Тарнопольського воєводства Республіки Польща. Сім'я Михайлин була середньої заможності, що уможливило майбутньому вченому здобути освіту – спочатку в місцевій 7-річній народній школі, відтак у Заліщицькій гімназії. Юнак встиг закінчити лише сьомий клас останньої, оскільки воєнні події 1939 р. внесли кардинальні зміни в усі галузі життя, зокрема і в систему освіти. Щоправда, відтоді збереглося знання польської мови, яке згодом вельми пригодилося П. В. Михайлині в його наукових дослідженнях. Навчання він продовжував у Заліщицькій середній школі, випускником якої став 1941 року.

Упродовж німецької окупації краю Павло Васильович разом із молодшим братом працював у маминому господарстві (батько Василь Мафтіївич помер ще 1937 р., а старший брат трагічно загинув на початку війни), виконуючи повсякденну селянську роботу. Однак восени 1943 року німці почали насильно вивозити галицьку молодь до Третього Райху. Не бажаючи потрапити до числа оstarбайтерів, П. В. Михайлина був змушений покинути рідне село і перебратися у містечко Товсте, де зміг влаштуватися на посаду вчителя в семирічній народній школі.

Але вчителював Павло Васильович недовго. З відступом німецьких військ і приходом радянської армії (березень 1944 р.) почалася мобілізація, і в травні молодий вчитель опинився у Челябінській області Російської СФСР. У 13-му запасному стрілецькому полку він набув фах телефоніста й радиста, а в жовтні був відправлений на І Білоруський фронт до 451-го стрілецького полку 64-ї стрілецької дивізії. Як автоматник, а згодом старшина роти П. В. Михайлина брав участь в боях на території Польщі та Німеччини, за що був нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеня, медалями «За відвагу», «За визволення Варшави», «За взяття Берліна», «За перемогу над Німеччиною» тощо. Та й після повернення додому у вересні 1945 року ще кілька місяців носив військовий однострій, працюючи секретарем Заліщицького районного військкомату.

Проте велике бажання стати істориком, досягнути і зрозуміти сторінки величного й трагічного минулого рідного народу привело Павла Васильовича наприкінці 1945 р. на історичний факультет Чернівецького вчительського інституту. Закінчивши його і прагнучи поглибити свої фахові знання, він продовжив навчання у Чернівецькому державному університеті, студентом якого став 1947 року. Навчаючись на історичному факультеті вузу, П. В. Михайлина слухав лекції таких відомих науковців, як В. О. Голобуцький, І. І. Кравченко, О. Д. Дмитрев та ін., які пробуджували у кращих студентів інтерес до науково-дослідної роботи. Серед останніх був і Павло Васильович, який ще старшокурсником влаштувався за сумісництвом науковим співробітником Чернівецького краєзнавчого музею, в якому незабаром став ученим секретарем, а відтак завідувачем відділу історії капіталізму.

Завдяки працьовитості, наполегливості й здібностям до самостійної наукової роботи П. В. Михайлина після закінчення 1951 р. історичного факультету Чернівецького держуніверситету одержав рекомендацію для навчання в аспірантурі при кафедрі історії СРСР. Його науковим керівником став визначний український історик – професор Володимир Олексійович Голобуцький, один з найкращих фахівців з історії українського козацтва і ранньомодерної історії України загалом. Темою дисертаційного дослідження Павло Васильович обирає майже не вивчену на той час в історіографії проблему, яка стосувалася становища українських міст та участі міського населення у воєнних подіях доби Хмельниччини.

Після закінчення аспірантури у вересні 1954 року П. В. Михайлину призначено викладачем кафедри історії СРСР. Та рік по тому його переводять на роботу до апарату Чернівецького обкому компартії України, у відділ пропаганди й агітації. Нагадаємо, що тоді вже почався період «хрущовської відлиги», під час якого не лише припинилися масові репресії, але й спостерігалось певне послаблення ідеологічного контролю, у тому числі в галузі історичної науки. Тому, незважаючи на зміну місця роботи, Павло Васильович наполегливо продовжував працювати над обраною темою кандидатської дисертації. За сумісництвом він і далі викладав на кафедрі історії СРСР в ЧДУ, завершив своє дисертаційне дослідження, яке в остаточному варіанті досягло обсягу 13 д.а., опублікував низку статей і повідомлень, видав брошуру з історії українських міст і міського населення в середині XVII ст.

У 1958 р. П. В. Михайлина захистив в Інституті історії АН УРСР кандидатську дисертацію «Міста України у Визвольній війні 1648 – 1654 рр.», в якій на основі різноманітних джерел розкрито роль міського населення у збройній боротьбі українського народу проти влади Речі Посполитої, висвітлено економічні та військово-політичні аспекти участі міщанства, козацтва і шляхти у подіях Хмельниччини. Офіційні опоненти, відомі фахівці професор І. О. Гуржій та старша наукова співробітниця Інституту історії АН УРСР О. С. Компан дали позитивні оцінки, відзначивши високий науковий рівень дисертаційного дослідження, ґрунтовне опрацювання джерельної бази, зроблені відповідні підсумкові висновки і узагальнення.

В 1960 році Павло Васильович повернувся на постійну роботу на кафедру історії СРСР та УРСР (саме так вона почала називатися у той час) спочатку як старший викладач, а з 1963 р. – доцент. Цей період був досить плідним у його науковій діяльності. У чернівецьких і центральних виданнях, періодиці все частіше з'являлися статті й повідомлення, рецензії й анотації, автором яких був П. В. Михайлина. Зокрема, він брав участь в написанні низки статей до таких монументальних на той час видань, як «Українська Радянська Енциклопедія» («Вижниця», «Новоселиця», «Паволоцький полк», «Полтавський полк», «Сторожинець», «Хотин», «Чернівці») та «Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область». Невдовзі учений написав ряд статей і до «Радянської енциклопедії історії України», в тому числі про молдавських літописців Мирона і Миколу Костінів, Григорія Уреке, Солоницькій бій, цехи в українських містах тощо. Фахівці й понині часто звертаються до цих видань, оскільки їхнє інформаційне наповнення не має аналогів ні в Україні, ні в близькому зарубіжжі.

Можна казати, що певним підсумком активної наукової роботи Павла Васильовича наприкінці 1950-х і в 1960-х роках стали книги «Участь міського населення України у визвольній боротьбі українського народу проти польсько-шляхетського поневолення, за возз'єднання з Росією (кінець XVI століття)» та «Міста України в період феодалізму. (До питання про становище міст в умовах іноземного поневолення в кінці XVI – першій половині XVII ст.)». Перша з них була видана 1969 (фактично – 1970) р. Невелика за своїм обсягом – 3,36 д.а., але дуже насичена конкретним історичним матеріалом. У ній автор сконцентрував головну увагу на двох питаннях: по-перше, участі міського

населення у козацькому повстанні 1591 – 1593 рр. під проводом К. Косинського і, по-друге, ролі жителів міст і містечок у козацькому повстанні 1594 – 1596 рр. під керівництвом С. Наливайка (який, як переконливо довів П. В. Михайлина, походив із міського ремісничого середовища). Висвітливши ці питання, дослідник дійшов цілком обґрунтованого висновку, що активна участь міщанства у вказаних повстаннях була важливою, оскільки економічно сприяла ширшому розгортанню визвольної збройної боротьби у кінці XVI ст. в Україні. В окремому невеличкому розділі автор звернув увагу й на контакти повстанців з урядом Московського царства, на допомогу якого вони сподівалися. Для більшості фахівців з ранньомодерної доби ніколи не було секретом, що події, які відбулися в Переяславі 1654 р., мали тривалу передісторію, котра розпочалася саме в 90-х роках XVI ст.

Друга книга обсягом понад 6 д.а. вийшла з друку 1971 (фактично – 1972) р. В ній розглянуто ті притаманні для Речі Посполитої негативні чинники, які стримували розвиток українських міст і містечок у кінці XVI – першій половині XVII ст. Так, Павло Васильович докладно висвітлив вплив на становище міст міжусобної боротьби магнатів і шляхти, свавілля королівської та міської адміністрації, розташування польських та «чужоземних» військових підрозділів у зв'язку з так званими «жовнірськими лежами», системи оренд та застав міст і містечок. У висновках автор переконливо довів, що вихід із такого важкого становища був один – повне знищення польсько-шляхетського панування на українських землях. Звідси – активна участь міського населення в козацьких повстаннях кінця XVI – першої половини XVII ст. і подіях Хмельниччини (середина XVII ст.). Ця книга П. В. Михайлини одержала ряд позитивних рецензій як у вітчизняних центральних виданнях, так і зарубіжних. Зокрема, схвальна рецензія на його працю вийшла у провідному журналі істориків США «Американському історичному рев'ю», яку написав Дж. А. Армстронг з Вісконсинського університету (Медісон).

Розглянуті книги Павла Васильовича вийшли ще під грифом Чернівецького державного університету, хоча з травня 1969 р. він працював уже в системі Академії наук України, а саме на посаді завідуючого Чернівецьким відділом Інституту історії АН УРСР. Хоча можна стверджувати, що його активна співпраця з історичним факультетом ЧДУ не припинялася. П. В. Михайлина продовжував читати лекції за сумісництвом, залучав колег з кафедри історії СРСР та УРСР до співпраці в підготовці збірників статей і колективних монографій.

Саме тоді, в 70-х роках XX ст., повною мірою розкрилися якості Павла Васильовича як організатора наукових досліджень, який згуртував у керованому ним відділі фахівців з різних напрямків історичної науки, серед яких чимало займалося питаннями буковинознавства. Досить хоча б згадати Б. О. Тимошука, О. С. Романця, В. М. Ботушанського, С. І. Григоришину, І. Г. Буркута, Т. Г. Рендюка. За ініціативою П. В. Михайлини на базі відділу почав виходити щорічник «Минуле і сучасне Північної Буковини», який став, без перебільшення, непересічним явищем у науковому житті Чернівців та області. Тематично він охоплював усі періоди історії краю і висвітлював їх у тісному взаємозв'язку з минулим країни та сусідніх держав. Особливо цікавими й актуальними досі залишаються статті, присвячені проблемам періоду середньовіччя та ранньомодерної доби. Зокрема, Павло Васильович опублікував у цьому щорічнику цікаві джерелознавчі роботи про відомості з історії Північної Буковини у молдавських літописах XVI – XVII ст., а також про історичне значення Хотинської війни 1621 р. (у співавторстві). На превеликий жаль, вийшли тільки два випуски цього цінного видання – у 1972 і 1973 рр., яке відтак за вказівкою ЦК КПУ було припинене.

Вагомим науковим досягненням П. В. Михайлини як дослідника української історії ранньомодерної доби стала його фундаментальна монографія «Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569 – 1654 рр.)» обсягом 13,65 д.а., яка побачила світ 1975 р. і була високо оцінена багатьма рецензентами в Україні та за її межами. Цінність названої праці полягала не тільки у ґрунтовності розробки самої теми, але й у новизні її джерельної бази. Адже в основу свого дослідження автор поклав різноманітні документи, зібрані в архівосховищах України та Росії, а також численні матеріали з архівів Польщі, залучених під час написання монографії завдяки фільмокопіям. Їхнє ретельне вивчення у поєднанні з опублікованими джерелами дало можливість Павлу Васильовичу створити цілісну картину становища міст, з'ясувати конкретні економічні й соціальні причини супротиву міського населення соціальному гнобленню та національно-релігійним утискам, простежити на значному часовому відрізку різні етапи цієї боротьби, розкрити особливості участі городян у визвольних рухах на українських землях наприкінці XVI – в середині XVII ст. Таким чином, поява нової монографії чернівецького вченого стала важливим внеском у

розвиток вітчизняної історіографії і водночас черговий раз засвідчила високий рівень українських досліджень на урбаністичну проблематику.

Завдяки ґрунтовності своїх досліджень П. В. Михайлину як одного з провідних фахівців з ранньомодерної доби було залучено до підготовки багатотомної «Історії Української РСР». Він написав (частково разом з І. М. Шекерою) розділи про міста, ремесло і промисли, внутрішню і зовнішню торгівлю, соціальну боротьбу міського населення, а також цілий ряд параграфів з історії Північної Буковини і Хотинщини.

Не меш цінним науковим проєктом, здійснений за найактивнішої участі Павла Васильовича, було видання «Нарисів з історії Північної Буковини» у 1980 р. Книга з'явилася під грифом Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн та Інституту історії АН УРСР, тому що Чернівецький відділ останнього ще 1978 року був підпорядкований першому. В цій колективній праці П. В. Михайлина написав розділ про тоді малодосліджений період історії краю – від другої половини XVI до третьої чверті XVIII ст. Значний науковий інтерес становить аналіз автором господарського та соціального становища населення Північної Буковини і Хотинщини у зазначений хронологічний період.

Тоді ж побачила світ й інша капітальна праця – «Історичні корені зв'язків і дружби українського та молдавського народів» (російською мовою), в якій Павло Васильович написав у співавторстві з Олексієм Стратоновичем Романцем розділи, присвячені спільній боротьбі двох народів проти експансії Османської імперії у другій половині XVI – першій чверті XVII ст., а також політичним взаємовідносинам Українського гетьманату та Молдавського воєводства у середині XVII ст. Завдяки використанню різноманітних джерел автори значно поглибили розробку цієї теми, вказавши на перспективи і актуальність її подальшого дослідження як окремої наукової проблеми у вітчизняній ранньомодерній історії.

Крім того, незважаючи на завантаженість плановими темами, П. В. Михайлина підготував до захисту докторську дисертацію «Становище міського населення України та його участь у визвольній боротьбі українського народу (від Люблінської унії 1569 р. до Визвольної війни 1648 – 1654 рр.)», захист якої відбувся в Інституті історії АН УРСР наприкінці жовтня 1981 р. Під час захисту офіційні опоненти, відомі фахівці з вітчизняної історії ранньомодерної доби, член-кореспондент АН УРСР Ф. П. Шевченко, професори В. І. Буганов та Я. П. Кісь відзначили високий рівень і фундаментальність дисертаційного дослідження, ґрунтовність і конкретність викладу матеріалу, аргументованість і переконливість зроблених висновків. Тому члени Спеціалізованої ради по захисту дисертацій одностайно ухвалили присудити Павлу Васильовичу науковий ступінь доктора історичних наук.

У той самий час і в наступні роки науковець пише відповідні розділи до «Історії Української РСР» у російськомовній версії, а також статті до другого видання української енциклопедії та її російськомовного варіанта. Водночас необхідно зазначити, що радянська система, незважаючи на початок «горбачовської перебудови», ще продовжувала чинити відповідний ідеологічний тиск, з яким чернівецький вчений був змушений рахуватися. Зокрема, у 1987 р. Чернівецький відділ на чолі з П. В. Михайлиною за участю істориків із Чернівецького держуніверситету підготував до друку книгу «Неспроможність буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії Радянської Буковини». Зрозуміло, що в умовах сьогодення критично сприймаються і її назва, і більшість заідеологізованих формулювань, і сам стиль написання цього видання. Однак у праці міститься також важливий, інколи унікальний фактичний матеріал з історії краю, подається предметна критика антиукраїнських концепцій румунських істориків-шовіністів, конкретно висвітлюється і високо оцінюється виробнича й творча діяльність буковинців у другій половині XX ст.

Національне відродження України наприкінці 1980-х років викликало значне посилення інтересу до рідної історії і вимагало підвищення фахового рівня її викладання. Через те що Павло Васильович вже понад три десятиліття викладав на історичному факультеті, то вчена рада останнього виступала з клопотанням присвоїти відомому чернівецькому вченому звання професора Чернівецького державного університету. І в 1988 р. він був удостоєний цього вченого звання й незабаром став одним з ініціаторів створення окремої кафедри історії України. Склавши обов'язки завідуючого відділом академічного інституту, П. В. Михайлина у квітні 1990 р. очолив новостворену кафедру на факультеті, яка швидко перетворилася в один з базових структурних підрозділів ЧДУ.

В 90-х роках XX ст., незважаючи на поважний вік і послаблення стану здоров'я, Павло

Васильович продовжував свої наукові дослідження, брав участь у міжнародних і регіональних українознавчих конференціях з різними доповідями на урбаністичну проблематику. У 1993 р. спільно з М. В. Вуянко він підготував цікаву і корисну насамперед для студентської та наукової молоді книгу «Володимир Грабовецький – історик України» (6 д.а.). Поява цього видання стала гарним подарунком відомому прикарпатському вченому до його 65-річчя. Крім того, в цей період П. В. Михайлина й далі публікував наукові статті й повідомлення у збірниках і журналах історичного напрямку.

Характеризуючи діяльність Павла Васильовича, необхідно відзначити, що він брав активну участь в різного рівня академічних і вчених радах та науково-просвітніх організаціях. Він був з 1965 р. членом секції «Генезис і історія феодалізму» Наукової ради Інституту історії АН УРСР з проблеми «Основні закономірності розвитку суспільства і зміни соціально-економічних формацій», з 1971 р. – членом Наукової ради «Основні закономірності вітчизняної історії дожовтневого періоду» при секції суспільних наук АН УРСР, з 1979 р. – членом Вченої ради АН СРСР з комплексних проблем слов'янознавства і балканістики. У 70-х роках ХХ ст. П. В. Михайлина брав участь у роботі Спеціалізованої вченої ради по захисту кандидатських дисертацій з історії та філології при Чернівецькому держуніверситеті. Зі створенням в 1994 р. Спеціалізованої вченої ради по захисту докторських і кандидатських дисертацій з історичних наук та філософських наук (а потім – історичних та політичних наук) при ЧДУ він тривалий час працював у її складі. Крім того, його часто призначали головою Державної екзаменаційної комісії на історичному факультеті.

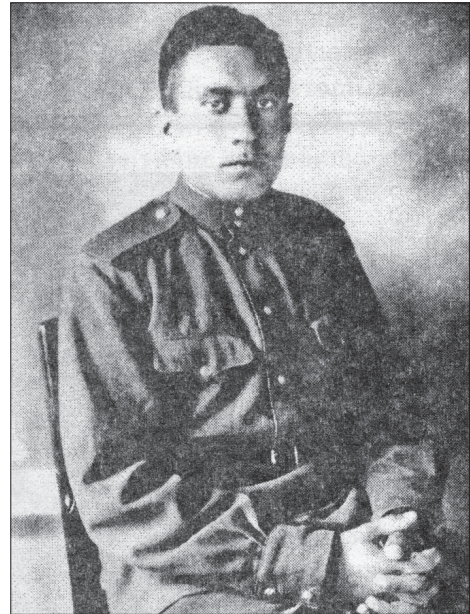
Відомо також, що у 1965 – 1968 роках Павло Васильович очолював правління Ленінської районної організації товариства «Знання», а в 1969 – 1988 рр. був заступником голови і членом правління обласної організації цього товариства, яке відіграло вельми позитивну роль у поширенні наукових знань серед різних верств населення рідного краю. В 1966 р. П. В. Михайлина очолював оргкомітет по створенню Чернівецької обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, декілька років був головою її правління, а відтак – упродовж двох десятиліть – заступником голови. З появою цієї організації вдалося здійснити чимало корисних справ, оскільки за її сприяння можна було не тільки втілювати у життя різні просвітницькі проекти, але й піклуватися про збереження культурно-історичної спадщини на території області.

Не раз Павло Васильович виступав у ролі офіційного опонента на захистах дисертацій з вітчизняної історії в Інституті історії АН УРСР, Київському і Чернівецькому державних (а згодом – національних) університетах. Як досвідчений фахівець він допомагав порадами аспірантам і здобувачам, тим самим дуже сприяв підготовці ряду кандидатів наук, консультував авторів докторських дисертацій. Як завжди, сфера його наукових інтересів не виходила за межі проблематики історії українських земель ранньомодерної доби. За багаторічну самовіддану працю і з нагоди 80-річчя вчена рада Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича своїм рішенням від 12 грудня 2002 р. присвоїла П. В. Михайлині звання Почесного доктора ЧНУ.

В усіх сферах своєї діяльності – в науковій роботі, викладацькій практиці, на громадській ниві – Павло Васильович відзначався постійною діловитістю й енергійністю, внутрішньою інтелігентністю й демократичністю у ставленні до колег і молоді. Він жив не тільки сьогоднішнім, але й будував численні плани на майбутнє, виношуючи усіякі творчі задуми та наукові ідеї. Проте, на жаль, їх реалізувати він уже не встиг. 11 березня 2012 р. незабутній П. В. Михайлина тихо відійшов у Вічність. Це сталося майже непомітно для широкого загалу українських істориків, хоча його ім'я не належало до числа забутих. Як і в переважній більшості вчених його покоління, шлях Павла Васильовича у велику науку був непростим. На його життєвій дорозі трапилося чимало складних колізій, пов'язаних із драматичними подіями Другої світової війни, змінами політичних режимів й ідеологій, повоєнними труднощами і нестатками. Та за будь-яких обставин він прагнув до знань, до пізнання історії українського народу й рідного краю, і завжди щедро ділився своїми інтелектуальними набутками з колегами й учнями.

Родина Михайлин. Зліва направо: сидять мама Юлія Герасимівна, дід Герасим, батько Василь Мафтіївич; стоять старший брат Петро, Павло, стоїть унизу молодший брат Ярослав (Родинне село Винятинці, 1929 р.).

*Старшина П. В. Михайлина
(Берлін, 17 травня 1945 р.)*

Співробітники Чернівецького краєзнавчого музею П. В. Михайлина (крайній справа) та Б. О. Тимошук (крайній зліва) з науковцями Інституту археології АН УРСР М. Ю. Брайчевським та В. Й. Довженком (1952 р.).

П. В. Михайлина серед професорсько-викладацького складу історичного факультету Чернівецького державного університету (Початок 1960-х рр.)

*Викладачі історичного факультету ЧДУ, 1955 р.
Зліва направо: Микола Ліценко, Іван Гриценко, Григорій Габ, Василь Малишко, Олексій Пономарьов,
Кіра Мусієнко, Костянтин Цинко, Тихон Сопільнюк, Євгеній Черезов, Валентин Літвінов;
сидять: Павло Михайлина, Михайло Алікберлі*

Професор П. В. Михайлина виступає на захисті кандидатської дисертації (1999 р.)

*Після отримання диплома та мантії
Почесного доктора Чернівецького
національного університету
імені Юрія Федьковича (лютий 2003 р.)*

*Ветерани кафедри історії України
(зліва направо): П. П. Брицький, Б. Ф. Білецький, І. А. Гриценко,
П. В. Михайлина, В. М. Ботушанський (2003 р.)*

Наукове видання

Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича:
Ч-49 Історія. Чернівці : Чернівецький університет, 2023. № 1. 196 с.
ISSN 2414-9012

Літературний редактор *Звенигородська Л. В.*
Комп'ютерна верстка *Басараба А. Т.*

Підписано до друку 29.06.2023. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Друк різнографічний.
Умов.-друк. арк. 22,8. Обл.-вид. арк.24,5. Зам. 3-004.

Видавництво та друкарня Чернівецького національного університету.
58002, Чернівці, вул. Коцюбинського, 2.
e-mail: ruta@chnu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 891 від 08.04.2002.